

HORÁNYI ÖZSÉB (SZERK.)

A kommunikáció mint participáció

HORÁNYI ÖZSÉB (SZERK.)

A kommunikáció mint participáció

**AKTI – Typotex
Budapest, 2006**

© Horányi Özséb, 2006, AKTI-Typotex

ISBN-10: 963 9664 33 2

ISBN-13: 978 963 9664 33 3

Témakör: *kommunikáció*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén munkálkodtunk. Kapcsolatunkat szorosabbra fűzhetjük, ha belép a *Typoklubba*, ahonnan értesülhet új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról, és amelyet a *www.typotex.hu* címen érhet el. Honlapunkon megtalálhatja az egyes könyvekhez tartozó hibajegyzéket is, mert sajnos hibák olykor előfordulnak.

Kiadja az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet (AKTI) és a Typotex Kiadó

Felelős kiadó: Nahimi Péter – Votisky Zsuzsa

Felelős szerkesztő: Horváth Balázs

Tördelte: Leiszter Attila

Borítóterv: Szentesi Csaba

Terjedelem: 20,5 (A/5) ív

Nyomta és kötötte a Kaloprint Nyomda Kft., Kalocsa

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	9
Első fejezet	
<hr/> BEVEZETŐ <i>(Horányi Özséb)</i>	11
Második fejezet	
<hr/> A KOMMUNIKÁCIÓ INTÉZMÉNYEIRŐL <i>(Pete Krisztián - P. Szilczl Dóra)</i>	
(2.1) Az <i>intézmény</i> szerepe a kommunikációkutatásban	17
(2.2) Az <i>intézmény</i> fogalma	17
(2.2.1) Az <i>intézmény</i> naiv fogalma	17
(2.2.2) Az <i>intézmény</i> fogalomtörténetéből	18
(2.2.2.1) Az <i>intézmény</i> szerkezetéről	20
(2.2.2) Az <i>intézmény</i> <i>dinamikájáról</i> : az <i>intézményi valóság</i> átalakulása	39
(2.3) Az <i>intézmény</i> a PTC-ben	42
(2.3.1) Az <i>intézmény</i> mint kód	43
(2.3.1.1) A szignifikációról	43
(2.3.1.2) A konstitutív alapról	46
(2.3.2) Ágens és <i>intézmény</i>	48
(2.3.2.1) Felkészültség	49
(2.3.2.2) Hozzáférés	51
(2.3.3) Színtér és <i>intézmény</i>	54
(2.3.3.1) Legitimáció	55
(2.3.4) Az <i>intézmény</i> típusai a PTC-ben	57
(2.3.4.1) Nyelv	58
(2.3.4.2) Jog	63
(2.3.4.3) Moralitás	73
(2.3.4.4) Vallás	78
(2.3.4.5) Művészet	82
(2.3.4.6) Tudomány	88
(2.3.4.7) Politika	92
(2.3.4.8) Gazdaság	97

Harmadik fejezet

A KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREIRŐL (Domschitz Máttyás - Hamp Gábor)

(3.1) Bevezetés	101
(3.1.1) A <i>színtér</i> terminus mindennapi használata	102
(3.1.2) Problématörténeti hátterek: a <i>színtér</i> szokásos koncepciói	103
(3.2) A <i>színtér</i> participációs koncepciója	110
(3.2.1) Előzetes megjegyzések	110
(3.2.1.1) A participációról	111
(3.2.1.2) A problémafelismerés és a problémamegoldás szerkezetéről	113
(3.2.1.3) A felkészültségről	117
(3.2.1.4) Felkészültségek kölcsönössége	127
(3.2.2) Színtér mint a problémafelismerő és/vagy -megoldó, a szignifikáló, a kommunikáló ágens mutatkozásának helye (lokalitása)	133
(3.2.2.1) Az emberi kommunikáció színtérének tárgyi, szimbolikus dimenziói, célra irányultsága	134
(3.2.2.2) A megfigyelői helyzet	137
(3.2.2.3) Kollektív ágensek a problémamegoldás színterén	139
(3.2.3) Színtér mint ágens	142
(3.2.3.1) Színtér és nyilvánosság	144
(3.2.3.2) Színtér és intézmény	147
(3.2.4) Színterek és színtértípusok	148
(3.3) Két esettanulmány	152
(3.3.1) „Össze kell rakni” – a csoportos problémamegoldás	152
(3.3.1.1) Kommunikatív – kommunikatívvá tétel	153
(3.3.1.2) Megértés, értelem, a kommunikatív értelmi szerkezete	154
(3.3.1.3) A kommunikatív alkalmas helyei	155
(3.3.1.4) Egyenlőtlen hozzáférés	155
(3.3.1.5) A kommunikatív alkalmas értelmi szerkezete	157
(3.3.1.6) Legitim felkészültség	158
(3.3.1.7) Versengő kommunikatív értelmi szerkezetek	159
(3.3.2) „Nyilvánosság napja” – a kommunikatív mint probléma	160
(3.3.2.1) A kommunikatív mint probléma	162
(3.3.2.2) A kommunikatív racionális megoldása. Racionális cselekvések a kommunikatív szempontjából	169
(3.3.2.3) A kommunikatív feltételeinek szakszerű szabályozása – folyamatkonzultáció	170
(3.3.2.4) Együttműködés vagy verseny?	172

Negyedik fejezet

A KOMMUNIKÁCIÓ ÁGENSÉRŐL (Horányi Özséb - Szabó Levente)

(4.1) Miért kell foglalkoznia a kommunikációkutatásnak az ágenssel?	175
(4.2) Az <i>agens</i> naiv fogalma	176
(4.3) Az <i>agens</i> fogalomtörténetéből	177
(4.3.1) Az autonóm ágensről	178
(4.3.2) A közösségben levő ágensről	189
(4.3.3) Összefoglalva	197

TARTALOM	7
(4.4) Az <i>ágens</i> rekonstrukciójához a PTC-ben	198
(4.4.1) Az <i>ágensként mutatkozás</i> rekonstrukciójáról: az <i>am-RM</i> -ről	198
(4.4.1.1) Az <i>ágensként mutatkozás</i> szinkrón perspektívájú rekonstrukciójáról: az <i>am-RMs</i> -ről	202
(4.4.2) Az <i>ágensként mutatkozás</i> diakrón perspektívájú rekonstrukciójáról: az <i>am-RMd</i> -ről	232
FÜGGELÉK	
(5.1) A kommunikációkutatás történetéből (<i>Horányi Özséb</i>)	237
(5.2) A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról (<i>Horányi Özséb</i>)	246
(5.3) A rekonstrukcióról, a leírásról és a magyarázatról (<i>Pete Krisztián</i>)	265
(5.4) A rekonstrukció logikai és nyelvészeti háttéréről (<i>Horányi Özséb - Milován Andrea - Szabó Levente</i>)	276
BIBLIOGRÁFIA	307
KULCSFOGALMAK	327

Köszönetnyilvánítás

A tanulmánykötet az ORTT Stratégiai Kutatások és Elemzések Program (SKEP) 2858/2003, 2857/2003, 2856/2003, 2855/2003 és 2849/2003. számú szerződéseinek teljesítéseként készült.

A tanulmánykötet munkaváltozatát 2005. március 23-án vitatták meg a SKEP kutatásvezetői. Utóbb még személyes konzultációkra is volt mód. A kötet szövege mindezek tanulságainak figyelembevételével véglegesült.

A tanulmánykötet szerzői köszönetet mondanak a Stratégiai Kutatások és Elemzések Programjának (SKEP), illetőleg jogutódjának, az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézetnek (AKTI) – megkülönböztetetten a program vezetőjének, utóbb az Intézet igazgatójának, Nahimi Péternek – azért, hogy lehetőséget biztosított olyan alapkutatásra, amely a kommunikációkutatásban ritkaság; és azért a türelemért is, amellyel az elmúlt időszakban irántunk volt; nem különben a Typotex Kiadó rugalmasságáért, amivel a kötet megjelenését segítette.

Bevezető

Horányi Özséb

(1.1)

A kötet három olyan terminus, az *intézmény*, a *színtér* és az *agens* használatának elemzésére vállalkozik, amelyekről a tanulmányok szerzői, de talán a kommunikációkutatás általában is azt tartja, a kommunikációról gondolkodva megkerülhetetlenek.

Nincs kommunikáció olyan (társadalmi) *intézmény(ek)* nélkül, mint például a *nyelv*, amelyre tekintettel generáljuk azt a sajátos zajmintázatot (vagy az írás látható – ritkábban tapintható – nyommintázatát), amit mi magunk is meg beszélgetőpartnerünk is úgy ért (ugyanarra a nyelvre tekintettel), hogy – például – *esik*. A kommunikációkutatás gyakorlatában *kód(ok)*nak nevezik ez(eke)t az intézmény(eke)t. E kötet szerzőit az a felismerés vezette a szokásos *kód* használata helyett egy másik terminus, az *intézmény* használatához, hogy úgy látták, a kommunikáció ágensei sok olyan *dologgal* élnek, mint a *kódok*, amelyek azonban szokásosan nem számítanak kódnak. Szerepük azonban a jelentésadásban és a rendteremtésben pontosan olyan, mint a kódoké: sajátos felkészültségeket (tudásokat és egyebeket) kínálnak az ágensek világot értelmező és rendező késztetéseihez.

Nincs kommunikáció olyan *színtér* nélkül, amelynek keretében történik vagy éppen csak van; olyan *kontextus*, *szituáció*, *környezet*, *háttér*, *helyzet* nélkül, amelyben megtörténik. A kommunikáció sohasem önállóan, más társadalmi jelenség, összefüggés kizárásával van. Mindig valahol, valamikor és még más módon is beszövétt a kommunikátor személyes és/vagy a társadalom intézményi valóságába. Ha a kommunikációt kiszakítani törekednénk ebből, megfosztva kívánnánk vizsgálni saját színterétől (ahogy szokás mondani: *in vitro*) – mint ez gyakran történt és történik –, ahelyett, hogy – ellenkezőleg – a maga helyén vizsgálnánk (vagy ahogy szokás mondani: *in vivo*), akkor például igencsak nehéz volna azon két *igen* között különbséget tenni, ami a sörözőben hangzik el a pincér kérdésére, hogy hozhat-e még egy rundot, illetőleg ami az esküvőn hangzik el arra a kérdésre, hogy akarsz-e az itt jelen levő... Márpedig igen nagy különbség van a két *igen* között. A kötet *színtéréről* szóló fejezete éppen azt törekszik szemügyre venni, hogy mi min-

dent kell számba venni ahhoz, hogy valamely kommunikáció beszövöttsége felderítettnek legyen tekinthető.

Nincs kommunikáció *kommunikátor* nélkül, vagy másként: részt vevő *agens* nélkül. A kötet *agens*ről beszél, mert reméli, hogy amit mondani törekszik, a kommunikátorról könnyebben mondható, ha távol tartja magát olyan terminusoktól, mint a *feladó* vagy a *címzett*: nem azért, mert szem elől téveszti, hogy igen sok kommunikatív eseményben világos különbség van a feladó és a címzett között, hanem azért, mert e sajátos partikularitás nélkül talán könnyebben mondható el mindaz az azonosság, ami a feladót és a címzettet összeköti a kommunikációban. Arról nem is szólva, hogy az *agens* talán nagyobb átjárást biztosít a társadalomtudományi vizsgálatok egészéhez, mint más: márpedig a kötetnek bevallottan is célja, hogy igyekezzen a kommunikációkutatást a társadalomvizsgálaton belül szituálni, talán jobban, mint szokásos.

Természetesen a kommunikációkutatás legfontosabbnak tekintett fogalmi eszközei nem merülnek ki e hárommal. Sőt még azt sem hihetjük, hogy – akárcsak e három fogalommal kapcsolatban is – nem marad elemeznivaló. De azt erősen reméljük, hogy sikerül felmutatnunk az efféle fogalomelemzés szükségességét, amelyet – természetesen – csak az elvégzett (és nem a csak megkezdett) munkák igazolnak vissza ténylegesen.

Talán már ebből is kitűnik, de aligha felesleges explicit módon is leszögezni, hogy ez a kötet alapkutatásról számot adó szövegeket tartalmaz. Vagyis olyanokat, amelyek a kommunikációról szólnak, de úgy, hogy az eredmények, alkalmazásuk egy-egy konkrét kommunikációkutatásban önálló és valódi kutatói igényeket támasztanak.

(1.2)

Az itt következő írások három forrásból táplálkoznak (nem is egyforma mértékben, mert arra tudatosan nem vállalkoztunk, hogy monográfiát írjunk). Arra törekedtünk, hogy:

- egyrészt, tekintettel legyünk *a társadalmi kommunikáció kutatásának teljes tradíciójára*, amelynek végeredménye – reményeink szerint – egyáltalában nem az, hogy a kötet egy kicsi ebből, egy kicsi abból; épp ellenkezőleg, egy olyan diskurzust eredményez, amely teljes egészében összeegyeztethető ezekkel (azaz semmiben sem mond ellent nekik), csak más diskurzusban *beszél* (1.2.1);
- másrészt, az egyes tanulmányok *a kommunikáció participációra alapított fogalmának* keretében mozogjanak (1.2.2), amely törekvés – számunkra – nem mutatkozik korlátozónak, hanem a szó szoros értelmében keretet adóknak;
- harmadrészt, a kötet diskurzusa *nyelvészeti, illetőleg logikai szempontból is patkolt* legyen (1.2.3), mert hisz a másutt szokásos empirikus

vizsgálatokat ennek a kötetnek a diszkussziójában a nyelv (illetőleg a nyelvi anyag) vizsgálata váltja fel (vagyis az az *anyag*, „empíria”, amivel a kötet dolgozik, valójában nyelvi természetű: maga a *magyar* nyelv; a *magyar* nyelv kapacitása, amint az *lexikon*ában, nálunk a *Magyar Nyelv Értelmező Szótár*ában, illetőleg a nyelvtől független, de a sajátos diskurzus megértésének feltételeként megjelenő „külső” környezetet – mondhatnánk a *világismeret*et vagy éppen a hallgatólagosan szükséges műveltségi anyagot – illetően nálunk az *Encyclopedia Britannica*ban, valamint a magyar nyelv *grammatikájában* adva van); miközben maga a nyelvészeti, illetőleg logikai elemzés célja is sajátos: nem a nyelv – önmagában való jobb – megismerése a cél, hanem a nyelvnek mint a kommunikációkutatás eszközének az elmélyültebb ismerete, hogy minél pontosabban tudjuk, mi az, ami kijelentéseinkben a kommunikációról a nyelv okán van úgy, ahogy van, és mi az, ami – túl ezen – a leírt dolgok okán (amely módszertan alapjait egyrészt Ryle *Informális logika* (1954) című esszéje adja meg, másrészt pedig az az ugyancsak tőle származó megfigyelés *A szellem fogalmában* (1949), miszerint szinte minden mondatunknak van leíró olvasata, és egy másik is, amit diszpozicionálisnak nevez: ez utóbbi rejti magában azokat a szerkezeti pilléreket, amelyek megalapozzák vagy éppen garantálják mondásaink adekvátságát).

(1.2.1) A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TRADÍCIÓIRÓL

Társadalmi kommunikációnak számít mindaz, amit kommunikációként művelnek (vagy kommunikatívként értelmeznek) emberek, emberek csoportjai vagy éppen ember alkotta szervezetek. A humán kommunikáció szükségképpen társadalmi kommunikáció. A társadalmi kommunikáción belül – természetesen – meg lehet különböztetni specifikus részeket: a személyközi kommunikáció, a szervezeti kommunikáció, az üzleti kommunikáció, a tömegkommunikáció (média) jelenségeit és még sok mást. Mindezen jelenségek társadalomtudományi vizsgálata ma már roppant szerteágazó és csak nagyon nehezen áttekinthető.¹

A kommunikációkutatás mai horizontjának vázlatos összefoglalása megtalálható az *1. függelékben* (5.1).

¹ Csak néhány hivatkozás – mintaként – azt érzékeltetendő, hogy mekkora a kezelendő *kvantum*: Baldwin-Perry-Moffitt 2004; Cragan-Shields 1995; Griffin 2001; Infante-Rancer-Womack 1990; Severin-Tankard 1992.

(1.2.2) A KOMMUNIKÁCIÓ PARTICIPÁCIÓRA ALAPOZOTT FOGALMÁRÓL

Ha a *kommunikáció* fogalmát a *participáció* fogalmára óhajtjuk alapozni, akkor az egymással kommunikációban álló ágenseknek felkészültségeikben (tudásokban, hiedelmekben, szokásokban és más ezekhez hasonlóknak) való *kölcsönös részesedéséről* érdemes gondolkodnunk, amelyek a sikeres (emberi) problémamegoldás szükséges feltételeként mutatkoznak meg. Egy efféle fogalmi keretről vélekedhetünk úgy, hogy részben a kommunikáció természetes helyét látszik megtalálni az emberi dolgok között, részben pedig olyan kiindulópontot kínál a kommunikációkutatás számára, amely azzal kecsegtet, hogy segítségével a kommunikáció valamennyi jelenségtípusa egységes keretben válik leírhatóvá.²

² A *participáció* kifejezés eredetileg – és a társadalomszervezésben manapság is – olyan folyamatot jelöl, amelyben egyének vagy csoportok összegyűlnek, hogy kommunikáljanak, interakcióba lépjenek egymással, információt cseréljenek vagy ismereteket halmozzanak fel bizonyos témákkal, problémákkal, döntésekkel kapcsolatban, s hogy a döntéshozatalban, a problémamegoldásban közösen vegyenek részt.

A *részvételi demokrácia* [participatory democracy] – például – egyszerűen fogalmazva „az emberek uralmá”-t jelenti. Ezen egyszerűnek tűnő fogalomhasználatnak a részletei azonban figyelemreméltó különbségeket takarnak. Ízelítőül néhány közülük:

- Dan A. Chekki a részvételi demokráciáról úgy beszél, mint „a polgárok összes cselekedetéről, melyek szándékosan befolyásolják a hatalommal felruházottakat döntéseik meghozatalában”. (Chekki, 1979, xiii.) A részvételi demokrácia tehát magában foglal egy decentralizált vagy szétosztott döntéshozatali formát és az „amatőrök” döntéshozatalban való közvetlen részvételét. A hatalom elosztásához a közösség hatalommal való felruházásának fogalma társul. Ez magában foglalja a közösségekben való aktív részvételhez társított kompetencia (felkészültség) felismerését és a szociálpolitikai környezet megértését. A részvételi demokrácián belül kétféle modell különíthető el: a közös meghatározású és az önmeghatározású modell. Az előbbi a nem szakértő polgárok és a szakértők kölcsönös együttműködésére utal, amelynek együttes döntéshozatal az eredménye, míg az utóbbi a polgárok teljes döntéshozatali autonómiájára utal. A részvételi demokráciában a közösségi részvétel az, ami a döntéshozókat informálja a közösség igényeiről és preferenciáiról.
- Nelson Rosenbaum (1978, 43–54.) nem annyira az igények biztosításában látja a közösségi részvétel szerepét, mint inkább abban, hogy a politikai egyenlőség és a népszuverenitás biztosításával egyáltalán lehetővé teszi a demokrácia működését. Mindezek mellett persze a közösségi részvétel a közös érdekek védelmét is ellátja.
- Thomas Webler és Seth Tuler a közösségi részvétel fogalmának két periódusát különíti el. Régen közösségi részvételen a közösségi meghallgatásokon való felszólalást, a szavazást vagy egy társadalmi mozgalomban való tagságot értették. „Manapság a »közösségi részvétel« azon különböző eljárásokra vonatkozik, melyek lehetővé teszik a közösség különböző tagjainak, hogy aktív résztvevői lehessenek a kijelölendő politikai irányvonalakról szóló vitáknak vagy némely esetekben maguknak a döntéshozataloknak. Az eljárások megengedik a közösség tagjainak, hogy hallassák hangjukat, gyakorolják befolyásukat.” (Webler-Tuler, 2001, 29–30.)

Sherry Arnstein (1969, 216–224.) a közösségi részvétel, a közösségbe való bevonódás 8 fokát határozta meg, s a fokokat egymáshoz rendelve állította fel a *részvétel létráját*. Az 1. fok a *Manipuláció*, a 2. a *Terápia* (itt nem beszélhetünk részvételről, hiszen pusztán gyógyításról vagy

Erre a keretre a továbbiakban a PTC betűszóval hivatkozunk, magáról a keretről pedig e kötet 2. függelékében (5.2) található egy korábban még ilyen formában nem publikált összefoglalás: A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról.³ Reményeink szerint ebben a kötetben a PTC-t abból a szempontból is vizsgáztatni tudjuk, hogy miként viszonyul a kommunikációkutatás szokásos háttérdiszciplínáihoz (a pszichológiához, a szociológiához, az antropológiához, az etológiához és így tovább) és témáihoz (a kódhoz, a csatornához és másokhoz), illetőleg miként viszonyul a mindennapi nyelvhasználatban megmutatózó – mondjuk így – *naïv* kommunikációfogalomhoz.

(1.2.3) A NYELVÉSZETI, ILLETŐLEG LOGIKAI PATKOLTSÁGRÓL

Rekonstrukciónak nevezzük ebben a kötetben a *kommunikáció* vizsgálatát (vagy éppen kutatását, magát a tevékenységet és ennek eredményét egyaránt). A *rekonstrukció* sajátos és igen hosszú múltra visszatekintő metodológia, a magjában fellelhető *kategorizáció* pedig még inkább az. Mindazonáltal manapság nehéz volna egységes és kidolgozott *kategóriaelmélet*ről beszélni. Elvben eminens filozófiai témának kellene lennie... Még leginkább a logikában található fel elsősorban szintaktikai-szemantikai kategóriarendszerekről diszkussziók (erről és a rekonstrukcióról részletesebben lásd a 3. függelék: 5.3). A rekonstrukció ebben a kötetben voltaképpen a leírandó *kategorialis leírás*át jelenti. Ez a kötet azonban a kategóriákat komplexebbként kezeli, mint azt az elérhető szakirodalom felkínálja: a kategória nem kizárólag *predikátumok* vagy *nevek* tulajdonítását jelenti, hanem *leírások* tulajdonítását is jelentheti (erről lásd részletesebben a 4. függelék: 5.4). Rekonstrukción tehát olyan leírást célszerű érteni, amelyben a leírandót – a leírás metodológiájának megfelelően – leíró kategóriák olyan konfigurációjaként lehet bemutatni, amelyben a leíró kategóriák és konfigurációjuk is a rekonstrukció nyelv-

tanításról van csak szó), a részvétel legitimálásának legfontosabb lépéséhez a 3. foknál érünk el: ez az *Informálás* (bár még itt sem beszélhetünk feltétlenül csatornáról vagy visszacsatolásról, az informálás lehet teljesen egyoldalú is), a 4. fok a *Konzultáció* (amelyet Arnstein még mindig pusztán rituálénak tekint: attitűdvizsgálatok, szomszédolások, közvéleménykutatások tartoznak ide), az 5. fok a *Kibékítés* (lehetővé teszi a polgárok számára, hogy tanácsokat adjanak, tervekkel szolgáljanak a hatalom birtokosai számára, de még mindig a hatalom birtokosaié a jog, hogy megítélik a tanács legitimitását vagy védhetőségét), a 6. fok a *Partnerviszony* (itt már megoszlik a hatalom a hatalom birtokosai és a polgárok közötti egyezkedések keretében; a tervezés és a döntéshozatal megosztott, például közös bizottságok formájában megvalósítva), a 7. fok a *Delegált hatalom* foka (ahol a döntést meghozó bizottságokban a polgárok rendelkeznek a legtöbb hellyel delegáltjaik révén; a közösség bír a felelősségre vonás hatalmával), a 8. fok – végül – a *Polgári ellenőrzés* (ahol a program tervezése és megvalósítása is a szegények kezében van; a források és a megvalósítók között nincsenek közvetítők).

³ Annak a kutatási projektnek, amelynek egyik eredménye ez a kötet, vannak még ezen kívül is intellektuális előzményei. Ilyenként tekinthető Horányi Özséb (1999) *A kommunikációról* vagy Batori Zsolt, Hamp Gábor és Horányi Özséb (2003) *A társadalmi kommunikáció szerkezete és működése a második modernitás időszakában (A magyar médiaszabályozásban megjelenítendő társadalomképről)* című – és a PTC szellemében készült – tanulmánya is.

nek determinációjában állnak. A leírás problémája pedig arra vonatkozik, hogy vajon a leírandóban estlegesként megragadott jelenségeket a kategoriális leíráson kívülálló tényezőként vagy éppen ellenkezőleg, belső, azaz nem valódi esetlegességeként tekinti-e a leírás ágense. Minthogy a rekonstrukció mindig valamely (rekonstruáló) ágens aktivitásának *eredménye*.

És akkor ehhez tegyük hozzá még gyorsan: az olvasó nem nyelvtudományi vagy éppen logikai szakkönyvet tart a kezében, még csak alkalmazottlogikakönyvet sem, mindössze egy olyan erőfeszítés nyomaival találkozhat, amely a kommunikációkutatás diskurzusát közelíteni törekszik a nyilvános (és így megvitatható tudományos) diskurzusokhoz. Látnivaló lesz, hogy az egyes tanulmányok e tekintetben sem egységesek. Ennyiben ez a kötet *helyzetjelentés menet közben*.

(1.3)

Az intellektuális tisztesség megköveteli, hogy a kötet bevezetésében figyelemztessünk arra is, azzal a kötetrel szokatlan utat választottunk, legalábbis a kommunikációkutatásban szokatlan: olvasása alighanem nagyobb figyelmet igényel majd, mint amire a *kommunikációról szóló írások* nagyobb része esetében szükség van. Szerencsésebben jár el az olvasó, ha nem lineárisan, az elejéről kezdve olvassa a szövegeket, hanem ha folyamatosan, amikor csak szükség mutatkozik rá, a függelékekhez fordul: hiszen ezek a szövegek olyan megfontolásokat tartalmaznak, amelyek meghatározzák a három fejezet (az ágensről, a szinterről és az intézményről szólóknak a) mentalitását, mégsem tekinthetők specifikusnak. Ezért is nem a három fejezet valamelyikén belül kaptak helyet. Megengedtük azonban magunknak ezt, mert szándékaink szerint olvasóink elsősorban egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint tanáraik és a kommunikációkutatás iránt érdeklődők, vagy éppen kommunikációkutatók lesznek; olyanok tehát, akiknek van jártasságuk a finom distinkciók megtételében, a *parametrizálás* (vagy másként: a *skálázás*) viszonylag újnak mondható módszertanában (vagyis abban, hogy az egyes kommunikációkutatási fogalmak sztenderdizálására törekedtünk, és a különös eltéréseket nyelvileg is feltárt formában rögzítettük), a fogalomelemzésben és a kritikai vizsgálódásokban; mert meggyőződésünk, a kommunikációkutatásnak ma többek között szüksége van saját eszközeinek szemügyre vételére is (hogy ezek a kutatóeszközök valóban jól lássák el feladataikat), amelyekkel (máskor és másutt) *magát a kommunikációt vizsgálja*. Szokatlan tehát a *dictio* szükségességével együtt is.

A kommunikáció intézményeiről

Pete Krisztián - P. Szilczl Dóra

(2.1) Az intézmény szerepe a kommunikációkutatásban

Problémamegoldás kapcsán tárgyalható magának a problémamegoldó ágensnek a szerepe (4.), vagy vonatkozhat e tárgyalás a szintérre, ahol különböző ágensek révén a problémafelismerés és/vagy -megoldás artikulálódik (3.), de ugyanilyen lényeges az a mód, ahogy az ágens a világot szemléli, s abban jelentéseket állít elő, melyek a probléma felismeréséhez és megoldásához szükséges felkészültséget jelentik számára (2.). Jelen diszkusszióban az ezen felkészültségeket egységbe fogó intézmény szerepével foglalkozunk.

Bármit is értsünk kommunikáción, és bárhogyan is közelítsük meg megértésünkben, szinte biztos, hogy megkerülhetetlenül fel kell tételeznünk valami előzetes (*a priori*, vagyis az adott kommunikációt megelőző) és kölcsönös (a kommunikációban résztvevők számára egyaránt, vagyis kölcsönösen elérhető) *tudást* vagy *felkészültséget*. A kommunikáció intézménye ezzel az előzetes és kölcsönös tudással van kapcsolatban.

(2.2) Az intézmény fogalma

(2.2.1) AZ INTÉZMÉNY NAIV FOGALMA

Az intézménynek alapvetően két fogalma használatos a mindennapi életben. Intézmény lehet:

(2.2.1.1) Valamely közösségi célra létesített, bizonyos személyi kerettel rendelkező társadalmi vagy állami szervezet. Ezt időnként az intézmény jogi fogalmának is szokták nevezni.

(2.2.1.2) A társadalomban kialakult rendszer, forma, szokás; intézménynek nevezzük a társadalomban érvényesülő, az egyének cselekedeteit irányító vagy befolyásoló, illetőleg behatároló szabályokat, írott vagy íratlan törvé-

nyeket és ezek rendszereit; szintén intézmény szóval jelöljük az ezen szabályok betartását biztosító mechanizmusokat (szervezetek, társadalmi értékek, szankciók); egyes intézmények csak a szabályok szintjén léteznek (mint például a jogszabályok), mások valamilyen dologi formát is ölthetnek (mint a pénz); ez az *intézmény* kifejezés köznyelvben leggyakrabban alkalmazott jelentése; ez az intézmény társadalomtudományi (vagy éppen szociológiai) fogalma.

Ebben a tanulmányban mindig ebben az utóbbi értelemben diszkutáljuk az *intézményt*.

(2.2.2) AZ INTÉZMÉNY FOGALOMTÖRTÉNETÉBŐL

Goffman a totális intézményt olyan környezetként írja le, ahol számos hasonló helyzetű individuuum lakik, elvágvá a szélesebb társadalomtól, kitéve egy közös életrendnek, nemritkán identitásuk átformálásának céljából. De Goffman nemcsak a kórházakat sorolja a totális intézmények alá, hanem például a bentlakásos iskolákat és a kolostorokat is. Kimutatja, hogy az ilyen környezetek számos közös jellemzővel bírnak: egyenruha használata, a személyi tulajdon korlátozása, a tevékenységek menetrendszerű szabályozása stb. Bár ezek a jellemzők valóban közősek, de egyes totális intézmények különböznek másoktól abban, hogy az oda bekerülők már eleve elkötelezettek az intézmény értékei és éthosza iránt (kolostor), míg másoknál korántsem ez a helyzet. (Goffman, 1967)

Egy másik mindennapi használata az intézmény fogalmának, azon széles körben elterjedt vagy mindent átszövő entitásokra vonatkozik, melyek a társadalom problémáival vagy főbb érdekeivel foglalkoznak: ilyen a család, a jog, az állam vagy az egyház. Társadalmi kontextusokban leginkább ilyen értelemben használjuk az intézmény kifejezést. A funkcionalista tradíció nyomán – mely megkülönböztette a társadalom folyamatait a társadalom struktúráitól –, azt mondhatjuk, hogy a társadalmi intézmények a társadalom strukturális összetevői, melyeken keresztül a legfontosabb társadalmi aktivitások megszerveződnek és a társadalmi igények kielégülnek. A társadalmi intézmények különböző formát ölthetnek, lehetnek: szervezetek, csoportok vagy különböző – társadalmilag többé-kevésbé tartós – gyakorlatok. Ezen szervezetek, csoportok, gyakorlatok integrálják, stabilizálják és szervezik a társadalmi élet különböző területeit azáltal, hogy közösségileg megerősített eljárásokkal és formákkal szolgálnak a közösségen belüli viszonyok és érdekek artikulációjára. (Spencer, 1975; Parsons, 1985)

Parsonsnál a társadalom egységességének biztosításában játszik jelentős szerepet az intézmény, illetőleg az intézményesülés fogalma. A társadalmi rendszert mint cselekvési rendszert szerepek és szerepelvárások interakciói tartják egyben, s ezekben az interakciókban, illetőleg cselekvésekben a cselekvők különböző értékorientációkat követnek. „Az intézményesülés kifeje-

zés egyaránt jelenti a közös értékek egy kollektivitás tagjai által történő internalizációját, és az előíró vagy tiltó szerepelvárásoknak a felelős szerepet birtoklók által történő megfogalmazását. Az értékorientációs minták intézményesülése [...] a legáltalánosabb értelemben a társadalmi rendszerek integrációs mechanizmusát alkotja.” (Parsons, 1988, 19.)

A funkcionalista elméletek kritikája következtében nyilvánvalóvá vált, hogy az intézmények nem csupán strukturális elemek, hiszen állandó formálódásnak vannak kitéve. Az új megközelítésben az intézmények pusztán az idők során kikristályosodott és így fennmaradt viselkedésmintázatok lennének, melyekhez az individuumok az identitásuk formálásának eredményeként vagy egyéb társadalmi érdekek miatt hozzákapcsolódnak. A hajdanán a folyamattal szembeállított intézmény most már létrejöttének folyamata miatt kerül a kutatók érdeklődési körébe.

A társadalmi tevékenységek és viselkedésmintázatok tehát többé-kevésbé intézményesítettek, azaz értékekkel feltöltöttek. Mivel a társadalmi tevékenységek ilyen módon az értékek által is meghatározottak, egyrészt ellenállóbbakká váltak a változással szemben, másrészt emóciókkal telítettek is lettek. Teljesen új viselkedésmintázatok csak akkor képesek teret hódítani a társadalmi térben, ha egy karizmatikus személyiség vagy egy kulturális, politikai forradalom azokat kitüntettként kezeli és meghonosítja. Az intézményesítés kifejezés a társadalmi szokások és elismert viselkedésmintázatok időbeni változatlanóságára utal, vagyis az adott társadalmi gyakorlatot egy – funkcionalista értelemben vett – intézménnyel azonosítja.

Mead a közösség szerveződésének egyik legfontosabb biztosítékát az intézményekben látta. „A közösségen belül, lényegében azonos szituációkban, kialakulnak bizonyos cselekvési módok, és ezek a bárki részéről megnyilvánuló cselekvési módok azok, amelyeket bizonyos lépéseinkkel másokban előhívunk. Amikor érvényesítjük jogainkat, határozott reakciót igénylünk, éppen azért, mert ezek univerzális jogok – olyan reakciót, amely mindenki részéről elvárható, és talán be is következik. Mármint, ez a reakció jelen van lelki alkantunkban; bizonyos mértékig hajlandóak vagyunk másvalakivel szemben ugyanezt az attitűdöt tanúsítani, ha ő felszólít erre bennünket. Amikor másokból kiváltjuk ezt a reakciót, átvehetjük a másik ember attitűdjét, majd ehhez igazíthatjuk saját magatartásunkat. A közösségben, amelyben élünk, tehát megvannak a közös reakciók egész sorozatai, s ezeket a reakciókat nevezzük »intézményeknek«. Az intézmény a közösség valamennyi tagjának közös reagálása valamely specifikus szituációra. [...] A társadalom intézményei tehát a csoport- vagy társadalmi cselekvés szervezett megnyilvánulásai, amelyek szervezete lehetővé teszi, hogy a társadalom egyes tagjai megfelelően és társadalmi vonatkozásban cselekedhessenek, mert átveszik a többieknek ezekkel a tevékenységekkel szembeni attitűdjét.” (Mead, 1934, 328.)

A két fent vázolt megközelítés között egy morális különbség is húzható: míg a funkcionalista megközelítés az intézményeket egyértelműen jó dolgoknak tartotta, melyek segítségére vannak a társadalomnak abban, hogy szükséges tevékenységeit elvégezze, az intézményesülésre fókuszáló megközelítés már

nem mondhat egyértelműen pozitív morális ítéletet az intézmény felett. Bár a rutin, az előre jelezhetőség, a stabilitás olyan dolgok, melyek nélkül egy társadalom képtelen lenne a működésre, az intézmények azonban egy idő után mindenképpen önjárókká válnak, és többé nem az emberek által nekik tulajdonított értékeket jelenítik meg, hanem maguk válnak értékekké, melyek befolyásolják a társadalom tagjainak szabad döntéseit. Az egykori segítő rutin egyszerre csak szigorú dogmává válik, mely megköti a szociális aktor kezét. Ezen kívül az intézményesült ideák, gyakorlatok, viszonyok könnyen elveszítetik egykori érdekességüket, vitalitásukat, és ettől fogva pusztán azért értékelik őket az emberek, mert szokásaik részévé lettek. (Wallis, 1993)

Az, hogy egy társadalmi gyakorlat intézménnyé válik, még nem jelenti azt, hogy többé nem használható. Nagyon sok olyan intézményesült gyakorlat van, melynek megvan a maga haszna intézményesülése után is, például mert továbbra is biztosítja a benne résztvevők vagy belőle részesedők számára azokat az előnyöket, melyek biztosítására létrejött. De lehetséges, hogy ezek az előnyök többé már nem is annyira előnyök, vagy újabb társadalmi gyakorlatok jobban biztosítanak ezen előnyöket, ám mivel azok még nem intézményesültek, nem juthatnak igazán szóhoz a közösség életében. S mivel nem juthatnak szóhoz, nincs esély az intézményesülésükre sem. Az intézmények tehát akadályozhatják a társadalmi változást, ha nem mozdítják elő a társadalom fejlődését, ami adott esetben jelenthet nagyobb integritást, de jelenthet nagyobb diverzifikációt is.

(2.2.2.1) Az intézmény szerkezetéről

Amikor jelen diszkusszió vizsgálati tárgyának az intézményt választottuk, természetesen tisztában voltunk azzal a ténnyel, hogy ez a fogalom a társadalomtudományi érdeklődés egyik kulcskategóriája. Számos tanulmány foglalkozott az intézmények létrejöttével, működésével, társadalmi megjelenése kapcsán pedig azokkal a funkciókkal, melyeket betölt. Ez a tradíció hivatkozási alapként megkerülhetetlen. Ugyanakkor szeretnénk előrebecsíteni, hogy az intézmény fogalma a PTC-ben egészen más vonatkozásaiban lesz diszkutálva. A most következő fejezet azt a célt szolgálja, hogy egy-egy PTC szempontjából is relevánsnak tekinthető aspektusból a vonatkozó irodalmat rendezze, annak főbb téziseivel az olvasót megismertesse.

(2.2.2.1.1) Társas tény vs. intézményi tény

A világ némely sajátossága tőlünk függetlenül létezik. Függetlenül attól, hogy van-e valaki, aki észreveszi. Összel lehullanak a levelek, a tócsa befagy, a skarlát a gyermeknek vörös foltokat, erőteljes hőmérséklet-emelkedést okoz. Ezeket összefoglalóan nyers tényeknek nevezzük. Mint tőlünk független természeti törvények hatnak ránk, fizikai-kémiai sajátosságaik megragadásával

jellemezzük őket. Az viszont, hogy észleljük ezeket, vagy sem, nem befolyásolja meglétüket, azaz fennállásuk az észlelőtől független. Bizonyos konvencionális beszédmódok (például a természettudományokéi) alkalmassá tesznek bennünket arra, hogy ezekről a tényekről valamilyen rendszerben beszéljünk, azonban magukhoz a tényekhez a hozzáférés csak a konstatálás szintjén teremthető meg. A világban azonban számos olyan tény létezik, melyeknek megléte kizárólag ahhoz kapcsolódik, hogy az emberek társadalomban, közösségben élnek, és egymással valamilyen összefüggésben cselekszenek. Ebből következik, hogy ezeknek a tényeknek a megléte a társadalmat alkotó egyének észlelésének és cselekvésének a függvénye.¹ Az észlelőtől függetlenül ugyanis ezek a tények nem léteznének. Szerepüket, jelentőségüket és jelentésüket társadalmi vonatkozásaik adják meg. Közkedvelt² példa erre a pénz fogalma, ami a maga anyagi valójában, fizikai-kémiai sajátosságait tekintve (papír és némi festék) nem futott volna be ekkora karriert, ha nem kapcsolódna hozzá az a tény, hogy valakik pénznek tekintik és értékkel ruházzák fel, ezáltal jelentőséget tulajdonítanak neki.³ A pénz és a hozzá hasonló dolgok a társadalmi valóságon belül válnak ténnyé, azáltal, hogy vannak, akik fizikai valóságukon túl társadalmi/kulturális jelentés hordozóinak tekintik őket. Létezésük tehát nem a fizikai valóságukhoz, hanem a társadalom által működtetett konstitúciós folyamatokhoz kapcsolódik. Azáltal állnak fenn, hogy egy emberi közösség, a társadalom elfogadja és működteti őket. Mindez azt mutatja, hogy világos különbséget kell tennünk a nyers és a társadalmi valóság tényei között. Bár ez utóbbi felületesen szemlélve ugyanolyan ontológiai érvényűnek tűnik szemünkben, mint a nyers világ, jól látszik, megléte nem független azoktól a konstitúcióktól, melyekkel mi, emberek a környezetünk felé megnyilvánulunk. Az, hogy viszonylag objektív színben tűnnek fel, azzal magyarázható, hogy a hozzánk túl közel eső dolgokat gyakran reflektálatlanul hagyjuk (nincs meg a rátekintéshez szükséges távolság velük kapcsolatban). Éppen ebben áll a társadalomtudományi kutatás jelentősége, hogy felhívja a figyelmet ezekre a „magától érthetőségekre” s a mögöttük meghúzódó szemlélet sajátosságaira.

A nyers valóság mellett tehát számolnunk kell a társadalmi valósággal, melynek szegmensei a társas tények és az intézményi tények. Searle nyomán társas tényként határozunk meg minden olyan tényt, melyben két vagy több kollektív intencionalitású cselekvő vesz részt. (Searle, 1998, 122.) A viszonyt egy társas tény esetében szimplán egy fizikai együttműködés (azaz kooperáció vagy kompetíció) formájában írja le. Az intézményi tények segítségével a

¹ „A bennünket körülvevő természeti és társadalmi világ dolgai és jelenségei azáltal válnak azzá, amik (pénzek, házak, molekulák vagy oldószerek), azáltal sorolódnak be bizonyos fogalmi kategóriákba, hasonlósági osztályokba, hogy egy kognitív közösség tagjai bizonyos, közösen elfogadott módokon viszonyulnak hozzájuk, meghatározott aktivitást fejtenek ki velük kapcsolatban, és mindezt azért teszik, mert a dolog az, ami.” (Fehér, 2002, 303.)

² Vö. Weber 1987, 51.; Searle, 1998, 115.; Fehér, 2002, 303.

³ „Egy társadalmi tárgy abban a mértékben válik társadalmi tárggyá, amilyen mértékben általánosan annak vélik.” (Barnes-Bloor-Henry, 2002, 50.)

közösség vagy a társadalom a társas tények összehangolását végzi, azáltal, hogy egy adott közösség számára a kialakított és elfogadott rendszerben jeleníti meg őket. Ez(eke)t a rendszer(eke)t nevezzük intézmény(ek)nek. A társadalmi intézményeknek ez a sajátossága adja azt, hogy hajlamosak vagyunk az intézményi tényekből álló társadalmi valóságot valamiféle ontológiai státusszal rendelkezőnek tartani, ami a társas viszonyok felett áll, annak ellenére, hogy a fentiek alapján könnyen belátható, tényei az e tényekkel operáló egyének szemléletének függvényei. Mégis megszoktuk, hogy valamiféle analógiát alkalmazva, az intézményekről úgy gondolkodjunk, mintha azok az individuális ágensek mintájára homogén és önálló entitások lennének, egységes akarattal, szándékkal. A mindennapi tapasztalat szintjén ez nyelvi is megjelenik, mikor az intézményekről – metaforikus értelemben – mint „felnagyított egyének”-ről beszélünk, melyek „ebbéli szerepükben szabályok, szankciók segítségével irányítják az emberek egy jól körülhatárolható csoportjának a viselkedését”. (Elster, 1989, 150.)

A társadalomtudományi írásokban az intézmény kapcsán ez a problematika markánsan megjelenik. Egy intézmény „heterogén, azaz eltérő képességű, viselkedési mintázatú, és eltérő érdekekkel rendelkező ágensekből épül fel” (Newman, é. n.), ugyanakkor a mindennapi beszédmódok folyamatosan homogén entitásként írják le, s ebbéli tapasztalatunkban igyekeznek megerősíteni minket. A kérdésfelvetések középpontjában tehát az áll, hogy mitől válik objektívvé szemünkben az intézményi valóság, és miként képzelhető el az egyéni ágencián túli kollektív cselekvés. Az alábbiakban szemléltetésképpen ennek a vizsgálódásnak két (időben egymástól távol eső, de azonos fókuszú) példáját emeljük ki. Az egyik Durkheim nevével fémjelezhető. Ő a „kollektív tudat”-ot feltételezve beszél „objektív intézményi valóság”-ról. A másik a Searle nevével fémjelzett „kollektív intencionalitás” fogalma. Ebben a közegben az intézmények funkciója alapvetően az lenne, hogy a kollektív cselekvési problémák megoldásával „jobb helyzetbe” hozzák az egyéneket. (Elster, 1989, 156.)

(2.2.2.1.2) Objektív intézményi valóság

Durkheim a kollektív tudatból indul ki, mely szerinte a társadalmi konszenzus feltétele, így társadalomintegráló funkcióval bír. Kollektív tudat alatt ő a világra vonatkozó ismeretek közösségét érti. A kollektív tudatot meghatározza az a viszony (legyen az harmonikus vagy konfliktusos), amely a társadalom tagjait sajátvilágukkal kapcsolatban jellemzi. Éppen ezért úgy tartja, hogy nem választható el az egyén attól a társadalmi környezettől, amelyben él és tevékenykedik. Azaz a társadalom, amibe szocializálódik, meghatározza őt, ekképp az egyén felett áll. Ez a kollektív társadalmi tudat befolyásolja mind az egyént, mind a társadalmi kölcsönhatásokat. Durkheim szerint egy társadalmat tehát a közös meggyőződések tartanak össze, mely meggyőződések egy része normaként intézményesül. Azaz a társadalom működése feltételezi a jogok, kötelességek meghatározását, melyekhez a társadalom tagjai

igazodnak. A kollektív tudat kognitív szinten magában foglalja az ezekre a normákra vonatkozó ismereteket, affektív szinten pedig a szolidaritást velük kapcsolatban. Azáltal, hogy az egyén társadalomban él, ennek a kollektív tudatnak a részese, viszonya lehet pro vagy kontra, egy biztos, nem vonhatja ki magát alóla. Ezért beszél arról Durkheim, hogy az egyén szabadságát mindig is korlátozza bizonyos társadalmi kényszer. (Durkheim, 1893)

Durkheim tulajdonképpen a kollektív ágensről ír, mikor a társadalomról, illetőleg az emberi természet kettősségéről ír. Az emberi természetben benne van egyfajta individuumon túli értékek és érdekek követése, mely értékek és érdekek Durkheim szerint csak társadalmiak lehetnek. Ennélfogva tehát a társadalom egy kollektív ágens.

„Pszichikai életünk e két aspektusa úgy áll tehát egymással szemben, mint személyes a személytelennel. Van bennünk egy lény, aki mindent önmagához viszonyítva, a saját szempontjából képez le, és akinek tevékenységében nincs más célja, csak önmaga. De van bennünk egy másik lény is, aki a dolgokat sub specie aeternitatis ismeri meg, mintha csak egy tőlünk különböző gondolkodásban részesedne, s aki ugyanakkor tetteiben olyan célokat törekszik megvalósítani, amelyek túlmennek rajta.” (Durkheim, 2000, 354.)

Durkheim szerint a társadalom intézményei ennek a kollektív tudatnak a különböző reprezentációi. (Némedi, 1996, 95–102.) Ebben a vonatkozásban az intézmény olyan cselekvési és gondolkodásmód, melyet az egyén készen talál, s melyet a szocializáció során sajátít el. Az intézmény tehát a kollektív tudat reprezentációja, mely a társadalom történetisége során objektiválódott.

Durkheim arról beszél, hogy a minket körülvevő társadalom tárgyiasult. Ami azt jelenti, hogy a társadalom, melybe az ember beleszületett, melyben él, s melynek normái szerint tevékenykedik, rajta kívül létező hatalomként jelenik meg. A társadalom a durkheimi szemléletben úgy jelenik meg, mint ami független az embertől, rajta kívül áll. Az objektivált világ ugyanakkor visszahat az emberre: a szocializáció során az ember ezt teszi magáévá – a későbbi bergeri kifejezéssel (Berger–Luckmann, 1966, 182.), internalizálja – mint az ő világát. A világ akkor válik dologivá az egyén számára – mondja Durkheim –, ha elfelejti annak emberi eredetét, illetőleg annak maga alkotta rendjét. Mivel intézményeit magától függetlennek tartja, ebből az is következik, hogy ezek az intézmények megváltoztathatlannak tűnnek a szemében. Ez a világ – a durkheimi koncepció szerint – az embertől elidegenedett, hiszen benne saját tette egy számára idegen, vele szemben álló hatalommá vált, amely leigázta őt. Az elidegenedés velejárója, hogy az ember eredendően adottnak, önmaga felett állónak tartja ezt az intézmények működése által konstruált világot. „Az intézményes világot tehát objektív valóságként éljük át. Története az egyén születése előtti időkre nyúlik vissza, nem lehet rá visszaemlékezni a személyes életút alapján. [...] Az intézmények elutasíthatatlanul állnak az egyénnel szemben, mint objektív tényyszerűségek. Az intézmények léteznek, a személyen kívül, valóságuk állandó, akár tetszik ez nekünk, akár nem.” (Ibid. 89) Mindez akkor válik problematikussá, ha a társadalom változása közepette az intézmények már nem képesek az élet bizonyos területeit objektív értelemben

átfogni, irányítani. A társadalom integráló világnézetének „sérülésével” az intézmények objektivitásába vetett bizalom csökken, s ezáltal továbbra is fenn tartani kívánt legitimitációjuk konfliktushoz vezet.

(2.2.2.1.3) A kollektív intencionalitás fogalma

Az egyén azáltal, hogy társadalomban él, megöröklött gondolkodási-cselekvési modellekkel van körülvéve. Tehát amikor cselekszik, dönt, akkor ezeket a modelleket alkalmazza, ezért minden cselekedete és döntése az adott társadalmon belül jelentéssel bír (kommunikatív). A világot az egyének ebből következően ugyan individuálisan, de különböző minták segítségével ragadják meg. E minták megléte szoros összefüggésben van a társas cselekvéssel, melynek révén felfedezzük és címkézzük a világot. A címkék és a címkézés módjai természetüknél fogva kollektívak. Az individuális és a társas cselekvés középpontjában ennek a nyelvben rögzített kategorizációnak explicit és implicit kifejezése áll, ami a társadalmi összerendeződés előfeltétele. Mind az egyén, mind a közösség iparkodása egyaránt arra irányul, hogy ezeket az öröklött mintákat továbbfejlesszék, aktualizálják, esetleg másokat állítsanak helyébe. A társadalom stabilitása ezeknek az öröklött mintáknak az egyén és a közösség életében meglévő kontinuitásán alapul.⁴ Ezek a folyamatok annak ellenére, hogy megvalósulásait konkrét szituációkban egyének viselkedésén, gondolkodásán keresztül megragadhatjuk, szorosan köthetők ahhoz, hogy a konkrét helyzetben cselekvő/döntő egyén tud arról, mások miként cselekednének, s cselekedetét/döntését ennek a tudásnak az alapján hozza meg. Erre világít rá Mannheim, amikor azt mondja, hogy „nem izolált egyének művelik a gondolkodást, hanem meghatározott csoportokban élő emberek, akik sajátos gondolkodási stílusukat oly módon alakították ki, hogy végtelen szekvenciában reagálnak bizonyos tipikus, közös pozíciójukra jellemző helyzetekre”. (Mannheim, 1929, 11.) Ezeknek a gondolkodási-cselekvési mintáknak egy részét az intézmények rögzítik. Ebből az is következik, hogy amikor intézményről beszélünk, akkor e kifejezés alatt azokat az embereket értjük, akik ezeket a mintákat használva ismerik fel az őket körülvevő világot, s ezen minták mentén kapcsolódnak egymáshoz.

Searle azt mondja, hogy az intézményi valóság létrejöttében három tényezőt kell figyelembe vennünk, ezek a következők: a kollektív intencionalitás, a feladat kijelölése és a létesítő szabályok megléte. Ahhoz, hogy intézményről érdemben beszélhessünk, elengedhetetlen e három fogalom közti összefüggés felismerése. (Searle, 1998, 119–127.)

Elsőként a kollektív intencionalitás fogalmát határozza meg. Az intencionalitásról úgy szoktunk beszélni, hogy az mindig mint valakinek az inten-

⁴ „A stabilitás második aspektusa abból ered, hogy az a kör, amelyen belül egy értelmezési séma működik, automatikusan terjeszkedik. Ez olyannyira kifinomítja a rendszert, hogy az szinte minden elképzelhető eshetőségre kiterjed.” (Polányi, 1994, II, 81.)

cionalitása jelenik meg. (Részletesen e kérdés tárgyalását lásd a 4. fejezetben.) Az intencionalitás az emberi értelem sajátosságaként, annak tetten érhető megnyilvánulásaként értelmezhető. Az egyéni intencionalitást meghatározhatjuk úgy is, mint ami az egyén cselekedeteinek alakítója. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a konkrét társadalmi helyzetben másokkal összefüggésben cselekvő egyének egyéni intencionalitásából, annak valamiféle summatizálásából nem lehet levezetni a kollektív cselekvést.⁵ Kérdés akkor, hogy a kollektív vagy csoportos cselekvés esetében kinek az intencionalitásáról is beszélünk? Azaz például a csoportot jellemző cselekvés kinek a szándékát vagy minek az értelmét tükrözi? Kézenfekvő megoldásnak tűnik e problematikára fókuszálva az egyéni intencionalitás mintájára elgondolt kollektív intencionalitás fogalmának⁶ bevezetése.

Egy csoportot bizonyos, egyéni intencionalitásbeli állapotok meglétével írhatunk le. Az egyének intenciója a közös állapotban levésre reflektál.⁷ Ez az egyéneket jellemző, közös állapot az intencionalitás bizonyos fajtáját alkotja, amit kollektív intencionalitásnak nevezünk.

Searle szerint az egyéni intencionalitáson túl van az intencionalitásnak még egy tovább már nem bontható osztálya, amit *kollektív* vagy *mi-intencionalitás*nak nevezhetünk. (Lásd Searle, 1998, 119.) Ebben az intencionalításban ragadható meg a csoport cselekedeteinek magyarázata.

A „tovább nem bonthatóság” itt világosan utal arra, hogy a kollektív inten-

⁵ Bandura a kollektív ágencia fogalma kapcsán azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a kollektív ágens individuális ágensekből áll, mely ágensek közös érdekein és céljain, közös tevékenységein alapul a kollektív ágencia, ám ez egyben azt is jelenti, hogy a kollektív ágens nem pusztán individuális ágensek összessége. „Az emberek nem individuális autonómiában élik életüket. Valójában nagyon sok általuk kívánt jószág csak egymástól kölcsönösen függő erőfeszítésekkel érhető el. Ezért együtt kell működniük, hogy biztosítsák mindazt, mit egymagukban nem érhetnének el. A szociális kognitív elmélet tehát a humán ágencia fogalmát kiszélesíti a kollektív ágencia fogalmára. Az embereknek a kívánt eredmény eléréséhez szükséges kollektív erejükbe vetett hite a kollektív ágencia kulcsfontosságú összetevője. A csoport képességei nemcsak a különböző tagok által osztott közös tudások és képességek terméke, de tranzakcióik interaktív, koordinált és együttműködő dinamikájáé is.” (Bandura, 2000, 75–76.)

⁶ Az intencionalitás s így a kollektív intencionalitás fogalma az angolszász és amerikai filozófiai tradíció egyik kulcsfogalma. A kollektív intencionalitás fogalmát többen tárgyalták, e téma szélesebb spektrumú, mintsem e fejezet keretei közé beszorítható lenne, mégis bizonyos vonatkozásait tekintve kikerülhetetlen. Részletesen lásd: Corlett, 1996; Gilbert, 1989; Meggle, 2002; Miller, 2001; Tuomela, 2002.

⁷ Bratman (1999) a kollektív intencionalitás fogalma helyett a „megosztott intencionalitás” kifejezést használja, mely egyrészt magában foglalja a résztvevők egyéni intencióját, másrészt a köztük levő viszonyra vonatkozó reflexiót. Vizsgálatának fókuszában azon esetek rekonstrukciója áll, melyekben legalább két ágens együtt cselekszik. Azt mondja, ezekben az intenció az, ami koordinálja az intencionális aktust, azáltal, hogy erre tekintettel, az együtt cselekvő ágenseknek személyes, az aktusra vonatkozó terveiket folyamatosan egyeztetniük kell. Erre az egyeztetésre vezet be a megosztott intencionalitás fogalmát, amelyet egy állapotként definiál. Az adott aktusban ezen individuális intencionális állapotok kölcsönös vonatkozásairól beszélhetünk csak. Mivel a megosztott intencionalitás mint állapot egyéni attitűdök és ezen egyének kölcsönös kapcsolatának komplexe, ezért az egyén nem rendelkezik (het) ezzel az intencióval, csakis közösséget jellemezhetünk ezzel a megosztott intencionális állapottal.

cionalitás nem az azt alkotó egyéni intencionalitások összege, hanem valami, ami attól lényegileg különbözik.⁸ Ezt a lényegi különbséget Searle a másik szándékára vonatkozó hiedelemmel magyarázza, ez jelenti azt a többletet, ami az egyéni intencionalitást a kollektívtól elkülöníti. Ez akként lehetséges, hogy amikor két vagy több ember együtt tevékenykedik, akkor mindegyik rendelkezik egy saját intencióval – Searle kifejezésével élve „én szándékozom” típusú intencionalitással –, valamint egy hiedelemmel, ami arra vonatkozik, hogy az együtt cselekvő mások⁹ hozzá hasonló intencionalitással rendelkeznek. (A 3. fejezetben erről részletesen lesz szó.) Ennek alapján a kollektív intencionalitásban az egyéni szándék mellett felsorakozik valamiféle hiedelem, melynek tartalma arra vonatkozik, hogy „mások hozzám hasonlóan” gondolnak, szándékoznak, tesznek meg dolgokat. Azaz az egyén saját szándéka mellett rendelkezik egy többé-kevésbé pontos képpel arról, hogy amit adott összefüggésben közösen szándékoznak megtenni, az mások szándékában is ugyanúgy fest-e, mint a sajátjában.¹⁰

Ezt a kollektív hiedelmet Gilbert a következő módon modellezi:

Egy G csoport akkor és csak akkor hiszi, hogy p (ahol p egy állítás), ha

1. G legtöbb tagja hiszi, hogy p ;
2. és G -ben (1) a közös tudás¹¹ részét képezi.

(Gilbert, 1996; vö. 7. fejezet.)

A közös tudás tartalma ebben a vonatkozásban bizonyos konstitúciók ismeretét jelenti, ami Searle szerint egyrészt megragadható abban, hogy bizonyos objektumoknak feladatokat jelölünk ki, és ezt valamilyen, a feladatot előíró szabály segítségével tesszük. Mind a feladat, mind a szabály ismerete a csoportot jellemző közös tudás alkotóeleme. A funkció tulajdonításával jelenik meg az a normatívum, mely minden viszonyítás alapja. Ezek a funkciók intézményi tényeket hoznak létre. Az intézményi tények esetében az adott objektum már nem fizikai sajátosságai alapján látja el feladatát, hanem a közösen cselekvő egyének kollektív elfogadása, elismerése alapján.

⁸ Keith Garham úgy gondolja, hogy a kollektív ágencia egy bizonyos ontológiai értelemben redukálhatatlan, éppen ezért a társadalmi szerveződésben ő individuális és kollektív ágenseket vagy – ahogyan ő fogalmaz – „kollektivitásokat” tételez, melyek egyik legfontosabb tulajdonsága a „kollektív intencionalitás”, vagyis az, hogy a kollektív cselekvés mögé egy kollektív szándék állítható. Ez vezet odáig, hogy azt írja: „egy redukálhatatlanul kollektív cselekvés egy redukálhatatlanul kollektív ágenst igényel”. (Garham, 2002, 82.)

⁹ Habermas Mead nyomán arról ír, hogy a szociális interakció feltételezi a „többi cselekvő szubjektum viselkedésére való orientációt”, ezért: „Társadalmi kapcsolatról beszélhetünk, ha többek magatartása az értelmi tartalomnak megfelelően kölcsönösen egymáshoz igazodik és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.” (Habermas, 1994, 240.)

¹⁰ Erről ír Polányi is: „több személy, akik azonos előfeltevéseket fogadnak el, kölcsönösen megerősítik egymás tapasztalat-értelmezését.” (Polányi, 1994, II, 79.)

¹¹ Gilbert (1989) könyvében a közös tudást a normatív viselkedéssel összefüggésben tárgyalja.

(2.2.2.1.4) Az intézményi „valóság” felépítésének modelljei

A most következő fejezetben az intézményesülés általános problémáját tárgyaljuk. Az e felfogást valló társadalomkutatók szerint ugyanis az intézményi működés megértéséhez a csoport megalakulásának és működésének vizsgálatán keresztül vezet út. A csoportképződés problémáját szoros összefüggésben tárgyalják a normaképződéssel, melyet minden csoportos tevékenység legalapvetőbb szempontjaként tüntetnek fel. A normák kialakulása, ezzel együtt a közös viselkedési-gondolkodási modellek a csoportképződésben az intézményesülés irányában hatnak. Intézményesülés alatt azt a folyamatot értik, melynek során „egy közösségben bizonyos cselekvés- és magatartásformák a tagok számára normatív erővel bíró cselekvésmoделleké válnak, továbbá mikor kialakul egy közösségben a munka- és a szerepmegosztás”. (Tomka, 1991, 25.)

(2.2.2.1.4.1) Habitualizációs modell

Berger és Luckmann az intézményesülést a habitualizációs folyamatokból vezeti le.¹² A viselkedési modelleket a megszokott, gyakran ismételt cselekvések „kövületei”-nek tekintik. E modellek meglétére leginkább azért van szükségünk – állítja a szerzőpáros –, hogy segítségükkel az egyéni ráfordítás (idő, energia) költségei csökkenjenek, elsődlegesen járuljanak hozzá az egyén biztonságérzetéhez azáltal, hogy tehermentesítik az egyént a folyamatos „döntéskényszer” alól.¹³ Ezeknek a modelleknek a létezésével feleslegessé válik, hogy a társadalom tagjainak minden szituációt lépésről lépésre újra meg kelljen határozniuk, elég alkalmazni ezeket a modelleket a szituációk megfelelő halmazára. (Vö. Thomas, 1928, 572., ill. ibid 81.) A modell és a szituációnak való megfeleltetés tanulható, a szocializációs eljárások részét képezi. E modellekhez mint bevált cselekvésmintákhoz fordul az egyén a különböző problémahelyzetekben. Ezek az általános tudáskészlet elemeiként rutinszerű viselkedésekben manifesztálódnak, s az egyes személyek számára alkalmazásra állandóan rendelkezésre állnak. A társadalmi cselekvés e rutinszerű eljárásokhoz, habitualizált cselekvésekhez való igazodásként definiálható.

Az egyén a cselekedeteinek nagy részét az intézmények világa szerint habitualizálja. (Berger-Luckmann, 1966) Az intézmények keletkezése szorosan összefügg azzal a folyamattal, melyben bizonyos csoportok habitualizált

¹² „Amint A és B valamilyen kapcsolatba lép egymással, hamarosan tipizációkat termelnek. A megfigyeli, mit csinál B. Felteszi, hogy B cselekedetei mögött mozgatórugók vannak, és amint látja, hogy a cselekvés megismétlődik, ismétlődőként tipizálja az indítékokat [...] A és B kezdetől fogva feltételezi tipizációjuk kölcsönösségét. Egymással való kapcsolatuk során kétoldalú tipizációk jellegzetes viselkedési mintákban fejeződnek ki.” (Berger-Luckmann, 1966, 84.)

¹³ „Azáltal, hogy az emberi tevékenységek biztosított hátterét mutatja, többnyire a döntések minimumával, mindezeket túl energiát szabadít fel azokra az alkalmakra, amelyekben a döntések kikerülhetetlenek.” (Berger-Luckmann, 1966, 81.)

cselekvéseket kölcsönösen tipizálnak. Az ilyen módon létrejövő tipizációkat – Berger-Luckmann nyomán – intézményeknek nevezzük. Az intézményeket elsődlegesen az határozza meg, hogy ezek a tipizációk kölcsönösnek tekinthetők, valamint az, hogy e kölcsönös tipizációkat működtető emberek egy csoportot alkotnak. Az intézmény leírása azt tartalmazza, hogy: „X típus cselekedeteit X típusú cselekvők végzik.” (Ibid. 82.) Tehát intézményről a közös tipizációk vonatkozásában beszélhetünk. E közös tipizációk az adott társadalom vagy adott csoport minden tagja számára elérhető felkészültséget jelentenek.

(2.2.2.1.4.2) Történeti modell

Az intézmények ugyanakkor valamiféle történetiséggel bírnak. A cselekvések kölcsönös tipizációja összefügg az időbeli együttműködéssel, azaz a történetiséggel. A szakirodalom az intézmények kialakulásának modellezésére használja az első és a második generáció fogalmát. Az első generációs csoportot az jellemzi, hogy tagjai aktívan részt vettek a közösség cselekvési-gondolkodási modelljeinek kialakításában, e modellek alakulásának történetét, céljait azáltal ismerik, hogy konstruktív részesei voltak ezek létrehozásának. A második generáció tudása és viszonya az intézményhez teljesen különbözik az első generációétól. A második generáció ezekkel a normákkal mint a csoportlét objektívált szabályrendszerével találkozik, mely számára mint rögzült minta sajátítható csak el, aktívan nem alakítható. A második generáció ugyanis „beleszületik” ezeknek a normáknak a fennállásába, így az aktív, személyes viszony nem alakul ki velük kapcsolatban.¹⁴ Ők egy adott, valamikor „megalkotott, tárgyiasult világgal, kidolgozott cselekvésmodellekkel, számukra megfellebbezhetetlen közösségi struktúrákkal” találkozhatnak. S ezeket csak át kell venniük. (Tomka, 1997, 24.) Ezáltal a csoport által érvényesített normarendszer számukra objektív adottságként van jelen. A második generáció tagjainak ez a világ olyannyira tárgyiasult már, hogy annak elvei, modelljei megkérdőjelezhetetlennek tűnnek számukra, illetőleg az azok meggyökeresedett volta elleni fellépés erős szankciókkal védett. A második generáció tagjai számára kialakult normarendszer az azt fenntartó és legitímáló intézménnyel együtt kényszerítő erővel bír. A csoportnormákhoz fűződő viszony eltérő típusai alapján (attól függően, hogy első vagy második generációs csoportról van szó) tehetünk különbséget az intézmények szerepének megítélésében. Az intézmény a második generáció tagjai számára megjelenhet külső, kényszerítő erejű tényként.

A közösségi viselkedés modelljeihez azáltal férünk hozzá, hogy ezeket a szocializáció (társas, csoportos és intézményi kapcsolatok) során elsajátít-

¹⁴ „amit az intézmények történetéről tudnak, azt »hallomásból« tudják. Az intézmények eredeti értelméhez nem tudnak saját emlékeik útján eljutni. Ezt az értelmet tehát különböző, az értelmet igazoló formulák segítségével kell érthetővé tenni.” (Berger-Luckmann, 1966, 92.)

juk. Szocializációnak tekintjük azt a folyamatot, amikor az egyén (alapesetben egy gyermek) átvétellel elsajátítja a társadalom által preferált normarendszert társadalmi kapcsolatainak segítségével. (Bővebben lásd Somlai, 1997) A szocializációs folyamat jelentősége abban áll, hogy az egyén az elődök tudáskészletének átvételével csökkenti a cselekvési problémák megoldásának költségeit, azáltal, hogy tettei, döntései kidolgozott, bevált, elfogadott cselekvésmintákhoz igazíthatók. „Az intézmény jelentősége abban áll, hogy biztonságot nyújt, tehermentesíti az egyént azáltal, hogy a tradícióban (a szocializáció során átvett normarendszerben) »előre gyártott« cselekvési, magatartási formákat ad át neki, melyeket külön végiggondolás nélkül átvehet [...] Az intézmény nem más, mint a közösség által kidolgozott formák tárgyiasulása, kötelező erejű normává válása.” (Tomka, 1991, 31.) A társadalom alapvetően a másodgenerációs csoportok működtetésére irányul. Ennek oka, hogy az első generáció által kidolgozott cselekvésminták a második generáció számára tudássá, normává lettek. A közösségi normák tárgyiasulása révén – azáltal, hogy rögzítődnek a társas élet, az emberi érintkezés normái, s a társadalmi kapcsolatok terén elvárásként jelenik meg az ezekhez való kölcsönös igazodás – az egyének biztonságérzete nő.

(2.2.2.1.5) Cselekvési-közösségi modellek, a rutin

Az intézmények által felkínált felkészültség szerepének a vizsgálata azért fontos, mert segítségével bemutatatható, hogy egy meghatározott társadalom tagjai hogyan közelítenek az őket körülövező világhoz, s egyidejűleg annak dolgai milyen nézőpontból, milyen cselekvési összefüggésekből érzékelhetők és hozzáférhetők számukra.

Az egyén az őt körülvevő társadalomban élve olyan gondolkodási és reakciós módokat sajátít el, melyek modellként szolgálnak számára a különböző helyzetekben való eligazodáshoz, problémái megoldásához. Ezek a modellek csak viszonylag statikusak, változási ütemük meglehetősen lassú, gyakran generációkon átívelve is fenntarthatók. Lehetővé teszik, hogy az egyén megfelelő módon igazodhasson el egy-egy adott helyzetben, illetőleg útmutatókat tartalmaznak új helyzetek feldolgozási módjaira. Az egyén azáltal, hogy társadalomban nő fel, olyan helyzeteket talál, melyek jó része kezelhető az előzetesen megformált gondolkodási és viselkedési modellek segítségével. Ezek a konkrétan létező modellek nem választhatók le a társas cselekvés összefüggéseiről, amelyek révén felfedezzük a világot. Ezeknek a modelleknek a megléte (legitimációja, fenntartása) a társadalom különböző intézményeihez köthető. Intézménynek tekintjük ebben a vonatkozásban: a nyelvet, a vallást, a kultúrát, a jogot, a gazdaságot stb.

Gehlen hívta fel a figyelmet, hogy az intézményrendszer kiépítése az ember számára olyan mesterséges konstrukciót jelent, mely azt a biztonságot teremti meg, amelyet az emberi biológikum nem tud biztosítani. (Gehlen, 1975) Az individuum az intézményeken keresztül éli meg társadalmi kapcsos-

latait, építi fel identitását azáltal, hogy ezek az egyén számára a társadalom által elfogadott, megszokott, normatív módokat kínálják fel. Az intézmények az egyén számára stabil, biztos háttérként működnek.

Ha a szocializáció jól működik, akkor az egyén viselkedése spontán, külső kényszerítő eszközök nélkül is beáll az intézményesen előírt útra. (Berger-Luckmann, 1966) Történik ez azáltal, hogy az egyén a választásait egy meghatározott kereten belül teheti meg. Ezt nevezi Berger valóságstruktúrának. Ez azt a szemléletet jelenti, ahogy az egyén a társadalom többi tagjával összhangban a világra tekint. Ha az egyén a valóságstruktúra más változatához fordul, akkor hibüzenetet kap a társadalomtól. A hibüzenet küldői a társadalmi intézmények, melyek azáltal töltik be ezt a szerepüket, hogy a valóságstrukturalásban, azaz a társadalom által preferált, normatívnak elfogadott szemlélet és gondolkodásmód rögzítésében aktív szerepet játszanak. A társadalom szempontjából releváns magatartásminták ugyanis intézményesítettek. Minél inkább természetesnek tartják a társadalom tagjai az intézmények által közvetített relevanciákat, annál kevesebb alternatíva merül fel az intézményes keretekkel szemben, annál inkább előre megjósolhatók lesznek a közösség tagjainak kommunikatív megnyilvánulásai (tudom, hogy a másik is hozzám hasonlóan viszonyul a dolgokhoz – ez a biztonságérzetet teremti meg és tartja fenn), annál inkább ellenőrizhető lesz a viselkedés.

(2.2.2.1.6) Az intézmény mint kulturális rendszer

Az egyén és a közösség szükségképpen kiépít magának valamiféle világképet. Világképen – Geertz nyomán (Geertz, 1994, 5.) – nem mást értünk, mint egy rendszert, mely egységbe foglalja, integrálja az emberi léttel kapcsolatos nézeteket, az egyén önmagára és a társadalomra vonatkozó tudását. A világkép kialakítása szorosan kötődik a közösségekhez, az egyén ugyanis innen szerzi meg a világképét elrendező, értelmező, értékelő vonatkozási rendszert. Az egyén és közösség problémáira választ adó, tömegesen elterjedt és egy közösségben normaként elfogadott vonatkozási rendszer a társadalom intézményeiben érhető tetten. Az intézmény feladata, hogy megmutassa a „jelentésgazdag viszonyt” az ember által vallott értékek, ismeretek és az általuk megélt lét általános rendje között.

Az intézmények – Geertz kifejezésével élve – mint kulturális rendszerek vannak jelen a társadalomban. Kulturálisnak nevezhetjük ezeket azért, mert szimbolikus formákban kifejezett, örökölt (azaz történelmileg közvetített) koncepciók (jelentések) olyan rendszereit tárják elő, amelyek segítségével az emberek kommunikálnak, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket. (Ibid.) Ezeknek a – szimbólumok révén közvetített – koncepcióknak az a funkciójuk, hogy szintetizálják azt a képet, amelyet a társadalom tagjai a valóságban létező dolgokról fenntartanak, ugyanakkor rögzítik a rendről vallott legátfogóbb elképzeléseiket. A szimbólumok feladata, hogy a világkép által leírt dolgokat összeegyeztessék a csoport vagy társada-

lom tényleges helyzetével. Azáltal érik mindezt el, hogy objektívvá tesznek bizonyos preferenciákat, s ezeket a preferált tényezőket egy adott struktúrájú világ magától értetődő feltételeiként írják le. A világról szerzett ismereteket ezáltal igazolják.

A hangsúly ezért a kulturális rendszereken belül zajló szimbolizációs eljárásokra és magukra a szimbólumokra kerül. A szimbólumokat a koncepció hordozóinak tekinti Geertz, mely koncepció a szimbólum jelentésével feleltethető meg. A szimbolikus formák megalkotása és használata, valamint ezek megértése társadalmi esemény, ami nyilvános és megfigyelhető. A céljuk, hogy az élet bizonyos vonatkozásait rendben tárják elénk.

Az élet szemlélésének, értelmezésének több módja van. A különféle kulturális rendszerek, mint a vallás, a tudomány, a gazdaság stb., csak egy-egy perspektívát tárnak elénk. Jelentőségük abban a képességben rejlik, hogy egyrészt az egyén vagy egy csoport számára a világról, az énről s a kettő kapcsolatáról szóló elképzelések sajátos forrásul szolgálnak, ezáltal a valóság modelljeiként funkcionálnak, másrészt olyan meggyökeresedett diszpozíciókat (tendencia, képesség, szokás, kötelezettség, motiváció) keltenek, melyek szociokulturális és pszichikus vetületei a társadalom működésében meghatározó szerepet töltenek be.

(2.2.2.1.7) Reflektált ismeretek: a tudásközösségekről

Tudásként definiáljuk mindazokat a tartalmakat, amelyek segítségével az emberek egy csoportja az őket körülvevő világot értelmezi. Minden közösségnek van egyfajta tudáshalmaza, amely tartalmazza a környező világgal kapcsolatos implicit és explicit koncepciókat, magyarázatokat és az ezekből következő cselekvési módokat, szabályokat. (Geertz, 1994; Niedermüller, 1999) A valóság értelmezése a közösség által birtokolt tudáshalmaz segítségével történik. A tudás társadalmi vonatkozásaira tekintettel beszélhetünk kulturális, vallási, tudományos stb. tudásról. Az egyes tudástípusokra jellemző szemléleti módok nem veleszületett tulajdonságai a csoport tagjainak, hanem azok megtanulása révén, azaz a szocializáció során elsajátított, elsajátításra kerülő jellemzők. Tudás elsajátításán kategorizációs eljárásoknak és az alapfogalmak által alkotott, valóságmegértésre szolgáló kereteknek a megtanulását értjük. A világnak ugyanis „közös perceptuális terminusokban” történő megtapasztalása az egyik legfontosabb összetevője egy társadalom össze rendezettségének, integrációjának. (Niedermüller, 1999)

Ebben a folyamatban az intézményeknek a szocializációs eljárások, valamint a világnak konstituens elemeinek fenntartása és legitimitása ókán kardinalis szerepük van. Ebből az következik, hogy egy adott társadalom intézményei által legitimitált tudás a fentiek értelmében mindazokat a tudásokat tartalmazza, amit valakinek „tudni vagy hinni kell ahhoz, hogy valaki a társadalom tagjai számára elfogadható” (Goodenough-t idézi Geertz, 1994, 178.) és mások számára „értelemmel bíró” (Weber, 1987, 38.) módon tudjon viselkedni.

Ez a tudás az intézményeken keresztül elérhető a társadalomban tevékenykedő egyének és csoportok számára. A különböző intézmények különböző tudásszeleteket kezelnek. Bizonyos aspektusait ragadják meg a világnak, nagyon gyakran a megközelítés eltérő módjait kínálják fel. Mindegyikre jellemző azonban, hogy koncepciókkal, „elméletekkel”, ontológiai magyarázatokkal szolgál a fizikai és társadalmi értelemben vett világgal kapcsolatban, irányítja és meghatározza az emberi cselekvések szabályait. A különböző intézmények által közvetített tudást a koherencia jellemzi, amit a világvég egysége garantál.

A tudást az emberek egy adott csoportja közösen birtokolja. A tudás fogalma alatt itt nem individuálisan elsajátított, elsajátítható enciklopédikus ismereteket értünk, hanem a világról szerezhető ismeretek szerveződési módjait, gondolkodási kategóriákat, értelmezési modelleket. (Geertz, 1994; Niedermüller, 1999) A közösen birtoklás így bizonyos konstitúciókhoz való hozzáférést jelent. Az egyén az általa alkalmazott konstitúciók révén másokéhoz hasonlóan építi fel sajátvilágát. (A sajátvilágról lásd a 4. fejezetet.) Míg a szocializáció során elsajátított ismeretek mint megtanultak az egyén sajátvilágát jellemzik, addig a tudás előállítására, szervezésére vonatkozó módok mint modellek a közösség számára mérvadók.

Az egyén közösségbe tartozása révén rendelkezik ezzel a tudással. Ez a tudás bár az egyes individuumok viselkedésén/cselekvésén keresztül manifesztálódik,¹⁵ nem jelenti ugyanakkor azt, hogy a társadalom tagjai teljesen azonos tudással bírnak. Ugyanakkor az azonos vagy hasonló viselkedésformák hátterében mégiscsak az áll, hogy feltételeznünk kell egy közösséget jellemző közös tudást. Az egyén hozzáférést ehhez a tudáshoz társadalmi helyzete alapvetően meghatározza. A tudást szokás úgy leírni, mint egy mendencét, melyből a társadalom tagjai különböző mértékben meríthetnek. (Niedermüller, 1999, 99.) Ezzel is utalva arra, hogy a tudás akként közös, miképp felkínált a közös hozzáférés lehetősége. A különböző individuumok ezzel a lehetőséggel eltérő módon élnek társadalmi helyzetük (a hozzáférés korlátozása vagy engedése például a társadalmi státusz függvényében) vagy éppen felkészültségük különbözősége okán (mert különböznek a „merítéshez használt edények”). E „használatnak” megfelelően eltérő tudáskészlettel rendelkeznek.¹⁶ Ezért is beszélhetünk arról, hogy a tudás és e tudáshoz való hozzáférés alapvetően differenciálja a társadalmat. A tudás azáltal, hogy tagolja a társadalmat, a társadalmi szerveződés mozgatórugója.

A közös tudás a fentiek értelmében nem az egyes egyén által birtokolható tudás tartalmára vonatkoztatható, hanem azokra a modellekre, melyek segítségével az emberek képessé válnak sajátviláguk artikulálására, illetőleg az

¹⁵ „Társadalmi cselekvésnek [...] az olyan cselekvéseket nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.” (Weber, 1987, 38.)

¹⁶ „A mindennapi életben a tudással társadalmilag megosztott formában találkozom, azaz különböző személyek, különböző mértékben és különböző módon rendelkeznek vele.” (Berger-Luckmann, 1966, 69.)

abban való elboldogulásra. Ezek a modellek a különböző szituációkban mint irányító mechanizmusok lépnek működésbe. Nagyon gyakran maguk a mechanizmusok nem tudatosulnak, leginkább a nyelvi kompetenciához hasonlíthatók. (Niedermüller, 1999)

Ezáltal nem a tudás tartalma válik fontossá, hanem azok a szerveződési módok (kulturális modellek [Geertz, 1994]), melyek segítségével az egyént körülvevő világ észlelése és értelmezése megtörténik. Ezen a ponton lép be az intézmények szerepe. Ennek okán tekintjük az intézményeket olyan struktúráknak, melyek segítségével az emberek saját komplex világukat jelentésekkel ruházzák fel és értelmezik. (Ibid.) Egy intézmény az operatív stratégiáknak azt a halmazát reprezentálja, amely a tudásnak a világban történő használatához szükséges. Az egyes intézményeket integráló világkép fő funkciója pedig a világ különböző szeleteire vonatkozó tudások összerendezése, a köztük levő ellentmondások feloldása. (Niedermüller, 1999)

Az intézményi valóság azonban nemcsak a reflektált ismeretek közösségét jelenti, hanem azt is, hogy e világról közvetített ismereteket e közösség helyesnek tartja vagy véli. Ez szoros kapcsolatban van a kollektív tudat affektív és normatív tényezőivel. A kollektív tudat tehát nem írható le a szabályozó, érzelmi (érték, rend) és normatív funkciók bemutatása nélkül. Az alábbi három fejezetben tehát erről lesz szó.

(2.2.2.1.8) Státusz, funkció, szabályozás

Elster az intézményt „szabályokat foganatosító mechanizmus”-ként definiálja. (Elster, 1989, 150.) A társadalomtudományban bevett módon az intézményre a társadalomban betöltött szerepe felől tekint. Funkciója szerint az intézmény szabályok előírásával, szankciók alkalmazásával előír az adott társadalom tagjainak bizonyos cselekvési mintákat, amelyek betartását is felügyeli. A felügyeletet, a szankcionálást viszont csak úgy képes ellátni, ha a társadalom tagjai számára az intézmény bír valamilyen státusszal. Ennek a státusznak az erősségétől függ, hogy egy adott intézmény mennyire képes elfogadtatni, esetleg „rákényszeríteni” bizonyos normákat, viselkedési és szemléleti módokat a tagjaira.

Az intézménynek tulajdonított státusz szimbolikus konstitúció. Searle példája erre a határként funkcionáló kőfal. (Searle, 2000, 126–127.) A kőfal kezdetben határákadályt jelentett, e célból építették, az idő múltával azonban ez a kőfal már csak néhány kőből áll, mégis az ottlakók továbbra is határként tekintik. A searle-i példa abban konkludál, hogy nem a fizikai sajátosságok azok, amelyek révén valami ellátja a feladatát, hanem mindennek a mozgatórugója az a közösség, amely kollektíven elfogad valamit valaminek. Az intézmények is ebből a kollektív elfogadásból merítik státuszukat. A státusz ebben a vonatkozásban nem jelent mást, mint hogy vannak olyan egyének, közösségi csoportok, akik jelentést tulajdonítanak az intézmény által folytatott gyakorlatnak. A státuszfunkciók kijelölése és huzamos elfogadása fenntartja

az intézményt, amely ennek a státusznak köszönhetően objektívnek, egyén felettinek tételeződik. A státuszfunkció fenntartására irányuló gyakorlatokat a közös elfogadás révén a közösség a tagjaira nézve kötelező jellegűnek tekintti, s az attól való eltérést szankcionálja. A szankció formája intézményekként különböző, a kisebb figyelmeztetéstől a közösségi tagság megvonásáig sokféle változatával találkozhatunk. A szabályozás azáltal működhet, ha érvényesek bizonyos elvek. A társadalmi kontroll megléte tehát szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy mit is tartunk normának.

(2.2.2.1.9) Értékorientáció, rend

Intézményről szokás úgy is beszélni, mint ami a legitimált tudáselemek közvetítésén túl értékkel is felruház. Ez azt jelenti, hogy az intézményes struktúra keretein belül határozható csak meg pontosan, hogy mi tekinthető helyesnek, helytelennek, ill. jónak, rossznak. Az intézmények által képviselt normákkal kapcsolatban az egyének különféle attitűddel bírnak, ugyanakkor azt kell mondani, hogy az intézmények mint gondolkodási és viselkedési modellek egyben rögzítik azt is, amit a tradíció vagy az éppen aktuális legitimáló csoportok értéknek, rendként határoznak meg, s amelyhez az egyének pro vagy kontra alkalmazkodnia kívánatos vagy kell. Ezek a modellek teszik lehetővé az egyének számára az adott társadalom szempontjából elfogadott módon történő viselkedés megtanulását. (Geertz, 1994, 178.) Akkor, amikor a társadalommal konform vagy éppen deviáns viselkedésről beszélünk, akkor ezt az intézményekben rögzített rend- és értéképképzet alapján, annak viszonylatában tesszük. Teljesen világos, hogy például egy adott konfesszió belül bizonyos cselekedetek – kezdve például a legegyszerűbb öltözetbeli megkövetéstől, a főbenjáró bűnként való azonosításig – ezen értékdimenzió mentén ítéltelők meg. Éppen ezért az intézményről annak érték- és morális vonatkozásait kiemelve is létezik egyfajta tudományos diskurzus.

Az intézményekhez fűződő viszony lehet ellentmondásos (konfliktusos) vagy éppen harmonikus (ilyenkor a legitimáció jól működik). Ez szoros összefüggésben van azzal, amit az adott társadalom tagjai helyénvaló rendnek definiálnak. A társadalomnak van egy „teljesen tudatosan szellemileg közvetített összetartó ereje” – mondja Schäffle. (Idézi Némedi, 1996, 34. [Schäffle, 1896, 252.]) Ez az összetartó erő a rend és az érték kategóriái mentén differenciál. Minden egyén alapvető igénye, hogy a körülötte levő dolgokat, tényeket megértse. A megértést valamely preferált értelmezési modell segítségével végzi. Mint modellek, az intézmények az operatív stratégiáknak azt a halmazát reprezentálják, amelyek a tudásnak a világban történő használatához szükségesek.

Egy értelmezési modell preferált lehet, mert

1. a közösség legitimálja (azaz vannak mások, akik hasonlóan fogják fel a világot);

2. az egyén meggyőződött a modell helyességéről (érték);
3. segítségével az egyén tapasztalata beilleszthető a meglévő tapasztalatok közé (rend).

Jól látszik, hogy az egyén által a mindennapi tapasztalat értelmező kerete a legitimitás, az érték, a rend vonatkozásában tehet szert preferenciára. Bármelyik tényező hiányában az adott intézmény által közvetített értelmezés elveszítheti relevanciáját. Konfliktushoz vezet, ha az adott közösség tagjai nem tartják helyesnek azokat az értelmezéseket, melyeket valamely intézmény által rögzített modell szerint végeznek, vagy a valóságról szerzett tapasztalatok folyamatosan kilógnak abból a keretből, melyekbe a modellek segítségével illesztenék őket. Ezekben az esetekben az intézményt legitimáló csoportok erőfeszítése ellenére is válság keletkezik. A legitimitás csak a rend- és értékdimenzió mentén megerősítve lehetséges.

A rend tényként történő elfogadása (legitimitás) vagy akár elutasítása maga után vonja, hogy ezeket a tényeket felruházzuk érték kategóriákkal. Ha valami rendben van, a ténymegállapításon túl egy értékelést is magában hordoz. A dolgok elrendezettsége pozitívnak értékelt, és az egyének biztonságérzetét növeli. Éppen ezért a közösségek alapvető törekvése a dolgok rendezettségének a megteremtésére irányul. (Douglas, 2003, 69–83.) A világ kívánatos rendjét fenntartani a legitimitás és a szabályozás segítségével lehet. Az intézmény tehát nemcsak értelmező modelleket hoz létre, hanem a kívánt és a valós világ közötti állapot összerendezésére is kísérletet tesz. Ezt a „kísérlet”-et a norma fogalmával írhatjuk le.

(2.2.2.1.10) Norma

A csoportos, társas tevékenységek jellemzője, hogy olyan szabályokat, magatartásformákat, viselkedés- és gondolkodásmintákat üzemeltetnek, melyekhez a csoport tagjai szándékkal, de akaratlanul is alkalmazkodnak. A csoport működése során termeli ki ezeket a csoportnormákat, melyeket azután különböző szankciók segítségével érvényesít. Ezek a normák a csoport tagjainak megszabják, hogy egy konkrét szituációban miként lehet/kell viselkedniük. A normát leggyakrabban előírások sorozataként definiálják, melyet az egyén a szocializáció során elsajátít, s ehhez az elsajátított képhez mérve alakítja cselekedeteit. (Goffman, 1967; Buda, 1988, 52.) Ez a kép vonatkozhat egy meghatározott szituációra, cselekvéssorra, egy másik személyre, egy társadalmi szerepre stb. A társadalom működésének feltétele bizonyos kollektíven birtokolható normák megléte, melyekhez a társadalom tagjai viselkedésüket mérhetik, s melyeket másokkal szemben elvárásként megjeleníthetnek.¹⁷

¹⁷ „A kollektív képzettség valóságos emberek fejében lévő (a publikum fejében is ott lévő) képzetek részint arról, ami van, részint arról, aminek érvényesülnie kell, s az emberek cselekvése ezekhez a képzetekhez igazodik. Ezeknek a képzeteknek kauzális jelentőségük van abból a szempontból, hogy miképpen megy végbe a valóságos emberek cselekvése. Mindenekelőtt

Ezt jól mutatják a szociálpszichológiai kutatások, melyek arra világítanak rá, hogy ez a csoport által normatív meg határozott kép az egy adott csoporthoz tartozó személyek esetében meglehetősen hasonló. Az egyének számára a normák meghatározott csoporttagságokon keresztül adóttak, azáltal, hogy csatlakoznak és elfogadják az adott közösség szabályait. Mindezek egyúttal azt is jelentik, hogy egységes normarendszerről beszélni egy társadalom esetében csak bizonyos megkötésekkel lehetséges. A társadalom ugyanis különböző csoportok normarendszerét követő tagokból áll. Ezért szükséges rámutatni arra, hogy a társadalom integrációja szempontjából fontos normákat intézményes rendszerén keresztül tartja fenn és legitimálja.

Az intézménynek alapvető szerepe van az egyén világszemléletének a kialakításában, a valóság jelentéssel való felruházásában és a jelentések meghatározásában. Éppen ezért lényeges pontnak tekinthetjük az egyén viszonyát a közösség által legitimnek tekintett normákkal kapcsolatban, amelyek legtöbbször nyílt jelzések arra vonatkozóan, egy adott világképen belül mi fogadható el tényként legitim tapasztalatnak. Az intézmény ebből a szempontból legitimáló és ellenőrző szerepet tölt be.

Az intézmény társadalmi tényként határoz meg bizonyos dolgokat, másokat viszont nem. Az intézmények szerepe, hogy egy kontinuos tradícióra vagy valami más (mondjuk transzcendens) legitimációra hivatkozva elismeressenek és elfogadtassanak velünk bizonyos normákat, kritériumokat, amik az individuális észlelésen kívül adódnak. A normák olyan prioritásokat foglalnak magukba, amelyekhez mérten a dolgok elrendezhetők lesznek abba a keretbe, ahogy mi a világot szemléljük.

Ebből az is következik, hogy annak ellenére, hogy bizonyos tények normatív adóttaknak tételeződnek, nem jelenti, hogy sui generis azok, hanem a társadalmi gyakorlat teszi őket azzá. Éppen ezért folyamatos fenntartásukhoz elengedhetetlen alkalmazásuk a különböző helyzetekben. Ugyanis ez legitimálja, adja meg a relevanciáját a normáknak. Ezért mondhatjuk, hogy a normát fenntartó s ezáltal a megismerést kondicionáló intézményes és kulturális környezetnek kiemelt szerepet kell tulajdonítani.

A normatív tekintett tudás/felkészültség és az intézmény kapcsolatának megnevezésére vezetjük be a tradíció fogalmát. Shils tradícióként definiálja (Shils, 1981¹⁸) mindazokat a tartalmakat, amelyekkel egy társadalom rendelkezik, s e rendelkezés azáltal áll elő, hogy generációk egymásnak átörökítik, és vannak generációk, melyek ezeket átveszik. A tradíció tartalmi ekként lehetnek tárgyak, eszmék, dolgok képei, gyakorlatok vagy intézmények. Normává azáltal lesznek, hogy fenntartásukról a közösség folyamatosan gondoskodik. Intézmények esetében viszont nem konkrét cselekvések öröklődnek, hanem „a magukban foglalt cselekvésminták és képek, illetőleg

---

azoknak a képzeteknek van ilyen jelentősége, melyeknek tárgya az, aminek érvényesülnie kell (vagy nem szabad érvényesülnie).” (Weber, 1987, 45.)

¹⁸ Bár a magyar fordítás a tradíciót következetesen hagyománynak fordítja, mi az eredeti szöveg alapján a *tradíció* kifejezés mellett köteleztük el magunkat.

azok az eszmék, melyek e minták újraalkalmazását igénylik, javasolják, szabályozzák, megengedik vagy tiltják. Ami az egyes cselekedetekből, cselekvéskomplexumokból és sorozatokból hátramarad, az nem más, mint az újabb cselekvés lehetősége, emlékképek és dokumentumok arról, hogy milyenek is voltak, amikor lejátszódtak, és bizonyos esetekben normatív példák és előírások a jövőbeni cselekvésre.” (Ibid. 31.)

Éppen ezért az egyén számára tapasztalatai értelmezéséhez mozgósított tudás, felkészültség a tradícióhoz kötött. A tradíció (s ez alatt például a vallás kapcsán értjük mindazt, amit az adott vallás normaként, igazként, transzcendensként, tapasztalatként határoz meg) az a pont, ahonnan az egyén az észlelése azonosítására szolgáló kritériumokat gyűjti. Éppen ezért az egyéni észleleteken túl az észlelet azonosításához, felfogásához szükséges feltételeket az intézmény által előállítottaknak kell tekintenünk. „A megismerés előfeltétele az, hogy a megismerő hallgatólagosan és problémamentesen elfogadja a megismerést lehetővé tevő támpontokat, előfeltevéseket és elméleteket, ott-hon legyen köztük. A megismerés valamilyen keret és annak mércéinek elfogadása és alkalmazása. A jelentés megértése és a jártasság elsajátítása szinonim fogalmak.” Az egyén szabadsága, megismerésének szabadsága ahhoz a tudást, normát legitimáló intézményhez kötött, melyet elfogad.

Ez a tradíció kikerülhetetlen. A tradíció által rögzített, a közösség által elfogadott dolgok magától értetődőnek tűnnek, s a megismerés, az észlelés tehát e keretek között zajlik. Az egyénnek ugyan lehetősége van arra, hogy a meglévő tradicionális keretet egy másikra cserélje, de megismerése a normatív-nak tekintett intézményekhez kötött. Nem létezik tehát megismerés intézmények, illetőleg az általuk adott alapelvek, normák kiiktatása nélkül. „A létező struktúráktól el lehet térni, de nem lehet kívülre helyezkedni.” (Molnár, 2000) A társadalom által legitimált intézményes kereteken belül való tevékenykedés a konszenzus része. Aki idegen, az konszenzuson kívül található, legfőbb jellemzője, hogy nem kötik az adott közösség létező ítéletei, észlelési szabályai, cselekvési receptjei. Mindez azt is jelenti, hogy az intézmények által mozgósított felkészültség/tudás/tradíció meghatározó a tekintetben például, hogy mi az igaz, mi a hamis, ki a saját és ki az idegen.

Amennyiben ez így van, az intézményeket akár láthatjuk korlátnak is, mely a cselekvés és a megismerés korlátozását, korlátok közé állítását foglalja magában. Az érvényesség, az igazság kritériumait ugyanis az intézmény határozza meg. Érvényes, igaz az, amit egy intézmény érvényesként határoz meg azáltal, hogy egy (a tradíció által) legitim értelmező keretet rendel hozzá. Az létezik, ami legitimként fogadható el egy intézményes kereten belül.

(2.2.2.1.11) Legitimáció

Az intézményes világ működéséhez (fennmaradásához) legitimációra van szükség, azaz olyan lehetőségekre, melyekkel az magyarázható és igazolható. (Berger-Luckmann, 1998, 91.) Berger és Luckmann szerint erre leginkább

azért van szükség, mert az új generáció számára¹⁹ az intézmény mint tradíció adott, saját, személyes vonatkozásait vele kapcsolatban nem vagy nehezen tudja csak megfogalmazni. Míg az első generáció tagjai bármikor rekonstruálni tudják azokat az igényeket, melyek az adott intézmény keletkezését meghatározták, s ezáltal az intézmény működését értelemmel képesek felruházni, az újabb generációknak ehhez a tudáshoz már nincs közvetlen hozzáférésük, számukra az intézmény mint eleve adott létezik, melynek értelemadó jellegét elfogadják. Az intézmény „eredeti értelméhez nem tudnak saját emlékeik révén eljutni”, éppen ezért ezeket az „értelmeket igazoló formulák” (ibid. 92.) révén képesek egy intézménynek tulajdonítani.

A legitimitáció vonatkozásában, a szerzők szerint, az intézményi rendszer kapcsán a tudás két alapvető irányultságát kell megkülönböztetnünk. Az egyik mindazokat a tartalmakat magában foglalja, melyeket egy adott társadalom világra vonatkozó ismeretként, tudásként, az abban való „közlekedés szabályaiként” definiál. A másik viszont olyan tudás, ami az intézményesült viselkedési előírásokat tartalommal tölti meg. (Ibid. 96-97.) Ez utóbbinak van köze a legitimitációhoz. A legitimitáció szerepe abban áll, hogy az intézményi objektívációkat objektíven hozzáférhetővé és szubjektíven beláthatóvá tegye. Ez összefügg azzal a törekvéssel, hogy az intézményes rend egészének a különböző intézményes folyamatok résztvevői számára egységes módon, értelemteliként kell feltűnnie. A legitimitáció az intézményes rendet oly módon tárja elénk, hogy objektívációit kognitív módon belátható érvényességgel ruházza fel. A legitimitáció ezáltal az érvényes rendet igazolja, annak szabálykészletét normaként határozza meg az adott társadalom tagjai számára.

Attól függően, hogy a tudás milyen jelentőségű, mennyire kiterjedt területre vonatkozik és mennyire fontos az adott közösség számára, beszélhetünk arról, hogy léteznek bizonyos szimbolikus eljárások, melyek e „tudás” biztosítását szolgálják, legtöbbször úgy, hogy a „megváltoztathatatlanság auráját” vonják köréjük. A legitimitáció szoros kapcsolatban van a tudás továbbadásával. Ugyanis az intézmények a tudásátadással együtt ellenőrző és legitimitációs eljárásokat is átadnak, melyek segítségével szavatolni tudják a tudás integrációját.

Az intézmények az általuk képviselt tudást konzisztensnek mutatják. Berger-Luckmann világosan mutat rá, hogy ezt nem tudáselemeik azonosságá, hanem a tudást kezelő „logika” segítségével érik el.²⁰ Ez a logika ugyan-

¹⁹ „Az intézményesülés első szakaszában felesleges a legitimitáció, ugyanis akkor, amikor az intézmény egyszerűen tény, amelynek semmilyen további szubjektumok közötti vagy életrajzi alátámasztásra nincs szüksége, minden résztvevő számára magától értetődik. A legitimitáció problémája elkerülhetetlenül jelentkezik, amikor egy (már történetivé vált) intézményes rend tárgyiasulását egy új nemzedéknek kell továbbadni [...] ebben az időpontban az intézmény bizonyosság-jellegét már nem lehet csupán az egyes ember saját emlékezete és habitualizációja segítségével fenntartani [...] Át kell térni az intézményes tradíció alapvető elemeinek »magyarázatára« és igazolására. Ennek a »magyarázatnak« és igazolásnak a folyamata a legitimitáció.” (Berger-Luckmann, 1966, 133.)

²⁰ „Legmélyebben gyökerező meggyőződéseinket az az idióma határozza meg, amelyen tapasztalatainkat értelmezzük és amelynek fogalmaival felépítjük artikulált rendszereinket. Formáli-

úgy az intézmények révén hozzáférhető tudáskészlet része. Segítségével a világ jól összehangolt egésznek tűnik, a különböző intézmények által képviselt tudások konzisztens volta teremti meg azt az érzést, hogy a világ „rendben” működik. Oka: „ahhoz, hogy az új nemzedék számára az értelem formulák és receptek segítségével való magyarázata meggyőző legyen, a magyarázatoknak egybehangzóknak kell lenniük, az intézményes rendnek megfelelő egységben kell megjeleníteniük [...] Az intézményes rend fölül a legitimáció megfelelő kupoláját kell húzni, ami kognitív és normatív magyarázatok formájában védően borul föléje.”²¹ A legitimációt ugyanabban a folyamatban sajátítjuk el, amellyel szocializálódunk az intézményes rendbe.²²

A koherenciát eredményező logika és a vele szoros kapcsolatban álló intézményes rend válsága először a legitimáció szintjén jelenik meg. Fakadhat a különböző legitimációk képviselői közötti konkurenciaharcból, de megjelenhet az egymással szembenálló intézményes jelentések elsajátításakor. Mindez azt mutatja, hogy a legitimáció feladata elsődlegesen az intézményi működéshez elengedhetetlen koherencia megteremtése a különböző tudáselemek között. A legitimáció azáltal tartható fenn, hogy az adott intézmény vonatkozásában megjelenik egy „kiemelt” vagy „kiválasztott” csoport, melynek e legitimációs eljárások felügyelete a fő feladata. Ennek a „szakértői csoportnak” a megjelenése szoros kapcsolatban áll mindazzal, amit kompetenciának, bizonyos vonatkozásokban pedig hatalomnak nevezünk.

(2.2.2) AZ INTÉZMÉNY DINAMIKÁJÁRÓL: AZ INTÉZMÉNYI VALÓSÁG ÁTALAKULÁSA

A társadalom által rendelkezésünkre bocsátott gondolkodási-cselekvési modellek mindaddig nem válnak problematikusá, míg a világkép belső egységét a társadalmi stabilitás alapozza meg és garantálja. A világ szemlélésének, az abban való elboldogulásnak a rutinja az adott társadalom minden tagjába gyermekkorától kezdve bevéődik. Ennek a felépülését a szocializáció során különböző intézmények összehangolt tudáselemei garantálják. A gondolkodási mód lassú változása mindaddig nem érzékelhető a csoport tagjai számára, míg ebben a stabil helyzetben élnek.

Az egyén számára adott társadalmi modell érvényességének viszonylagosága két módon észlelhető:

---

san deklarált hiteinket végső soron csak azért tarthatjuk igaznak, mert logikailag ezt megelőzően elfogadunk egy sajátos fogalomhalmazt, és ebből építjük fel minden utalásunkat a valóságra.” (Polányi, 1994, 74.)

²¹ Polányi, 1994, 92.

²² „A legitimáció az egyes embernek nemcsak azt mondja meg, hogy egy cselekedetet miért kell elvégeznie és egy másikat miért nem szabad megtennie, azt is megmondja, hogy a dolgok miért azok, amik.” (Berger-Luckmann, 1966, 134.)

1. *Individuális szinten:* A szocializáció során elsajátított tudáskészlet az egyéni gondolkodási-cselekvési struktúrájának alapját képezi. Ez az alap társadalmakként eltérő. Az egyén a számára hozzáférhető és elsajátított, valamint megszokott gondolkodási módokból nem vagy csak nehezen tud kilépni, annak vonatkozásai meghatározóak a számára. A sajátvilág a folyamatosan fenntartott konszenzus révén érvényesnek tételődik számára. Az emberekben mindaddig nem keletkeznek kételyek saját gondolkodási tradícióik helyességét illetően, sem pedig annak – a társadalom működése által szavatolt – egységét és egyformaságát illetően, amíg az adott rutinok a különféle problémahelyzetekben jól alkalmazhatókként tűnnek. A világkép s benne a társadalmi rutinok konzisztens egysége értékkel ruházódik fel, s a társadalom tagjai számára „jó-nak”, „helyesnek” tűnik. Ennek következménye az is, hogy „belülről” „kifelé” tekintve a világ szemlélésének másfajta, más csoportoknál megfigyelhető, mondhatni „idegen” vonatkozásai számára tévesnek, furcsának, elfogadhatatlannak tűnnek, ezáltal nem fenyegetik a világképet. Éppen mélyen lehorgonyozottsága révén a gondolkodási módok közti átjárás nem problémamentes, a valamilyen okból váltást megtevő, váltásra kényszerülő egyén számára az alapstruktúrák megingásával, a világ szemlélésének addigi módjának jelentős mérvű átalakulásával jár. Az egyén kerülhet olyan helyzetbe – jó példa erre Schütz „idegenje”, a bevándorló –, hogy körülményei radikális változása folytán kénytelen új gondolkodási modellek szemrevételezésére és elsajátítására. Az új keretek az addig más keretek között gondolkodó ember számára világának tárgyait alapjaiban kérdésessé teszik. (Schütz, 1944, 405–414.)
2. *Társadalmi szinten:* Az intézmények egy-egy társadalmi berendezkedésen belül stabil háttérként működnek, és olyan közeget jelentenek, melyen belül az egyén előre kiszámíthatóan és kontrollálhatóan teheti meg választásait, annak megfelelően, hogy az intézményes háttér milyen gondolkodási és viselkedési mintákat biztosít számára. Amikor a kultúra átalakul – erre számtalan példa létezik: globális szinten a modernizációt tekintik ilyennek, de a rendszerváltás is idesorolható – megtörik az addig legitimált intézmények státuszfunkciója, ezáltal magukba az intézmények által konstatált világképbe vetett bizalom is csorbul. Hunter jelzi, hogy a tradicionális, addig stabil háttérből az emberek egy új „előtérbe” lépnek át, melyre már nem jellemzők a megelőző korszak legitímációi. (Hunter, 1981) A modernizációt ilyen folyamatnak tekintik, melynek során nő az „előtérben” hozható döntések száma, miközben hanyatlani kezd az egyén döntéseinek intézményes meghatározottsága. Az „előtér” működtetése és fenntartása azonban csak átmenetileg válósulhat meg, tipikusan a fentebb már tárgyalt első generációs csoportok sajátossága. Az „előtér”-ben hozható viselkedésminták és döntések legitímációja hamarosan megkezdődik az új gondolkodási modellnek megfelelően. Oka ennek, hogy az „előterés” folyamatokban a társadalmi in-

tegráció nehezebben tartható fenn, s ez társadalmi szinten bizonytalanságokat eredményez, mivelhogy a különféle „életösszefüggéseket” (vö. Mannheim, 1929, 12.) különféle módokon értelmezik az egységes világkép híján (példája ennek a vallás intézményrendszerével konkurálva megjelenő szekták működése).

Az intézményekbe vetett bizalom megrendülésének okait keresve több tényezőt sorol fel a szakirodalom.²³

A (2.2.1.9) fejezetben volt arról szó, hogy a norma az intézmény vonatkozásában tradícióként jelenik meg. Ez a tradíció ugyanakkor egy meghatározott korban, bizonyos problémákra, helyzetekre adott válaszokból áll, mely válaszokat az adott időszakban a közösség a probléma megoldásaként fogadott el. A „sokadik generáció” (lásd Tomka, 1997) tagjai bár elfogadják, sőt alkalmazzák is ezeket a megoldási modelleket, azok relevanciája azonban már kevésbé egyértelmű a számukra. Igen egyszerű okai lehetnek ennek. Például megszűnt az a probléma, amelyre válaszként egy cselekvés vagy gondolkodási minta megjelent. Ugyanakkor maga a közösség valamilyen oknál fogva mégis ragaszkodik a cselekvési-gondolkodási minta fenntartásához. Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy ezek a megoldási modellek a tradíció részeként az intézmény legitimitációja révén vannak jelen. Meg kell jegyeznünk, az, hogy valamit tradíciónak nevezünk, az egyúttal a dolog legitimitációjához tartozik.

Azáltal, hogy ezek a cselekvési és gondolkodási minták intézménysültek, azok a társadalom tagjaiban még inkább mint kétségbevonhatatlan normák éltek tovább, így minden kísérlet, mely ezek felülírására irányult, azaz kétségbe merete vonni jogosultságukat, erős szankcionálásnak volt kitéve. (Shils, 1981, 15–22.) Az újítók, reformerek elleni fellépések nem szólnak másról, mint arról, hogy amint valaki megkérdőjelez valamit abból a tradícióból, amelyet a szocializáció révén egy társadalom a tagjai rendelkezésére bocsát, azzal egyúttal – legalábbis úgy néz ki – a világszemléletüket, tudásukat kezdi ki. Oka ennek, hogy ezek a modellek a szocializáció során objektiválódtak, s annak ellenére, hogy elveszítették valamikori eredetük, keletkezésük okait, pusztán az adott intézmény által képviselt tradíció és az azokat legitimáló mechanizmusok révén élnek tovább. A társadalom tagjai számára az objektívációs mechanizmusok révén bizonyos tények az egyetlen lehetséges, elképzelhető világrend részeként megkérdőjelezhetetlennek tűnnek, még akkor is, ha jelentőségüket nem releváns problémamegoldásuknak, hanem a tradíció folytonosságának köszönhetik. A cselekvési-gondolkodási minta rendeltetésétől elidegenedve megmerevedik.

Ebben a vonatkozásban kell érintenünk a szankciók szerepét. Azáltal, hogy az intézmények tradícióval rendelkeznek és objektiválódnak, bizonyos társadalmi kontrollmechanizmusokat is kifejlesztenek. Erre azért van szükség, mert amint az intézmények leválnak azokról a konkrét társadalmi folyamatokról, melyekből eredtek, s eltűnik az a generáció, mely annak kialakítá-

²³ Az elemzési kategóriákat lásd Tomka, 1997, 31–33.

sában aktívan részt vett, valószínűsíthetően megindul az intézmény által „programozott cselekvéssorok”-ról való leválás az elidegenedés következményeként.

Ezt a folyamatot a szankciók segítségével lassítani lehet. Ezért az intézmények autoritásigénnyel lépnek fel. A kontroll a közösségnek az a tulajdonsága, mely elsődlegesen biztosítja, hogy egy közösség tagjai azonos magatartásformákat kövessenek, azaz történelmi vonatkozásban biztosítja a normák, az intézmény, az intézményesült magatartásformák, illetőleg a tradíció fennmaradását.

Szabályozásról, kontrollról abban az összefüggésben beszélhetünk, ha világosan megjelöltek azok a szabályok, normatív előírások, melyekhez az adott intézmény vonatkozásában az egyéneknek alkalmazkodniuk kell. Ezért minden intézményesülés alapvető velejárója, hogy a cselekvési előírásokat kodifikálják. Az intézmény a kodifikált cselekvésminták betartására törekszik. A kodifikáció viszont lemerévíti az intézményt azáltal, hogy csökkenti alkalmazkodását a felmerülő új problémákkal, társadalmi igényekkel kapcsolatban. Ezzel fennáll a veszélye annak, hogy az intézmény korszerűtlenné válik, s létét nem valós társadalmi igény, hanem a megszokás, a tradíció tartja fenn.

(2.3) Az *intézmény* a PTC-ben

A PTC keretében az intézmény olyan, a problémamegoldás szempontjából tekintett többlet-felkészültségként definiálódik, mely a közösség tagjai számára egyaránt elérhető, és nem az adott közösségben, társadalomban érvényesnek tekintett viselkedési szabályok rendszereként (mint a fenti kontextusban). Az intézmény tehát tematikus mezőként értendő, mely a közösség által osztott többlet-felkészültségben többé-kevésbé jól kijelölhető (bizonyos többlet-felkészültségek az egyik tematikus mezőhöz tartoznak, míg mások egy másikhoz). Egyfajta horizontként, amelyben a világ hasonlóképpen mutatkozik meg a közösséget alkotó ágensek számára, mintha ugyanolyan vagy hasonló perspektívából tekintenének rá. Vagyis az egyik intézmény által körülhatárolt többlet-felkészültség egy bizonyos módon strukturálja a világot, míg egy másik felkészültség egy másik módon. A különböző intézményekben különböző (és azonos) felkészültségek vannak együtt. ([5.2])

A PTC-ben a probléma a jelenlegi és a vágyott állapot különbségeként határozódik meg, vagyis a problémamegoldás az ([5.2]) egyik állapotból a másikba való átmenetet jelenti. Ha létezik a problémának megoldása, akkor ez azt jelenti, hogy a jelenlegi állapotból van átmenet a vágyottba. Ezt a helyzetet éppen azzal rekonstruálhatjuk, hogy a két világállapot között egy elérhetőségi reláció fennállását deklaráljuk. A problémamegoldás (vagyis az átmenet) a felkészültség segítségével történik meg, ez a felkészültség az, ami meghatározza az elérési reláció deskriptív tartalmát. A világ egyik állapota a (vágyott) világ egy másik állapotából a (jelenlegi) bizonyos intézmény(ek) által meghatározott módo(ko)n érhető el.

(2.3.1) AZ INTÉZMÉNY MINT KÓD

Az intézményeket ez a diszkusszió kódként²⁴ tárgyalja. A 'kód' terminus – mint ahogy azt már írtuk – valamely szokásos kommunikációs megoldásra

²⁴ A 'kód' fogalma:

1.1. *Tud* Megállapodás szerinti jelek vagy szimbólumok rendszere, amellyel valamely információ egyértelműen visszaadható.

1.2. *ritk* Jelkulcs.

2. A kód a társadalmon belüli jelentések generálásának és kommunikálásának rendszere, ami azt jelenti, hogy társadalmi életünk minden aspektusa kódolt – minden amit látunk, hallunk, megértünk stb. A kódnak egy korlátozottabb értelmezése szerint a kód azon szabályok rendszere, ami a jelnek jelentést tulajdonít.

3.1.1 Különbséget kell tennünk viselkedési kódok és szignifikatív kódok között. A viselkedési kódok feladata a társadalmi kontroll biztosítása (ide tartozik a törvénykönyv, vagy azok a kódok, amiket a különböző testületek állítanak fel, hogy tagjaik érintkezését szabályozzák). Kommunikálnak bizonyos jelentést, de rendeltetésük inkább szabályozó, regulatív, mint kommunikatív jellegű. A társadalmi ellenőrzés eszközeiként szolgálnak. A szignifikatív kódok közvetítenek a szignifikáns és a szignifikátum között, azaz jelentéssel bírnak. Ezeket a kódokat szokás kommunikációs kódoknak is nevezni.

3.1.2. A kommunikációs kódok a következő tulajdonságokkal rendelkeznek:

- elemekből (jelek) állnak, melyekből a kommunikatív üzenet összeáll;
- szintaktikai konvenciók által rendezettek, mely konvenciók megszabják az elemek kapcsolódási szabályait;
- jelentést állítanak elő, lévén elemek (jelek) valami maguktól különbözőre referálnak;
- társadalmilag előállítottak, és nagyban függnek a használóik egyetértésétől és társadalmi háttérétől;
- különböző kommunikációs eszközök segítségével közvetíthetők.

3.1.3. Megkülönböztethetjük a kódokat az általuk kialakított jelentések fajtája szerint is. Ennek alapján beszélhetünk denotációs és konnotációs kódokról is. A denotációs kódok olyan jelentéseket állítanak elő, melyek egy univerzális, mindenki számára elérhető és ugyanolyan valóságban alapszanak. A matematikai kódok ennek talán a legszebb példái. Ezen kódok objektívak, személytől függetlenek, és jelentéseik a tudat racionális és logikus részében működnek. A konnotációs kódok jelentései ezzel szemben a tudat értékelő, morális, emocionális részére hatnak. Konnotáció akkor keletkezik, mikor a denotált jelentés a kultúra értékrendszerébe vagy egy személy emocionális rendszerébe ütközik. A tudományos kódok a denotált jelentéseknek próbálnak prioritást biztosítani a konnotált jelentésekkel szemben, míg például a művészetek kódjai a konnotált jelentések elsődlegességére épülnek. Mivel különböző a denotált és konnotált jelentések vonatkozása, ezért mondhatjuk, hogy a denotált jelentések kultúra-függetlenek, ellenben a konnotált jelentések kultúra-, sőt szubkultúra-specifikusak. A denotációs kódok jelentései tehát minden használójuk számára ugyanazt jelentik, ellenben a konnotációs kódok jelentése nemcsak használóiktól függ, de magának a használatnak a társadalmi feltételeitől is, ezenkívül mindig megkívánják az értelmezést.

3.1.4. A széles körben elterjedt ideologikus kódok ellenére vannak társadalmi és kulturális különbségek a társadalmon belül és a társadalmak között is. Bizonyos jelentések szélesebb körben számíthatnak megértésre, mint mások, ennek megfelelően a kódokat elterjedtségük szerint is különválaszthatjuk. Vannak olyan kódok, melyek a közös, a lehető legtöbb ember által osztott konvenciókra épülnek, ezáltal a lehető legtöbb társadalmi csoporthoz képesek eljuttatni a jelentéseket, míg más kódok csak egy kisebb közösség számára érvényes jelentéseket vagy jóval konkrétabb jelentéseket képesek csak közvetíteni. Ennek megfelelően beszélhetünk tömegkulturális kódokról és szubkulturális kódokról, vagy szűkkörű és tágkörű kódokról.

A fenti taxonómia nyilvánvalóan nem elégséges ahhoz, hogy a mindennapi életünket befolyá-

vonatkozó hogyan típusú tudások összességét kategorizálja. Ezek a hogyan típusú tudások végeredményben a konstrukciókra, a spektációra, a konstitúcióra, illetőleg a legitimációra és prezentációra vonatkozó szabályok összessége, amelyek egyes megoldástípusok (nyelv, jog, vallás, kultúra, művészet stb.) esetében csak egymással összefüggő szabályrendszerként írhatók le. Ezek a hogyan típusú tudáselemek részben konstitutív, részben pedig restriktív szabályokból állnak. A szabályok feltételek rendszereként operacionálizálhatók. Az elegendően nyilvános kódok szociológiai értelemben társadalmi intézménynek számítanak. ([5.2]) Társadalmi intézménynek tekinthetők abból a szempontból, hogy alapvető funkciójuk abban áll, hogy a (genetikusan természeti fajokra jellemző felkészültséggel rendelkező) egyedeket egy történelem során kialakult társadalmi rend tagjaivá alakítják át. A társadalmi tagság nem tartozik ugyanis az ember genetikusan programozott felkészültségéhez. Ez a felkészültség az ágens számára többek között az intézményeken keresztül, szimbolikusan adott.

(2.3.1.1) A szignifikációról

Az intézményre a következőkben úgy tekintünk, mint ami alapja az értelemadásnak (szignifikációnak). ([6.2]) Az ágens a szignifikátumot és a szignifikánst, valamint a kettő kapcsolatát csak valamilyen tudás (ami lehet kód, szabály, kánon, szokás) alapján ismeri fel. A szignifikáló ágens valamely konstitutív alap, azaz egy érvényesnek tekintett sajátos tudás mentén a szignifikátumot és a szignifikánst értelemmel bíró egységnek tekinti.

A szignifikációt a megértés egyik módjának tekinthetjük, mely lényegét tekintve konceptualizáció. A szignifikációs eljárás tulajdonképpen egy kategorizáció, mely elválaszthatatlan az interpretáció során mozgósított koncepciók meglététől. Ahhoz, hogy valami tárgya lehessen az ágens észlelésének, az ágensnek rendelkeznie kell bizonyos koncepciókkal, pontosabban szignifikációk rendszerével, melybe az adott észlelet beilleszthető vagy az ágens által beilleszthetőnek gondolt. Ezekhez a koncepciókhoz az ágens a nyelven és más intézményeken keresztül fér hozzá. Akkor képes valamit észlelni, ha rendelkezik azokkal az eljárásokkal, melyek segítségével számára a dolgok „valamiként” jelennek meg.

Az ágens részéről a szignifikáció két dolgot jelent:

---

soló kódokat meghatározhatjuk, hiszen a kódok nemcsak elszigetelten, de egymást átfedve is képesek működni, sőt leginkább ez a helyzet, ami rendkívül nehezíti azonosításukat.

Azáltal, hogy kialakítják és terjesztik a közösen osztott jelentéseket és értékeket, a kódok kialakítják és fenntartják a közösségi érzést és a közös érdekeket is, melyek pedig a társadalom koherenciájához és stabilitásához elengedhetetlenek. Ha azt mondjuk, hogy a kódok olyan szerepet töltenek be, ami a társadalom koherenciáját és stabilitását biztosítja, és hogy többé-kevésbé állandó eljárási szabályokat alkotnak, akkor a kódok nem sokban különböznek attól, amit az intézmény fogalma alatt tárgyalunk.

1. ennek vagy annak, ilyennek vagy olyannak tartani valamit;
2. rendelkezni azzal a konstitutív szabállyal, aminek alapján ennek vagy annak, ilyennek vagy olyannak tartunk valamit.

A felismerés, az azonosítás az ágens részéről a szignifikáció részeként jelenik meg.

A szignifikátum és a szignifikáns kapcsolata egy reláció. Szignifikánsként határozzuk meg azt, amit az ágens a szignifikátum „jelentéseként” ért. A reláció valamely ágens számára elérhető konstitutív alap mentén jön létre. Ami azt jelenti, hogy szignifikátumról és szignifikánsról valamely konstitutív alapra tekintettel beszélhetünk csak. Például az ostya a katolikus liturgia szerint Krisztus. Ám gyermekem pár évesen papírdarabnak nézte, amit megesznek. Annak hitte mindaddig, amíg nem rendelkezett a vallás intézményeként definiálható többlet-felkészültséggel, melyek mentén az ostyát egészen mással – vallásos meggyőződésünkkel összhangban – tudta azonosítani. Az ágens(ek) számára egy szignifikátumhoz szignifikánsok lehetséges változatai rendelkeznek. Az ágens felkészültsége és meggyőződése (illetőleg egyéb diszpozíciók) mentén valamely konstitutív alap elemeként ismeri fel a szignifikátumot, és rendel hozzá a szignifikánst. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy az ágens számára maga a szignifikátum csak a szignifikánson keresztül elérhető. Ebből következik, hogy az ágens világa azon konstitutív alapok mentén strukturálódik, melyekre felkészült.

Az ágens felkészültsége különféle szignifikációkon keresztül mutatkozik meg. Az intézmény az ágensek felkészültségét azáltal határozza meg, hogy hozzáférhetővé tesz és legitimál bizonyos szignifikációkat, valamint nyilvánossá (ágensek számára elérhetővé) teszi azokat a módokat, melyek magukat a szignifikációkat létrehozzák egy adott szintéren. Azonban a szignifikációra felkészült ágens nélkül sem egy adott, sem pedig semmiféle más szignifikáció nem áll fenn, miközben fennállása nem az adott és erre felkészült ágens individuális aktusának a következménye. A szignifikáció nem áll fenn, ha nincs olyan ágens, aki igazodik hozzá, azaz felismeri és elfogadja az adott szignifikáció tényszerűségét és ennek következményeit. ([5.2])

Az intézményi konstitúciók nemcsak azt határozzák meg, hogyan kapcsolódik össze a szignifikátum és a szignifikáns, de meghatározzák maguknak a szignifikációknak a kapcsolatát is. Kapcsolaton azt értjük, hogy ezek a szignifikációk különféle viszonyban állnak egymással, egyes szignifikációkkal összetartozóbbak, míg mások tágabb vonatkozási keretben állnak. A szignifikátum-szignifikáns párok mentén valamely konstitutív alap jellemezhető. Bizonyos strukturáltság révén az összetartozó szignifikációk az észlelés meghatározott konceptuális keretét biztosítják. Az intézmények a világ fakultásaira vonatkozó szignifikációk érvényesnek tekintett készletét rögzítik. Egy intézmény rekonstruálható akként, hogy miféle szignifikációk lehetségesek vagy nem lehetségesek vele kapcsolatban. A lehetőség szerint fennálló szignifikációk révén az intézményben a világ szemlélésének valamiféle módja rögzül. Azáltal, hogy a szignifikációk valami módon vonatkoznak a világra

(annak nyers vagy szimbolikus fragmentumaira), az intézmények mint az ágens(ek) számára adott perspektívák együttese jelennek meg. Az ágens számára releváns szignifikációk egyúttal jelzik azt a módot, ahogy a világ prezentálva van, vagy amiként lehetséges az ágens számára. Olyan felkészültségeket jelentenek, melyek az ágensek problémamegoldásában részben vagy teljesen azonos módon alkalmazhatók.

(2.3.1.2) A konstitutív alapról

A szignifikáció a világ egyik állapotát egy másikkal kapcsolja össze. Egy világ rengeteg különböző állapottal rendelkezhet, melyek vagy összekapcsolhatók valamiképpen (pl. temporálisan, szignifikáció által stb.), vagy nem. A világ egy állapotát a lehetséges világok egyikeként, a világ állapotainak összekapcsolódását pedig a lehetséges világok közötti elérhetőségi relációval rekonstruálhatjuk. A lehetséges világok között nagyon sok különböző elérési reláció állapítható meg, nagyon sokféleképpen lehetnek egymás alternatívái. ([6.4]) Valamely konstitutív alap a lehetséges világok közötti elérhetőségek egy halmazát definiálja, mely halmaz elemeiként az egyes szignifikációk valósítják meg a konkrét elérési R relációkat. Vagyis a konstitutív alap azt határozza meg, hogy két lehetséges világ milyen tekintetben lehet egymás alternatívája.

Ha a konstitutív alapon belül egy adott szignifikáció két lehetséges világot összekapcsol, akkor e szignifikáció szükségszerű lesz mindkét világban, de azon világokban is, melyek ezen világokból a szóban forgó konstitutív alap által biztosított szignifikációk alapján elérhetők. A konstitutív alap meghatározza azt a szignifikációt, amely a két lehetséges világ közötti reláció deskriptív tartalmát szolgáltatja.

Ha adva van két világ, melyek között egy sz szignifikáció létesít alternatívarelációt, akkor létezik egy olyan K konstitutív alap, amely biztosítja sz szignifikáció lehetőségét. A másik irányból ez úgy látszik, hogy minden egyes szignifikáció előfeltételez egy K konstitutív alapot, melyen belül deskriptív tartalommal bírhat, azaz értelmezhető. Ugyanakkor K konstitutív alap nemcsak sz szignifikációt teszi lehetővé, hanem sz' szignifikációt is, mely egy másik alternatívarelációt létesít a szóban forgó két világ (világállapot) között, azonban nem teszi lehetővé sz'' szignifikációt, mely szintén összekapcsolhatja e két világot (világállapotot), azonban egy K' konstitutív alaphoz tartozik. A két világ (világállapot) azonban csak akkor kapcsolható össze egy szignifikációval, ha mindkettő része ugyanannak a tárgyalási univerzumnak, melyet a szóban forgó szignifikációt is tartalmazó konstitutív alap határoz meg.

A K konstitutív alappal lehetővé tett szignifikációk által egymás alternatíváiként prezentált világokban az elérést létrehozó sz szignifikáció szükségszerűnek bizonyul, míg ha az elérési reláció deskriptív tartalmát nem az sz szignifikáció által adjuk meg, hanem a K konstitutív alap által, akkor világok egy olyan halmazát kapjuk, melyek a K -ban lehetséges $sz-sz_i$ szignifikációk

által egymás alternatíváivá tehető, vagyis amelyekben sz - sz_i szignifikációk lehetségesek.

Az itt tárgyalt konstitutív alap nem más, mint tények egy olyan halmaza, mely meghatároz egy tárgyalási univerzumot. E tények lehetnek szintaktikai-logikai szabályok, szemantikai és pragmatikai szabályok, természeti és társadalmi törvények, illetőleg teljesen önkényesen megállapított szabályok is.²⁵

Mivel a szignifikációkat egy konstitutív alap tölti fel deskriptív tartalommal, azt is mondhatjuk, hogy a konstitutív alap meghatároz egy sajátos, neki megfelelő nyelvhasználatot vagy saját logikát. Ez a saját logika konstitutív a szignifikációt illetően.²⁶

A tárgyalási univerzumok: U_K - mindazon lehetséges világok, melyek saját logikája (M_K) a jognak mint konstitutív alapnak felel meg; $U_{K'}$ - mindazon lehetséges világok, melyek saját logikája ($M_{K'}$) a művészetnek mint konstitutív alapnak felel meg.

A két világ (világállapot): w_i ; w_j .

A konstitutív alapok: K - jog; K' - művészet.

A szignifikációk: sz - Kovács B. minősített gyilkos; sz' - Kovács B. nem bűnös; sz'' - Duchamp piszoárja műalkotás.

Az alternatívareláció: R .

$w_i \overset{sz}{R}_{i,j} w_j$: A két világot az teszi egymás alternatíváivá, hogy Kovács B. mindkettőben minősített gyilkos. A gyilkos minősítés csak a K konstitutív alap által nyer értelmet, hiszen ahol nem érvényes a jog intézménye, ott nem beszélhetünk jogi tényekről, például arról, hogy valaki minősített gyilkos (legitim bíróság ítélte el). Mivel az köti össze a világot, hogy mindegyikben minősített gyilkos Kovács B., ezért az sz szignifikáció (hogy minősített gyilkos) szükségszerűen igaz bármely w_i , w_j világban, melyeket $\overset{sz}{R}_{i,j}$ alternatívareláció kapcsol össze.

$w_i \overset{sz'}{R}_{i,j} w_j$: A két világot az teszi egymás alternatíváivá, hogy Kovács B. mindkettőben ártatlan, és ezt bíróság mondta ki róla (vagyis K konstitutív alap által nyer értelmet a szignifikáció).

$w_i \overset{sz''}{R}_{i,j} w_j$: A két világot az teszi egymás alternatíváivá, hogy a Duchamp által Forrás néven kiállított piszoár mindkettőben műalkotás. Ez nyilvánvalóan a K' konstitutív alap, a művészet által nyer csak jelentést, és nem a K konstitutív alap, a jog által.

²⁵ Vegyük észre, hogy ez a felfogás mennyire hasonlít a kései Wittgenstein nyelvről alkotott felfogásához. Nyelvről és így értelmes megnyilatkozásról csak ott lehet beszélni, ahol tévedni is lehet. Tévedni pedig azért lehet, mert vannak szabályok, amelyek követésében hibázni lehet. Szignifikációkról és alternatívákról beszélni tehát csak akkor lehet, ha feltételezünk mögöttük egy konstitutív alapot, mely a szignifikációt és a világállapotokat is magában foglalja.

²⁶ A saját logikáról lásd a (5.4) függelék.

$w_i \text{ } {}^K R_{i,j} \text{ } w_j$: A két világ közötti kapcsolat pusztán a K konstitutív alap által van definiálva, vagyis mindazon világpárookra érvényes, melyek jogi szignifikáció által elérhetők egymásból, legyen az a szignifikáció akár sz , akár sz' . A konstitutív alap által biztosított deskriptív tartalommal rendelkező reláció bármely olyan két lehetséges világ között fennáll, melyek részei U_K tárgyalási univerzumnak, de nem feltétlenül része a reláció által összekapcsolt két világ az U_K tárgyalási univerzumnak. Az U_K tárgyalási univerzum világaiban sz reláció már nem szükségszerű, csak lehetséges, mivel ezen esetben csak sz szignifikáció lehetősége van megállapítva; nem ${}^{sz}R_{i,j}$ alternatívareláció kapcsolja össze w_i -t és w_j -t, hanem ${}^K R_{i,j}$ reláció, mely pusztán az elérések egy halmazát határozza meg.

A konstitutív alap mint többlet-felkészültség jelenik meg az ágens, illetőleg ágensek egy csoportja számára. A rendelkezésre álló konstitutív alap révén válik az ágens képessé arra, hogy meggyőződéseit más ágensekhez hasonló módon kommunikálni tudja. A meggyőzések az ágens sajátvilágának tapasztalatrendszeréből fakadnak, ám ezek észlelésének módja ahhoz az intézményhez kötött, mely a tapasztalat „valamiként való” észrevételéhez, megértéséhez az ágens számára elfogadható (ugyanakkor az ágens számára hozzáférhető, legitimált és az ágens által érvényesnek tekintett) felkészültséget biztosítja.

Ahhoz, hogy a jelentéstulajdonítás (szignifikáció) egy (individuális) ágens vagy éppen egy (bizonyos) közösség számára elérhető (hozzáférhető) legyen, vagyis spektáció tárgya lehessen, először is – a szignifikáns sajátosságaiból következő módon – magának a szignifikánsnak kell elérhetőnek (hozzáférhetőnek), azaz prezentálnak lennie. A prezentáció intézményhez kapcsolt, ezáltal a spektáció tárgya mindig bizonyos aspektusból szemlélhető csak számunkra. Ez a magyarázata annak, hogy ágensek különbözőképpen tekinthetnek világban levő tényeket, ugyanakkor világosan látszik, hogy e különbség nem magukban a tényekben van benne, hanem azokban az intézmények által meghatározott szignifikációs szabályokban, melyekkel a világot szignifikánsra és szignifikátumra osztjuk. A konstitutív alap nem más, mint az intézmény által érvényesített aspektus konstitúciós szabályainak összessége.

(2.3.2) ÁGENS ÉS INTÉZMÉNY

Az ágensre a diszkusszióknak ebben a részében úgy tekintünk, mint aki problémamegoldó tevékenysége során felkészültsége (korábbi tapasztalatai, ismeretei, cselekedetei, illetőleg számára kulturálisan hozzáférhető ismeretek, cselekedetek) révén aktívan viszonyul a világhoz, környezetéhez. A problémamegoldás ebben a vonatkozásban a világnak egy a problémamegoldás szempontjából relevánsként tekintett és az ágens számára hozzáférhető szelvére irányul. Az *'ágens hozzáférése'* fogalmán nemcsak egy meglévő tudás-készleten belüli osztozást értünk, hanem az ágens állapotát, mely a világra

vonatkozó szignifikációk révén szelektált nyitottságot jelent egy-egy fakultás²⁷ irányában.

Az ágens a problémamegoldás révén megfeleltetéseket hoz létre az adott problémahelyzet, valamint a problémamegoldásra vonatkozó tudások és rutinok között. E megfeleltetés szoros kapcsolatban van mindazzal, amit az '*agens felkészültségé*'-nek nevezünk. Ahogy egy helyzet problémaként artikulálódik, és amilyen felkészültséggel iparkodik az ágens a megoldására, meghatározza egyben azt a módot is, hogyan lehetséges valamiről megtudni valamit az ágens számára. Ezeknek a módoknak egy része kulturálisan rögzített, a világ szemlélésének sajátos aspektusait jelentik. Ezeket nevezzük intézményeknek.

Ágens és intézmény viszonyát a felkészültség és a hozzáférés PTC-beli fogalmai mentén írhatjuk le.

(2.3.2.1) Felkészültség

Az egyes intézmények hordozói mindazoknak az ismereteknek és rutinoknak, melyek a problémamegoldó ágens számára felkészültségként jelen(het)nek meg bizonyos problémahelyzetekben. A felkészültség tehát az intézmény vonatkozásában nem más, mint egy gondolkodási-viselkedési minta. Az intézmények által rögzített gondolkodás- és viselkedésbeli mintát az adott közösségben mindenki ismeri. Képesek azonosítani, ismerik használatát, előfordulását, és kisebb-nagyobb sikerrel az egyes individuumok a felismerésen kívül, mindennapi életük során használják is ezeket a mintákat.

Az ágens felkészültségének függvénye, hogy milyen szignifikációkhoz fér hozzá, s e szignifikációk miképp szervezik, alakítják a világról szerzett tudását. Az intézmény az általa legitimált konstitúciókkal az ágens számára a világ bizonyos szeletét teszi kezelhetővé. Még pontosabban: a világ a közösség tagjai számára az intézményi szignifikációkon keresztül adott. A PTC-ben az intézmény vizsgálata azokra a módokra és azokra a struktúrákra irányul, amelyek segítségével az ágensek saját és kollektív világukat jelentéssel ruházzák fel, értelmezik. Az intézmény kódiként funkcionál, mely elsődlegesen konceptuális kereteivel (a konstitutív alappal) határozza meg azt, hogy az ágens miként tekint a világra. Az egyes intézmény vonatkozásában ezeket a konceptuális kereteket tudásként definiálhatjuk. A tudás vonatkozik egyrészt explicit és implicit koncepciókra, valamint az ezekből következő cselekvési és viselkedési módokra, attitűdökre és szabályokra. A koncepciók szignifikációk révén jelennek meg. Ezek a szignifikációk szimbolikusak, történetileg közvetítettek.

Ennek a mintának jellemzője, hogy a társadalmi együttélés során alakult ki, nem genetikusan alapfelkészültséget, hanem valamiféle többlet-tudást vagy ahhoz kapcsolódó képességet takar, melyet a történeti időben különböző generációk áthagyományoztak az újabbakra. A felkészültség tartalma mint va-

²⁷ A fakultásokról lásd az (5.2)-öt.

lamiféle közös tudás jelenik meg, amelyet ismétlődések révén ismerünk fel, azáltal, hogy a társadalmi interakciók során különböző kontextusokban előfordul. A felkészültség ezeknek a kontextusoknak az ismeretét és a különböző interakcióban való jártasságot jelenti az ágens részéről. Ezeknek a társadalmi interakcióknak egy része az intézmények által szabott keretek között folyik. A társadalmi interakció kontextusának ismerete együtt jár ezekben az esetekben az intézmény működésének és funkciójának felismerésével. A jártasságra a mindennapi helyzetekben, a jártassághoz szükséges tudásra a szocializáció során teszünk szert.

Az, hogy ez a felkészültség megőrzi kontinuitását, abból fakad, hogy az adott társadalom huzamosan érvényesnek tekinti. Érvényes lehet egy felkészültség, mert az ágens számára a problémamegoldás során releváns módon aktualizálható, vagy bizonyos legitimáló csoportok működése következtében válik azzá. E kettő nem zárja ki egymást. A felkészültségnek időbeli és térbeli kontinuitása a tradíció fogalmával érhető tetten. Ezért mikor a felkészültségről beszélünk, szót kell ejteni ennek a felkészültségnek a tradícióhoz fűződő kapcsolatáról. A ágensek a túlélés és más adaptív előnyök érdekében osztoznak bizonyos felkészültségekben. Bizonyos típusú felkészültségek mentén közösségek jönnek létre. Ezen közösségeket a különféle helyzetekben alkalmazott felkészültség azonossága jellemzi. A felkészültség megadható úgy, mint koncepciók, jártasságok azon együttese, melyeknek térben és időben zajló transzmissziója a közösség/társadalom tagjai számára egy problémahelyzet kapcsán közös tapasztalatot hoz létre. A felkészültség, ha stabil, ágensek által tartósan és kollektíven elérhetővé tett, akkor intézménynek tekintjük. Azaz a felkészültség különböző közösségekben halmozódik fel és termelődik újjá. Az intézmények által rögzített felkészültség olyan típusú – például ismerete bizonyos, nagyobb gyakorisággal előforduló vagy a közösség által kiemelten kezelt problémahelyzetekben szükségszerű –, hogy a közösség számára valamilyen szempontból lényeges e felkészültségek relevanciájának biztosítását az új nemzedék életében megoldani. Tehetik ezt azáltal, hogy konkrét szituációkban folytatott tevékenységek részletes szabályozásával stabilizálják a társadalmi viszonyok meghatározott elemeit vagy a különféle helyzetekben a felkészültséghez való hozzáférés módjait. A hozzáférés az ágensek részéről ugyanakkor egyénileg különböző mértékű lehet.

A tradíció bizonyos felkészültségeket értékkel, funkcióval ruház fel, ebből következik, hogy az ágens számára a társadalmi beilleszkedés normative jelent egyet bizonyos intézmények által rögzített felkészültségek elsajátításával. Azok a felkészültségek, melyek egy intézmény vonatkozásában meghatározóak az ágensek számára, nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott szabályok mentén mint viselkedési normák jelennek meg, s alapvetően szimbolikus természetűek. E viselkedési normák mint követendő mintázatok az adott társadalomba/közösségbe tartozó ágensek viselkedését meghatározzák, mivel objektívnek, esetleg szentesítettnek tűnnek azáltal, hogy különböző legitimációs folyamatok révén e normák időbeli folyamatosságát szakértői csoportok fenntartják.

(2.3.2.2) Hozzáférés

Az ágens észlelésén érzékszervi modalitásokon keresztül hozzáférhető adatot vagy adatokat értünk, melyek az ágens értelmező tevékenységének inputját képezik. Ezek az adatok privátak, ami azt jelenti, hogy az ágens sajátvilágán belül kapnak jelentést. Ezek az érzetadatok az azonos közösségekhez tartozó ágensek esetében nagy hasonlóságot mutatnak, ami abból fakad, hogy az értelmezés keretei (ami valamilyen típusú felkészültséget jelent) azonosak az egy közösséghez tartozó ágensek vonatkozásában. Ez a hasonlóság adja az alapját annak, hogy a tapasztalás közös világról beszéljünk. Ez a közös világ nem pusztán az ágensek sajátvilágának summája. Meghatározói azok a mechanizmusok, amelyek révén szignifikációk előállítására, legitimálására képes.

Az ágens szempontjából meghatározó a spektáció során mozgósított konstitutív alap (segítségével megadható az adott tapasztalat értelmezési kerete, módja). Azzal, hogy az intézményről mint kódról beszélünk, egyúttal azt is mondjuk, hogy a spektáció értelmezése (szignifikáció), valamint az ehhez való hozzáférés az ágens számára azáltal lehetséges, hogy másokkal közösségekben van. Ez adja a szignifikációk kommunikatív sajátosságát.

1. Az ágens percepciója egy szignifikációs aktusként írható le.
2. A szignifikáció lehetősége konszenzus eredménye.
3. A szignifikációra való felkészültségek kódspecifikus módon, az intézmény révén válnak elérhetővé az ágensek számára, ezáltal rögzítettnek tekinthetők.
4. Az ágens számára elérhető felkészültség függvénye, hogy miként azonosítja a percepcióit.

Bizonyos szignifikációkhoz tehát az egyén azáltal fér hozzá, hogy közösségekben van másokkal. A kommunikatívban való részesedés következtében az (individuális) ágensek integrálódnak, azaz (kommunikatív) közösségeket alkothatnak. Egy közösséget az ágensek által a problémamegoldásban használt felkészültség azonossága mentén határozhatunk meg. (Lásd az [5.2]-öt.)

Azon ágensek számára, akik egy közösséghez tartoznak, e szignifikációk a közösséghez tartozás differenciált mértékében elérhetőek. A többlet-felkészültség az ágens szocializációja során válik számára elérhetővé (hozzáférhetővé). A szocializáció (és benne a különböző szignifikációkat kihasználó tanulási módok, így például a szimbolikus tanulás) a tanulás sajátosan komplex (szociális) formája, vagyis a többlet-felkészültség átörökítése (elérhetővé, illetőleg hozzáférhetővé tétele). A szocializációnak a nem természetes közösségekben különféle módjai és szinterei vannak. ([5.2]) Az ágens felkészültségét meghatározza a hozzáférés ezekhez a módokhoz és szinterekhez.

Az intézmény a világ bizonyos szeleteire vonatkozó, közös tapasztalatokat felkészültség formájában az adott közösséghez tartozó minden ágens számára – de különböző mértékben – hozzáférhetővé teszi. Ezek a felkészültségek

különböző szerepek megvalósítása révén reprezentálód(hat)nak. Az ágens szerepei révén kerül kapcsolatba más ágensekkel, s felkészültsége e szerepeken keresztül mutatkozik meg. Minden egyes szerephez társadalmilag rögzített, a szocializáció során beszerezhető felkészültség tartozik. Egyes szerepekre vonatkozó felkészültségek a társadalom minden tagja számára elérhetőek, másokéi csak meghatározott ágensek vagy ágensek csoportjai számára hozzáférhetőek. Ez utóbbi csoportot szakértőknek nevezzük, akiket más ágensektől az adott szerep vonatkozásában meglévő kompetenciájuk különíti el. Bizonyos szerepek vonatkozásában az ágens rendelkezik valamiféle kompetenciával (szerető, tanár, vásárló stb.), más szerepekkel kapcsolatban nem. Ezekhez a hozzáférése is korlátozott. Az, hogy milyen szerepekhez van hozzáférése, annak a függvénye, hogy mik azok a felkészültségek és kompetenciák, melyek a számára elérhetőek. Ez a diszkusszió az ágens számára aktuálisan vagy potenciálisan hozzáférhető felkészültséggel azonosítja, mely meghatározza szerepmegvalósításait.

Az ember problémamegoldásában alapvető az általános hozzáférés bizonyos típusú felkészültségekhez, jobbra ezek közé sorolhatók a mindennapi létezés szükségleteinek kielégítésére és a társadalmi együttélésre vonatkozó tudások és készségek. Annak ellenére, hogy bizonyos területeken az egyén nem rendelkezik megfelelő szakértői kompetenciával (például nem tanult lakatosságot), a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség (az, hogy tudja, ha beletörte a zárba a kulcsot, akkor lakatost kell hívni, és kit vagy hol kell keresnie, de az is lehet, hogy látta vagy olvasta már, hogy ezeket az eseteket miképp kell megoldani) azáltal, hogy társadalomban él, a rendelkezésére áll. Ez azt jelenti, hogy az ágens számára hozzáférhető felkészültség része például a különböző szereptípusok ismerete, ugyanakkor a hozzájuk kapcsolt szaktudás és praxis nem feltétlenül az. Ennek révén léteznek bizonyos felkészültségek, melyekhez a hozzáférés különböző mértékben differenciált.

Ez szoros összefüggésben van a munkamegosztással, valamint a tudás-előállítás szocializációs mechanizmusaival. Mindez hagyományosan a kompetencia fogalma mentén tárgyalható. A kompetencia kérdése szoros összefüggésben van a tudás társadalmi elosztásával. A társadalom tudásrendszere különböző szakértői csoportok szerint differenciált, ami azt jelenti, hogy erősen szerepspecifikus dolog kompetenciáról beszélni. Azaz bizonyos ágenseknek szerepükénél fogva adott a hozzáférés bizonyos tudáskészletekhez. A szakértő olyan ágens, akit az határoz meg, hogy egy adott feladat megoldásához szükséges és legitim felkészültséggel rendelkezik.

Kompetenciáról akkor beszélünk, ha az ágens számára a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség rendelkezésre áll, és ezt mások is ekként ismerik fel. Azaz a felkészültség itt egy tudás- és praxisbeli kompetenciát jelent, amely kiegészül érvényességi feltételekkel. Valakiről állíthatom, hogy csaló, és két évet kellene kapnia, de mivel nem vagyok bíró, ezért nem fogják két évre börtönbe zárni az illetőt. Viszont, ha tárgyaláson, a bíró ítélethirdetés során két év börtönbüntetést állapít meg, akkor azt foganatosítják, mivel rendelkezik bizonyos, a bírói szerepre vonatkozó felkészültséggel (a tudás-

készlet jellegzetes szeletének ismeretével), valamint a közösség az ítélethozatalra kompetens személyként ismeri el. A kompetencia itt azt jelenti, hogy az illető megfelelően képviseli az intézményes viselkedés adott típusát. Az érvényes tudás kritériumai éppen ezért nem választhatók el, nem helyezhetők a társadalmon, a társadalom intézményes működésén kívülre.

Minden egyes intézménytípusnál találkozunk ágensek bizonyos csoportjával (őket hívjuk szakértőknek), melyeknek feladata, hogy azokat a felkészültségeket mozgassák, a társadalmi térben megjelenítsék, amelyek az adott intézmény vonatkozásában meghatározók. A kompetens személyek szakértőkké, mások, akik ennek a tudásnak a termelésén (előállítás és alkalmazás) kívül rekednek laikusokká válnak.²⁸ A társadalmi mező ezáltal a felkészültség vonatkozásában differenciált terepet jelent, amit a hozzáférés alapján strukturálhatunk.

Egyes ágenstípusok esetén létrejönnek nem természetes közösségek, azaz szignifikációk kölcsönös elérhetőségéből származó közös felkészültségek alapján létrejött közösségek, vagyis olyan közösségek, amelyek többlet-felkészültségei a szignifikációkon keresztül elérhetővé (hozzáférhetővé) vált felkészültségek közösségén alapulnak. Egy közösséget tehát a felkészültségek azonossága jellemez. A felkészültség szempontjából mind az attitűdök, mind pedig az attitűdök hatókörében megjelenő tartalmak lehetnek közösségképzők. ([5.2])

Egy bizonyos nem természetes közösség számára elérhető (hozzáférhető) többlet-felkészültség elérhetősége (hozzáférhetősége) a közösség által saját tagjai vagy ezek csoportjai számára korlátozható. Vagyis azon túl, hogy nincs korlátozás, lehet, hogy a közösség egy csoportja vagy egy tagja számára adott esetben csak kevesebb érhető el a lehetséges többlet-felkészültségből például az adott tagnak vagy csoportnak a közösségben elfoglalt helyével összefüggésben. Lehetséges az is, hogy bizonyos felkészültség eleve olyan, ami csak a közösség egy része számára elérhető (hozzáférhető). Ezek a korlátozások lehetségesek a többlet-felkészültség tartalma szerint is.

Meghatározza az ágenszt, hogy miféle felkészültségei lehetnek eredendően (s ennek következtében miféle problémák megoldására lehet felkészült), illetőleg miféle lehetőségei vannak felkészültsége (és így problémamegoldó-kapacitása) gyarapítására. Egy adott nem természetes közösség 'többlet'-felkészültségébe involválódott ágens mint az adott többlet-felkészültséget fenntartó és (közös) problémamegoldásra használó (kommunikatív) közösség tagja egy adott problémahelyzetben használhat ebből a felkészültségből többlet vagy kevesebbet. Voltaképpen amiféle lehetősége (nyitottsága, szabadsága) nincs egy adott ágensnek, és nincsenek meg az ennek megfelelő felkészültségei, a világ azon fakultása, amellyel kapcsolatos nyitottsága hiányzik (illetőleg ahogyan hiányzik), számára nem létezik (illetőleg úgy nem létezik): nem tud létezni. Az adott nem természetes közösség egy csoportja számára nem

²⁸ Erről ír Bourdieu (1978) is, vagyis arról hogy a felkészültség bizonyos intézmények esetében mint hatalom, mint „szimbolikus tőke” jelenik meg.

elérhető (nem hozzáférhető) felkészültségek voltaképpen számukra „láthatatlanok”. (Ibid.)

(2.3.3) SZÍNTÉR ÉS INTÉZMÉNY

A színteret a szokásos megközelítés értelmében (mint ahogyan mindennapi diszkusszióink során is) leginkább egy tér és idő által meghatározott lokalitásnak tekintjük, melyen bizonyos események mennek vagy nem mennek végbe. Az intézmény ilyen színtérként való meghatározása azonban nem járható út. Miként kell akkor tehát a PTC-ben az intézményt tekinteni, amikor a színtér vonatkozásában írjuk le?

A PTC-ben a színtér mint a problémafelismerés és/vagy -megoldás a szignifikáció, illetőleg a kommunikáció színtereként konstituálódik. Ezen aktusok és aspektusok mindig egy ágenshez tartoznak, ezért a színtér mindig az ágens vonatkozásában is meghatározott. Az intézmény ezen aktusok számára (problémafelismerés és/vagy -megoldás, szignifikáció, kommunikáció) egy az ágenshez képest a priori konstitutív alapot biztosít. A priori abban a tekintetben, hogy az ágensről függetlenül szabja meg, mely szignifikációk tekinthetők relevánsnak, és melyek nem, az ágens vagy elfogadja a konstitutív alapot, vagy nem, de azt közvetlenül nem módosíthatja.

Az intézmény nem lokalitásként értendő a nyers fakultásban, hanem egy olyan szimbolikus térként, ahol az ágensek problémafelismerése és/vagy -megoldása (illetőleg a szignifikáció és a kommunikáció) történik. Az intézmény annyiban speciális színtér, hogy a világ (probléma) valamiként való látásához az ágenseknek egy kódot ír elő. A színtér ez esetben nem az ágensek individuális felkészültsége alapján kifeszített, hanem az intézményi szignifikációk által rögzített szimbolikus tér. Azaz míg normális esetben (amikor a kommunikáció nem egy specifikált intézményi szignifikációs keretben zajlik) csak a felkészültségek nem egyezéséről beszélhetünk, addig egy intézmény által meghatározott színtéren már nemcsak a felkészültségek meg nem egyezéséről, hanem adekvátságáról, illetőleg inadekvátságáról is beszélhetünk.

Az ágens más ágensekkel való érintkezése során rengeteg különféle színteret konstituál, mely színterek közül egyeseket az intézmények határoznak meg (konstitutív alapjukon keresztül, még akkor is, ha a színteret az ágens konstituálja), s ezen színterek különböző kódok alapján láttatják az ágens számára a világot. A kód meghatározó a tekintetben, hogy az ágens vagy az ágensek egy adott csoportja mit tekint a szimbolikus térben problémaként, illetőleg releváns felkészültségként, azt miként értelmezi, kezeli, milyen formák segítségével jeleníti meg. A felkészültség segítségével tehát definiálhatjuk az intézményt mint színteret, de azt is hozzá kell tennünk, hogy ezen felkészültségek csak annyiban tartoznak az ágens hatókörébe, amennyiben az ágens elfogadja az adott konstitutív alapot releváns kódként. Ez a legitimitáció problémáját veti fel, melyet lentebb tárgyalunk.

Az intézményeket tekintve a legritkább esetben beszélhetünk közös megállapodásról. Az ágensek nem a problémafelismerés (problémamegoldás) kapcsán állapodnak meg a megfelelő konstitutív alapról, hanem elfogadják annak normatív érvényességét. Természetesen az intézményi problémamegoldás sincs megállapodás nélkül, hiszen az ágenseknek meg kell állapodniuk abban, hogy mely szignifikációs keretet tartják adekvátnak a probléma megoldása szempontjából, és hogy az adott szignifikációs keretben (intézményben) mely szignifikációkat tartják a problémára vonatkozóknak. Ám ezen választási lehetőségek tekintetében sincs teljes szabadsága az ágenseknek.

Vegyünk egy példát! Egy a_i ágens pl. vagyoni kárt okoz egy a_j ágensnek. Ezt a helyzetet tekinthetjük az ágensek tisztán a gazdasági szignifikációs keret által meghatározott problémaként, ekkor a_i ágens tartozik a_j ágensnek az okozott kár értékével (a_i előbb-utóbb megfizeti tartozását). De az ágensek jogi útra is terelhetik az esetet, s ekkor egy másik szignifikációs keretben másként jelenik meg a probléma. Az már megállapodás tárgyát képezheti, hogy az adott szignifikációs keretben, a jog színterén, a problémára a büntető- vagy a polgári jogban keresnek az ágensek megoldást (s ha az egyikben a bíróság felmenti a_i ágenszt, akkor még lehet próbálkozni a másik úttal). Még a jogi megoldás esetében sem vethetjük el a gazdasági szignifikációs keretet, hiszen a polgári peres eljárásban kártérítés kiszabása is meg fog történni, illetőleg a tárgyalás folyamán nyitva áll a peren kívüli megegyezés lehetősége is. Ebben az utóbbi esetben a két ágens megegyezik abban, hogy a jogi helyett a gazdasági színtéren oldják meg a problémájukat. (Persze nem kell intézményi keretben történnie a probléma megoldásának, mondjuk: a_j megveri a_i -t. De még ekkor is nyitva áll a jogi szignifikáció lehetősége a két ágens számára.)

A fenti bekezdésben a szignifikációs keretről, vagyis a színteret meghatározó konstitutív alap kiválasztásában megmutatkozó megállapodási szabadságról beszéltünk. Ez a megállapodás azonban inkább elfogadás, mint érdekegyeztetés. Inkább arról szól, hogy a lehetséges (mindkét ágens számára elérhető) színterek közül melyiket fogadják el a problémamegoldás színteréül. A színterek változhatnak, ha mindkét ágens elfogadja őket (például a peren kívüli megegyezés esetében), de ha a két ágens különböző színtereken igyekszik problémáját megoldani, akkor egyrészt a színterek (intézmények) adekvátsága, másrészt legitimitása dönti el, hogy a probléma végül is mely színtéren rendeződik.

(2.3.3.1) Legitimáció

A szignifikáns mindig valamilyen – az intézmény mint konstitutív alap által meghatározott – színtéren nyeri el jelentését. Ebből következik, hogy egy szignifikáns jelentése egy másik színtéren nem ugyanaz, azaz egy szignifikáció helyes vagy helytelen volta (adekvátsága) mindig az adott színtér (intézmény) keretein belül ítéltető meg. Egy szignifikáció akkor elfogadható, ha van olyan színtér (intézmény), amelyen belül az adott szignifikáció helyes-

nek (adekvát) tekinthető. Ebben az esetben a szignifikáció általa lesz elfogadható, hogy van egy ágens által elfogadott konstitutív alap, melyet ágens egy vagy több csoportja a világ leírására releváns és alkalmas kódnak tart.

Az intézményről mint kódról tehát abban a vonatkozásban beszélhetünk, hogy egy adott intézményben releváns szignifikációk a problémamegoldás számára mindig kijelölnek egy színteret. Egy intézmény tartalmazza mindazokat a szignifikációkat és a konstitutív szabályokat, melyek egy közösség tagjai számára a világ egy helyes leírását, a problémamegoldás egy lehetséges színterét hozzák létre. A közösség számára a leírás mindaddig releváns, amíg az intézmény elfogadott, azonban az intézmény közösségi/társadalmi szerepének csökkenése a bizonyos konstitúciók megkérdőjelezését vagy elvetését vonja maga után. Az intézmény legitimitációja alatt azokat a szimbolikus eljárásokat és/vagy gyakorlatokat értjük, melyek révén a közösség egy része az intézményi konstitúciók fennmaradását, megkérdőjelezhetetlenségét igyekszik fenntartani. A legitimitáció többféleképpen valósulhat meg, jellemzője azonban, hogy az intézményen belül zajló konstitúciókat egymással koherensnek és ezáltal magát az intézményt homogénnek mutatja. Az, hogy az intézmény által működtetett konstitúciók legitimként tudnak megjelenni, szoros kapcsolatban van azzal, hogy e konstitúciókhoz az ágens minden esetben tanulás révén, a szocializáció során fér hozzá. Az ágens a konstitúciókat különböző tekintélyektől, ősektől, tanároktól veszi át, s olyan összefüggésekben találkozik velük, melyekben ezek a konstitúciók megkérdőjelezhetetlennek tűnnek. Az intézményi konstitúciók magától értetődőnek tekintettek mindaddig, míg ennek ellenkezője be nem bizonyosodik.

Az intézményeket, mint mondtuk, az elfogadás legitimitálja. De mi van abban az esetben, ha a közösség egy része (egy vagy több individuális ágens) az adott probléma megoldására a maga szempontjából nem tekint relevánssá egy bizonyos intézményi színteret? Nos ekkor az intézménynek a többi ágens által biztosított legitimitációja és az intézmény megkérdőjelezhetetlensége a mérvadó. Ha a közösség nagyobb része elfogadja az adott intézményt a probléma megoldására releváns konstitutív alapként, akkor az ezt a legitimitást kétségbe vonó ágens (vagy ágens egy csoportja) két lehetőség közül választhat: vagy tagja marad a közösségnek, s ekkor kénytelen belépni arra a színterre, melyet a közösség a problémamegoldás számára kijelöl; vagy kiválhat a közösségből, s ekkor többé nem kell legitimnek tekintenie a kijelölt színteret. Ennek egyik szélsőséges esete az, amikor egy ágens törvényen kívülivé válik. Ekkor jogi színtér vonatkozásában nem tagja közösségnek, vagyis nem léphet fel – mint problémamegoldó ágens – egyetlen, a jog mint konstitutív alap által meghatározott színtéren sem. Számára a jogi szignifikáció érvényét veszti.

(2.3.4) AZ INTÉZMÉNY TÍPUSAI A PTC-BEN

Az intézmény konstitutív alapként való meghatározása egy extern perspektívából történő leírás volt, az intézmény mint egységes oszthatatlan kódot kezelte. Működésének is csak strukturális leírását adtuk meg, nem ejtve szót arról, hogy az egyes ágens számára mit is jelent egy intézmény szabályrendszere által biztosított szignifikációk mentén való problémamegoldás. Ez az alfejezet ilyen intern leírást kíván adni az egyes intézmények felépítéséről, működéséről, belső viszonyairól. Egy ilyen leírásnak pedig szükségképpen tükröznie kell az intézményt elsajátító, azt magára (a probléma felismerésére és megoldására) nézve érvényesnek elfogadó ágens perspektíváját.

A következő tipológiában áttekintjük az intézmény néhány típusát és azt, hogy a PTC-ben hogyan is értelmezhetők. Ezen típusok sok tekintetben eltérnek egymástól, sok tekintetben azonban hasonlítanak is. A hasonlóságok és különbségek megítélésének megkönnyítése végett a különböző intézményeket ugyanazon kategóriákban tárgyaljuk, mely kategóriákat (szignifikáció, felkészültség, hozzáférés, legitimáció, ágencia) a következő részekben ([3.1-3.3]) vezetünk be, és tárgyalunk részletesen – extern perspektívából. A fent említett fogalmak a PTC fogalmai, azonban az egyes intézmények tárgyalása során nem olyan dolgokat akarunk előadni, melyek soha még sehol sem szerepeltek, hanem inkább a szakirodalomból már ismert jelenségeket kívánjuk a PTC fogalmai mentén elrendezni. Egy kevésbé szimpatizáló olvasat szerint: a PTC helyességét illető meggyőződésünket próbáljuk igazolni azal, hogy a PTC-t megelőző szakirodalom eredményeit a PTC-hez illeszkedőként mutatjuk fel.

Elsőként az adott intézmény egy olyan meghatározását adjuk, mely ismerősként csenghet a PTC-n kívül. Az intézmények által rögzített tudás a világ különböző fakultásaira irányul (például a vallás a transzcendensre, a természettudományok a nyersre, a jog a szimbolikusra stb.), s ezért meg kell adnunk, hogy az adott intézmény mely fakultás tekintetében tesz lehetővé szignifikációkat.

A szignifikációk a különböző intézmények esetében különbözőképpen láttatják a világot. Ezért fontos beszélnünk arról, hogy egy-egy „intézményi” világ milyen jellegzetességekkel rendelkezik, mik azok a szignifikációk, amelyek segítségével az intézmény rekonstruálható.

Felkészültségen a tipológiában mindig többlet-felkészültséget értünk, és leginkább azt tárgyaljuk a szóban forgó intézmények esetében, hogy mely problémák megoldására teszik képessé az ágenseket, vagyis azt, hogy mire készítik fel az adott ágenszt a szignifikációk.

Egy adott szignifikáció által reprezentált világ nem feltétlenül férhető hozzá minden ágens számára, ezenfelül különbségek mutatkoznak a tekintetben is, hogy a szóban forgó szignifikációhoz az ágens spektátorként vagy prezentálóként fér hozzá. Ezen különbség mentén mutatható be például a jogalkalmazás, jogalkotás, jogtalálás, illetőleg a művész, a műértő és a képtárlátogató különbsége.

Az intézmény által biztosított világleírás csak annyiban helyes, amennyiben a közösség elfogadja azon szignifikációkat, melyeket az intézmény konstitutív alapként lehetővé tesz, míg az intézmény (az általa biztosított szignifikációk) közösségi/társadalmi szerepének csökkenése a bizonyos konstitúciók megkérdőjelezését vagy elvetését vonja maga után. Ezért minden intézmény esetében tisztázni kell azt is, hogy a közösséget alkotó ágensek mi módon igyekeznek biztosítani az intézményi konstitúciók fennmaradását, normatív érvényességét.

Az ágens a PTC-ben megkerülhetetlen, hiszen egyrészt a felkészültség mindig egy ágens felkészültsége, mint ahogyan hozzáférésről beszélni is csak ágens esetében van értelme. Azonban az ágensek különböző kompetenciákkal rendelkeznek egy adott intézmény vonatkozásában. Egy ágens akkor minősülhet kompetensnek, ha képes felismerni az intézmény által biztosított szignifikációkat, és azokhoz viszonyítani a cselekvéseit. Ám még a kompetens ágensek között is tehető különbség a tekintetben, hogy kompetenciájuk, bizonyos cselekvések vonatkozásában, státuszukból ered-e, vagy nem. Így tehető különbség például a jogkövető állampolgár és egy jogalkalmazó, jogalkotó bíró között. A tipológiának ezzel a különbséggel is foglalkoznia kell.

(2.3.4.1) Nyelv

A nyelvre szokásosan úgy tekintünk, mint ami jelek tagolt emberi hangok révén megvalósuló rendszerhálózata, azon elemek és szerkesztési szabályok összessége, amelyek birtokában a közösség tagjai létrehozzák és megértik a beszédet vagy más nyelvi produktumot. A nyelv egyrészt az ember nyelvi képességét (a saussure-i *faculté de langage*-t) jelenti, másrészt vonatkozhat egy adott nyelvre (saussure-i *langue*). Az utóbbi az előbbi konkrét megvalósulásának tekinthető. (Saussure, 1915)

A nyelv nem egyfajta aktivitás, folyamat, társadalmi interakció vagy egyéb jelenség, még csak nem is ezek aggregátuma. A nyelv inkább absztrakt elemek egy rendszere. Éppen ezért fontos a nyelvet megkülönböztetnünk a beszédetől (*language - speech, language - parole*). Míg az előbbin hangzótípusokból és e típusok kombinációinak szabályaiból felépülő absztrakt rendszert értünk, amely a verbális aktivitásban fejeződik ki, és amely felfedhető ezen aktivitások részletes elemzése által, addig az utóbbin egy adott közösség verbális aktivitásának totalitását értjük. Minden egyes megnyilatkozás növeli a verbális megnyilatkozások totális halmazát, azaz minden egyes megnyilatkozással az ágens egy új dolgot hoz létre, egy új verbális aktivitást, de ezen megnyilatkozások megtételekor nem tesz hozzá – vagy legalábbis a legtöbb esetben nem, illetőleg nem egyetlen megnyilatkozással – az adott nyelvhez, amin a megnyilatkozást megteszi. A nyelv nem egyetlen aktivitás által, sokkal inkább az aktivitást meghatározó, azt előíró szokások által változik. A nyelv az azt kifejező aktivitások egyfajta absztrakciója.

A nyelvről leginkább mint eszköztől szoktunk beszélni, mely gondolata-

ink kifejezésére és a világ reprezentálására szolgál. A nyelvfilozófia az a terület, mely diskurzust folytat arra vonatkozóan, hogy a nyelv miként látja el ezt a feladatát. (Bővebben magyarul lásd: Farkas-Kelemen, 2002.)

(2.3.4.1.1) Szignifikáció

A nyelv működésének alapja, hogy vannak kifejezések (szignifikánsok) és vannak dolgok (tények, fizikai tárgyak, tulajdonságok, érzelmek, érzések, hangulatok, elvont fogalmak), melyekre ezek a kifejezések vonatkoznak (ez utóbbi a szignifikátum). Ezen kifejezések referenciális tartalma alkalmassá teszi őket arra, hogy a világot valamiképpen leírják. A nyelvet úgy tekintjük, mint intézményt, melynek a gondolkodásban, a világ reprezentációjában, rendszerezésében aktív szerepet tulajdonítunk. Az intézmény adja azt a szignifikációs alapot, amelynek segítségével írott vagy hangzó szignifikánsokkal a körülöttünk levő világ (beleértve az ágens sajátvilágát is) valamely része vagy teljes egésze szignifikálható mint szignifikátum. Az ágens számára ennek a nyelvben rögzített világnak az elérésére van mód, ezt hagyományosan a nyelvi kategorizáció és a gondolkodás összefüggéseként tárgyalják. Az ágens a világot ugyanis az általa elérhető, hozzáférhető nyelvi kategóriáknak megfelelően észleli, ezekben gondolkodik róla. Mindez a nyelvben szemantikai relációkban jelenik meg, mely szemantikai relációkat a PTC-modell mint szignifikációt ír le. A nyelv mint intézmény ezeken a szignifikációkon keresztül működik, e szignifikációkon kívül nem is létezik. E szignifikációk mentén írható le, miként objektiválódott a nyelvben a világ észlelésének és osztályozásának módja. Bizonyos szignifikációkat azért tart fenn tehát a nyelvközösség, mert ezeken keresztül vonatkozásokat állít elő a (kül- és a saját)világra vonatkozóan.

A nyelvi jel egy jelöltből (szignifikátum) és egy jelölőből (szignifikáns) áll, mely adott nyelven belül X jelentéssel bír. Ezt a jelentést a nyelv rögzíti. A szignifikáció alapja valamilyen konvenció. Két ágens azáltal érti meg egymást, hogy a kifejezésekhez hasonló mentális reprezentációkat társítanak. Mentális reprezentáció a kifejezés közös természetének a megragadását értjük. A közös értelem a különböző mentális képekkel rendelkező ágensek esetében nem jöhet másból, csak a konvencióból, abból, hogy bizonyos kifejezésekhez kapcsolt bizonyos jelentést a dologra vonatkozóan legitimnek gondolnak el. Ez formalizálható akképp, hogy X G nyelven A -t jelenti.

Ismerni a nyelvet annyit tesz, mint felfogni és létrehozni azokat a szignifikációkat, melyeket egy adott nyelvközösség elfogad.

(2.3.4.1.2) Felkészültség

A nyelv az ágens számára mint sajátos felkészültség jelenik meg. Az ágens problémamegoldó tevékenységében kiemelt szerepet kap, hisz segítségével

képes eligazodni bonyolult társadalmi struktúráinkban, e felkészültsége mértékében tudja szándékait másokkal tudatni. E központi szerepnek köszönhetően a nyelv igen nagy befolyással bír a társadalmi élet szerveződésére. A közösségen belüli használatmintázatok jól nyomon követhetők akár az individuális szintig is, hiszen nincs két ember, aki tökéletesen ugyanúgy használna egy nyelvet.

A felkészültség a nyelv mint intézmény vonatkozásában egy mód, mely tartalmazza a világ szegmentálásának (észlelésének és osztályozásának) a közösség számára elfogadott alapjait. A társadalomban a nyelv az egyik legdominánsabb intézmény (minden más társadalmi intézmény feltételezi ugyanis a nyelvet), mely szignifikációkon keresztül közvetíti és objektiválja tagjainak a tapasztalatok értelmezésének módját. A nyelv teszi lehetővé ezeknek az ismereteknek a továbbadását, illetőleg több tradícióon keresztül való átörökítését. Az ismeretek, a tudás megosztása is nyelven keresztül történik.

A felkészültség problematikája a nyelvészetben mint nyelvi kompetencia jelenik meg.

Hajlamosak vagyunk a nyelv esetében a felkészültséget szimbolikus, tanulás útján szerzett képességnek tekinteni. Lexémák és szabályok olyan gyűjteményeként, melyet elsajátítás útján bárki képes használni, úgy, hogy az adott közösség számára elfogadható nyelvi megnyilatkozásokat hozzon létre.

A nyelv azonban nem egy „késztermék”, az ágens számára a nyelv folyamatos konstitúciót jelent. Az ágenseket pedig az a képesség jellemzi, hogy végtelen számú mondat előállítását képesek lebonyolítani, amely kikezdi azt a szemléletet, mely a nyelvi kompetenciát egy „raktárkészlet” elsajátításával azonosítja.

A 20. század második feléig a nyelvről alapvetően mint tanult képességről beszéltek. A kognitív irányzatok viszont a nyelvi képesség velünk született voltára hívták fel a figyelmet. Chomsky (1974, 87.) például arra hivatkozik, hogy a „bemeneti adatok szegényesek, töredékesek, megbízhatatlanok ahhoz, hogy a gyermek ez alapján sajátíthassa el a nyelvet”, éppen ezért a nyelv „tanulás révén történő elsajátítása túl nagy intellektuális feladat lenne abban az életkorban, melyben a gyermek elkezd beszélni”. (Farkas-Kelemen, 2002, 55.) Éppen ezért a nyelvi képesség bizonyos részei velünk születettek. Ezek a különféle nyelvek univerzális sajátosságait adják. A felkészültség innátista szemléletben a nyelvelsajátításra vonatkozik. E fontos tétellel kiegészítve azt mondhatjuk, hogy a nyelvi kompetencia egyrészt áll a kifejezések és a hozzájuk tartozó jelentések ismeretéből, valamint annak a szabálykészletnek az ágens részéről javarészt implicit ismeretéből és alkalmazási képességéből, mely segítségével a nyelvi jel és a jelentés egymás mellé rendelése, azaz a szignifikáció megtörténik.

A nyelvi kompetencia az ágens számára nyelvismeretként realizálódik. A nyelvismeret a szignifikációk létrehozásának képességét, használatuk (strukturális) és felhasználhatóságuk (szemantikai) módját, szignifikációik előfordulási kontextusának (beszédhelyzet) ismeretét jelenti.

(2.3.4.1.3) Hozzáférés

A nyelv kapcsán az ágensek bizonyos csoportjáról beszélhetünk, akik ugyanazt a nyelvet beszélik. Ezt nyelvközösségnek tekintjük. A nyelvközösséghez tartozó ágensek az innátista felfogás értelmében mindannyian rendelkeznek nyelvi kompetenciával, nyelvhasználati módjukat azonban különbségek jellemzik. E különbség a hozzáférés fogalma segítségével írható le. Azt mondtuk, hogy az adott nyelvközösséghez tartozó ágensek világra vonatkozó tudását alapvetően strukturálja a nyelv, melynek szignifikációi révén a világra vonatkozó ismeret, annak referenciája rögzített. Az ágens hozzáférése a világhoz a nyelven keresztül teremődik meg. A világ az ágens számára annyiban nyitott, amennyiben rendelkezik azon elemek készletével, melyek kapcsán annak jelenségei leírhatók és másokkal megoszthatók.

Az ágens csoporttagsága(i) révén hozzáféréssel bír az adott nyelvközösség(ek) nyelvi elemeinek bizonyos (nem jelentéktelen) készletéhez: ekként beszélhetünk szaknyelvről, zsargonról stb. A csoportot a világ bizonyos szegmenseire vonatkozó közös felkészültség jellemzi, mely egy nyelvi anyagban rögzül és felhasználhatóvá válik. Tipikus példája, hogy az ötvös és a hétköznapok embere mennyire más aranyfogalommal rendelkezik. Bizonyos társadalmi szerepek, foglalkozások úgy tűnnek fel, mintha az ezeket megvalósító ágensek számára nagyobb hozzáférést biztosítanának a nyelvhez: írók-költők, kommunikátorok. De ugyanígy a hozzáférés korlátozásáról is beszélhetünk, ebben az esetben az ágens nem rendelkezik azzal a többlet-felkészültséggel, mely segítségével a világ (annak bizonyos szegmensei) adekvát módon írható le általa. Bernstein 1970-es kutatása jó példa ez utóbbira. (Bernstein, 1971)

(2.3.4.1.4) Legitimáció

Az előbbieken már volt róla szó, hogy egy nyelvi jel a jelölő és a jelölt kapcsolata. A jelölő csak a jelölttel való viszonyban létezik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem létezik, ha nincs egy nyelvközösség, mely e szignifikációt legitimnek fogadja el.

A legitimáció tehát nem individuális ágens(ek)hez, hanem egy nyelvközösséghez, illetően kollektív ágenshez kötődik. Ez a kollektív ágens legitimálja és biztosítja azokat a lehetséges konstitúciókat, melyek mentén a szignifikációk létrejöhetnek. A legitimáció a nyelv esetében használattal van összefüggésben. A nyelvhasználat egy elfogadáson alapul, ti. mások is „hozzám hasonlóan szegmentálják a világot és hozzám hasonlóan értelmezik”. Ezen apropóból nincs relevanciája privát nyelvről beszélni.

A használat konvención alapján történik. Konvención alapul, hogy egy nyelvközösségben mely jelölők tekintettek értelemmel bírónak, és milyen jelentés kapcsolódik hozzájuk. A nyelvet ezért is tartjuk intézménynek, mert az azt jellemző szignifikációk konvención, azaz ágensek közti megegyezésen

és elfogadáson alapulnak. A szignifikációk nagy részéhez, azok konvencionális volta miatt, tanulás révén, az áthagyományozódással férünk hozzá. Ez nem jelenti azonban a folyamat lezárását. Mindig van mód újabb szignifikációk létrehozására s a meglévő nyelvhasználati konvenciók felülírására (gondoljunk csak a nyelvújításra vagy a különféle szubkultúrák nyelvi megjelenésére).

A nyelvi legitimitációt a mindennapi nyelvhasználó praxisában érhetjük tetten, amint bizonyos mondatokat jól formálnak, bizonyos hangsorokat jelentéstartalommal ismer el. Ezek a legitimitációk szoros kapcsolatban állnak ezek objektíválására történő vállalkozásokkal: szótárak, nyelvtanok stb., valamint a nyomtatott és elektronikus média is ezt az objektíválást végzi.

(2.3.4.1.5) Ágencia

A ideaelmélet a jelentést a beszélők fejében levő adott szóval kapcsolatba hozható tudással azonosította, erősítve azt a Locke óta fennálló képet, mely egy szó jelentését a beszélő, az ágens ideájaként határozta meg. Azaz egy-egy szignifikációról mindenkinek más és más tapasztalata van, erős nézetben sohasem tudhatjuk azt pontosan, a másik ágens milyen jelentést társít egy szignifikációban a jelölőhöz (azaz a szignifikánshoz). Ennek a nézetnek a problematikussága jól látszik, minthogy bár kétségtelen, a nyelvi jeleknek van egy sajátvilágbeli vonatkoztatottsága, mégis azáltal, hogy ágensek képesek egymással kommunikálni, s ezen kommunikáció nyelvi szignifikációkon keresztül történik, feltételeznünk kell a közös felkészültség meglétét egy-egy szignifikátumra vonatkozóan is.

A közös felkészültség implicálja, hogy az ágencia kérdését áttekintsük a nyelv kapcsán. Ágensnek tekinthetünk minden nyelvhasználót, aki egy adott nyelvközösség tagjaként szignifikációkat fog fel és hoz létre. Kompetens ágensről egy-egy nyelvi szignifikáció esetében csakúgy szakértői vonatkozásban beszélhetünk, mint bármely más intézmény kapcsán. Egy-egy nyelvi kifejezés teljes jelentésének ismerete szakértői kompetenciába tartozik. Mint már fent említettük, az ötvös vagy a vegyész olyan dolgot tud az „aranyról”, amit a hétköznapi nyelvhasználó nem. Így egy szignifikáció jelentésébe az is beletartozik, amit az egyik ágens nem, de a nyelvközösség másik ágense éppen tud róla. A szignifikáció jelentése egy individuális ágens vonatkozásában leírható abban, hogy sikeresen, problémamentesen használja-e a maga kommunikatív céljaira. A nyelvhasználat e szerint differenciált: a „munkamegosztáshoz hasonlóan”.²⁹

²⁹ „Minden nyelvi közösségben érvényesül a nyelvi munkamegosztás, mivel minden nyelvben vannak olyan terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni.” (Farkas-Kelemen, 2002, 53.)

(2.3.4.2) Jog

A jognak létezik egy a köznapi műveltséghez tartozó fogalma, aminek alapján jognak nevezzük azt a diszciplínát, illetőleg foglalkozást, mely azokkal a szokásokkal, gyakorlatokkal és a közösségi érintkezés azon szabályaival foglalkozik, melyeket a közösség elfogad és érvényesnek tekint. A szabályok betartását általában egy hatóság ellenőrzi. A szerep mint viselkedésminta társadalmilag felismert, és arra szolgál, hogy az egyén helyét meghatározhassuk az adott társadalomban.

A jog mint intézmény a normatív rend szavatolásában játszik szerepet a társadalom, illetőleg az abban részt vevő ágensek ügyleteinek szabályozásával. A jog tehát mindig egy konstitúció eredménye, a törvények olyan entitások, melyek a konstituálás nélkül nem léteznének a világban. Konstituálásuk pedig, mivel szükségképpen nyelvi, szimbolikus. A jog intézménye tehát a szimbolikus fakultáshoz tartozik.³⁰

(2.3.4.2.1) Szignifikáció

A jog arra szolgál, hogy a valós érdekütközéseket szimbolikus érdekütközésekké transzformáljuk.³¹ Adjunk egy olyan leírást a világról, melyben az érdekülönbségek egy szabályozható mederbe kerülnek. Mondhatnánk azt is, hogy a jog intézménye bizonyos tényállásoknak, illetőleg bizonyos típusú tényállásoknak bizonyos más típusú dolgokat feleltet meg, mégpedig a normatív vagy jogi kategóriákat. Vegyünk egy tényállást a nyers fakultáson (normatív fogalmak nélkül) történő leírásán keresztül: az egyik élő ember kioltja az életét egy másiknak, aki többé nem él, vagy egy élő megszűnik létezni, és e megszűnésnek egy másik élő az okozója. Ez normatív-jogi kategóriákkal gyilkosságként írható le, mely a jogrendszer szerint büntetendő vagy nem büntetendő; illetőleg más megfogalmazásban rossz vagy jó. Tulajdonképpen ebben áll a jog konstitutív jellege. E konstitutivitás kettős jellegű. Egyrészt a

³⁰ A szimbolikus szignifikátum, a nyerssel ellentétben, *konstituálódik* a szignifikáció keretében, vagyis a szimbolikus mint új létező társul a már létező világhoz – sőt, mondhatjuk, hogy a világnak egy új fakultása jelenik meg így: a *szimbolikus fakultás*.

³¹ Varga Csaba szerint a különböző jogi ideológiák különbözőképpen konstituálják a jogot, de ennek ellenére található közös vonásuk. „Ami mindezek után általánosítható tanulságként mégis elmondható, az az egyes jogi ideológiák közös sajátossága, nevezetesen annak kívánalma, hogy a társadalmi konfliktusok megoldásában a jog úgy segítkezzen, hogy működtetési a valóságos érdekütközéseket először jogon belüli ütközésekké alakítsák (finomítsák és stilizálják), majd – a jogban hivatkozhatóként elismert értékek, elvek, megfontolások és szempontok, valamint hivatkozások nyomán, azaz a jog(ból) levont következtetések alapján – megfogalmazzzák saját válaszukat, melyet a jog nevében s a jog (egyetlen, kizárólagos, a jog területeiből egyedül következő) válaszaként mutathatnak majd be. Ez az a transzformációs folyamat, amelyet formális elemzések korábban egyfelől a jog és a logika, másfelől a tény és a norma kapcsolatrendszerében, mint kibékíthetetlen ellentmondásuk sajátos (de magyarázhatatlan) eseti feloldását próbáltak meg megválaszolni.” (Varga, 1998, 280–281.)

tény-tény, tény-norma, norma-norma közötti viszony a jog számára csak akkor létezik, ha jogi aktus eredményeként állapítódik meg. Másrészt a jogi megállapításoknak meg kell felelniük bizonyos elvárásoknak, melyek ugyan a jogon kívülről érkeznek, mégis helyük magában a jogban.

Először is, a fent említett példában szereplő cselekedet csak akkor minősülhet gyilkosságnak (tény-norma), ha jogi aktus eredményeként állapítódik meg, vagyis bírósági tárgyalás során. Ellenkező esetben a szóban forgó cselekedetet elkövető embert (ha tényleg ő követte el), lehet gyilkosnak gondolni, de semmiképpen sem minősíthető annak jogi értelemben. S ennél fogva az ilyen személy felakasztása csak akkor helyes (törvényes, jogos stb.), ha az törvény általi, és nem a csőcselék lincselésének eredménye.

Ennek eredményét úgy foglalhatnánk össze, hogy a jog mint intézmény különböző világleírásokat konstruál ugyanahhoz a kiinduló világhoz. Az egyik világleírás szerint *X. Y.* minősített gyilkos, a másik szerint ártatlan (balesetnek minősíti a bíróság a gyilkosságot), a harmadik szerint ugyan elkövette a gyilkosságot, de az jogos önvédelemnek minősül. Mind a három leírás kompatibilis lehet extenzionálisan a tényekkel, miközben intenzionálisan igencsak különböznek – arról nem is beszélve, hogy ez a három szimbolikus leírás különböző elérhetőségi relációkat konstituál a lehetséges világok között.

Másodszor, a jog mint intézmény ugyan bizonyos külső értékrendek által meghatározott, ezen értékrendek azonban mégsem tartoznak szigorú értelemben a jogi rendszerhez. Csak az részesedhet a jog minőségében, ami a jogon belül helyezkedik el, és jogon belüli csak az lehet, amit saját elemeként a jog maga tételez. Akkor mégis hogyan lehetséges a jogi tények tényeknek való megfelelése? A jogi ténymegállapítás normatív folyamat, mely egy tény jogi tényként való fennállását megállapítja. Ám ekkor nem a valóságot kapcsolja össze egy szimbolikus valósággal, hanem – mindvégig megmaradva a szimbolikus valóság területén – pusztán annyit tesz, hogy normatív elírja: a jogi folyamatok számára a tény adott. Így a tény valóságos fennállása nem feltétele annak, hogy valamely jogi folyamatban mint tényt (jogi tényt) kezeljék.

Másképpen jogi szempontból mellékes, hogy a szóban forgó személy, *X. Y.* ténylegesen elkövette-e a gyilkosságot, vagy sem, ha a jogi megállapítás azt mondja ki, akkor igen, ha az ellenkezőjét, akkor nem. A jogi „ténymegállapítás” tehát tulajdonképpen valóban egy tényt állapít meg, hiszen a jogrendszeren belül ez a tény többé kétségbevonhatatlan (különösen, ha az angolszász jogrendszer azon sajátosságát tekintjük, hogy ugyanazon váddal ugyanaz a személy csak egyetlenegyszer idézhető esküdtszék elé).

(2.3.4.2.2) Felkészültség

A jogi szignifikáció mint felkészültség a problémák megoldásának eszköze. A problémák lehetnek a nyers fakultásban jelentkező problémák, és lehetnek a szimbolikus fakultásban jelentkező problémák, illetőleg lehetnek olyan problémák, melyek mindkét fakultásban felmerülnek. Ezen kívül a felké-

szültség lehet a sajátvilágra vonatkozó és lehet az azon kívülre vonatkozó. Vagy a kontinentális jog terminológiájában fogalmazva, lehet magánjog és lehet közjog.

A problémák, melyekkel az ágens szembetalálkozik, felmerülhetnek a közügyekkel kapcsolatban, és felmerülhetnek az ágens saját ügyeivel kapcsolatban is. A közügyekkel kapcsolatban felmerülő problémák tartozhatnak az alkotmányjog, a közigazgatási jog és a büntetőjog területéhez. A magánügyekkel kapcsolatos problémák tartozhatnak a polgári jog, a családi jog és az öröklési jog területéhez.

A közjog eszméje tulajdonképpen csak a racionalizált államberendezkedés és a jog pozitívizálódása során jelent meg. A közösség működését ekkortól már nem a szokásjog vezérelte. A szokásjog az emberi magatartásokban jelentkező normatív erejű társadalmi gyakorlatként funkcionál, és mint ilyen nem artikulált, s éppen ezért nem is bírhat kötelező jelleggel; nem szankcionálható, hiszen nincsen olyan autoritás, mely a szankcionálásra jogosult. Ez csak a pozitív jog létrejöttével valósul meg. Weber szerint a modern társadalmakban a cselekvés (célorientált) racionalitása a formális jogrendszer kiépülésével, a racionalizálódás pedig a bürokratizálódással, a bürokratizált államigazgatással kapcsolódik szorosán össze. Ez a bürokratizálódás egyben az államigazgatási feladatokkal, a végrehajtói és a törvényhozói hatalom elválasztásával is együtt jár. A közjog tehát a közösség összes tagját egyként érinti, és objektívált formában létezik, ti. kodifikálva van.

Az alkotmányjog a szervezet egészének működését szabályozza, azon alapelveket adja meg, melyek az ágensek egymással szembeni viselkedést és cselekvéseik egységes keretét szabályozzák. A büntetőjog szintén mindig ott alakul ki, ahol az egyén cselekvése egy szomszédsági, nemzeti vagy politikai szervezetet veszélyeztet, veszélybe sodorja azon közösség, szervezet tagjainak összességét, amelyhez tartozott. A közigazgatási jog pedig az ágensek együttműködését szabályozza.

A magánjog ellenben nem a rendszer oldalához tartozik, hanem az életvilághoz, és azokkal a problémákkal kapcsolatos, amik az ágenszt magát, illetőleg más ágensekkel való viszonyát érintik.

A jog a normatív elvárások körébe tartozik, vagyis olyan elvárásokat közvetít, melyek a csalódások ellenére sem változnak meg, szemben a kognitív elvárásokkal, melyek a csalódások hatására változásokon mennek át. (Karácsóny, 1995, 185.) A normatív elvárások az ágensek számára megjelenhetnek külsőként és belsőként is. Egy premodern társadalomban, ahol a pozitív jog még nem létezik, a normatív elvárások elsősorban belsőként jelennek meg, míg a modern társadalomban már külsőként. Habermas ezt, a premodern és a modern társadalom normatív struktúráinak változását, az „eljogiasodás” fogalmában ragadja meg. Míg szerinte az életvilág és rendszer különválása már a premodern társadalmakban elkezdődik, csak a modern társadalomban kerül a rendszer az életvilággal szemben domináns pozícióba.

Vagyis, ha Habermassal együtt a jogot pozitív jogként fogjuk fel, akkor az a rendszerműködés és rendszerszerveződés egyik fontos médiumaként jelenik

meg, mint ami gyarmatosítja az életvilágot. Mindazonáltal Habermas sem gondolja azt, hogy a normativitás kizárólag a rendszer felől érkezhessen az egyénhez. Az életvilágban megjelenő normativitás azonban nem a joghoz tartozik, hanem az erkölcshez, mely alapvetően különbözik a formális jogtól, elsősorban abban, hogy diszkurzív jellegű. Az erkölcsi tételek tematizálhatók a kommunikatív diskurzusban, azonban a formális jog tételei semmiképpen, azok rákényszerítik magukat az ágensre.

Ezek szerint a fent tárgyalt jogágak nemcsak a magánérdek és a közérdek mentén csoportosíthatók, hanem más módon is, például úgy, hogy mely jogok tartoznak az állampolgársághoz és melyek a jogügyletekhez.

A jogügyletek nemcsak az állampolgárookra vonatkoznak, hanem minden természetes, illetőleg jogi személyre. Egy szerződés megkötésének, egy vállalkozás megalapításának, egy közgyűlés összehívásának és döntéseinek megvannak a maga szabályai. Ám ezek a szabályok érvényesek mindenkire, aki az adott jogrendszerben végre akarja hajtani őket. Ezek a jogok a jogrendszerhez tartoznak, vagyis mindazok számára felkészültségként kell megjeleníteniük, akik az adott területen jogilag érvényes aktusokat szeretnének véghezvinni. Olyan problémák megoldásához szükségesek ezek a felkészültségek, amik a társadalmi aktusok jogi érvényességét illetik. Akkor tudnak megbirkózni a problémákkal, ha rendelkeznek a jogrendszerben való cselekvéshez szükséges felkészültséggel.

A jogok közül egyesek a közösségi viszonyokat szabályozzák, ezért ezek ismerete az ágens rendszerbe integrálását teszi lehetővé, vagyis a jogrendszerhez tartoznak hozzá. Az állampolgársághoz tartozó jogok ellenben nem annyira a jogrendszerhez tartoznak, mint inkább az ágenshez, aki az aktusokat végrehajtja. Az állampolgársághoz tartozó jogok háromfélék lehetnek. A *polgári jogok* az egyén törvényben lefektetett jogait jelentik. Idetartozik a lakóhely megválasztásának joga, a szólás- és vallásszabadság, a tulajdonhoz való jog és a törvény előtti egyenlőség. A második csoport a *politikai jogok* csoportja. Idetartozik a választás (általános szavazójog) és a választhatóság joga. A *szociális jogok* pedig arra vonatkoznak, hogy mindenkinek meg kell adni a lehetőséget, hogy élvezhesse a gazdasági jólét és biztonság bizonyos minimumát. Idetartozik a táppénzhez való jog, a munkanélküli segély és a minimálbér szavatolása. (Marshall, 1973)

A fenti jogok egy közösséghez tartozó – és akként elismert – ágens felkészültségének fontos részét alkotják, hiszen ezen jogok a közösség minden egyes tagjára vonatkoznak, és a közösség minden egyes tagja tudja is ezt. Természetesen lehetségesek olyan korlátozások, melyek az egyes állampolgársághoz tartozó jogot valamely egyéb felkészültséghez (vagy annak hiányához kötik). Ilyen például az, ha egy adott jogrendszerben a szociális jogokat vagy azok egy részét a rászorultság alapján korlátozzák. Ekkor még nem sérülnek a szociális jogok, hiszen akik nem rendelkez(het)nek e felkészültséggel, azok rendelkeznek más felkészültségekkel, amik legalább olyan mértékben segítségükre tudnak lenni az egyes problémák megoldása során, mint a szociális jogok nyújtotta felkészültségek. Itt egybemosódik a szociális jog-

ról való tudás mint felkészültség és a szociális jog nyújtotta anyagi szolgáltatás mint felkészültség. Azonban ez nem jelent problémát, hiszen a szociális jogról való tudás mint felkészültség csak annyiban segít pl. a mindennapi bevétel megvásárlása problémájának megoldásában, amennyiben ellát bennünket azzal az információval, hogy a megfelelő – anyagi javakban megmutatkozó – felkészültséget hogyan szerezzük meg.

(2.3.4.2.3) Hozzáférés

A joghoz való hozzáférés tekintetében többféle megkülönböztetéssel élhetünk. Egyrészt a jog lehet spektáció és lehet prezentáció tárgya. Másrészt az ágens nem feltétlenül fér hozzá a jog intézményének minden eleméhez a spektáció szempontjából sem.

Megkülönböztethetjük a jogkövetést a jogalkalmazás, illetőleg a jogalkotás területétől. A jogkövetés³² tulajdonképpen spektáció, vagyis nem jogi aktus, hanem olyan aktus, mely konform az érvényes jogszabályokkal. Ám a jogszabályok nem egyformán vonatkoznak mindenkire, az állampolgársághoz tartozó jogok követése csak az állampolgárok számára lehetséges; csak az ő esetükben beszélhetünk „jogosságról” (a jogtalansággal szemben³³), míg a nem állampolgárok esetében a jogkövetés nem hozzáférhető a fent említett állampolgársághoz tartozó jogok esetében.

A jogalkotás és a jogalkalmazás ugyan egyaránt jogi prezentáció, de mégis különböző hozzáférést takar. A jogalkotó létrehozza a jogi tételeket, a jogszabályokat, vagyis az ő szerepe konstitutív. A jogalkalmazó ezzel szemben regulatív szerepben foglalkozik a joggal; nem konstituál jogszabályokat, hanem alkalmazza azokat.

A jogalkotás és a jogalkalmazás nem választható el egymástól különálló entitásként, hiszen a jog területén megtett lépések kettős arculatot mutatnak, így azok egyszerre alkalmazások és alkotások is. Minden egyes bírói döntés mellett, hogy a jogrendszerben egy alkalmazási lépés, egyben jogalkotói lépés is, hiszen a későbbi jogalkalmazásokban mint hivatkozási alap szerepelhet (legalábbis az angolszász precedensjogban).

Egy társadalomban élő ágens azonban nem kizárólag jogkövetést végez, belebonyolódik esetenként olyan ügyletbe is, melyben segítségre van szüksége; olyan másik ágens segítségére, amely státuszánál fogva jogi prezentációt is végezhet. A prezentációhoz tartozó szintéren azonban ő maga nem képes eljárni, mert vagy a megfelelő jogi felkészültséggel nem rendelkezik, vagy a megfelelő státusszal. Ekkor ügyvédekre van szükség, az ő szolgáltatásaikat kell igénybe vennünk. Ez azonban nem mindenki számára és nem egyforma mértékben hozzáférhető. Vagyis a nagyobb szimbolikus és anyagi tőkével

³² „Jogkövetés alatt valamely meghatározott jogi norma tudatos, akaratlagos követését értjük.” (Visegrády, 2000, 117.)

³³ A luhmanni rendszerben a jogos és jogtalan az a bináris kód, mellyel a jogi alrendszer jellemezhető.

rendelkezők számára a jogi prezentáció egyes aspektusai inkább hozzáférhető, mint azok számára, akik ezekkel nem rendelkeznek.

(2.3.4.2.4) Legitimáció

A jog intézményének a legitimációja szempontjából fontos az a különbség, ami tetten érhető a jog természetjogi, jogszociológiai és pozitivista felfogása között.

(2.3.4.2.4.1) A természetjogi felfogás hosszú előtörténettel rendelkezik a jogfilozófiában, és leginkább arra a jelenségre adott válaszként érthető meg, hogy miként lehetséges a jog (jogrendszer) megalapozása, ha konkrét jogszabályok (jogi szignifikációk) közösségről közösségre, kultúráról kultúrára és a történelem során egyik időpontról a másikra változnak. Azon válaszokat kategorizálhatjuk természetjoginak e tekintetben, melyek a megfigyelhető tényekre (természeti törvényekre), az isteni kinyilatkoztatásra, illetőleg az emberi természetre hivatkoznak a társadalmi normák legitimálásának során, és nem a társadalmi berendezkedésre, a fennálló társadalmi viszonyokra.

Ennélfogva tehát az alapelvek, jogok és kötelezettségek nem emberi forrásból nyerik normativitásukat. Figyelembe véve, hogy a társadalomfejlődés bizonyos fokán olyan viszonyok is beléptek a közösség életébe, melyek semmiképpen nem vezethetők vissza valami nem emberire, a természetjogi felfogás a jog megkettőződéséhez vezet. Egyrészt van az emberi eredetű jog, melyet szokás pozitív jognak is nevezni, másrészt pedig egy változatlan, örök, igazságos és egyedül helyes, következésképpen magasabb rendű jog. S bár szükségeltetnek emberek a felismeréséhez, érvényessége sem ezektől az emberektől, sem az általuk alapított közösségek elismerésétől nem függ.³⁴

A természetjog a jogi szignifikációt az esetleges emberi világon kívülre helyezi; a konvenciónak semmi szerepet nem hagy a jog intézményének a megalapozásában. A jogi viselkedés konstitutív szabályai nem a változó emberi világban találhatók, ennél fogva maguk sem változhatnak. A jogi szignifikáció a világ transzcendens fakultásában gyökerezik.

(2.3.4.2.4.2) A jogpozitivismus ezzel szemben elutasítja a magasabb rendű, örök érvényű, változatlan természetjog létezését; jog csak emberalkotta jog lehet. Tág értelemben azt mondhatjuk, hogy a jog pozitivista felfogása a megfigyelés útján hozzáférhető tapasztalati valóságra épül, s a jogot e világ részé-

³⁴ Grotius például amellet foglalt állást, hogy: „a természetjog önmagában érvényes – olyannyira, hogy még ha fel is tennők (amit – hozzáteszi bölcsen – az Istenkáromlás halálos bűnének elkövetése nélkül aligha tehetnénk), hogy Isten nem létezik, – nos, a Grotius megfogalmazta rendszerben a természetjog akkor is érvényes lenne; sőt, az embereket köteleznék. [...] Ugyanakkor ügyelnünk kell arra: Grotius nem mondja, de nem is feltételezi, hogy a természetjog alkotója, Isten nem léteznék. Annyit állít inkább, hogy természetjoga még akkor is fennállana és érvényes lenne, ha emberek nem léteznének [...]” (Varga, 1998, 114-115.)

nek tekinti. Ebben az értelemben a jog korántsem tévedhetetlen és változtat-
hatatlan; és a legkevésbé sem azonosítható egy ideális erkölcsi törvénnyel
(természetjog). Azzal, hogy a jogpozitívizmus a tételezett jogba helyezi a jog
intézményének a megalapozását, élesen elválasztja egymástól a igazságossá-
got és a jogot, az erkölcsöt és a jogot, melyek a természetjogban még egysé-
get alkottak.

A jogot olyan parancsként értelmezhetjük, mely bizonyos viselkedéseket
előír, másoktól eltilt, és amely szankcióval sújthatja azokat, akik szembehe-
lyezkednek vele. (Austin, 1832) A parancsokat akkor tekinthetjük jognak, ha
bizonyos viselkedési módokat írnak elő, nem pedig konkrét cselekedeteket,
és egy szuverén hatalomtól származnak (ti. olyan személytől, személyektől,
akiknek a társadalom tagjai engedelmisséggel tartoznak, akik viszont nem
tartoznak engedelmisséggel a társadalom többi tagjának). Így a pozitív jog
elkülöníthető *Isten törvényétől*, mely az erkölcsiség alapelveit tartalmazza, a
„pozitív erkölcsöt”, mely az emberek által megalkotott viselkedési szabályo-
kat tartalmazza (pl. etikett, konvencionális erkölcs), és a *nemzetközi jogtól*,
mely nem szuverén hatalomtól származik.

Az etikai és történeti elemek jogból való száműzése következtében a jog
tudománya teljes mértékben elkülönült a pszichológiától, szociológiától és
az etikától; a jogtudomány formalista tudománnyá vált. A tiszta jogtan (Kel-
sen, 1945) szerint a jogi rendszer tulajdonképpen csak normák hierarchikus
rendszere, s az egyes törvények (normák) igazolása csak más magasabb rend-
ű, az említett normák mögött álló normáktól függ. Egy igazolási folyamat
ezért szükségképpen el fog vezetni az alapvető normáig, mely érvényességét
már nem más normákból nyeri, hanem abból a tényből, hogy a közösség
megfelelő számú tagja elfogadja normaként. A jogi normák tehát semmiféle-
képpen nem a tényekből erednek, hanem az emberek elismeréséből. Ha eh-
hez hozzávesszük azt, hogy a szuverén hatalom szintén az emberek elisme-
résétől függ, akkor azt látjuk, hogy a szigorú normatívizmus végső soron
ugyanazt az érvelési módot követi, mint Austin parancsszemléletű felfogása.

A természetjoggal ellentétben a pozitív jog legitimitása kizárólag az embe-
ri társadalomtól, pontosabban egy szuverén hatalom aktusától függ, s ebben
az értelemben teljességgel konvencionális, hiszen a meghatározásban az en-
gedelmesség is bennefoglaltatik. A közösség által követendő konstitutív sza-
bályok és szignifikációk legitimitását az adja, hogy a közösség követi a szu-
verén hatalom által rárótt parancsokat. Amennyiben a szuverén hatalom legiti-
mitása kétségbe vonódik, úgy az általa megállapított pozitív jog legitimitása
is kétségbe vonódik, és fordítva, ha a közösség tagjai nem követik a parancso-
kat, akkor nemcsak a parancsok (törvények) legitimitása kérdőjeleződik
meg, hanem az azokat előíró hatalom szuverenitása is. Azt is mondhatnánk,
hogy ha a jog intézményét a világ egy leírásának tekintjük, vagy egy világle-
írásnak, akkor a leírás, illetőleg világ szignifikációs szerepe vonódik kétség-
be. Így a jogpozitivisták a jog megalapozását a szimbolikus fakultásba he-
lyezik.

(2.3.4.2.4.3) A jogszociológiai felfogás képviselői szerint a jog legfontosabb jellemzője a tényleges érvényesülés.

A jogszociológia a jogpozitivizmus szigorú formalizmusával szemben a jogi intézménnyel (jogszabályokkal, jogintézményekkel, jogi eljárásokkal és a jogi szféra szereplőivel) mint a társadalmi élet összetevőivel foglalkozik. E felfogás szerint a jogot nem lehet leszűkíteni a szuverén hatalom (államhatalom) által előírt normák körére, azt a társadalmi ellenőrzés egyik összetevőjének kell tekintenünk. A jogszociológia szerint kétségbevonható az állami eredetű, de nem követett normák jogi jellege, ugyanakkor joginak minősíthetők nem állami eredetű normák is, ha azok a társadalomban ténylegesen követésre találhatnak. Ebből következően a jogszociológia volt az a felfogás melynek elemzésében a szokások végső soron joggá válhattak, attól függetlenül, hogy a szuverén hatalom írta-e elő őket, vagy sem. A jog abban különbözik a szokástól és más normatív szabályozásoktól, hogy érvényessége specifikusan szavatolt. Egyrészt a jog érvényességét külön kényszerítő apparátus biztosítja, másrészt a jognak objektívalódnia kell.³⁵

A jogszociológia tehát a természetjogtól eltérően nem valami embereken túliba helyezi a jog magalapozottságát, a jogpozitivizmustól eltérően pedig nem teszi függővé azt a szuverén hatalom parancsadási aktusától. A jogszociológia szerint a jogi szignifikáció legitimitását az adja, hogy az emberek ténylegesen követik a jog mint intézmény konstitutív szabályait, s amennyiben ez nem valósul meg bizonyos szabályok esetében, akkor ezen szabályok kikerülnek az intézményből, mivel többé nem alkalmasak a világban való eligazodásra. Mindez persze nem jelenti az államhatalom (szuverén hatalom) legitimitásának kétségbevonását.

(2.3.4.2.4.4) Amennyiben a jogot mint intézményt kódznak vagy másképpen egy lehetséges világleírásnak tekintjük, akkor legitimitása attól függ, hogy a leírás helyes-e, vagy sem, hogy elfogadjuk-e a világot, mely a leírás során létrejön, vagy sem. A különböző jogfelfogások különböző világokat konstituálnak, melyek különböző szemantikával rendelkeznek.

Így például „az alapvető emberi jogok” legitimitása fel sem vehető egy természetjogi világban, hiszen azok invariánsnak tekintendők a természetjog által kijelölt lehetséges világok körében. Ellenben a különböző eljárási szabályok legitimitása igenis felvethető egy természetjogi világban, hiszen azok nem tartoznak a szükségszerű fogalmak körébe. Vagyis a lehetséges világok

³⁵ Weber szerint: „szokásról beszélünk, ha a társadalmi cselekvésben ténylegesen van valamilyen esély szabályszerű beállítottságra, és ezt az esélyt az emberek adott körén belül csupán a tényleges gyakorlás biztosítja. A szokást szokáserkölcsnek nevezzük, ha a tényleges gyakorlat az biztosítja, hogy az élet régóta meggyökeresedett keretek között zajlik. [...] »Szokáserkölcscről« – ellentétben a »konvencióval« és a »joggal« – olyan szabályok esetén beszélünk, amelyek betartását külső eszközök nem szavatolják, amelyekhez a cselekvő – akár egyszerű beidegződésből, »anélkül, hogy gondolna rá«, akár »kényelemből«, akár bármilyen más okból – csakugyan önként tartja magát, és amelyek betartására ugyanezen okok miatt az adott körhöz tartozó többi embernél is nagy valószínűséggel számíthat.” (Weber, 1987, 56.)

egy a természetjog által kijelölt osztályán belül léteznek olyan tartalmi elemek (főleg az alanyi jog vonatkozásában), melyek invariánsak.

A jogpozitivisták szerint azonban az alanyi jogok csak a tárgyi jog alapján minősülnek jogoknak, így azok legitimitása is felvethető, amennyiben a tárgyi jog legitimitása felvetődik. A lehetséges világok jogpozitivizmus által kijelölt osztályán belül pusztán a formális elemek, a normatív struktúra minősíthető invariánsnak, a tartalmi elemek nem. Így tehát ami az egyik világban bűncselekmény, az nem feltétlenül az a másikban, de két azonos bűncselekmény levezetésének két különböző világban is ugyanazt a menetet kell követnie.

A jogszociológia által meghatározott lehetséges világokban pedig semmi nem minősíthető invariánsnak, sem a tartalmi, sem a formai elemek. Az egyik világbéli bűncselekmény nem feltétlenül bűncselekmény egy másik világban, és ha adott két bűncselekmény két különböző világban, akkor igazolásuk sem feltétlenül követi ugyanazt a menetet.

(2.3.4.2.5) Ágencia

Az nyilvánvaló, hogy a jogi szignifikáció mint felkészültség nem állhat önmagában, hanem mindig egy ágenshez tartozónak kell lennie. Ez az ágens lehet individuális és lehet kollektív. Egy olyan probléma esetében, mellyel a társadalom egésze vagy egy csoport néz szembe, szükség van olyan felkészültségre, mely a kollektív ágenset alkotó minden tag egyéni felkészültségéhez (sajátvilágához) hozzátartozik, hiszen csak ekkor tudja megoldani a problémát. Ekkor a működésbe hozott intézmény a kollektív ágens felkészültsége. Például egy ország következő elnökének vagy miniszterelnökének kijelölése (megválasztása) kollektív probléma, ebből következően a választás mint jogi aktus a kollektív ágenshez tartozik. Ezzel szemben ha egy örökösödési ügyem van, melyet meg akarok oldani (minél kevesebb papírmunkával és minél nagyobb haszonnal), akkor az a folyamat (jogi eljárás) melyet működésbe hozok – vagy amelyet velem kapcsolatban működésbe hoz a megfelelő hatóság –, az én individuális jogi felkészültségemet (illetőleg a nevemben eljáró ügyvédét) kívánja meg. A társadalom többi tagja számára nemhogy problémát nem jelent az én örökösödési ügyem, de nagyjából tudomást sem vesznek róla.

Az ágencia azonban még legalább egy, ettől különböző aspektusban is fontos, mégpedig a kompetenciáiban, vagy pontosabban abban, hogy a jog intézményét mint felkészültséget használó ágens kompetensen cselekszik-e. Kompetens azonban kétféle vonatkozásban lehet egy ágens: egyrészt akkor, ha olyan státusszal rendelkezik, amely biztosítja számára a jogi aktus érvényességét, másrészt akkor, ha a jogi intézménnyel konform cselekszik.

A jogi intézménnyel konform cselekvést nevezzük jogkövető magatartásnak. Az ágens felkészültségének részei azok a jogszabályok, melyek interperszonális cselekvéseik módját szabályozzák. Ezen szabályok megalapozása többféle lehet, ezzel a jog intézménye legitimálásának tárgyalása során már foglalkoztunk. A magatartási szabályok legnagyobb részét regulatív szabá-

lyok, melyek az adott cselekvésre nézve a jogos-jogtalan minősítés alkalmazását teszik lehetővé. Aki a jogszabályoknak megfelelően viselkedik, annak cselekedete jogos, aki azzal szemben, annak cselekedete jogtalan, s mint ilyen vagy érvényét veszti, vagy szankcionálásra kerül. Természetesen a minősítés kizárólag egy jogi aktus eredménye lehet, amit csak egy olyan ágens hajthat végre, akinek a kompetenciája a státuszából ered, nem pedig jogkövető magatartásából. Felmerül a kérdés: nevezhetjük-e kompetensnek azt az ágenszt, aki ugyan jogkövető, de esetlegesen az, hiszen nem ismeri az adott jogszabályokat? Nos, a válasz kétféle lehet: egyrészt kompetens, amennyiben a „jog nem ismerete nem ment fel a jog hatálya alól”, másrészt viszont nem kompetens, hiszen a szóban forgó jogi intézmény nem része az ágens felkészültségének. Nézetem szerint jelen elmélet keretében az utóbbi választ kell elfogadnunk, mivel teoretikusan csak ez értelmezhető. Az első válasz egy pusztán pragmatikai aspektusra hivatkozik, a jogot nem mint felkészültséget tekintti, hanem mint a gyakorlatban követendő irányelvet.

A státusza miatt kompetens ágens a joghoz való hozzáférés tekintetében kétféle lehet. Kompetens ágensről egyrészt beszélhetünk a jogalkotás, másrészt a jogalkalmazás területén. Az előbbi esetben a törvények, rendeletek megalkotására hivatott ágenseket nevezhetjük kompetens ágenseknek. Ezek lehetnek individuális ágensek (mint például egy diktátor, aki egy személyben alkotja a törvényeket; egy miniszter, aki saját hatáskörében rendeleteket alkot; vagy egy bíró az angolszász jogrendben, aki ítéletével precedenst teremt), és lehetnek kollektív ágensek (a törvényeket meghozó országgyűlés, a különböző közgyűlések, önkormányzatok és egyéb jogalkotó szervezetek). Ezen ágensek azért kompetens ágensek, mert státuszuk döntéseiket érvényes jogi döntésekké teszi. E tekintetben kompetens ágensnek nevezhetjük azon ágenseket, akiknek a cselekvései lehetővé teszik az egyik világból egy másikba való átmenetet. A státuszukból eredően kompetens ágensek (pontosabban az ő jogi aktsaikk) teszik az egyik lehetséges világot az éppen aktuális világ alternatívájává.

Ha a szomszédom minősít engem gyilkosnak, akkor a világ, amelyben tovább élek, nem változik meg szignifikánsan, nem lesz alternatívája az éppen aktuális világnak. Ha azonban egy érvényes bírósági ítélet minősít engem gyilkosnak, akkor az élettörténetem egy másik világban fog folytatódni, mely alternatívája ennek a tekintetben, hogy míg ebben a világban pontosan olyan vagyok, mint a többiek, ugyanazok a jogok illetnek meg, addig a bírói döntéssel létrehozott alternatív világban már nem ugyanazok a jogok illetnek meg, mint a börtön kerítésén kívül lévők, s ennél fogva az életem is teljesen másként fog folytatódni. Ez igaz akkor is, ha egy esetleges újratárgyalás során ártatlannak találják. Ekkor (ha az új ítélet jogerős) egy újabb alternatív világ jön létre, mely azonban nem ugyanaz, mint amelyik az elítélésem előtt volt (bár annak is alternatívája). Tehát a jogi aktusok, melyek tulajdonképpen a (jogilag) lehetséges világok közötti alternatívarelációkat állítják elő, mindig kompetens ágensekhez tartoznak, mely ágensek státuszukból eredően minősülnek kompetens ágensnek.

(2.3.4.3) *Moralitás*

A moralitásról mint egy adott szintéren érvényesülő közerkölcsről beszélünk. Úgy tekintünk rá, mint amit hitek, szabályok (normák) és motivációk alkotnak. *Hitek* az ember természetére vonatkozóan, az *ideálok* (hogy mire érdemes, jó, kívánatos törekednünk) pusztán önmaguk miatt; a *szabályok* (*normák*) arra vonatkozóan, hogy mit kell(ene) tennünk, és mitől kell(ene) tartózkodnunk; és *motivációk*, melyek a jó, illetőleg a rossz választására bírnak minket. Egyes esetekben azonban a moralitás mintha elsősorban szabályokra (normákra) épülne, ekkor a *megtennik* és *nem megtennik* olyan listáját kapjuk, amelyek főként vallásokban megalapozott moralitásokban vagy a szokásokra épülő tradicionális társadalmakban figyelhetők meg. A moralitás épülhet elsősorban az ideálokra, elvekre is; ez elsősorban a filozófiai etikai rendszerekre érvényes.

A moralitás mint közerkölcs a társadalomban együtt élő emberek együttélésének szabályozásával foglalkozik – a közösség ágenseinek cselekvéseit irányító moralitás, illetőleg egy másik perspektívából az, amely alapján megítéljük más ágensek cselekedeteit –, és a világ szimbolikus fakultásával áll szoros kapcsolatban, nem pedig a transzcendenssel – mint az üdvözülést célzó vallásokban megalapozott moralitás.

(2.3.4.3.1) Szignifikáció

A társadalmi intézményként tekintett moralitás szükségszerűen nem közvetlenül vonatkozik az individuális cselekvő hiteire vagy motivációira, sokkal inkább közvetett módon, kollektív hiteken és normákon keresztül. Az nyilvánvaló, hogy különböző szintereken érvényes közerkölcsökben nem feltétlenül esnek egybe a jóra, kívánatosra és érdemlegesre vonatkozó hitek – még egy adott szintér közerkölcsében sem. Ezek az erkölcsire vonatkozó hitek úgy működnek – ti. kialakulásuk és változásuk szempontjából –, mint a közvélemény individuális véleményei, vagyis a mindennapi diskurzusokban való részvétel, a tömegmédiá, a véleményvezérek és a kapuőrök befolyása révén válnak a többség (vagy kisebbség) erkölcsi meggyőződésévé, illetőleg kerülnek ki az erkölcsi meggyőződéseket tartalmazó felkészültségekből. Emiatt a kollektív vagy közösségi természete miatt nevezik az ilyen felkészültségeket közerkölcsnek.

A közerkölcs azonban nem csak és nem elsősorban hitekből áll. Ezek a hitek legtöbb esetben normák formájában kerülnek be az ágensek felkészültségeibe. Mind viselkedésirányító, mind véleményformáló (megítélő) szerepük igen fontos, hiszen a közösség által közösen és kölcsönösen tartott normák mentén cselekednek az ágensek, illetőleg ítélik meg mások cselekvéseit. Ezeknek a normáknak a társadalomban érvényesnek kell lenniük, de egyben érvényben is kell lenniük.³⁶ Ennek értelmében állíthatjuk azt, hogy az igazsá-

³⁶ Habermas megkülönbözteti az érvényes normákat az érvényben lévő normáktól, azt állítva, hogy akkor beszélhetünk érvényes normáról, ha az rászolgál az összes érintett egyetértésére,

gosságnak minden egyes emberi társadalomban érvényesnek kell lennie, hiszen az emberi együttélés legalapvetőbb eszméjét testesíti meg, de ettől még nincs minden társadalomban érvényben, vannak olyanok (vagy lehetnek), melyekben a törvény előtti egyenlőtlenség az összes érintett egyetértésével állhat fenn, lehet érvényben. Vagyis a normák és így a közerkölcs nem abszolút, hanem sokkal inkább relatív az egyes közösségekre nézve.

Ennél a relativitásnál azonban fontosabb talán az, hogy a normák, ellentétben az etikai kódexekkel, nem definiálhatók pontosan. A norma több, mint átlag; egy ideális standard a viselkedés számára, melyhez az emberek kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmazkodnak. A normák előírások, amelyekhez sem tökéletesen alkalmazkodni, és amelyeket sem tökéletesen megszegni nem lehet – inkább különböző mértékben eleget teszünk nekik. A normák alkalmazásának azonban van egy kritikus határa, és ha azon túllép valaki, teljesen megszegi a normát.

Ha tehát a moralitást konstitutív alapként akarjuk felfogni, akkor azt kell mondanunk, hogy egy *C* cselekedet és egy *É* értékítélet között a moralitás mint konstitutív alap egy szignifikációja hoz létre kapcsolatot. Vegyük azt a cselekedetet, hogy egy képviselő (*C*) közúti balesetet okoz, de mentelmi jogára hivatkozva nem fúj bele az ittasságát ellenőrizni hivatott szondába. Ezt a cselekedetet lehet elítélni és lehet helyeselni is (*É*). *C* és *É* között egy morális szignifikáció fog kapcsolatot létesíteni, de nem egyértelműen teszi ezt. A helyeslő értékítéletet (*É₁*) megfogalmazók számára az a szignifikáció bizonyulhat megfelelőnek a cselekvés és az értékítélet összekapcsolására, mely szerint a törvény által helyesnek ítélt cselekedetek morálisan is helyesek (törvényszerűség), míg az elítélő értékítéletet megfogalmazók számára a törvény előtti egyenlőség lehet az a szignifikáció, ami alapot biztosít értékítéletük számára, például az, hogy a képviselő pozíciójából eredő társadalmilag jobb helyzete nem követeli meg a méltányosság értelmében a törvény előtti egyenlőség felfüggesztését.³⁷

Vegyük észre azt, hogy a közerkölcs nincsen szoros kapcsolatban a jog intézményével, hiszen a közerkölcs ítélet morálisan rossznak egy olyan cselekedet is, mely a jog intézménye szerint teljesen jogszerű. Ezt alátámasztja az is, hogy – a fentiek szerint – a normák követhetők többé vagy kevésbé, illetőleg megszeghetők többé vagy kevésbé, a jogi szignifikáció ellenben mindig egyértelmű és kizárólagos.

Természetesen a morális ítélet nemcsak a cselekedetre vonatkozhat, hanem a cselekvést végző ágensre is, ekkor egy további szignifikációt kell segítségül hívnunk, például azt, hogy aki rosszat tesz, az maga is rossz ember.

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk, hogy a közerkölcs mint társadalmi intézmény konstitutív alapként funkcionál, mely különböző szignifikációkat

míg érvényben akkor van egy norma, ha tényszerűen fennáll – amellet, hogy az összes érintett egyetért vele. (Habermas, 1981, 49.)

³⁷ Ez összhangban van Rawls azon elvével, hogy a társadalmilag jobb helyzetben lévőknek pusztán azért szabad többletjogokat adni, hogy a társadalmilag rosszabb helyzetben lévők helyzetén javítsanak. (Rawls, 1971)

tesz lehetővé a cselekvések és az értékítéletek összekapcsolására, s ezek a szignifikációk hitek, normák és elvek formájában jelennek meg a közösségen belül.

(2.3.4.3.2) Felkészültség

A közerkölcs a kollektív ágens számos problémájában képes az ágens segítségére lenni, mint ahogyan az individuális ágens esetében is. A kollektív ágens belső működésének szabályozása elengedhetetlen feladat, melyet nem feltétlenül lehet pusztán a technikai vagy hatékonysági normákra hivatkozva végigvinni. Ugyanezen szempontból fontos a kollektív ágenst alkotó individuális ágensek számára is, ti. iránymutatással szolgál arra, hogy cselekvésüket miként alakítsák, hogy az legjobban megfeleljen a kollektív ágens színterén jelenlevő többi ágens számára is. A cselekvések mindig a kitűzött célok, vágyott állapotok elérését célozzák, melyek elérésére számos út kínálkozik. Az ágens e cselekvésének kivitelezésénél hívhatja segítségül a közerkölcsre vonatkozó felkészültségét.

Ez a felkészültség, ti. a közerkölcs ismerete, megfelel annak, amit Robert Merton a kulturális struktúra második alkotóelemeként határoz meg: „A kulturális struktúra második alkotóeleme meghatározza, szabályozza és ellenőrzi a fenti célok [a célok az első alkotóelemet alkotják] elérésének elfogadható útjait-módjait. Kivételem nélkül minden társadalmi csoport szabályokkal kapcsolja össze kulturális célkitűzéseit. Ezek a szabályok az erkölcsökben vagy az intézményekben gyökereznek, s megszabják, hogy mely eljárások engedhetők meg a célok eléréséhez. Ezek a szabályozó normák nem szükségképpen azonosak a technikai vagy a hatékonysági normákkal. Sok olyan eljárás van – erőszak, csalás, hatalmaskodás –, amely hatékonyabban biztosítaná egyes egyének szempontjából a kívánt értékek elérését, ezek mégis ki vannak tiltva a megengedett viselkedés *intézményesített területéről*.” (Merton, 1949)

Itt kell tárgyalnunk azokat a motivációkat is, amelyek arra készítetnek minket, hogy morálisan cselekedjünk, vagyis hogy kövessük a társadalom, közösség szabályait.

- Ezt megtehetjük *jól felfogott önértékből*, követjük a szabályokat, még akkor is, ha nem túlságosan van kedvünkre, mert tudjuk, hogy szankciókat kell elszenvetnünk, ha nem így teszünk. Azonban itt nem pusztán félelelmről van szó. Az emberi ágensek eléggé értelmesek ahhoz, hogy felfogják azokat az előnyöket, amik a társadalmi normák követéséből származnak hosszú távon.
- Megtehetjük *a szabályok tiszteletéből* fakadóan, hiszen már gyermekkorunk óta arra szocializáltak minket, hogy kövessük a társadalomban fennálló szabályokat. Sokszor előfordul, hogy szabályokat csak azért tartunk be, mert szabályok. Ez az attitűd fejeződik ki például az olyan szólásokban, hogy „az ígéret az ígéret”, vagy az „ezt egyszerűen nem te-

hetem meg”. A szabály követésének ebben a változatában igen jelentős szerepet játszik az autoritás.

- Megtehetjük pusztán a *másokra való odafigyelésből*, például szerelemből, szimpátiából, jóindulatból vagy mások jogainak tiszteletben tartásából.

Ezen motivációk éppúgy a moralitás intézményéhez tartoznak, és felkészültségként értékelhetők, mint maguk a szabályok (normák, hitek, elvek), melyek mentén az ítéleteket meghozzuk.

(2.3.4.3.3) Hozzáférés

Az előbbieken már szó volt a szocializációról, mely a szabályok követésére, tiszteletben tartására nevel minket – ez az egyik és talán a legfontosabb módja a közerkölcsöt alkotó normák és elvek elsajátításának. Ezen kívül a közvélemény alakulásának folyamatában való részvétel is segítségünkre lehet a moralitás elsajátításában. Ez leginkább akkor játszik szerepet, ha valamilyen új jelenség kerül a közösség elé, melynek megítélése még nem egyértelmű, vagy amikor az ágens kerül egy számára idegen közösségbe, és ott kell elsajátítania moralitásnormáit, hogy megfelelő szignifikációkat tudjon kialakítani.

Az előző pontokból nyilvánvaló, hogy a moralitás intézményéhez való hozzáférés kétféle funkcionális szerep mentén valósulhat meg az egyes esetekben: lehet maga az ágens (vagy cselekvése) a megítélés tárgya, illetőleg lehet ő maga a megítélő. Természetesen ez a két funkcionális szerep nem jelent szignifikáns különbséget a tekintetben, hogy *ceteris paribus* a moralitás mely részéhez vagy milyen mértékben fér hozzá az ágens. Ahol az azonos feltételek azt takarják, hogy a szóban forgó ágens a közösségnek teljes jogú tagja, vagyis ugyanabból a felkészültségből részesedik, amiből a társadalmat, közösséget alkotó többi ágens is.

(2.3.4.3.4) Legitimáció

Mivel az egyes ágensek felkészültségei nem feltétlenül esnek egybe, még akkor sem, ha ugyanazon kollektív ágens tagjai, illetőleg abban az értelemben, hogy az egyes ágensek sajátvilágai saját logikával rendelkeznek, ezek a felkészültségek nem is eshetnek egybe, lényeges kérdésként merül fel a legitimáció problémája, ti. az, hogy mi tesz jogossá egy morális értékítéletet, illetőleg miért követünk egy cselekvést egy másik – esetleg hatékonyabb – helyett. A morális szignifikáció, legalábbis az itt tárgyalt értelemben (hiszen az erkölcsi kódexek vagy a konkrét parancsolatokban testet öltő morális tanítások egyértelműek, s ezért nincsenek kitéve folyamatos felülvizsgálatnak), nem abszolút, vagyis nincs olyan végső alap, amire hivatkozva legitimnek lehetne nyilvánítani.

Ezen esetekkel szemben egy morális szignifikációt az tesz legitimmé, hogy a közerkölcsre befolyással lévő ágensek többsége egyetért vele – illetőleg azokkal a normákkal, melyek a moralitás intézményét alkotják. Ez a többség természetesen nem számszerű többséget jelent, hanem inkább azt, hogy a közvéleményben dominánsan jelen levő közerkölcs az, ami legitímálja az adott szignifikációt. Ezen kívül legitimációként jön szóba egy másik perspektívából a normák interiorizációja, vagyis az, hogy az ágensek el-sajátítják a normákat, belsővé teszik azokat, és ezáltal többé már nem a szankciótól való félelem bírja rá őket a norma betartására, hanem a norma norma volta.³⁸

Mint mondtuk, az ágensek felkészültségei nem ugyanazok, de ettől még vannak olyan elvek, normák, amelyekkel egyetértenek, és ha az a kollektív ágens, melynek tagjai, ezeket legitimnek fogadja el, akkor ők is így tesznek. Egy morális szignifikáció nyilvános kétségbe vonása zavart okoz a kollektív ágens moralitást illető felkészültségében. Természetesen a diverzitás lehetősége fennáll, de a szóban forgó individuális ágensnek el kell fogadnia a kollektív ágens alkotó többi ágens többségének morális szignifikációját, ha része akar lenni ennek a kollektív ágensnek, illetőleg ha részesedni akar ezen ágens felkészültségéből: biztos alapot akar jövőbeni cselekvései morális megítélései számára, amelyre bizton támaszkodhat a cselekvés megtervezésekor.

(2.3.4.3.5) Ágencia

A moralitás intézményével kapcsolatban többféle értelemben beszélhetünk kompetens ágensekről: egyrészt kompetens az az ágens, aki saját cselekvését képes a közerkölcssel összhangban kivitelezni, másrészt az, aki a közerkölcs alakításában kulcspozíciót tölt be – hiszen még a normák esetében is fontosak azok a személyek, akiknek állásfoglalása befolyásolja a norma interiorizációját. Míg ez utóbbi egy státuszról eredő kompetencia, addig az előbbi nem kötődik státuszhoz, hisz a kollektív ágens moralitást illető felkészültségéből részesedő minden ágens képes végrehajtani.

Nem is ez a hozzáigazító vagy hozzáigazodva megítélő kompetencia az érdekes, hanem a státuszról eredő kompetencia. Fentebb már említettük, hogy egy adott szintér közerkölcse szoros kapcsolatban áll a közvéleménnyel. Ez azt jelenti, hogy a közvélemény formálásában fontos szerepet játszó véle-

³⁸ Elster a következőképpen ír erről: „a normák hatékonysága nem szorol rá külső szankciókra. Ha egyszer már *interiorizálták* a normákat, még akkor is követik őket, ha megsértésük észrevétlen, és nem fenyegetik szankciók. A szégyenkezés, vagy a szégyen valószínűsége elégséges belső szankció. Nem piszkálom az orromat, ha az elhaladó vonaton utazók megláthatnak, még ha biztos vagyok is benne, hogy valamennyien vadidegenek, akiket sohasem fogok viszontlátani, és akiknek nincs módjukban, hogy szankciókkal illessenek. [...] A normák interiorizálásának folyamatában lényeges más emberek állásfoglalása, de amint a folyamat lezárult, a norma mintegy önmagukban megállnak.” (Elster, 1989, 123.)

ményvezérek,³⁹ illetőleg a média és egyéb tömegdiskurzusok kapuőrei⁴⁰ – mint funkcionális szereplők – fontos szerepet játszanak mind a közkerölcs kialakulásában és formálásában, mind az egyes szignifikációk legitimitásának megítélésében.

(2.3.4.4) Vallás

A vallásnak mint intézménynek a megjelenési formái és tartalmi társadalomról társadalomra, kultúráról kultúrára nézve különbözők. A manifeszt sokféleség mögött azonban mindegyikben ott található az a koncepció, amelynek keretében egy posztulált, más lényekkel benépesített világgal szembeni vagy elleni viselkedés indokolttá, morálisan igazolhatóvá válik. (Luckmann, 1996) A vallás intézményét fenntartó közösség számára ez a világ adottként tételeződik, a morális cselekedetek, melyek gyakorlását végzik, e posztulált világra tekintettel indokoltak. A vallást kódként tekintjük abból a szempontból, hogy a transzcendensre vonatkozó egyéni tapasztalatot kategorizálja, és a viszonyulás kereteit rögzíti. A vallásos ember számára a saját vallás (konfesszió) teszi elérhetővé a transzcendensnek tekintett világhoz való hozzáférést, azáltal, hogy megadja azokat a koncepciókat, melyek mentén az ágens a transzcendensről mint értelemteliről gondolkodhat, s kialakíthatja viszonyát vele kapcsolatban, illetőleg jelent továbbá egy olyan felkészültséget, mely abból áll elő, hogy az ágens a környezetét ebből a sajátos aspektusból szemléli.

(2.3.4.4.1) Szignifikáció

A vallási szignifikáció lényege a szignifikátum transzcendens voltának felismerése: ami nem más, mint a transzcendens megmutatkozása. A szignifikáció lehet: epifánia vagy kinyilatkoztatás, illetőleg az ezekhez köthető vallá-

³⁹ A kifejezést Elihu Katz és Paul H. Lazarsfeld alkotta meg 1955-es tanulmányukban. (Katz-Lazarsfeld, 1955) A fogalom a tömegkommunikáció vizsgálatának egy jelenségét írja le, nevezetesen azt a jelenséget, hogy a médiumokból a közönség felé tartó információáramlás nem közvetlen: két lépcsőn keresztül ér el a célközönséghez. Ezt szokták a tömegkommunikáció kétlépcsős modelljének is hívni. Az első lépcső azt a folyamatot takarja, melynek során a tömegkommunikációs információ a médiából kiárad; a második azt a folyamatot, mikor ezen információkat a befolyásos – vagy annak tartott – emberek személyközi viszonyaikon keresztül interpretálják. Katz és Lazarsfeld ezen befolyásos személyeket nevezik véleményvezéreknek. A véleményvezérek tehát a véleményáramlásban, véleményalakulásban kulcspozíciót foglalnak el. Egy-egy vitatott kérdésben a közösségen (csoporton) belül nagyobb presztízzsel rendelkeznek, mint a többiek. Ahhoz, hogy valaki véleményvezérré válhasson, nyitottabbnak kell lennie a kívülről jövő információra, mint társainak.

⁴⁰ Kapuőrzésen értünk mindenfajta információkontrollt, mely az üzenetkódolások során merül fel, ilyen a teljes üzenet vagy az üzenet részeinek kiválasztása, alakítása, megjelenítése, időzítése, felfüggesztése vagy megisméltése.

si gyakorlat. Az ágens a transzcendenssel oly módon kerül kapcsolatba, hogy az számára bizonyos felkészültségek (szakrális) mellett elérhetővé válik. Az elérés itt egy értelmező keret, konstitutív alap meglétét feltételezi, melynek segítségével a szignifikátum elnyeri jelentését. A konstitutív alap rögzített a vallásos közösség tanításrendszerében és vallási gyakorlataiban (liturgia, szakrális cselekedetek), ezt nevezzük szakrálisnak. A szakrális azokat a módokat foglalja magában, melyek segítségével a megmutatkozó transzcendens az ágens, illetőleg közössége kezelni tudja. A szakrálisban rögzített elérésmódok alapvetően szimbolikus szignifikációk.

Az ágens a vallás által felkínált konstitúciós eljárások segítségével jelentést tulajdonít bizonyos típusú percepcióinak. Ezekhez a konstitúciókhoz az ágens a vallási közösséghez való tartozás révén jut hozzá. A vallásban a közösség számára konstituált egy direkt tudás (felkészültség), amelynek révén a közösséghez tartozó ágensek teisztikus terminusokon keresztül észlelt objektumról, azaz Istenről vagy istenségekről gondolkodnak. A szakrális a hordozója mindannak a felkészültségnek (szignifikációk + szignifikációs szabályok, eljárások), mely révén az ágens istentapasztalatra tehet szert. Azaz a vallás olyan felkészültségek birtokába juttatja tagjait, melyek segítségével Isten percipiálása és a percepció tudatosítása (interpretáció) létrejöhet.

Az ágens részéről ez a felismerés egy szignifikációs aktusként írható le. Ha az ágensnek istentapasztalata volt, az azt jelenti, hogy kapcsolat teremtődött az ágens és valamely külső objektum között, amit az ágens meglévő felkészültsége alapján Istenként, transzcendensként percipiált. Az ágens részéről spektakcióról beszélhetünk. A transzcendens megmutatkozása ugyanis az ágens intenciójától független. Az objektum oldaláról megjelenésről vagy jelenlétről beszélhetünk. A szignifikáció során a spektakció tárgya tudatosul. A szignifikációt a következőképpen írhatjuk le: *valamely X úgy prezentálja magát, hogy van legalább egy ágens, aki tudatában van X ezen prezentációjának.* (Alston, 1992) A transzcendens észlelése ily módon nem más az ágens részéről, mint tudatában lenni a megnyilatkozó Isten, transzcendencia jelenlétének.

A PTC-modellben ezeket az észleleteket utolérhetőnek gondoljuk, azáltal, hogy a szignifikációk vizsgálata révén bemutatatható, az ágens mi alapján rendelí egymás mellé a tapasztalatot és a rá vonatkozó értelmezést. A szubjektív érzéshez, tapasztalathoz, ami megjelenik valamely ágens számára (szignifikáns), kötődik egy magyarázat, amely magyarázat (szignifikátum) – legtöbbször teológiai interpretáció – az érzetadatot Istenként, transzcendensként azonosítja. Ez a szignifikáció aktusa. A szignifikációban a szignifikátum és a szignifikáns egysége valamely konstitutív szabály mentén jön létre.

„Valamit valamiként” azonosítani csak akkor lehetséges, ha az ágens tudatában van annak a valaminek, ami megjeleníti magát számára. Magának az interpretációnak a kérdése tehát nem választható el az objektum prezentációjától, másrészt az azonosítás kérdésétől. Az ágens az azonosítás kritériumaihoz a konceptuális háttérhez, a közösséghez tartozása révén fér hozzá. Közösség a vallás vonatkozásában lehet valamely hagyományos értelemben vett intézménytípus: egyház, felekezet vagy szekta, kultusz, mozgalom.

(2.3.4.4.2) Felkészültség

A közösség hordozója mindannak a felkészültségnek, mely az ágensek számára a transzcendenshez való hozzáféréshez szükségeltetik. E felkészültségek vallási közösségenként különbözők, megegyeznek azonban abban, hogy irányultságuk transzcendentált. Azokat az elérési módokat rögzítik, melyek segítségével a transzcendens fakultás észlelhetővé, kommunikábilissá válik az ágensek egy adott csoportja számára. A transzcendens fakultás jellemzője, hogy nincs olyan érzékszervi modalitás, mely azt közvetlenül elérné, ezért csak azáltal jelenhet meg, ha az ágens számára még felfoghatóban transzponálva van. A transzponálás, bizonyos és sajátos szignifikációkként, a vallási közösség szakrális felkészültségében rögzített. E jellegzetes szignifikációk írják körül és teszik az ágens számára hozzáférhetővé a transzcendenst. A szignifikációk a transzcendens fakultás irányában nyitást rögzítenek, ezért többlet-felkészültséghez juttatják az e szignifikációk alapján világra tekintő ágenseket. A szignifikációk lehetnek jelentésre és jelentőségre szert tett vallási szimbólumok, vallási cselekedetek, közösségi rítusok, imák, vallási tapasztalatok, amelyek mind a transzcendensre mutatnak. E szignifikációk segítségével a vallási közösség rendszerbe helyezi a transzcendensre s ezzel szoros kapcsolatban az élet értelmére vonatkozó tudását. Azok számára, akik ráhagyatkoznak, a vallási rendszer hiteles tudást közvetít, azoknak „az alapvető dolgoknak a tudását, amelyek segítségével az életet szükségszerűen élni kell”. (Geertz, 1994, 7.) A megszentelt rítusok és mítoszok az értékeket nem szubjektív emberi választásokként mutatják be, hanem mint az ilyen vagy olyan módon strukturált világon belüli élet szükségszerű velejáróit.

(2.3.4.4.3) Hozzáférés

A közösség minden tagja birtokolja valamiképp ezt a közös tudást. A szignifikációk minimális készletéhez való hozzáférés szükséges, hogy az adott ágens a közösség tagjának tekintsék. A hozzáférés tanulás (szocializáció) révén teremődik meg. Az ágens vallási szignifikációkhoz genetikusan nem férhet hozzá, maximum készletét érezhet e szignifikációk elsajátítására. Hogy az ágens számára milyen típusú vallási szignifikációk érhetőek el, az azoknak a kommunikatív helyzeteknek a függvénye, melyekben az ágens más, transzcendensre nyitott ágensekkel találkozik. Az ágens számára a közösségben sajátíthatók el a transzcendens észlelésének és elgondolásának strukturáló elevei, melyeket összefoglalóan a vallás intézményeként nevezünk.

A vallási szignifikációk szimbolikusak. Érvényük annak a közösségnek az elfogadásán múlik, mely ezeket a szignifikációkat, az azokban levő szignifikátumokat és szignifikánsokat egymás mellé rendelhetőnek tekinti (az a tény, hogy vallásonként változó, mely szignifikációk tekinthetők legitimnek, s mely konstitúciók érvényesnek – lásd például a vallás- vagy mágiakérdést). Szimbolikus voltából fakad, hogy az ágensek ezeket a szignifikációkat kons-

tituálják, a létrehozás értelmében. A létrehozás aktív ágenst vagy ágensek egy csoportját feltételezi. A vallási közösség e konstitúciók létrehozását szakértői csoportokhoz köti. A szakértők azok az ágensek, akiket a közösség kompetensnek tart valamilyen többlet-felkészültség alapján, legyen az iskolázottság (papság) vagy karizma (próféta).⁴¹ A kompetencia tudástípusú, az ágens részéről szignifikációk előállítására, rendezésére, valamint normák meghatározására vonatkozik. A hozzáférés a vallási szignifikációkhoz ezért különböző lehet az egyes vallási csoportokhoz tartozó ágensek tekintetében (vö. beavatottak – laikusok).

(2.3.4.4.4) Legitimáció

Legitimáció a vallás esetében szentesítést jelent. A szentesítés elsősorban azokra az ágens által a közösséghez tartozása révén elsajátított eljárásokra vonatkozik, melyek a transzcendens fakultásra vonatkozó szubjektív tapasztalatát értelemmel töltik fel, azaz jelentést artikuláló szignifikánsokra (nyelv, szimbólumok) irányul. Ezek a szignifikációk a közösség tagjai számára interszubjektív módon birtokolhatók. A szentesítés nem jelent mást, mint hogy bizonyos szignifikációkat a közösség felhasznál, másokat elvet, s a felvett szignifikációkat szisztematikusan egymásra vonatkoztatják. Ezt nevezzük hitrendszernek. A szentesített szignifikációk egyben a transzcendens valóság bizonyítékaként jelennek meg, ezáltal ezek a szignifikációk ontológiai státusszal bírnak. A szignifikációkhoz rendelt ontológiai státusz adja az alapját az ellenőrzésnek, annak, hogy mindenekelőtt helyesen kell értelmezni őket, úgy kell egymásra vonatkoztatni őket, hogy összhangban legyenek egymással. Ha ez nem lehetséges, el kell vetni őket. A szisztematizálás éppen ezért egy erőteljes cenzúrázást is jelent, melynek révén az ágens privát tapasztalatai vagy beillenek, vagy kívülrekedhetnek a konfesszionális kereteken (például nagyon is meghatározott az, hogy egy egyház mit tekint[het] csodának). A cenzúrázás alapvetően szakértői csoportok működéséhez kapcsolódik, a kompetenciával bíró ágens vagy ágensek csoportját részletesebben lásd fentebb (pap – proféta). A szisztematizálás azonban nemcsak a szignifikációknak egy adott közösség számára összerendezett halmazát jelenti, hanem a szignifikációs rendszert összhangba kell hozni az ágensek sajátvilágában és a különböző szintereken hozzáférhető tapasztalataival.

(2.3.4.4.5) Ágencia

A hozzáférés kapcsán megkülönböztettük a szakértőket és a laikusokat, és a különbséget a kompetencia alapján határoztuk meg. Ennek megfelelően a szakértők (papság, proféták) egy bizonyos státuszból eredően kompetensek,

⁴¹ Felosztás: lásd Weber, 1987.

még ha ennek a státusznak a megalapozása különbözik is a pap és a próféta esetében. A pap (lelkész, szerzetes stb.) azáltal rendelkezik egy bizonyos státusszal, hogy egy szervezet képviselője (mint pl. a bíró a végrehajtó hatalomé), ellenben a próféta a legritkább esetben egy szervezet (egyház) képviselője, mindazonáltal a közösség felruházta (többlet-felkészültsége alapján) egy bizonyos státusszal, mely alapján kompetensnek tekinthetjük a vallási felkészültség vonatkozásában – tulajdonképpen ők a szignifikációképzők.

A laikus esetében azonban nem beszélhetünk kompetens ágenciáról, hiszen a transzcendenssel való kapcsolat csak a sajátvilág vonatkozásában értelmezhető. Egy laikus nem minősíthet kompetensen vallásinak egy tapasztalatot, hiszen nem rendelkezik az erre feljogosító státusszal. Azonban nem is követheti kompetensen a transzcendensst a szimbolikussal összekötő szignifikációt, hiszen az egy általános értelemben nincsen kodifikálva – számtalan különböző vallás létezik.

Természetesen mondhatjuk azt, hogy amiképpen a papok kompetens ágensek a vallás vonatkozásában, azonképpen a laikusok is kompetensek akkor, ha a papok (vagy próféták) útmutatását követik. Ekkor azonban számtalan különböző vallási előírást követő kompetenciát kellene megkülönböztetnünk. Ez a felfogás ezen kívül a vallási szignifikációt egyértelműen mindig egy szervezethez (egyházhoz) kötné, ami lehetetlenné tenné minden olyan transzcendensre vonatkozó tapasztalatot, mely nem kötődik semmilyen előzetes szabályrendszerhez (márpedig a próféták transzcendens tapasztalata a legtöbb esetben ilyen).

(2.3.4.5) Művészet

Művészetnek nevezzük az emberi tevékenységből fakadó esztétikum megjelenítését, illetőleg e megjelenítés fajtáit. A legszélesebb értelemben véve minden művészet, ami tudatos emberi cselekvéssorozatból fakad – vagyis nem közvetlenül a természet műve –, és nem merül ki egyetlen célszerű funkció betöltésében, vagyis nem pusztán technikai termék, produktum vagy tevékenység.

A művészet esetében annak meghatározása, hogy mely fakultáshoz tartozik, nem olyan egyértelmű, mint más intézmények esetében. Ha a művészetre mint mimézisre gondolunk, akkor a nyers fakultás része lesz, hiszen az utánczás legfeljebb ikonikus lehet, de semmiképpen sem szimbolikus. A szimbolikus fakultáshoz tartozik, amennyiben a művészetet metaforikus reprezentációnak vagy intézmény által meghatározottnak tekintjük, de lehet a transzcendens fakultás része is, amennyiben kantianusként úgy gondoljuk, hogy a műalkotás a fenségest jeleníti meg, és lehet a pszichikus fakultás része is, amennyiben az emocionistákhoz csatlakozunk, és a művészet lényegét a művész érzelemkifejezésében látjuk.

(2.3.4.5.1) Szignifikáció

A művészet – az egyik leírása szerint – az ideák formába öntése, vagyis kultúrákon átívelő egységes szignifikáció.⁴² Ezzel szembe lehet szegezni, hogy a művészet többnyire nem értelmezhető egységesen. Az emberek számára a művészet mást és mást jelent, s épp ezért nehéz megmondani, pontosan mennyiben is tekinthető a művészet kódoknak, pontosan mi az, ami a különböző műalkotásokat egyaránt a művészet tárgyaivá teszi.⁴³

Egy másik igen fontos kérdés, hogy amikor a művészetről mint intézményről beszélünk, akkor a művészvilágról vagy inkább a műalkotásokról beszélünk. Azt hiszem, a kettőt nem lehet elválasztani egymástól, hiszen az előbbi

⁴² Clifford Geertz a különböző kultúrák között egyetlen összekötő kapcsot lát, azt, „hogy bizonyos tevékenységek, úgy tűnik, mindenütt ideák látható, hallható, tapintható formában való bemutatására irányulnak, olyan formába öntésükre, amelyben az érzelmekek, s az érzelmekek keresztül az érzelmekek reflektálhatnak rájuk”. (Geertz, 1994, 267.)

⁴³ Danto azt állítja, hogy a műalkotás lényegileg reprezentáció, vagyis olyan tárgy, amelynek van tárgya. Például Duchamp piszoárja és egy valódi piszoár között Danto szerint az a különbség, hogy az előbbi a világra vonatkozik, valamit mond a világról, szemantikai jellege van, míg a közönséges piszoár pusztán a világ része, nem reprezentál semmit sem. Azonban az sem mindegy, miképpen reprezentál a műalkotás. Danto megoldásában a műalkotás metaforikusan reprezentálja a tárgyát, mely metaforikusságot a metafora arisztotelészi fogalmához kapcsolja. E szerint a metafora egy retorikai eszköz, mely azt jelenti, hogy a metaforát használó egyén a másik egyént egy bizonyos állapotba igyekszik hozni. „Egy rétor csak akkor érti a mesterségét, ha *kiváltja ezt az érzelmet*, nem pedig egyszerűen elmondja, hogy mit kellene érezni.” (Danto, 1996, 165.) Arisztotelész szerint az enthüméma a retorikai célokra legalkalmasabb logikai forma. Az enthüméma egy olyan hiányos szillogizmus, mely csak akkor eredményez érvényes szillogizmust, ha a hiányzó premissza egymagától értetődő igazság, vagy egy mindenki által ismert és tudott dolog. Danto az enthümémához hasonlítja a metaforát, és azt mondja, hogy: „ha *a* metaforikusan *b*, akkor kell lennie valamilyen *t*-nek, amelyre igaz, hogy *a* *t*-hez viszonyítva ugyanaz, mint *t* *b*-hez viszonyítva. A metafora tehát afféle elliptikus (kihagyásos) szillogizmus lenne, egy hiányzó terminussal, ennél fogva enthümémikus következtetéssel.” (Danto, 1996, 166.) Mindezt az említett diagramra és a festményre vonatkoztatva – Danto szerint – azt mondhatjuk, hogy ugyan mindkét ábrázolásnak ugyanaz a portré a tárgya, az egyik esetben a diagram a szem pályagörbéjét térképezi fel, a másik viszont *Madame Cézanne portréja* görbéként ábrázolva. „A portré átlényegítése ez, amelyben a portré a helyettesítésben – melynek az a szerepe, hogy más jellemzőkkel ruházza fel – megőrzi azonosságát: [...] a műalkotás inkább átlényegítő reprezentáció, mint egyszerű ábrázolás.” (Danto, 1996, 167.)

Danto javaslata szerint tehát a konstitutív alapnak a metaforának kell lennie. Úgy tudunk különbséget tenni műalkotás és nem műalkotás között, hogy megnézzük, az adott tárgy hogyan reprezentálja a világ egy darabját. Azonban a metaforikusság egymagában nem elégséges alap arra, hogy egy műalkotást egyértelműen megkülönböztessünk egy közönséges tárgytól. Hiszen a metaforikusság nem csak a műalkotások sajátja.

Dickie szerint a műalkotás olyan tárgy, melyet azért hozunk létre, hogy a művészvilág számára prezentáljuk. Egy műalkotás tehát (1) egy intencionálisan létrehozott tárgy, aminek (2) aspektusai számbavétele után (3) a műalkotás minősítést adják (2) azok az emberek, akik egy bizonyos társadalmi intézmény (a művészvilág) nevében cselekszenek. (Dickie, 1974) A művészvilág sohasem egyetlen individuális ágenszt jelöl, hanem mindig egy közösséget, vagy másképpen, egy kollektív ágenszt. A konstitutív alapesetben egy elfogadás vagy minősítés lenne, melyet – a művészvilágon mint kollektív ágenszen kívül – minden másik ágensznek el kell fogadnia. Ám ez sajnos nem minden esetben van így.

szolgáltatja a konstitutív alapot a művészeti szignifikációt végző ágensek számára. A művészvilág sohasem egyetlen individuális ágensst jelöl, hanem mindig egy közösséget, vagy másképpen, egy kollektív ágensst. Ez a kollektív ágens biztosítja a konstitutív alapot, melynek alapján a szignifikációk megtörténhetnek.

A művészet a világ egy darabját (legyen szó akár a nyers, akár a szimbolikus fakultásról) az ágens számára könnyebben hozzáférhető formában prezentálja a műalkotásokon keresztül. Hogy pontosan mi módon teszi ezt, az kultúráról kultúrára, időről időre változik. A műalkotást tehát leghelyesebben helyettesítőként, szignifikációként foghatjuk fel. Azonban az, hogy miként szignifikál, már nem egyértelmű, ugyanis a művészeti szignifikáció jóval meghatározatlanabb, mint a többi szignifikáció; a művészet mint intézmény nem rendelkezik egyértelmű, mindenki által elsajátítható kóddal, és a művészvilág mint kollektív ágens sem képes egyértelműen kijelölni a konstitutív alap határait.

(2.3.4.5.2) Felkészültség

Fentebb a művészetet mint szignifikációt határoztuk meg. Éppen ezért a művészeti felkészültség mindig többlet-felkészültség – a szimbolikus nem lehet más. De milyen problémák megoldásában nyújt segítséget a művészet? A problémák sokfélék lehetnek, a premodern társadalmakban a műalkotások leggyakrabban szakrális célokat szolgáltak. Ezek a műalkotások a transzcendenshez fűződő kapcsolat megragadhatóságát voltak hivatottak biztosítani. A bálványok például a törzs életében fontos szerepet játszó szellemeket személyesítették meg, lehetővé téve velük a kommunikációt azáltal, hogy a törzset alkotó ágensek perceptuális modalitásain keresztül megragadhatóvá tették. Tulajdonképpen ehhez hasonló szerepet játszottak a nyugati kultúrában a vallási témájú műalkotások.

Ezen felül a művészi jelleg egyediesíti is a tárgyat. A sorozatgyártás megszületése előtt a művészi szignifikáció nem rendelkezett ezzel a funkcióval. A használati és kegytárgyak egyedisége kellően biztosított volt azáltal, hogy egyszerre csak egyetlen darab készülhetett belőle. A formák és sablonok, illetőleg más sorozatgyártási technikák megjelenésével azonban az egyediesítés problémája is megjelenik. Erre persze a sorszámozás is megoldás lehet, de az csak a példányok megkülönböztetését teszi lehetővé, egyedi jellegzetességeket nem biztosít a tárgynak.

A művészi szignifikációt azonban nem csak a fentihez hasonló problémák megoldására használhatjuk. A művészeti kód nemcsak a befogadó közönség felkészültsége, hanem a művészvilágé is, és a számukra jelentkező problémák többsége művészeti jellegű probléma. Ezekben az esetekben azonban nem ugyanazt a kódot alkalmazzák, amit a befogadó közönség, nem a világ egy darabjáról beszélnek. „Ahol csak szóba kerül a művészet, többé-kevésbé mindenütt terminus technicusokkal beszélnek róla, hangnemváltásokat, szí-

nek közötti viszonyokat, verslábakat emlegetve. Különösen igaz ez a nyugati világra, ahol a zenei harmóniáról vagy festői kompozícióról elmondható tudás már kisebb tudományok rangjára fejlődött.” (Geertz, 1994, 240.) Ebben az esetben másfajta felkészültséggel van dolgunk, mint a befogadói oldalon. Bár ez a felkészültség sem egyértelműen meghatározott, nem objektiválódott (mint például a pozitív jog), mégis nagyobb integrációra ad lehetőséget, mint a teljesen kultúra-, hely- és időfüggő befogadói felkészültség. Tulajdonképpen ez a fajta integráció hozza létre a művészvilágot mint kollektív ágenszt.

Ezen kívül beszélhetünk még egy művészi részfelkészültségről, s ez az, amit az alkotói hoznak működésbe a műalkotások elkészítése során. Ez leginkább készség és attitűd jellegű felkészültség, és kevésbé esztétikai, még kevésbé befogadói. A művész rendelkezik az anyag megmunkálásához szükséges felkészültséggel és a téma kiválasztásához szükséges érzékenységgel (attitűddel). A modern művészetben ezek a felkészültségek egyre nehezebben választhatók el egymástól.

A művészi felkészültségek azonban nem csak erre a három csoportra oszthatók. A különböző művészeti ágak műveléséhez különböző felkészültségek szükségeltetnek. A szobrászok felkészültsége nem ugyanaz, mint a festőké vagy a zenészeké. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy egy adott ágens több felkészültséggel rendelkezzen, és így több művészeti ág művelőinek közösségébe is beletartozzon. Mint ahogyan a nagy reneszánsz festők többsége sem csak festő volt, hanem szobrász is, sőt esetenként még más közösség tagja is (pl. tudós).

(2.3.4.5.3) Hozzáférés

Az előző szakaszban már említettük a háromféle felkészültséget, melyet a művészethez mint intézményhez kapcsolhatunk. Ez a háromféle felkészültség háromféle hozzáférést is takar. Az alkotók egészen másféleképpen férnek hozzá a művészi szignifikációhoz, mint a befogadók, és a befogadók között is óriási különbség lehet a tekintetben, hogy mely részeihez és hogyan férnek hozzá. A művészek ugyan a művészvilág tagjai, rendelkeznek azon felkészültséggel, ami a művészvilágot teszi, vagyis a tematizált, technikai kódokkal, de nem feltétlenül férnek hozzá mindahhoz a felkészültséghez, amivel például a kritikusok, értébecslők, galériatulajdonosok rendelkeznek. Ez azonban igaz az imént említettekre is, akik esetleg – az esetek nagy részében ez így is van – nem férnek hozzá azokhoz a képességekhez és kreatív készségekhez, amelyekben a művészek mind osztoznak.

Természetesen itt is különbséget lehet tenni a különböző művészeti ágak között, egy szobrásznak nem feltétlenül van hozzáférése azon felkészültségekhez, amik például a zenészt zenésszé teszik, és fordítva.

Ezen tematizált, technikai kódokat nemcsak alkotásra lehet használni. A művészi szignifikáció alkalmazása egy másfajta hozzáférést feltételez, mint az alkotás. A restaurátor például hiába képzett tökéletesen technikailag, le-

het, hogy nincs hozzáférése ahhoz a pszichikai képességhez, mely a művészt a téma kiválasztásában segíti. Ehhez az alkalmazási oldalhoz tartoznak a kritikusok, kurátorok, muzeológusok stb. is, akik esetleg még a technikai felkészültséghez sem férnek hozzá.

A művészvilág tagjai rendelkeznek még egy különleges felkészültséggel, mely ugyan nem kizárólagosan a művészi szignifikációhoz tartozik, azonban mégis nagyon fontos, ez pedig a kapcsolati tőke. A művészvilág tagjai ismerik egymást, és tisztában vannak a művészvilág társadalmi intézményében szerepet játszó ágensek státuszával is. Ez különbözteti meg őket azoktól, akik ugyan rendelkeznek minden más felkészültséggel, de mivel ehhez nincs hozzáférésük, nem válhatnak a művészvilág tagjaivá, nem integrálódhatnak a kollektív ágensbe.

Megint máshogyan férnek hozzá a művészi felkészültséghez a befogadók. Számukra azon felkészültségek, melyeken a művészvilág tagjai mind osztoznak, nem feltétlenül hozzáférhetők; sem a szimbolikus tőke, sem a technikai jellegű felkészültség, de a legtöbb esetben az esztétikai és művészettörténeti felkészültség sem. Számukra a legfőbb felkészültség egyfajta naiv értékelő attitűd, melynek segítségével egy műalkotásról elmondhatják: szép-e, vagy sem.

A felkészültségek elérhetősége, mint a többi intézmény esetében is, függ az anyagi és egyéb tényezőktől. A művészi felkészültségre szert tevés egyik legfontosabb eszköze a múzeumba, moziba, kiállításra, hangversenyre és színházba járás. Ez bizonyos anyagi felkészültséget igényel, így tehát a rendelkezésre álló anyagi felkészültség korlátozza a művészi felkészültséghez való hozzáférést is. Ugyanígy hat például a műveltséghez, iskolázottsághoz való hozzáférés is. Ezen korlátozó tényezőkhöz hasonlóan a térbeli felkészültség is hat a művészi felkészültségre. Bizonyos képtárak például térbeli elhelyezkedésük okán elérhetők egy adott ágens számára, míg mások elérhetetlennek bizonyulhatnak. A korlátok eltüntetésében nagyon fontos szerep juthat a gyűjtemények utaztatása, illetőleg az ingyenes múzeum- és képtárlátogatási programok megszervezésének.

(2.3.4.5.4) Legitimáció

A művészi szignifikációnak többféle formája létezik, többféle felkészültségként értelmezhető, hiszen többféle probléma megoldására hívható segítségül. Ennek megfelelően a legitimációja sem lehet egységes. A művészetet mint kódot, mint a világ egyfajta konstituálását annyi különböző módon legitimálhatjuk, ahány különböző világot konstituál az ágensek számára. Ez persze azt is jelenti, hogy a művészet legitimitása nem tehető kérdéssé, csakis egy kulturális kontextusban.

A törzsi társadalmak a művészet segítségével kapcsolatot hoznak létre a szellemi világgal, ezért ez esetben az legitimálja a művészetet, hogy milyen mértékben valósítja meg ezt a kapcsolatot, s ez nem utolsósorban attól függ, hogy az ágensek mennyire hisznek a művészet ilyen irányú erejében. Amint

elfogadottá válik, hogy a szellemekkel másképp is lehet kapcsolatot tartani, vagy esetleg az, hogy ez a kapcsolat nem is fontos (mondjuk azért, mert megvannak nélkülük is, vagy azért, mert már nem hisznek a létezésükben), akkor a művészet vagy eltűnik, mivel ez a fajta legitimációja megszűnik, vagy egy más funkciót átvéve másképpen legitimálódik.

A rituális célú művészethez képest a vallásos művészetet már némileg más legitimálja, itt nem annyira a kapcsolat fenntartása a fontos, hanem az, hogy a művészet sokkal kifejezőbben jeleníti meg a vallásos élményt, tudatot stb. A reneszánsz után például fokozatosan szorult vissza a művészet e funkciója és így legitimáló ereje. A művészet más funkciókat szolgált, s ezért más társadalmi gyakorlatok tapadtak hozzá, más gyakorlatok legitimálták. Például a művészet lehetőséget adhat olyan aktusok, olyan jelentések végigvitelére, melyek sem vallásos, sem köznapi formában nem adhatók át (költészet, festészet), de a művészet lehet önmagáért való is, ez esetben a társadalom életében való jelenlét, illetőleg ennek biztosítása az, ami legitimálja a művészetet.

Ha a művészet intézményes felfogása mellett teszünk hitet, akkor a legitimáció problémája egészen másképp merül fel. Mint mondtuk, a műalkotás ez esetben azért minősül műalkotásnak, mert egy bizonyos kollektív ágens, a művészvilág, annak minősíti. A művészetet ez esetben a művészipar legitimálja, és a művésziparon kívüli ágensek csak annyiban, amennyiben a művészet fogyasztóivá válva mecénásként lépnek fel. Természetesen ez lehet közvetlen támogatás, de megnyilvánulhat a műalkotások vásárlásában is.

(2.3.4.5.5) Ágencia

A művészet esetében is világosan látható, hogy a felkészültségként értett művészet mindig egy (individuális vagy kollektív) ágens felkészültségeként érthető. Elképzelhetők olyan esetek, mikor egyetlen ágens hívja segítségül problémamegoldása során a művészetet (például egy kurátor), és olyan esetek is, amikor mindannyian ehhez folyamodunk (pl. mindannyian, akik egy képtár látogatói vagyunk).

Ki lehet kompetens ágens a művészet vonatkozásában? Szemben más intézményekkel, a művészet esetében nem kell elkülönítenünk a státuszból eredően kompetens ágenseket és a művészetet kompetensen használó ágenseket, ugyanis ez utóbbiról nem lehet szó. A státuszukból eredően kompetens személyek elég nyilvánvaló módon a művészvilághoz tartozó ágensek, akiknek a véleménye számít, akik aktsaikkal egy új világot teremtenek meg. Egy olyant, amelyben az előbb még puszta tárgy műalkotássá válik, vagy az előbb még csak festegető ágens hirtelen művésszé lesz. A státuszból eredő kompetencia az, ami a jelenlegi világot megváltoztathatja, és egy másik világot konstituálhat.

A művészetkövető magatartás két dolog miatt nem lehetséges. Egyrészt mert a művészetet nem lehet követni. A művészetben nincs semmi normatív elvárás, nincs olyan szabályrendszere, amit követni lehetne, hiszen a világ mű-

zeumaiban található műalkotásokban aligha állapíthatunk meg bármiféle közös jegyet, ha csak azt nem, hogy mindannyian múzeumban vannak. Persze az is igaz, hogy ez csak ma van így. Régebbi korokban a stílus sokkal nagyobb szerepet játszott a műalkotások kiválasztásában, elfogadásában. Azonban ezt a feladatot akkor is a művészvilág tagjai végezték (habár akkor kissé különböző volt e kollektív ágens összetétele), hiába festett valamely ágens az adott stílus szabályai szerint, attól ő még nem vált kompetens ágenssé. Vagy hiába mondta egy parasztyerek Michelangelo egy festményére, hogy műalkotás, az attól még nem lett az, csak ha a megfelelő státusszal rendelkező ágens tette mindezt: Michelangelo vagy II. Gyula pápa, esetleg Lorenzo Medici.

(2.3.4.6) Tudomány

A tudomány egy előzetes megértéséhez segítségül hívhatjuk a következő meghatározást: „A tudomány az empirikus adatok szisztematikus összegyűjtése mellett az ezeket az adatokat megvilágító vagy magyarázó elméleti irányzatok és elméletek kidolgozását is jelenti. A tudományos tevékenység egyesíti a meglepően új megközelítési módok kidolgozását és elképzelések gondos ellenőrzését. Az egyik jellegzetesség, mely megkülönbözteti a tudományt a többi gondolati rendszertől (például a vallásos gondolati világban), hogy minden tudományos gondolat ki van téve a tudományos közösség kritikájának és revíziójának.” (Giddens, 1995, 693–694.)

A tudomány mint intézmény a szimbolikus fakultáshoz tartozik, hiszen a tudományos törvények és értelmezések alkotják, ti. a nyers fakultásban megfigyelhető jelenségek értelmezései.

(2.3.4.6.1) Szignifikáció

A tudomány szükségképpen értelmezés, éppen ezért az a tudáskészlet, amelyet az ágensek rendelkezésére bocsát egy szimbolikus rendszer. Helyessége vagy helytelensége csak a szimbólumrendszer vonatkozásában állapítható meg. Ez olyannyira így van, hogy ezek az értelmezések tulajdonképpen egy világot konstituálnak. Gondoljunk csak a fényre: ha részecsketermészetűnek tekintjük, akkor a világ teljesen más lesz, mint akkor, ha hullámtermészetűnek gondoljuk.

Minden megfigyelést és ennek megfelelően minden elméletet meghatároz egyfajta látásmód, melyet a tudományos közösség egésze oszt, és ez a paradigma. Mikor a paradigma megváltozik, a világ másképpen jelenik meg a tudósok számára (és számunkra is), „maga a világ is megváltozik”.⁴⁴

⁴⁴ „A paradigmaváltozás mégis arra készíti a tudósokat, hogy másképp lássák kutatási kötelezettségeik világát. Amennyiben e világot csak ismereteiken és cselekedeteiken keresztül tudják megközelíteni, joggal mondhatjuk, hogy a forradalom után egy másik világ hat rájuk és erre a másik világra reagálnak.” (Kuhn, 1984, 153.)

Tulajdonképpen a tudomány olyan kategorizációkat állít fel, melyek a világ egy bizonyos leírását konstituálják. Ez a konstituált világ alternatívája a mindennapi cselekvések során megjelenő világnak, sőt sok tekintetben ugyanolyan. Itt elég arra gondolni, hogy a modern természettudományos fogalmak mennyire beépültek mindennapjainkba, és hogy a technológia (technika) – illetőleg annak ismerete – szerves része az ágens sajátvilágának. Persze ez a tudomány szemszögéből van csak megfogalmazva. Mindez azonban fordítva is igaz, az adott – szaktudományon kívüli – kultúra szintén befolyásolja a tudományos szignifikációt. Az eredmények felismerésében és az elmélet kiválasztásában (a magyarázat elfogadásában) – vagy saját céljainkra megfelelőbben fogalmazva: az alternatív világ konstituálásában – is szerepet játszanak a tudományon kívüli felkészültségek. „Az egyes tudós tudata a fizikai és a társadalmi környezet közötti találkozási pont.” (Barnes-Bloor-Henry, 2002, 49.)

A tudomány azonban – Wittgensteinnel szólva – csak egy a nyelvjátékok közül, vagyis egy alternatív világot hoz létre, de nem teszi ezt a világot kizárólagossá (csak azok számára, akik tudósok, és az ő számukra sem feltétlenül a teljes nyers fakultást illetően).

(2.3.4.6.2) Felkészültség

A tudomány vagy pontosabban a modern tudomány a világnak egy olyan leírását adja, melyben minden jelenség vagy legalábbis a jelenségek túlnyomó része egységesen érthetővé válik. Egységes kereten egy racionális látásmódot kell érteni. A tudományok megjelenése volt az egyik fontos előmozdítója a világ varázstalanításának. A racionális tudományok megjelenése elhozta a hitet, hogy bármikor megismerhetünk, sőt uralmunk alá hajthatunk minden dolgot. (Weber, 1995) A tudomány tehát egy egyszerűbb, a hétköznapi gyakorlatokhoz közelebb álló felfogásmódot vezetett be.

Azt is látni kell azonban, hogy a tudomány ilyen felfogása instrumentális. Azért van, hogy a természeti jelenségeket megértsük, és semmiképpen sem önmagáért, ezért racionalitása is instrumentális; a tudomány a világ megismerésének eszköze.

Fentebb azt mondtuk, hogy a mindennapi kultúra sem mentes a tudománytól, ahogyan a tudomány sem a mindennapi kultúrától. Ez egyértelműen annak a tézisnek az elvetéséhez kell vezessen, hogy a tudomány tisztán érték- és érdektelen szféra. A tudományos felkészültségben tehát az értékek és érdekek is szerepet játszanak. Nincs tisztán tudományos felkészültség, mint ahogyan semmilyen intézmény sem izolált.

Ha a tudományt felkészültségnek értjük, akkor meg kell különböztetnünk a kutatókat – akik professzionális szinten művelik a tudományt – a közönséges, tudományosan képzetlen (tudományos felkészültséggel nem rendelkező) ágensektől. A nem tudósok (illetőleg a nem kutatók) nem rendelkeznek szaktudományos felkészültséggel, csupán a szaktudományos felkészültség-

nek egy minimális részével, mely a technicizált társadalomban való eligazodás szempontjából elengedhetetlen. A tudósok (kutatók) ezzel szemben egy szaktudományos felkészültséggel rendelkeznek, mely mélyebb beelátást biztosít számukra a világ jelenségeibe, azonban két megkülönböztetést is kell tennünk a tudósok felkészültségével kapcsolatban.

A tudósok (kutatók) felkészültsége – mint fentebb mondtuk – szaktudományos, vagyis azon a racionális és általános kereten kívül, mellyel a nem tudós ágensek rendelkeznek, csak egy bizonyos területre vonatkozóan bír többlet-felkészültséggel. A tudomány rengeteg tudományágra tagolódik, s az egyes tudósok csak a saját tudományáguk alá tartozó jelenségeket illetően rendelkeznek többlet-felkészültséggel. Ha más problémákkal találják magukat szembe, többnyire csak ugyanazt a felkészültséget tudják mozgósítani, amelyet a nem tudósok.

A tudósok felkészültségének másik fontos jellemzője az, hogy a tudós (kutató) mindig egy kollektív ágens, a tudósközösség tagja. Tudományos felkészültsége többnyire megegyezik a saját szakterületével foglalkozó kollektív ágens (tudósközösség) alkotó individuális ágensek felkészültségével. Hozzájuk képest többlet-felkészültsége csak bizonyos készségjellegű, illetőleg más szakterületeket érintő felkészültségében van. A tudósközösség mint kollektív ágens határozza meg, mi számít az adott szakterületre nézve tudományos felkészültségnek.

(2.3.4.6.3) Hozzáférés

Az előző pontban említett kétféle felkészültséghez kétféle hozzáférés is tartozik. A nem tudós ágensek nem férhetnek hozzá a tudósok (kutatók) összes felkészültségéhez, hiszen annak része nemcsak a könyvekben és egyéb – a popperi 3. világot alkotó – médiumokban foglalt tudás, hanem az is, hogy egy kollektív ágens, a tudósközösség tagjai, kutató-oktató intézmények foglalkoztatják őket. Tehát nemcsak a diszkurzív közösségi tudás nem hozzáférhető a nem tudósok számára, hanem azok az eszközök és alkalmak sem, melyek a tudósközösség felkészültségének gyarapításában játszanak szerepet.

A nem tudósok elsősorban ahhoz a racionalitáshoz férnek hozzá, mely a tudományos módszer sajátja, és azokhoz a felkészültségekhez, melyek objektiválódott formában megtalálhatók a könyvtárakban, folyóiratokban és egyéb médiumokban. Pontosítanunk kell ezen a megfogalmazáson: ahhoz, hogy a nem tudós ágens az előbb említett felkészültséghez hozzáférjen, szükségeltetik más hozzáférés is. Az olvasást illető alapvető felkészültségen kívül az adott tudományos nyelvezet elsajátítása is kell a szaktudományos felkészültség elsajátításához. Ez pedig az oktatási intézményekben sajátítható el, amelyhez a hozzáférés szintén egyéb felkészültségeket kíván meg, például anyagi és intellektuális felkészültséget.

(2.3.4.6.4) Legitimáció

A tudomány legitimitásáról két vonatkozásban beszélhetünk: egyrészt a „megalkotókat”, másrészt a „felhasználókat” illetően.

Bizonyos tevékenységek azáltal válnak tudományossá, illetőleg bizonyos tudások tudománnyá, hogy van egy szakértői csoport, amelynek tagjai azonos és a közösség által elfogadott módon viszonyulnak hozzájuk. Ez a szakértői csoport legitimál bizonyos tevékenységeket, melyek művelését bizonyos kompetenciához köti. Vagyis a tudósközösség egésze legitimálja a tudományt, pontosabban a szaktudományokat a szaktudományos tudósközösség legitimálja, azáltal, hogy elfogadja az adott törvényt, tételt, megfigyelést. Ebben az esetben nemcsak a közös elfogadás (támogatás) a fontos, hanem az is, hogy a közösség által elfogadott módszerek vezessenek a szóban forgó eredményre, s hogy ez az eredmény elvben bárki által igazolható, ellenőrizhető legyen.⁴⁵

A tudományt – és bizonyos mértékben a szaktudományokat is – a „felhasználói oldalnak” is legitimálnia kell. Az ipari, technológiai felhasználás alapvető legitimációs forrás. Azokat a tudományos eredményeket, amelyeket az ipar széles körben fel tud használni, tulajdonképpen nem is kell a tudósközösségnek igazolnia. Ez egy tágabb keretben annyit jelent, hogy azok a technikák, melyek a túlélésben sikeresnek bizonyulnak – az embernek a modern társadalomban már a technicizált környezettel is meg kell birkóznia –, legitimálják azon tudományos eredményeket, melyek a technikák megalkotásához vezettek. Tudományfilozófiai értelemben mondhatjuk azt, hogy ezen tudományos eredmények konfirmáltak, ám csak addig, amíg az ágens környezetének változása sikertelenné nem teszi őket. Innentől már falszifikáltak, tudományos legitimitásuk kétségbevonódik, és végső soron a tudósközösség kénytelen megvonni tőlük a tudományos minősítést.⁴⁶

(2.3.4.6.5) Ágencia

Mivel a tudomány az instrumentális racionalitást valósítja meg, szükségszerűen valamilyen cél szolgálatában áll. Ha pedig az embert problémamegoldó ágensnek tekintjük, akkor a tudomány a problémamegoldásra való felkészültséggel azonos, vagyis mindig egy ágenshez tartozik. Az ágens, amelynek felkészültsége a tudomány, lehet individuális, és lehet kollektív is, hiszen a tudásközösség – bár individuális kutatókból áll, akik egymagukban is dolgozhatnak laboratóriumaikban – egy kollektív ágens, míg a magányos kutató, csakúgy, mint például a könyvvizsgáló vagy akár az építész, többnyire egymagukban oldják meg problémáikat.

⁴⁵ Ez az, amit Kuhn a normál tudománynak nevez. (Kuhn, 1984) A műalkotásnak tartás ez esetben egy elfogadás vagy minősítés lenne, melyet – a művészvilágon mint kollektív ágensen kívül – minden másik ágensnek el kell fogadnia. Ám ez nem minden esetben van így.

⁴⁶ Ez történik a meghaladott paradigmákkal is. (Kuhn, 1984)

A tudomány tekintetében is értelmezhető a státuszról eredően kompetens ágens és a tudománnyal konform cselekvést megvalósító kompetens ágens. Státuszról eredő kompetenciáról beszélhetünk a tudósközösség mint kollektív ágens esetében. Az individuális ágensek hiába rendelkeznek olyan státusszal, mely helyet biztosít nekik a tudósközösségben, az még nem teszi őket kompetens ágensekké, hiszen csak a közösség egésze által akként elismert eredmények minősülhetnek tudományosnak. Az alkotás nem lehet kizárólag egyetlen ágens kiváltsága, hiszen egy tudás attól válik tudományossá, hogy azt mások ellenőrzik, és helyesnek találják. A tudományosság egy adott módszerként látszik, és bizonyos előre rögzített feltevések elfogadásában áll. Ezért aztán minden ágens, aki a tudománnyal foglalkozik (kivéve a tudósközösség egészét mint kollektív ágens), csak „tudománykövető” lehet. Úgy cselekszik, hogy cselekvése összhangban van a tudósközösség által elfogadott (pontosabban konstituált) standardokkal. A tudósközösség egésze azonban státuszából eredően kompetens, hiszen a benne kialakult diszkurzív egyetértés szabja meg, hogy mi az a paradigma, melyet minden tudománnyal foglalkozó ágensnek követnie kell.

(2.3.4.7) Politika

A politika egy szokásos meghatározása szerint: „A hatalom megszerzésére és megtartására, az állami döntések meghozatalában való részvételre, a döntések befolyásolására irányuló tevékenység.” (Andorka, 1997, 643.) A politikai intézmény tehát a hatalom vonatkozásában szignifikálja a világot. Olyanfajta osztályozást valósít meg, mely az ágenseket hatalommal bírókra és hatalommal nem bírókra osztja aszerint, hogy az ágens rendelkezik-e bizonyos döntések meghozatalához szükséges hatalommal. Egy másik meghatározás szerint a politika elsősorban a renddel áll összefüggésben. A politika e szerint a valóságot a közösség számára rendezettként mutatja fel, a közösségi viszonyok egy rendszerét, az ágensek egymás közötti cselekvésének egy stratégiáját nyújtja.⁴⁷

De akár a hatalomról, akár a rendről szól a politika, a világ szimbolikus fakultásához tartozik, hiszen a döntések, melyek a kollektív ágensek egymás közötti viszonyait érintik, nem a nyers fakultásban találhatók meg (és maguk a viszonyok sem).

⁴⁷ „A politika önmagát mindenekelőtt a rendezetlen valósággal szembeállítva, vagyis rendként értelmezi, ami nem status quó, hanem a dolgok számunkra létező valóságát, az adott politikai közösség feltételezett igénye szerinti elrendezettségét jelenti. [...] A politika a mindenkire tartozó, közösségi ügyek végső instanciája, származzanak ezek az élet bármely területéről, az emberek »hozzá« folyamodnak s »benne« cselekednek ügyeik megoldása érdekében. Folytak ugyan illetékességi és hatékonysági viták, de az úgynevezett részpolitikák vagy közpolitikák (*public policy*) térhódítása jelzi, hogy a rendezetlenség elleni küzdelem tematikái áthatják a politikai közösség mindennapjait.” (Szabó, 1997, 30.)

(2.3.4.7.1) Szignifikáció

Miféle szignifikáció is a politika? A politika lehetséges világokat konstituál, mégpedig a politikai közösségre vonatkozóan. Ezen világok rendjét határozza meg. Nem pusztán hatalomról van itt szó, a szignifikáció átszövi a közösség egész életét. A politikai szignifikáció preferenciákat állít fel, és az általa konstituált világok pontosan a preferenciák, a közösség rendje tekintetében térnek el egymástól.⁴⁸

A politikai szignifikáció által meghatározott preferenciák aztán befolyásolják a választásokat, a közösségi döntéseket. Ahogyan a jog gyarmatosította az életvilágot, úgy a különböző politikák (*policy*) is lehatolnak egészen az életvilágba, oly mértékben, hogy a különböző preferenciákat, például akár a korábbi életvilágban fellelhető interperszonális kapcsolatokat is megváltoztathatják.

A különböző politikákat (*policy*) vagy a nagypolitikát tehát értékrendek, preferenciák alkotják. De kik azok, akik e preferenciákat megalkotják? A részpolitikák esetében ezek általában szervezetek, amik nem feltétlenül politikaiak, a nagypolitika esetében azonban olyan politikai szervezetek alakítják ki a preferenciákat, az irányvonalakat, amiket a szokásos nyelvben pártoknak nevezünk. Tulajdonképpen ezek a preferenciák a párt programjában öltenek testet. Úgy is mondhatnánk, hogy a különböző pártprogramok különböző lehetséges politikai világokat konstituálnak.

Íde természetes módon kapcsolható a politika hatalom által történő meghatározása is, hiszen a lehetséges világok konstituálására szolgáló preferenciákat csak a megfelelő pozícióban lévő ágensek alakíthatják ki, formálhatják át.

(2.3.4.7.2) Felkészültség

A politika a közüggyel foglalkozik, és jellegeből adódóan a magánügy nem tud megjelenni benne, ha mégis ez történik, akkor a magánügy tematizálódva, már mint közügy jelenik meg. Ez nem is lehet másként, hiszen a politika a közösségi problémamegoldás eszköze (s egyben közege is – színtere). A privát csak mint a köz határa, komplementere jelenik meg a politikával összefüggésben. Ezért a politikai felkészültség csak a közügyek intézésében, a közösségi viszonyok alakításában lehet a problémamegoldó ágens segítségére. Ha a politikai szignifikáció által a saját ügyét intézi, akkor tulajdonképpen közüggyé teszi az addig még magánügyet. A politika eszközeivel így érhető csak el a magáncélok szolgálata.

Mint mondtuk, a politikai szignifikáció preferenciák felállítását és progra-

⁴⁸ Szabó Márton a következőképp fogalmazza ezt meg: „Régi tudás, hogy a politikai beszéd nem tudományos szöveg, nem magánproblémáról folyó magányos töprengés, de nem is mások becsapásának »művészetek«, hanem sajátos valóságkonstrukció. Olyan beszéd, melynek a középpontjában, mint Arisztotelész írta a Rétorikában, az enthüméma van, vagyis olyan állítás, mely másként is lehetséges.” (Szabó, 1997, 37.)

mok explikálását jelenti. Ezek a preferenciák két értelemben fontosak a közösség számára: egyrészt meghatározzák a cselekvéseket, közösségi döntéseket, másrészt integratív funkciót látnak el. A politika azáltal, hogy preferenciákat állít fel, irányvonalakat jelöl ki, melyek meghatározzák a cselekvést, valamint le is szűkíti a lehetséges világok körét. A preferenciák elfogadása azonban egyben közösségválasztást is jelent, a politikai értelemben vett harcban az egyik oldalra állunk, szemben a másikkal. (Schmitt, 2002) Ugyanakkor az integrációs pártok megjelenésével a preferenciának ez az elfogadása, a valamelyik oldalra állás már nem aktusként jelenik meg.⁴⁹ Az ágens részéről a politikában való részvétel nem annyira a nagypolitikában való részvételként, mint inkább a különböző közpolitikákban (*policy*) való cselekvésként jelenik meg. Ezen közpolitikák mindenhol ott vannak, ahol létezik egyfajta házirend vagy viselkedési útmutató. (Ez a politika intézményének a világot rendeztként való megjelenítését támogatja.)

(2.3.4.7.3) Hozzáférés

A politikát alkotó preferenciához valamilyen módon minden ágens rendelkezik hozzáféréssel, hisz a politika a közösség egészét érinti, annak közügyeivel foglalkozik – még ha egyre-másra próbálja a magánszférát is a politika terébe vonni. Ez elvben így van, hiszen a polgári nyilvánosság az általános hozzáférés elvén áll vagy bukik, és a politika csak a nyilvánosságban tud megjelenni. Azonban egyrészt gyakorlati szempontból a hozzáférés a politikai szignifikációhoz korántsem ennyire egységes, másrészt ez csak a preferenciák elfogadására és támogatására vonatkozik, és nem a preferenciák kialakítására.

⁴⁹ Habermas a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása kapcsán azt írja, hogy az a 19. század végén változik meg végzetesen. „Közben bekövetkezett a polgári nyilvánosság struktúraváltozása; a társas-társadalmi érintkezés intézményei, melyek az okoskodó közönség összetartozását biztosították, elvesztették erejüket vagy teljesen elpusztultak; a kommerciális tömegsajtó irányába tartó fejlődésnek pedig a honorációpártok tömegalapra való átállása felelt meg. [...] Az osztálypárt alternatívája gyanánt az »integrációs párt« az előbbtől nem elég világosan megkülönböztetett formája jött létre; ez a választókat ideiglenesen »ragadja meg«, és helyeslésre készíti őket, anélkül, hogy politikai elmaradottságukat érintené.” (Habermas, 1993, 292–293.) Tehát az előző szakaszban a preferenciák egyrészt közvetlenül meghatározták a cselekvéseket, másrészt a politikai közösséget tevő felkészültség nagyobbik része más közösségképző felkészültségeknek is része volt (pl. társadalmi osztály). Itt a politikai felkészültség lehetővé tette a politikai döntéshozatalban való kvázi részvételt azáltal, hogy a képviselőjelöltek kiválasztásában a helyi honorációrak véleménye volt a mérvadó, akik pedig a politikai klubok aktív szervezői voltak. (Weber, 1970, 414.) Az új struktúrában azonban, ahol tömegessé lett a választójog, már hivatásos politikusok irányítják a politikai üzemet, és a politikai döntéshozatalba való beleszólásra nem sok esélye van a nem párttagoknak. „semmilyen aktivitást nem tanúsít az egyszerű, semmilyen szervezethez nem tartozó, minden párt által csábított szavazó, akinek személyes létezéséről csak a választások alkalmával vesznek tudomást, egyébként csak annyiban létezik, hogy a rá teendő hatást tartják szem előtt, amikor a reklámokat megfogalmazzák.” (Weber, 1970, 427.) Itt csak elfogadni lehet a preferenciát, esetleg azonosulni vele, de az nem határozza meg közvetlen módon a cselekvést, még annyira sem, ahogyan a politikai klubok a honorációpártok döntéseit.

A preferenciák kialakítása – ti. abban az értelemben, hogy azok a politikai közösséget alkotó többi ágens körében egyáltalán elfogadásra legyenek esélyesek – olyan politikai felkészültséget igényel, amelyhez nem minden ágens fér hozzá. Csak bizonyos státusszal rendelkező kollektív (vagy individuális) ágensok prezentálhatnak preferenciákat a közösség számára. A többiek preferenciái kívülmaradnak a politika területén, amennyiben nem kerülnek tárgyalásra a politikai nyilvánosságban, a politikai diskurzusban. Az ilyen helyzetből kialakított preferenciák nem konstituálnak semmiféle lehetséges világot, hiszen nincs mögöttük semmiféle támogatás mindaddig, amíg valamelyik politikai párt (vagy egyéb szervezet) be nem építi azokat saját preferenciái közé.

A spektáció értelmében vett hozzáférés azonban elvben tényleg általános. Az csak gyakorlati értelemben korlátozott. Egyrészt nem minden téma kerül a politika terítékére, vannak olyan kérdések (adott esetben preferenciák), melyek ugyan felfedezhetők a pártprogramok mögött, mégsem kerülnek tematizálásra. Ezen preferenciák tehát a spektátor szerepben lévő ágens számára nem hozzáférhetők. Más vonatkozásban is korlátozódhat azonban a hozzáférés. Ennek lehetnek a nyers fakultásra tartozó okai, és lehetnek a szimbolikus fakultásra, esetleg a transzcendens fakultásra tartozó okai. Mint minden más intézményi felkészültség esetében, itt is szükségesek egyéb felkészültségek. Aki a közösségtől elvonultan él, az nem férhet hozzá a közösség politikai szignifikációihoz; aki bizonyos ideológiai vagy egyéb értékítéletekkel rendelkezik, az esetleg nem hajlandó meghallgatni egyéb preferenciákat, mint a saját oldalát.

(2.3.4.7.4) Legitimáció

A politikai szignifikáció kétféleképp legitimálódhat: egyrészt azáltal, hogy a deklarált politikai preferenciák érvényesülnek, másrészt azáltal, hogy a preferenciát kialakító ágens (leginkább kollektív ágens) pozíciója legitimálódik. Ez két igencsak különböző legitimizálási mód.

A politikai preferenciák megvalósulása vagy érvényesülése adott esetben megerősítheti a preferenciákat kialakítókat, illetőleg magukénak vallók közösségét, és a részleges megvalósulás megerősítheti a további, azonos célkitűzés felé mutató preferenciákat, illetőleg azok elfogadását. Ez azonban csak ritkán valósul meg, mivel a politikai pártok általában nem tartják be azokat az ígéreteket, melyeket a választások során tesznek. (Habermas, 1962)

Ez már átvizs minket egy sokkal fontosabb legitimálási módhoz, nevezetesen a többség elvéhez. A demokratikus közösségekben tulajdonképpen csak az alakíthat ki legitim módon preferenciákat, aki a közösségen belül a többséggel rendelkezik. Kialakításon jelen esetben azt értem, hogy a többség által osztott preferenciáknak van esélyük a megvalósulásra, míg a többiek által kialakított preferenciáknak csak a preferenciákról folyó vitában van szerepük, mint alternatíváknak (ám ezen preferenciák is igényelnek támogatottságot – a legtöbb esetben nem egy individuális ágens preferenciái, hanem egy kollek-

tív ágensé, egy politikai szervezeté). A többség biztosítására szolgál a választás, mely a preferenciaalkotó szervezetek többségi támogatásának megmérése. Vagy fordítva fogalmazva, a preferenciák támogatottságának megmérése, s ekkor a politikai szervezet támogatottsága már csak származtatott.

A mai tömegpártok esetében már nem beszélhetünk radikálisan különböző preferenciákról, és még kevésbé koherens irányvonalról, és ez pontosan azt látszik alátámasztani, hogy a választás a preferenciák támogatásáról szól. Azért kell olykor egymásnak látszólag ellentmondó preferenciákat rögzíteni, hogy biztosítható legyen a többség. Nem a politikai szervezet támogatása a fontos, hanem a preferenciákkal való azonosulás, ami aztán végső soron biztosítja a többséget is az adott politikai szervezetnek, s így legitimálja azt a politikai szignifikációt, amit a szervezet a többségi pozícióból kijelöl.

(2.3.4.7.5) Ágencia

A politika alapvetően a problémamegoldásra társult ágensek közösségének belső működését szabályozza. Ebből eredően ágens nélkül nem létezhet politikai felkészültség sem. Ha a politikai szignifikációt a preferenciákban látjuk, akkor ez kettős értelemben is így van. Egyrészt a politikához kell egy olyan ágens, aki kialakítja a preferenciákat, és kellenek olyan ágensek akik számára kialakítják a preferenciákat.

Kompetens ágensről abban az esetben beszélhetünk, ha az illető ágens rendelkezik egy olyan pozícióval, hogy preferenciái ténylegesen szignifikációként jelenhessenek meg. Ennek a pozíciónak a kijelölése igen nehéz feladat lenne, és semmiképpen sem végezhető el tökéletes pontossággal, hiszen nemcsak a politikai szervezetek alakíthatnak ki ilyen preferenciákat, hanem politikai rendszertől függően akár individuális ágensek is (pl. feudális társadalmakban vagy diktatúrákban), az egyetlen dolog, ami nélkülözhetetlen, a támogatás. Az ágens által prezentált preferenciának rendelkeznie kell valamilyen támogatottsággal – vagy magán a preferencián keresztül, vagy az azt kialakító ágensen keresztül.

A politikai szignifikációt, vagyis a preferenciaadást azonban nem lehet kompetensen támogatni, és nem kompetensen támogatni. A preferencia támogatottsága csak kétféle lehet, vagy támogatott, vagy nem. De egy kijelölt irányvonal elfogadásában nem lehet kompetens egy ágens, míg egy másik inkompetens, hiszen – mint mondtuk – a politika egyrészt teljesen átszövi a közösség életét, másrészt a politika szempontjából tökéletesen lényegtelen, hogy milyen megfontolásból támogat az adott ágens egy preferenciát; arról nem is beszélve, hogy valamilyen preferenciát mindenképpen támogatnia kell, hiszen a preferenciák a lehetséges világokat konstituálják, márpedig mindenki rendelkezik egy képpel arról, hogy milyennek kellene lennie a világnak.

(2.3.4.8) Gazdaság

Gazdaságnak nevezzük a társadalmi termelés rendszerét, a gazdasági tevékenységek, folyamatok összességét, illetőleg ezen tevékenységek és folyamatok színterét. Ez utóbbi értelemben a társadalmi valóság ama területét értjük alatta, ahol a termelés, gazdálkodás végbemegy, vagyis ahol a társadalom szükségleteinek kielégítését szolgáló javak előállítása folyik. Létezik azonban a gazdaság egy másik meghatározása is, mely a szükséges erőforrások szűkösségéből eredezteti a gazdasági cselekvés okát.⁵⁰

Mivel a gazdaság ebben a megközelítésben a cselekvés irányítójaként jelenik meg, a gazdasági intézmény szükségképpen a világ szimbolikus fakultásához tartozik.

(2.3.4.8.1) Szignifikáció

A gazdasági cselekvésre nem a szubsztantív racionalitás, hanem a formális racionalitás jellemző, vagyis az, hogy kalkulálható, és nem az abszolút értékekkel foglalkozik, habár a gazdasági cselekvések sem elemezhetők 100%-ig a formális racionalitás segítségével (mindig van bennük egy etikai dimenzió is). E racionális gazdasági cselekvésre a korai társadalmakban a megtakarítás, a preferenciák által vezérelt fogyasztás, a termelés és a csere volt jellemző. (Weber, 1987) A pénz megjelenésével azonban a racionalitás egy magasabb szintre lépett. A pénz a gazdasági cselekvés meghatározója, hiszen nem ismerünk jobb eszközt a kalkulációra. Mindez azt jelenti, hogy elvben minden, aminek köze van a gazdasághoz, értékelhető a pénz segítségével.

- A pénz segítségével bizonyos javakat milliányi különböző jószágra cserélhetünk, és nem kell megvárunk az alkalmas cserét (közvetett csere).
- Lehetővé válik az értékek felhalmozása egy jövőbeli felhasználás számára.
- Lehetővé válik a haszon kiszámolása, előzetes vagy utólagos megbecslése.
- A gazdasági tevékenységek, erőforrások fölötti hatalom átfordítható pénzösszegre; stb.

Mindebből látható, hogy ha a gazdaságot szignifikációnak kívánjuk felfogni, akkor a legkézenfekvőbb megoldás az, ha ezt a pénzen, pontosabban az

⁵⁰ „Gazdaságról – legalábbis itt – inkább csak akkor fogunk beszélni, ha az olyan eszközökből és lehetséges cselekvésekből, amelyek alkalmasak valamilyen szükségletnek vagy a szükségletek valamilyen halmazának a fedezésére, a cselekvők becslése szerint a szükséglethez képest szűkös készlet áll rendelkezésre, és ez a tény egy sajátos – magát a tény számításba vevő – viselkedés okává válik. A célracionális cselekvés szempontjából ilyenkor magától értetődően az a döntő, hogy ezt a szűkösséget a cselekvő szubjektíve eleve feltételezi, és hozzá igazítja a cselekvését.” (Weber, 1987, 2/1, 35.)

áron keresztül tesszük meg. A gazdaság – mint szignifikáció – a dolog (termék, szolgáltatás stb.) – mint szignifikátum – és a dolog ára – mint szignifikáns – között teremt kapcsolatot. A gazdasági intézményen keresztül az ágensek számára fontos, szükségleteket kielégítő javak összemérhetőkké válnak. Ez számos, a modern társadalom viszonyai közötti szükségletkielégítésre vonatkozó probléma megoldásában segítséget tud nyújtani a problémamegoldó ágens számára.

Azonban az árra vonatkozó gazdasági szignifikáció nem csak a dolog előállításának költségétől függ, sőt, még csak azt sem mondhatjuk, hogy az ár, amit a vásárló megfizet, pontosan kifejezi azon költségeket, amit az adott dolog megszerzése a vásárlónak jelent. Más tényezők mellett a kereslet és kínálat egyensúlya is nagyban befolyásolja egy adott dolog numerikusan (pénzben) kifejezett értékét.⁵¹

A szignifikáció elsősorban a piacon történik, azonban nem a fentebb említett költségalapon. A közgazdászok abban is egyetértenek, hogy nem a költség plusz haszonrés az a technika, ami a gazdasági szignifikációt meghatározza, hanem ennél sokkal bonyolultabb eljárások. Ezen kívül csak a legritkább esetben beszélhetünk a szabadpiaci ármegállapításról, hiszen a piacgazdaságokat az állami szervek is befolyásolják, egyrészt a monopóliumok törvényi korlátozásával, másrészt bizonyos szociális és politikai érdekek érvényesítésével (pl. hatósági ár).

(2.3.4.8.2) Felkészültség

Az ár mint gazdasági szignifikáció többféleképp nyújthat segítséget az ágenseknek a problémamegoldásban. Egyrészt a javak megszerzésében és összemérésében, másrészt, mivel a modern társadalomban minden tevékenység gazdasági tevékenység is egyben, az ár kikalkulálásában. Köznyelviben megfogalmazva: mind a vásárlás, mind az eladás során.

Az árak kialakulásáról már esett szó a fentiekben, de egy igen fontos vonatkozásról még nem, ti, hogy az árak kialakulása alapvetően egy konszenzus eredménye: a vevőnek tökéletesen ellentétes az érdeke, mint az eladónak. Ennek a konszenzusnak az eléréséhez valamiféle diskurzív megegyezésre (alkura) van szükség. Vagy ahogy Habermas mondja, az érvényességi igények egyeztetésére, ez pedig nem történhet meg másképp, mint dialógus által: „[a] diskurzus vélemények és normák problematizált érvényességi igényeinek megalapozására szolgál.” (Habermas, 2001, 67.)

Vannak szituációk vagy színterek, ahol lehetőség van a megegyezésre az érdekek kölcsönös módosítása által, míg más szituációkban ilyen megegye-

⁵¹ „Valamely dolog pénzben kifejezett ára csak egy része, s néha igen kis része a tényleges költségeknek. A kereslet törvénye mindössze azt fogalmazza meg, hogy az emberek kevesebbet készítenek vagy vesznek valamiből, ha annak költsége nő, és többet próbálnak megszerezni, ha csökken a költség. Emlékeztetnünk kell ugyanakkor arra, hogy a *pénz a közös nevező*, így egyben hasznos eszköze az emberi viselkedés megváltoztatásának is.” (Heyne, 1991, 43.)

zésről szó sincs. Habermas is megkülönbözteti ezt a két esetet, mikor instrumentális, célracionális cselekvésként határozza meg „a viselkedési lehetőségek között valamilyen előnyben részesítés alapján meghozandó döntést (például A és nem B árut vásárolok meg, mert annak elfogyasztása nagyobb örömet okoz nekem)”. (Morel et al., 2000, 256.) Ezzel szemben általánosságban az árképzés egy diszkurzív ügy, hiszen ott mindig alkukról van szó.

A gazdasági szignifikáció tehát felkészültségként funkcionálhat egy olyan esetben, mikor megegyezésről van szó, és az esetek legnagyobb százaléka ilyen, hisz mindig mérlegelünk (weberi értelemben ez történik az egyik vagy a másik áru megvásárlása mellett meghozandó döntés során, de ez történik egy munka elvállalása során is). Ugyanakkor nem hasznos egy olyan döntési vagy problémamegoldó szituációban, amikor (mint a fenti habermasi példában) A és B áru között nincsen a gazdasági szignifikáció értelmében különbség. Ha egy ugyanolyan árú szürke és fehér autó között kell választanunk, akkor a színekre vonatkozó preferenciánk alapján döntünk, és nem gazdasági megfontolások alapján (kivéve abban az esetben, ha nem amiatt döntünk, mondjuk, a szürke mellett, mert azt kevesebbet kell mosni, nem látszik meg rajta a kosz stb., egyszóval, ha további, közvetett gazdasági megfontolások vezérelnek minket az autó kiválasztásában).

(2.3.4.8.3) Hozzáférés

A gazdasági szignifikációhoz való hozzáférésben különbséget jelent a két alapvető gazdasági szerepben való megjelenés. Az eladó másként alkalmazza az ár kialakítására, a szignifikációra vonatkozó felkészültségét, mint a vevő. Az ő szemszögéből a befektetett munka és a haszon maximalizálása a meghatározó tényező, míg a vevő számára a kiadások minél alacsonyabb szinten tartása. Ekkor az eladó van prezentáló szerepben, míg a vevő spektátor szerepben.

Természetesen ez egy ideális szituáció, mely nem számol azzal a lehetőséggel sem, hogy egyrészt az árak kialakulása legfőképpen a kereslet-kínálat alapján történik meg (ahol nemcsak az eladónak, hanem a vevőnek is aktív szerep jut), másrészt hogy számos gazdasági tranzakció esetében az árak a közvetlen megegyezés következtében alakulnak ki (egy szerződésben kialakított ár nem feltétlenül ugyanaz, mint a bolti ár, amit vagy megfizetünk, vagy nem).

(2.3.4.8.4) Legitimáció

A gazdasági szignifikációt (vagyis az árat) az legitimálja, hogy mindkét fél, az eladó és a vevő is jól jár – elfogadja az árat –, vagyis hogy az ár „helyesen” írja le a világot. Ha a szükségletek kielégítésére szolgáló javak az ágensek közössége számára elfogadhatók, akkor a gazdasági intézmény fennmarad, ha az árak nem elfogadhatók, akkor a gazdasági intézmény nem írja le helyesen a világot, azaz megkérdőjeleződik.

Ha a gazdasági intézmény olyan szignifikációkat hoz létre (olyan árképző mechanizmusokat alkalmaz), melyek valamelyik gazdasági szerepben szereplő ágens számára elfogadhatatlanok, akkor a szóban forgó szignifikációk (illetőleg az ezeknek megfelelő árképző mechanizmusok) legitimitációja megkérdőjeleződik, ha magának a gazdasági intézménynek a legitimitása nem is. Azonban ezek az esetek sem hagyják érintetlenül az intézmény legitimitását, minél több elfogadhatatlan szignifikációt hoz létre, annál inkább megrendül a gazdasági szereplők (ágensek) bizalma benne, annál inkább megkérdőjeleződik a gazdasági intézmény saját legitimitása is. Egy olyan gazdasági intézmény, mely nem teszi lehetővé a kalkulációt, nem lehet helyes leírása a világnak, hiszen nem teszi lehetővé a gazdaságnak más szignifikációkra való átfordítását.

(2.3.4.8.5) Ágencia

Mint fentebb mondtuk, a gazdasági felkészültség a kalkulációban, a problémamegoldásban nyújt segítséget, ezért bár az árat köti össze a dologgal, mégis sokkal inkább ahhoz az ágenshez tartozik hozzá, aki a dologgal kapcsolatban áll (azt felkínálja, vagy szükségletei kielégítése céljából megszerzi).

Kompetens ágensnek azt az ágenst nevezhetjük a gazdasági felkészültség esetében, aki egyrészt képes a kalkulációt végrehajtani, másrészt aktívan közre tud működni a szignifikálásban, az árképzésben. Az utóbbi egy státuszról eredő kompetencia, míg az előbbi semmiféle státusszal nem áll kapcsolatban.

Az árképzésben részt vevő ágensek olyan pozícióban vannak, hogy a szignifikációt meghatározó módon képesek érvényesíteni érdekeiket – a vevők az ár csökkentésére vonatkozó érdekeiket, az eladók az ár emelésére vonatkozó érdekeiket. Az ilyen megegyezés mindig más tényezők figyelembevételével is zajlik, melyek adott esetben egyáltalán nem a gazdasági intézmény körébe tartoznak.

A gazdasági felkészültség esetében árkövető magatartásról beszélhetünk minden olyan esetben, mikor hiányzik az egyezkedés, az érvényességi igények közös megalapozása. Ezen esetekben az ágens kompetensége abban érhető tetten, hogy képes kiszámolni, megéri-e neki az adott árat követni (akár az áru megvásárlásáról van szó, akár egy ajánlott fogyasztói ár alkalmazásáról). Ebből következően a gazdasági felkészültség más felkészültségekre támaszkodik. Amennyiben valaki nem rendelkezik minimális matematikai felkészültséggel, akkor nem képes kompetensen alkalmazni gazdasági felkészültségét sem.

A kommunikáció színtereiről

Domschitz Mátyás - Hamp Gábor¹

(3.1) Bevezetés

Mindannyian rendelkezünk ismeretekkel megnyilatkozástípusok valamely körére vonatkozóan, hogy azok milyen körülmények között mehetnek végbe (pl. hangozhatnak el), és milyenekben nem. (*Erről nem beszélünk idegenek előtt... Vagy: Az utcán nem jársz zsebre tett kézzel. Vagy: Itt az ideje az ellenvetésnek.* Köszönések és megszólítások stb.) Egy megfigyelő valamely megnyilatkozást hallva elgondolhatja, hogy milyen körülmények között – milyen kontextusban, milyen környezetben – mehetett végbe, még ha azokról egyébként nem is tud. A kommunikációt elsősorban aktusokkal szokás leírni. Az aktusok partikuláris események, amelyek valamely konkrét időpontban és konkrét helyen mennek végbe. Az aktusokban megjelenő tartalmak (kommunikátumok) gyakran szorosan összekapcsolódnak ezekkel a körülményekkel. Ez az összekapcsolódás kézenfekvőnek tűnik például abban a képességünkben, hogy még ha nem ismerjük is egy szóbeli vagy nem szóbeli megnyilatkozás körülményeit, következtetni tudunk rá; akkor pedig, ha csak a körülményeket tudjuk, (sokszor) tisztában vagyunk azzal, hogy közöttük mi válhat kommunikatív tartalommal, és mi nem. Az ezekre vonatkozó előírásokat részben a szocializációval sajátítjuk el, a tanulás is voltaképpen ezeknek az „előírásoknak” az elsajátítását foglalja magában. Tehát ez az összekapcsoltság jól ismert, és a jelenség leírása olykor csak az összekapcsoltság számbavételét foglalja magában, olykor modellek állnak rendelkezésre (pl. szemantikai pragmatika).

A kommunikációhoz szorosan hozzátartozik az a közeg, amelyben a kommunikatív aktus végbemegy, mert ez a közeg hatással van a kommunikáció tartalmára (a kommunikátumra) – arra, hogy a kommunikáció résztvevői miként értékelik azt. Ezt a közeget színtérnek nevezzük, és jelen írás ennek értelmezésére vállalkozik. Nem valamely partikuláris színteret mutat be, nem is partikuláris színterek típusait, hanem azoknak a fogalmaknak a kifejtésére vállalkozik, amelyekkel színterek leírhatók.

¹ Pete Krisztián közreműködésével.

(3.1.1) A SZÍNTÉR TERMINUS MINDENNAPI HASZNÁLATA

A színtér: tér, ahol események zajlanak, játszódnak vagy következnek be, esetleg – a várakozás ellenére – nem történnek meg, továbbá ahol vannak dolgok, vagy amelyből éppenséggel hiányoznak.² A színtér sokszor nem tűnik többnek egy térszeletnél, egy színhelynél (mondjuk egy teremnél), ahol például „a kortárs képzőművészeti alkotások bemutatása, gyűjtése [történik]”,³ vagyis egy olyan tér, amely alkalmat kínál bizonyos típusú (itt: közművelődési) események megtörténtehez; vagy a hadszíntér katonai hadműveletek végrehajtására. A színtereknek „eseménykarakterük” van: akkor színtér egy térszelet, ha ott *bizonyos fajta* események szoktak lejátszódnani, fognak lejátszódnani, kívánatos, hogy lejátszódjanak. Ha nem olyan esemény játszódik le, akkor azt mondjuk, arra nem alkalmas a színtér. Vagy pedig azt mondjuk, az esemény nem oda való. Harsány telefonálás zsúfolt buszra; nagyopera kamarszínpadra; *nicht vor dem Kind* beszéd a gyerek elé. (Ez azonban változik, például a tömegháborúk előtt a civilek lakta területek – mutatis mutandis – nem voltak hadszínterek; ebben a tömegháborúk komoly változást hoztak.) A tér befogadja az eseményt, helyet ad neki. A téri metafora alapján: ami pedig befogad, helyt ad eseményeknek, térként kezd „viselkedni”. A telefonálás alkalmas színtér például időpont egyeztetésére, de nem alkalmas pénzügyek tisztázására. Színtér a levél vagy a levelezés, színtér a virtuális tér. Színteret alkot szülő és gyerek a fenti *nicht vor dem Kind* példában. A színtér összefüggésben áll a témákkal – a felmerült témák per analogiam színtereket alakítanak, színterek megengednek témákat vagy sem.

A színtér – nem csak tér (ha *téren* elsősorban vagy kizárólag a befogadottól független befogadó keretet értünk). Ami a színtéren előfordul, maga is alakító-jává lesz a színtérnek. A színtér: környezet; amelynek ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük az ott vagy abban megtörténő kommunikatív eseményt. A kommunikációesemények színterein vannak olyanok, akik résztvevői az eseménynek, és vannak, akik csak figyelői, de mindkettő – egyik aktivitásával, másik aktivitásának hiányával – alakítója a színtérnek. A színtérnek van története és dinamikája.

A színtér: nem csak tér; és nem is feltétlenül elsősorban tér;⁴ lehet mondanivaló, vagy lehet beszélni a „*Tüskevár*[ról] mint nevelési tér[ről]”.⁵ Vagyis a színtér – anélkül, hogy azt a „tér” fizikai értelmében kellene felfognunk – lehetőséget kínál bizonyos események, tevékenységek, aktivitások megtörténtehez, létrejöttéhez.⁶ A színtéren előforduló kommunikatív esemény megértése

² **színtér** fn [...] **2.** (vál) Vmely valóságos, rendsz. közérdekű történet helye; színhely. *Magyarország heves időjárási változások színtere. A pün háború színtere áttevődött Itáliába. Az egész bányavidék a sztrájkok színterévé vált. Ha az országgyűlés részletes törvényekkel nem lépne föl... a magukra hagyott megyék új erőszakok színterévé válnának.* Kem. [...] (MTA NYI, 1980, VI.)

³ <http://www.vendegvaro.hu/33-230&e=7629>

⁴ <http://www.deutschebotschaft-budapest.hu/hu/wirtschaft/deutschland/index.php&e=7629>

⁵ <http://www.opkm.hu/konyvesnevelés/2000/2/cikk18.html>

⁶ <http://bocs.hu/3part/sebeok-01-04.htm&e=7629>

többek között szándékok felismerését is magában foglalja. Egy adott színtér megértése azonban nem feltétlenül jelenti szándékok leírását is.⁷ A szándék felismerése bizonyos színtereken fontos, más színtereken elhanyagolható jelentőségű.

Színtéren olykor *közéleti nyilvánosságot* értünk,⁸ ugyanakkor vannak olyan színterek, amelyek bizonyosan nem nyilvánosak a *közéleti nyilvánosság* értelmében. Szokásos használatában a színtér színházi⁹ eredetének fogalmi környezetét adja hozzá a metaforikus (vagy metaforikusabb) nyilvánosságjellegű jelentéseihez (...átrendezhető..., ...események játszódhatnak benne..., ...bejátszható..., ...szereplők mozognak benne..., ...szemlélői vannak az ott zajló eseményeknek..., ...változhat... stb.). A téri metafora legfontosabb elemei a befogadás és a teret meghatározó konstituensek, amelyek egyben vagy ezáltal meghatározzák azt is, hogy milyen eseményre (pl. nagyság szerint) van lehetőség az adott térben. A mindennapi nyelvben a színtér szó leggyakrabban színházi, közösségi-politikai szövegekben fordul elő. Manapság gyakran megjelenik zenekritikai környezetben, ahol pl. metálszíntérről, punkszíntérről stb. beszélnek. Az ebben a közegben elterjedt szóhasználat a *műfaj* – aminél több – és a *(szub)kultúra* – aminél kevésbé átfogó – között jelöli ki a színtér jelentését. Ezen a színtéren vannak például előadók és vannak rajongók.

(3.1.2) PROBLÉMATÖRTÉNETI HÁTTEREK: A SZÍNTÉR SZOKÁSOS KONCEPCIÓI

A kommunikációkutatásban a színtér szokásosan a kommunikációs aktus környezetére vonatkozik.

A színtér a geopolitikai tér olyan különböző típusait jelenti, ahol az azonos vagy különböző szinteken aktív ágensek kommunikációja megvalósul. A kommunikáció összes szintje és a kommunikáció szintjeinek összes lehetséges kombinációja legalább négy eltérő típusú – a földrajzi és/vagy geopolitikai tér különböző, helyi, regionális, országos vagy nemzetközi szintjein ta-

⁷ Például az irodalomkritikus – legalábbis bizonyos irodalomelméleti megközelítések szerint – nem azzal jut közelebb egy irodalmi mű megértéséhez, hogy szerzői szándékokat azonosít, hanem ha leírja, hogy az adott mű megjelenése módosította-e vagy sem, ha igen, milyen módon az irodalmi (művészeti, társadalmi) színteret. A szándékok ebben az esetben a szerző biográfiájához tartozó, személyes színterét alakító tényezők, a leírás szempontjából azonban irrelevánsak.

⁸ **színtér** fn [...] **3.** (átv, sajtó) A közélet nyilvánossága. A világpolitika színtere. Új politikai erő jelent meg a -en. Az események haladta [= haladása] új-új sereg történeti személyt hoz színtérre. Ar. (MTA NYI, 1980, VI.)

⁹ **színtér** fn **1.** (Szín, rég) Színpad (l). A ~ kertet ábrázol. Sok statiszta nyüzsgött a -en. || **a.** (Szín, rég) A színpadi történésnek díszlettel ábrázolt helye; színhely. Bánk bán első felvonásában színtere a királyi palota egyik terme. Amint véletlen hasonlatokkal, úgy játszhatik a költő a színtérrel is a naiv néző előtt. PétJ. [...] (MTA NYI, 1980, VI.)

lálható – szintereken belül helyezkedhet el. A helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szintéren végbemenő kommunikáció tehát a következő szinteken belül, illetőleg szintek között történhet:

- egyének;
- kis csoportok;
- helyi, regionális, nemzeti vagy nemzetközi szervezetek;
- közösségek, kis- és nagyvárosok;
- társadalmak (nemzetek, államok stb.);
- szuverén államok alkotta koalíciók és egyéb nemzetközi szervezetek. (Rosengren, 2004, 195.)

Ez a megközelítés a szintér téri jellegét emeli ki – bár ebben a leírásban sem csak fizikai sajátosságokkal rendelkezik ez a tér –, és a kommunikáló ágensektől valamiképpen független, azokat és kommunikációjukat befogadó tárként mutatkozik.

A problémátörténeti előzményeket számba véve a *kontextusról* tűnik úgy, hogy a kommunikációkutatásban csakúgy, mint más kutatási területeken – többé-kevésbé – egybeesik azzal, amit *színtérként* írunk le. A *kontextus* jelentős konceptuális szerepet a nyelvvel kapcsolatos vizsgálódásokban (de nem elsősorban a hagyományos, szövegnél kisebb egységekkel foglalkozó területeken), filológiai-kritikai kutatásokban és a megismerést problematizáló területeken (pszichológia, kognitív tudományok), valamint ezek határterületein kap. A *kontextus* szövegkörnyezetet, szövegösszefüggést jelent. A szó etimológiája alapján – con: együtt, textus: szöveg – a *kontextus* az adott textussal *együttlétező* vagy legalábbis a textustól valamilyen értelemben elkülönülő, de az értelmezés szempontjából vele szorosan összekapcsolt, -kapcsolandó entitásokra utal. Például azon jelek összességére, melyek kisebb-nagyobb mértékben meghatározzák vagy befolyásolják egy nyelvi közlés jelentését, funkcióját. Kísérletet lehet tenni arra, hogy ezeket az elemeket típusok szerint osztályozzuk. Osztályozási szempont lehet, ha elválasztjuk az adott megnyilatkozás kódrendszerében jelenlévő elemeket, illetőleg az ettől különbözőket (erre utal például Petőfi S. János *ko-textuális – kontextuális* megkülönböztetése¹⁰). Az ilyenfajta megkülönböztetésnek az elérhetőség szempontjából lehet jelentősége, mivel ezekhez a típusokhoz másféle elérhetőség tartozhat.

Mivel a *színtér* és a *kontextus*, úgy tűnik, szorosan kapcsolódnak egymáshoz, nem kecsegtet túl sok haszonnal, ha a *kontextus* sokrétű és sokoldalú használata – valamint az a tény, hogy a kifejezés a mindennapi nyelv részévé vált – eredményezte gazdag konnotáció reflektálatlanul marad. Érdeemes megvizsgálni, hogy a *kontextus* értelmei – szövegkörnyezet, értelmezési keret, vonatkoztatási rendszer, értelmezési horizont stb. – milyen problémák megoldásában játszanak szerepet; milyen elméleti vonatkozásai vannak a különböző

¹⁰ A ko-textus kifejezést Petőfi S. János használta először (Petőfi, 1971).

vizsgálódási területeken. E dolgozatban ez csak töredékes lesz; de ahhoz a célhoz, hogy a *színtér* fogalmát pontosabban megértsük, közelebb visz.

A kontextualitás kérdése a nyelvvel kapcsolatban a pragmatika megjelenésével vált részben értelmezhetővé, részben pedig kezelhetővé. A szemantikai pragmatikában – és annak filozófiai előzményeiben, pl. Wittgenstein, 1953; Austin, 1990 – két markáns álláspontot lehet elkülöníteni. Mindkettőben közös a kiindulópont, hogy a megnyilatkozások nyelvészeti eszközökkel leírható sajátosságai nem elégségesek a megnyilatkozó szándékolta, illetőleg a megnyilatkozás befogadója által megértett jelentések leírására. (Például elképzelhetünk egy helyzetet, amelyben a következő párbeszéd zajlik le: „– Játsszák a *Sarcot*. – Majd szétmegy a fejem. – Csak azt akartam mondani, hogy már meggyógyult a Kallus.” Nem okoz nehézséget értelmezni a dialógust, és észrevenni a félreértést, amikor is az egyik beszélő megnyilatkozását arra történő felszólításként értelmezte a másik, hogy menjenek színházba, és ő ezt elutasítja, mire az első pontosítja megjegyzése szándékolt értelmét. Azonban egyáltalában nem magától értetődő, hogy a „játsszák a *Sarcot*” kijelentés hogyan tudja azt jelenteni, hogy menjünk színházba, miközben nyilvánvaló, hogy ezt értette rajta a második beszélő; a nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai, valamint a beszélők lexikális tudása [értsd lexikona] ezt magában nem magyarázza meg.) A szemantikai pragmatikában míg az egyik álláspont amellet áll ki, hogy ezeket a további jelentéseket szabályok követése és felismerése révén nyerjük, addig a másik álláspont – miközben elismeri, hogy vannak konvencionálissá vált/váló nyelvi vagy nem nyelvi (konstitutív) szabályok – azt hangsúlyozza, hogy e jelentések egy része (valójában a jelentős része) nem szabálykövetésként értelmezendő. Az előbbit például Searle képviseli (lásd Searle, 1969; vö. még Worth–Gross, 1974, Labov–Fanshell, 1997), az utóbbit pl. Grice (1957, 1975) vagy a grice-i indíttatású relevanciaelmélet. (Sperber–Wilson, 1986) A grice-i felfogásból most azt emeljük ki, hogy a szándékolt jelentés felismeréséhez egy olyan modellt kínál, amelyben az értelmezést egy előzetes elvárásrendszer teszi lehetővé. Ha az elvárásaink nem teljesülnek, akkor egy következtetési folyamat indul meg az értelmezőben, amelynek konklúziója (*implikációjára*) egy új jelentés (amely vagy egybevág a szándékolt jelentéssel, vagy sem, és ekkor félreértés áll fenn). Például „a majd szétmegy a fejem” kijelentés látszólag megsérti az első beszélőnek azt az elvárását, hogy a másik reakciója tematikusan kapcsolódjon (legyen releváns) a megnyilatkozásra, és egy konvencionálisnak tekinthető elutasítással (tipikus ürügy stb.) vagy elfogadással reagál. Ezt ismeri fel az első beszélő. Tehát itt nem szabályok követéséről van szó, hanem egy szüntelen értékelési folyamatról. A relevanciaelméletben „a kontextus nem egyszer és mindenkorra adott, hanem megnyilatkozásról megnyilatkozásra fel kell építeni”. (Reboul–Moeschler, 2000, 85.) A kontextust itt „a logikai forma fogalmaiból nyert információk [...], illetőleg az érzékelhető környezet [...] és a megelőző megnyilatkozások interpretációja” alkotja (ibid. 86.). A relevanciaelmélet újdonsága az, hogy modellt kínál annak a folyamatnak a leírására, hogy egy adott kommunikációs helyzetben a résztvevők számára elérhető információk közül hogyan választják ki a relevánsakat.

A kontextus, illetőleg a kontextuális tudásra vonatkozó kérdések a kognitív pszichológiában is több területen megjelennek. Az egyik ilyen terület a percepciókutatás régi (pszichológiai, filozófiai) kérdése, ti. hogy az észlelés egy felülről vagy alulról vezérelt folyamatként írható-e le. Vagyis mi határozza meg azt, hogy minek észlelünk valamit a környezetünkben: az észlelést az érzékszervek közvetítette inger vagy előzetes tudások irányítják. A felülről vezérelt folyamatelgondolást jól példázza a közismert koktélpárti-effektus, és mellette például az alaklélektanból ismert jelenségek szólnak. A kontextualitás kérdése ezen a területen úgy jelenik meg, hogy a klasszikus felfogással (vagyis a pszichológiában sokáig bevett nézetnek számító felülről vezérelt felfogással) szemben megjelentek az olyan modellek is, amelyek ezt az előzetes tudást csak másodlagosnak vagy utólagosnak tekintik, vagy legalábbis a kizárólagosságát megkérdőjelezzik. A kontextus kifejezés itt ezekre az előzetes tudásokra mint a percepció folyamat kontextusára utal. Például pszicholingvisztikai kísérletek azt mutatják, hogy kétértelmű kifejezések észlelésekor minden jelentés aktivizálódik, és a releváns jelentés kiválasztása csak utólagos (még ha ez századmásodpercnyi tartományban is értendő). A klasszikus modell(ek), a vele szemben álló (pl. konnekcionista) modellek és a köztes megoldásként javasolt modellek bemutatásától itt eltekinthetünk, azt mindenesetre érdemes szem előtt tartanunk, hogy egyfelől a kontextus ebben a szöveggörnyezetben (előzetes) tudásainkra vonatkozik, tehát mentális vagy pszichológiai kontextusról van szó; másfelől (pl. nyelvi elemek) értelmezéséhez a tudások elérhetőségének pszichológiai modelljei gyakran nagyon is intuícióellenesek. (Pl. abban az értelemben, hogy az elérhetőség szemantikailag nem áttetsző folyamat, vagyis olyan elemek manipulációjával történik, amelyek nyelvi-szimbolikus kategóriáink számára nem hozzáférhetőek.) Az egészséges megközelítés – vagyis hogy mit fogunk fel, azt voltaképp már előzetes tudásaink meghatározzák; ahol ezek az előzetes tudások valamiféle sémaként irányítják a percepciót – nemcsak a percepciókutatásban, hanem például a fogalmi tudások mentális reprezentációjának modelljeiben (vagyis az arra a kérdésre született válaszokban, hogy mik is a fogalmak és miként is „vannak a fejünkben”) is meghatározóvá vált. A klasszikus modellekkel szemben, amelyek képzetként próbálják leírni a fogalmakat, megjelentek azok az elgondolások, amelyekben a fogalmak arisztotelészi definícióként, meghatározó jegyekkel vannak megragadva; ezek helyett születtek az olyan javaslatok, amelyek a fogalmakat prototípusokként, forgatókönyveként stb. írják le.

A mesterségesintelligencia-kutatás egy másik olyan terület, ahol a *kontextus*nak fontos szerep jut. Ez a terület bizonyos pontokon érintkezik a kognitív pszichológiában (vagy kognitív tudományban) kidolgozott megismerésmoделlekkel, amennyiben funkcionális szempontból azonos (hasonló) jelenségről van szó (ti. információkeresésről). A probléma, amellyel az MI-kutatók számára felmerül: hogyan kell tárolni egy alkalmazásban az adott feladat végrehajtásához szükséges információkat. Ez a kérdés már egyszerű feladatoknál sem triviális, még nagy tárolási kapacitású és gyors adatfeldolgo-

zásra képes hardverkörnyezetben sem. Különösen érdekesek azok a törekvések, amelyek azt tűzték ki célul, hogy olyan háttértudást építsenek gépi alkalmazások számára, amelyek az ember mindennapi rutinjaiban használt tudásokat próbálják szimulálni (pl. CYC-projekt, Open Mind). A klasszikus MI-probléma, amelyben a kontextusra vonatkozó tudásoknak nagy szerepük van, az ún. keretprobléma, vagyis az a kérdés, hogy a gépi alkalmazás a rendelkezésre álló információk, illetőleg információmanipuláló képessége révén általa előállítható tudásokból hogyan tudja az adott probléma szempontjából releváns információt kinyerni.

A kontextus kérdése az empirikus tudományművelés adatgyűjtés és -feldolgozás módszertana szempontjából is nagy jelentőségű – történjék bár az adatgyűjtés kísérleti vagy nem kísérleti környezetben. Ugyanis a megbízható adatgyűjtés és -rögzítés feltétele, hogy a vizsgált jelenség oksági összefüggéseinek leírása minél kevesebb tényező bevezetésével történjék. A kutatásmethodikai elvárás az, hogy a megbízhatóság érdekében a vizsgált jelenség leírása (értelmezése, kauzális kapcsolataink feltárása) kevés változó kontextusában történjék, a többi – a jelenséget esetleg befolyásoló – elemet szándékolatlan figyelmen kívül kell hagyni. Ez a *ceteris paribus* elv nemcsak egy parszimoniikus szabály – vagyis hogy a kevesebb változóval operáló magyarázat jobb annál, amelyik több változóval tesz ezt –, hanem az adatgyűjtés megbízhatóságára vonatkozó ellenőrzési szempont is. A kontextusszűkítés – vizsgálati körülmények között – megjelenhet úgy, mint a vizsgált jelenséget befolyásoló korlátozás (pl. double blind eljárás), és megjelenhet mint a kutató által vizsgált tényezők korlátozása. (Pl. Knippendorf, 1995, 24. skk.)

Egyes filozófiai nézetek szerint a különböző elméletek a jelenségek különböző kontextusait írják le. Erre jó példa a James által említett fizikai és pszichikai kontextus. (James, 1890)

Kontextusról beszélhetünk nemcsak a szövegek, de minden egyéb dolog, jelenség esetében is, amikor valaminek a környezetére utalunk. Ha azonban csak a környezetet értenénk alatta, akkor nem lenne szükségünk magára a kontextus kifejezésre, hiszen használhatnánk helyette a környezet kifejezést is. A kontextusnak tehát valami mást, valami többet kell jelentenie. A kontextust szokták aképpen is jellemezni, mint értelmi összefüggést, a dolgot megvilágító körülményeket. Ebből a megfogalmazásból látszik, hogy amikor egy dolog kontextusáról beszélünk, akkor nem pusztán a dolog körüli egyéb dolgokat értjük alatta, hanem a dologgal valamilyen viszonyban álló minden egyéb dolgot vagy tényezőt. Tulajdonképpen minden olyan tényezőt, mely a dolog meghatározásában vagy megítélésében szerepet játszik, amely nélkül nem tudnánk a dolgot helyesen értelmezni. (Tótfalusi, 1986)

Alvin Goldman *A tudás oksági elmélete* (1995) című tanulmányában a következő kérdést teszi fel. A tudás oksági elméletében hívők szerint hiteink oksági viszony(ok)ban állnak a világ dolgaival. De mely dolgokkal? Az egész világmindenséggel vagy csak öt dologgal, esetleg tízzel? Látható, hogy már akkor problémákba ütközünk, ha pusztán az okságilag meghatározó tényezőket értve a kontextus alatt, megpróbáljuk azokat bevonni az értelmezés keretébe.

A fenti megfontolásokon kívül beszélhetünk még hermeneutikai értelemben szövegen belüli, illetőleg kívüli kontextusról, hiszen egy adott szöveg egy mondata viszonyban áll a szövegben szereplő többi mondattal és természetesen a szemantikai viszonyai alapján a szövegen kívüli valósággal is. (Grondin, 2002) Beszélhetünk az adott szöveg létrehozásának és befogadásának kontextusáról, hiszen a kettő nem feltétlenül esik egybe sem időben, sem térben. Ezzel némileg szembeszáll a dekonstrukció, mely szerint a létrehozói kontextusról beszélni teljesen felesleges és értelmetlen is, hiszen a szövegek csak a befogadásban élnek, és minden egyes befogadás megkívánja a szöveg dekonstruálását, vagyis minden egyes befogadás különbözik mindegyik másiktól. (Culler, 1997)

A nyelvhasználat rendkívüli módon függ a használat kontextusától, ez meghatározza a jelentést (Wittgenstein szerint egyenesen konstituálja) és a használati szabályokat. Egy bizonyos értelemben mondhatjuk azt is, hogy a nyelv csak nyelvjátékokban él, vagyis csak meghatározott kontextusokban, és azoktól el nem választható. De nemcsak a közösségi nyelvhasználatot határozza meg a kontextus, hanem az egyéni is; mindenféle verbális viselkedést, mind közösségi, mind egyéni szinten. A kontextus a 20. század közepén Wittgenstein és Austin munkája révén vált a nyelv tanulmányozásának egyik központi fogalmává. Fregét idézve Wittgenstein azt mondja, hogy az ember csak egy nyelv kontextusában érthet meg egy mondatot. (Borradori, 1999) Itt azonban nem csak a nyelvre mint absztrakt entitásra kell gondolni. Wittgenstein ezt nyilvánvalóvá tette a használat hangsúlyozásával. A nyelv kulturális kód is, és a nyelvhasználat társadalmi jelenség. Ennélfogva a megértés kontextusa nemcsak a „szövegekörnyezet”, hanem a fizikai, társadalmi, kulturális környezet is. Ezt mind figyelembe kell vennünk, amikor egy megnyilatkozás kontextusáról beszélünk.

A kontextust meg kell különböztetnünk a ko-textustól,¹⁰ mert míg az előbbi egy szituációs környezetre utal, addig az utóbbi egy verbális környezetre. A ko-textus kifejezés a szövegen belüli és a szövegen kívüli elemek közötti különbséget hangsúlyozza. A ko-textus a szövegen belüli elemekkel foglalkozik, és felöleli a szöveg nyelvtanát, de olyan nem nyelvtani összetevőket is, mint a metrikum, a ritmus, az eufónia stb., mindazokat, amik a szövegben benne foglaltatnak. A kontextus pedig a szövegen kívüli elemeket öleli fel, úgy mint az extenzionális szemantikai értékeket, a kulturális fogalmakat, előfeltevéseket, a beszélők és hallgatók (írók-olvasók) elvárásait stb.; általában mindent, ami a jelentéssel és a pragmatikával kapcsolatos. (Sebeok, 1986)

Ám ezen oksági kontextusértelmezés nem fedi le mindazokat az eseteket, amikről mint kontextusról szoktunk beszélni. Vegyük például a sakkbábuk esetét. A bábuk értékét a saktáblán nem csupán rangjuk, hanem pillanatnyi pozíciójuk is meghatározza. Ez az érték pedig nemcsak azt jelenti, hogy le tudnak-e ütni egy ellenséges figurát, vagy éppen sakkot tudnak-e adni, hanem hogy hosszú távon miképpen befolyásolják a játék kimenetelét. Vagyis az oksági kontextuson kívül beszélhetünk például történelmi kontextusról is. A kontextus kifejezéssel utalhatunk egy bizonyos témakörre is. Például a ká-

non egy keresztény vagy bibliaértelmezési kontextusban nem ugyanazt jelenti, mint amikor irodalmárok beszélgetnek a kánonról vagy mondjuk a quattrocento művészei.

És hogyha a téma szerinti kontextualitásnál tartunk, akkor bevezethetünk egy másik megkülönböztetést is: a mindennapi és a szaktudományos kontextualitás közötti különbséget. A mindennapi életben is utalunk kontextusokra, figyelembe vesszük őket értelmezéseink során, de nem abban az értelemben, amiben mondjuk egy társadalomtudós. A természettudományok és kutatóik kívül állanak a tárgyakon, ezért számukra igazából csak az oksági kontextusnak van értelme. Ezzel szemben egy antropológus már a társadalmi szituáción belülről figyeli az adott társadalmat, számára nem elégséges az oksági, természettudományos módszerekkel megfigyelhető kontextualitás. Neki sok egyéb más dologról is beszámolót kell adni, rendszerint olyan dolgokról, melyeket mindennapjaink társadalmi érintkezései során mi is figyelembe veszünk, de inkább tudattalanul, nem tematizálva azokat. A társadalomtudósnak erre is ki kell dolgoznia a megfelelő módszereket. A kontextusról tehát vannak mindennapi, azaz tudomány előtti ismereteink és értelmezéseink, és vannak szaktudományos fogalmaink, felismeréseink és tudásunk. Az előbbieket nagyjából a jelenségek felszínét képesek megragadni; az utóbbiak egyik fő célja a láthatatlan összefüggések feltárása. Az előbbiektől különös felkészülést nem igénylően, nagyjában-egészében mindnyájan rendelkezünk, az utóbbiak tudományos ismereteket és módszereket követelnek, amelyekkel a mindennapi tudásunkban nem vagy csak kevésbé rendelkezünk. Mindez röviden azt jelenti, hogy a kontextualitás figyelembevétele megragadhat a tudomány előtti gondolkodás szintjén, vagy gazdagíthatja a tudományos munkát. (Fehér-Hársing, 1977)

Sok esetben azt, ami színtérként jelenik meg, ágensként is le lehet írni. „A »kollektív ágens«, a »(belső) nyilvánosság« és a »problémamegoldás sajátos (kommunikatív) színtere« terminusok gyakran ugyanazt a jelenséget írják le, noha, természetesen, maguk a terminusok nem szinonimák. ([5.2]) Ebből következően ezekkel a terminusokkal igen különböző helyzetek is leírhatók, akár például egy bizonyos család (mint kollektív ágens) problémamegoldó részvétele a szomszédosságban (mint a problémamegoldás sajátos színterén), amely jelenti azt, hogy a szomszédosságban található (belső) nyilvánosság a családnak külső nyilvánossága, amelyben saját belső nyilvánossága csak szűrten jelenik meg; vagy például egy bizonyos véleményáramlatnak mint ezen véleményt hordozó individuumokból integrálódott kollektív ágensnek a hatását jogalkotásban, amely kanalizálja a problémamegoldásokat.” Ettől nem függetlenül: a nyilvánosság mindig színtérhez kötött, s így egy-egy nyilvánosság mint valamely ágens egyik meghatározó konstituense írható le.

(3.2) A színtér participációs koncepciója

(3.2.1) ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

A színtér nem magában áll, hanem mindig ágenshez kötött, és az *ágens* mindig színtérhez kapcsolódik. Ágensek megnyilvánulásaikban mutatkoznak meg ágensként. Színtér tehát az a *hely*, ahol az ágens ágensként megnyilvánul.

A színtér elemzésénél elsőként olyan fogalmak merülnek fel: mint téri és időbeli körülmények, az esemény nyilvánossága (vagyis hány résztvevője van egy eseménynek¹¹), a résztvevők integráltsága, vagyis az, hogy milyen módon tudnak egymásról, milyen mértékben vannak figyelemmel egymásra. A sor nyilván folytatható, de ennél lényegesebb az, hogy mindezek az esemény valamely résztvevőjének/résztvevőinek (akár megfigyelői résztvevő[k]) értelmezési keretében adottak.¹² A körülményekbe beletartoznak nemcsak a megnyilatkozás környezetének a speciális és temporális adottságai, hanem a jelenlévők – vagyis a színtéren lévők – ezekre vonatkozó ismeretei, előzetes tudásai, képességei, elvárásai – összefoglalóan: felkészültségei. A színtér elemzésénél az elérhető felkészültségeket kell figyelembe vennünk.

Amennyiben tehát a színteret konstituálja az ágensek felkészültsége, akkor a színtér leírását mindig ágensek felkészültségére hivatkozva lehet megadni. Ebből következően különböző felkészültségtípusok különböző színtértípusokat eredményeznek. Nevezzük összefoglalóan színtérnek mindazokat a körülményeket, amelyek valamely ágens számára meghatározzák egy adott esemény lehetséges „interpretációit”. Ez az értelmezés nem a megnyilatkozás körülményeire hivatkozik, hanem lehetséges „interpretációira”, vagyis arra, hogy milyenként ismeri fel az ágens mindazt, ami körülötte történik. Ugyanis például egy kijelentést ki lehet ragadni eredeti kontextusából, jól vagy rosszul idézni lehet stb., és ezzel új kontextusba, új színtérbe helyeződhet. Az *interpretáció* terminus bevezetése arra utal, hogy a megnyilatkozások „értelme” mindig egy adott ágens vagy ágensek interpretációs kapacitásával, kapacitásaival van összefüggésben. Erre a későbbiekben mint az ágens *sajátvilágára* fogunk hivatkozni.

A színtéren tehát az ágens felkészültségeivel van jelen, továbbá jelen vannak vagy lehetnek – az adott ágens felkészültségeivel elérhető – más ágensek. A színtér tér, de szerencsésebb ezt nem egyfajta statikus tartálynak elgondol-

¹¹ Például a kommunikáció körülményeire való egyik tipikus hivatkozás a potenciális résztvevők számára vonatkozik. Ennek alapján szokás kommunikációs szintekről beszélni: személyes, csoportos, szervezeti, tömegkommunikáció stb.

¹² Például a titok esetében: nem tudjuk a titok (vagy titokátadás, eltitkolás) fogalmát „külső” változókkal megadni, például azzal, hogy a titok valami olyan, amit kevesen tudnak. Hiszen lehet olyan titok, amit nagyon sok titokgazda tud. A titokhoz a titoktudónak az a tudása tartozik hozzá, hogy vannak olyanok, akik nem tudják – esetleg így: nem tudhatják – azt; másfelől például egy kitudódott titok esetében a titkot már – nem titokgazdaként – ismerőknek az a tudása, hogy valaki ezt el akarta titkolni. A *'titok'* az adott tudás státuszára vonatkozó tudással (valakinek a tudásával) adható meg. Ez tehát egy taxonómiai szempont: az adott dologról való tudás birtoklásának és birtokolhatóságának körére vonatkozó *tudás*.

ni (lásd fenn), hanem a jelenlévő ágensek felkészültségei által *kifeszülő* térnek. A színteret konstituáló ágensek felkészültsége az ágensek (humán kommunikáció esetében például a kor-, a társadalmi státusz-, a kulturális felkészültségek stb.) különbségére vonatkozó tudásokat is magában foglalja, illetőleg ezek közössége és kölcsönössége alakítja. A felkészültségek változása a színteret alakítja – a színtér változó, vagyis a felkészültségek kölcsönös (vagy kölcsönösnek vélt) tartományának folyamatos változásával folytonosan változik. A színtér – legalábbis részben – változtatható az ágensek erőfeszítéseinek a következményeként (pl. amikor arra törekszünk, hogy valameről ne úgy beszéljünk, ahogyan eddig; ajánlatokat tehetünk a változtatásra), és spontán módon megváltozhat. Az átalakulásra való reflexióra vagy van az ágenseknek felkészültségük, vagy nincs.

(3.2.1.1) A participációról

A participációs felfogás mint kommunikációelmélet arra a kérdésre keres választ, hogy miféle jelenségek azok, amelyeket „kommunikációs”-ként vagy „kommunikatív”-ként kategorizálunk, és abból a felismerésből indul ki, hogy a kommunikáció egy nagyon alapvető készlettel van összefüggésben. Vannak létezők, amelyek folyamatosan, saját érdekükben,¹³ túlélési esélyeik maximális növelése érdekében cselekszenek. (És vannak olyan létezők, amelyek nem ilyenek.) Ahhoz, hogy ez sikeres legyen, az adott létezőnek fel kell ismernie – az *ismer* valamilyen értelmében – az adott S_i állapotot, amelyben van, és fel kell ismernie – az *ismer* valamilyen értelmében – egy másik (S_i -től esetleg nem különböző) S_j állapotot, amelyben S_i állapotból kiindulva túlélési esélyei lokálisan¹⁴ maximalizálhatók; továbbá rendelkeznie kell valamilyen eljárással, amelynek révén S_i -ből S_j -be kerülhet. Ezt a folyamatot a participációs felfogás problémafelismerésnek és -megoldásnak nevezi. Annak tehát, ami problémamegoldásra törekszik, a problémák kezeléséhez rendelkeznie kell bizonyos *felkészültségekkel*,¹⁵ felkészültségre van szüksége, hogy valamilyen mint problémát ismerjen fel és oldjon meg. A participációs felfogás a kommunikációt a problémamegoldásra való törekvéssel látja összefüggésben állni, mégpedig egyfelől úgy, hogy a kommunikációt problémamegoldó tevékenységként tekinti; másfelől pedig úgy, hogy annak, ami a kommunikációt lehetővé teszi, (részben) egy sajátos, szerzett problémamegoldó felkészült-

¹³ Esetleg vele valamilyen kapcsolatban, pl. rokoni kapcsolatban lévő egyed vagy egyedek érdekében.

¹⁴ Lokális, mert lehet, hogy más összefüggésben zsákutcának bizonyul (erre számos evolúciós példát lehet találni). Fel lehet tenni azt a kérdést, hogy vajon nincsenek olyan törekvések, amelyek éppenséggel az állapotrontásra vonatkoznak, biológiai példát véve ilyen az altruista magatartás, amikor egy egyed feláldozza magát vagy egyedi túlélési szükségletét fajtársak vagy legalábbis közeli rokonok érdekében.

¹⁵ Minden képesség lehet ilyen értelemben problémamegoldó felkészültség, de bizonyosan nem minden képesség szükséges a problémafelismeréshez és/vagy -megoldáshoz.

ség(készlet) a forrása. Ágensnek nevezzük azt, ami rendelkezik ilyesfajta felkészültségekkel, és problémamegoldóként is nyilvánul meg.¹⁶ Ez a rátekintés az ágenst elérhető felkészültségeivel azonosítja.¹⁷ *A továbbiakban a kérdéseink arra is irányulnak, hogy ez a felkészültség hogyan jellemezhető.*

Ez a kiindulópont kiegészülhet azzal (az ismerős belátással), hogy a (siker) kommunikáció megvalósulásához – pontosabban: egy kommunikatív esemény végbemeneteléhez (vagy egy kommunikatív jelenség konstatálódásához) – a kommunikációban résztvevőknek¹⁸ részben azonos¹⁹ felkészültségekkel kell rendelkezniük (pl. egy nyelvet kell tudniok beszélni). A felkészültségek valamilyen mértékű azonossága (kommunikációs) közösséget hoz létre. A *participáció* kifejezés a közösségben való részvétel módjára és feltételére²⁰ utal. *A továbbiakban a kérdéseink arra is irányulnak, hogy a felkészültségek e közössége hogyan értelmezhető.*

Ha kommunikációról van szó, az mindig valahol és valamikor van, illetőleg történik. Ezt nevezhetjük adott kommunikációs esemény *színterének*. Ismerős belátásunk az, hogy „ugyanaz” a dolog (kommunikációs esemény) más-más *helyzetben* – más-más színtéren – nem ugyanaz; amit – *ceteris paribus* – a színterek különbözősége eredményez. Amikor *színterről* beszélünk,

¹⁶ „Az »agens« terminus használata [...] semleges abban az értelemben, hogy nemcsak (élő) individuusra (illetőleg egyedre) vonatkozhat, de minden olyan (akárcsak relatíve önálló) rendszerre mint egységre is, amely [részben szerzett felkészültségekkel] problémát old meg.” (5.2) Az »agens« terminus extenziója tehát az »x részben szerzett felkészültségekkel problémát old meg« (esetleg az »x problémát tud megoldani«) terminusok extenziójával esik egybe. Az idézet bár úgy folytatódik, hogy »[a]z »agens« rekonstrukciója ebben a diszkusszióban egyaránt történhet a »személyiség«, a »szerep«, illetőleg az »agensvilág« (»az ágens sajátvilága« vagy »életvilága«) rekonstrukciójának terminusaiban (noha, természetesen, ezek a terminusok nem szinonimái egymásnak)» (ibid.), ami elsősorban humán individuumok és/vagy csoportok ágens mivoltát emeli ki, nem érdemes kizárni az elemzésből a nem humán problémamegoldó rendszereket sem.

¹⁷ Ez azonban nagyon sok kérdést vet fel, amelyek egy része az azonosság-problémakörrel áll összefüggésben: temporális azonosság; határozatlan azonosság stb. Egy további probléma, hogy vajon kimerítően fel lehet-e sorolni az elérhető felkészültségeknek akárcsak a típusait (pl. a következményrelációk, implikatívák, explikatívák és így tovább) is. Ha ilyen példákat említünk (pl. Wilson-teszt), akkor azzal a problémával nézünk szembe, hogy *milyen leírásban adható meg egy felkészültség – éppen hogy magyarázatra szorulnak, mintsem hogy reflektálatlanul magyarázattá tehetnénk őket.*

¹⁸ Eddig csupán annyit mondtunk, hogy a kommunikáció a problémakezelés sajátos felkészültségeivel van összefüggésben. Itt – többes számot használva – arra a felfogásra hagyatkozunk, hogy a kommunikációs eseményeknek több résztvevője van. *Kérdés, hogy hogyan is kell pontosan értelmezni ezt.*

¹⁹ Az »azonos« – és a »részben« – értelme a továbbiakban pontosítandó.

²⁰ Ti. a kommunikatív közösséget megalapozó közös felkészültségekből (a kommunikatívól) való részesedésre. („Az ágens részesedik mindazokban [a felkészültségekben], amelyek számára egy adott alkalommal elérhető [hozzáférhető], más szavakkal: azok a felkészültségek, amelyek a problémamegoldás egy adott esetében az ágens számára elérhető [hozzáférhető] logikai értelemben *a priori*ak: erre utal a részesedés.”) „Más szavakkal, a kommunikatív – a problémamegoldás perspektívájában – állapotként mutatkozik meg. Az ágens ebben az állapotban részes: ez maga a *participáció*.” (5.2).

elsősorban tér-, esetleg időbeli fogalmakkal határoljuk azt el. Azonban egyáltalában nem magától értetődő, hogy a színtér azonosításához elégséges-e egyáltalán vagy éppen szükséges-e a spaciális és temporális körülmények meghatározása, vagy ha igen, akkor milyen módon. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy mit foglal magában a *színtér*. Miután megadjuk a fogalom tartalmát, választ kell keresni arra, hogy színterek miben különbözhetnek? Ha vannak különböző színterek, akkor azt kell megválaszolnunk, hogy a különbözőségeikben talál-e olyan generikus elemeket, amelyek révén színtértípusok különböztethetők meg. *A továbbiakban a kérdéseink elsősorban arra irányulnak, hogy a színtér hogyan értelmezhető.*

Míg a kiindulópontra vonatkozóan jelen írás nem tesz fel kérdéseket a továbbiakban, addig néhány előkészítő jellegű megjegyzést kell tenni, hogy a fejezet középpontjában álló színtér fogalmáról beszélni tudjunk. Ilyen előkészítő megjegyzés a felkészültségre vonatkozóan: mivel felkészültségről nem csak problémamegoldás és kommunikáció kapcsán lehet beszélni, a *felkészültség* tartalma mellett tisztázni kell azt is, hogy a kommunikációt milyen felkészültségek teszik lehetővé? *Szükséges lesz továbbá annak tisztázása is, hogy mit jelent a felkészültségek azonossága, továbbá hogy - ha lehet beszélni típusokról - milyen típusai vannak a (kommunikációs) közösségeknek.*

(3.2.1.2) A problémafelismerés és a problémamegoldás szerkezetéről

A problémamegoldás²¹ feltételezi:

- a probléma felismerését: két – „jelen” és „kívánt” – állapot azonosítását,
- továbbá annak felismerését, hogy a két állapot között van átmenet,
- valamint annak felismerését, hogy van-e mód(omban) az átmenetet megvalósítani; és szükséges az átmenet lebonyolítására való készletetés, amelynek forrása a két állapot között lévő különbség.²²

Ezek a problémamegoldásra való felkészültségek szükséges feltételei. A probléma mindig valamely ágens problémája.

A (valamire való) felkészültségek körébe tudástípusú felkészültségek, továbbá készségek és jártasságok tartoznak, amelyek valamely ágens számára elérhetők. Az elérhetőség valamiképpen reprezentálódik az ágens számára.

²¹ A 'probléma' fent bevezetett értelmében.

²² „az adott ágens valamely alkalommal vett állapota és egy számára ugyanakkor kívánatos állapot között esetleg fennáll[ó]” „kritikus különbség” (5.2). A következőkben a notációban használt az individuumparaméter - a könnyebb áttekinthetőség érdekében - egy külső perspektívájú leírás perspektívájában megjelenő differenciálatlan individuális ágensre utal, amely jelen kötetben egy nagyon is differenciált *sajátvilág*ként van bemutatva.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen módokon lehet valamely felkészültség elérhető.²³ [Amiből kiindulunk: a ágens számára valamely p_i probléma megoldásához szükség van s_i felkészültségre.] A következő helyzet állhat fenn: a vagy

- (1.1) felismeri²⁴ x -et mint p_i problémát
- (1.2) vagy nem.²⁵

Ha a felismeri p_i problémát, akkor vagy

- (2.1) felismeri, hogy van olyan s_i felkészültség, amellyel p_i probléma megoldható, vagy pedig
- (2.2) nem ismeri fel, hogy van ilyen s_i felkészültség, (mely megoldhatná p_i problémát), esetleg
- (2.3) nem ismeri fel, hogy nincs ilyen felkészültség, mely (p_i probléma megoldása lehetne), vagy
- (2.4) felismeri, hogy nincs ilyen s_i felkészültség p_i probléma megoldásához.

Ha (2.1), azaz felismeri, hogy van olyan s_i felkészültség, amellyel p_i probléma megoldható, akkor a vagy

- (3.1) felismeri, hogy elérhető számára s_i felkészültség, mely megoldása lehetne p_i problémának, vagy
- (3.2) nem ismeri fel, hogy elérhető számára s_i felkészültség, mely megoldása lehetne p_i problémának, esetleg
- (3.3) nem ismeri fel, hogy elérhető számára s_i felkészültség, vagy
- (3.4) nem ismeri fel, hogy nem elérhető számára s_i felkészültség.

Ha (3.1), azaz felismeri, hogy elérhető számára s_i felkészültség, mely megoldása lehetne p_i problémának, akkor

- (4.1) felhasználhatja s_i -et p_i megoldásához. (Illetőleg ha [3.4] nem ismeri fel, hogy nem elérhető számára [s_i felkészültség], megkísérelheti felhasználni s_i -et p_i megoldásához.)

Ha az a felismerése, hogy nem elérhető számára s_i (tehát 3.2 áll fenn), akkor lehet, hogy

²³ A reprezentációk különböző típusúak lehetnek (reflektált vagy reflektálatlan, internálisan hozzáférhető [személyes emlék] vagy externálisan hozzáférhető [az 1066-i hastingsi csata], és ezek a különbségek nem elhanyagolhatók. Erre azonban itt nem leszünk figyelemmel.

²⁴ Mit jelent az, hogy „felismeri” automatikus válaszok (reflexek, ösztönök) esetében?

²⁵ Ha 1.2, akkor valójában nem is beszélhetünk problémáról, ti. definíciónk szerint a problémát az ágens problémafelismerése konstituálja azáltal, hogy állapotkülönbségeket ismer fel az ágens: ha nem ismeri fel, akkor tehát nem áll fenn a probléma.

- (4.2) felismeri, hogy egy későbbi időpontban elérhető lesz s_i felkészültség (amellyel p_i probléma megoldható), vagy
- (4.3) lehet, hogy felismeri, hogy nem lesz elérhető s_i felkészültség egy későbbi időpontban sem, esetleg
- (4.4) nem ismeri fel, hogy elérhető lesz egy későbbi időpontban, vagy
- (4.5) nem ismeri fel, hogy nem is állhat rendelkezésére egy későbbi időpontban (tehát úgy véli, hogy elérhető lesz egy későbbi időpontban, amikor valójában nem lesz elérhető).

Ha (4.2), azaz felismeri, hogy elérhető lesz s_i felkészültség (amellyel p_i probléma megoldható) egy későbbi időpontban, akkor vagy

- (5.1) felismeri mint p_2 problémát, hogy egy $s_{1,1}$ felkészültséggel, amely elvezet az s_i felkészültség megszerzéséhez, vagy
- (5.2) pedig nem ismeri fel, hogy létezik $s_{1,1}$ felkészültség, amely s_i felkészültséghez elvezet.

Másképpen fogalmazva:²⁶

3.1. táblázat – Problémafelismerés

	a felismeri...	a nem ismeri fel...
..., hogy p fennáll	1.1 Aap_1	[(1.2)~ Aap_1]
..., hogy p nem áll fenn		

Ha abból indulunk ki, hogy a probléma mindig valakinek a problémája, akkor a 3.1. táblázat azt explikálja, hogy a problémát felismerés konstituálja,²⁷ a felismerés pedig a felismerése.²⁸

²⁶ $Axy = x$ felismeri y -t

$Sxy = x$ megoldása y -[probléma]nak

$Hxy = y$ elérhető x számára

$Uxyz = x$ felhasználja y -t z [probléma] megoldására

$a_i =$ ágens individuumnév

$s_i =$ valamely felkészültség(készlet) megnevezése, indexelt individuumnév

$p_i =$ valamely probléma megnevezése, indexelt individuumnév

$t_i =$ valamely t_0 -tól különböző (későbbi) időpont (t_0 külön nincs jelölve)

²⁷ Ti . az állapotkülönbség felismerésével (konstatálásával) jelenik meg a probléma mint probléma, ami nem azt jelenti, hogy a felismerés a problémát okozná.

²⁸ Valójában az 1. táblázat üresen maradt részei nem értelmezhetők ebben a keretben, ha a problémamegoldás részeit akarjuk számba venni.. Azt ugyan lehet mondani, hogy valaki felismeri azt, hogy valami *már* nem probléma, pedig az volt, de ez kívül esik ezen a szerkezeti vizsgálódáson. Az pedig, hogy valaki *ne* ismerje fel, hogy *nem* áll fenn egy probléma, a *probléma* itt tárgyalat fogalmán esik kívül. Ugyanígy nem lehetséges, hogy legyen probléma, ha nem ismeri fel (1.2). Vagyis, ha 1.2, akkor valójában nem is beszélhetünk problémáról. Elképzelhető azonban, hogy egy megfigyelő rá tud mutatni arra, hogy ennek-és-ennek valójában ez-és-ez volt a problémája (de nem vette észre), vagy ez-és-ez azt gondolta, hogy ez-és-ez a problémája, pedig valójában valami más (az-és-az) volt az.

3.2. táblázat – Megoldásfelismerés

	<i>a</i> felismeri...	<i>a</i> nem ismeri fel...
..., hogy <i>s</i> van	2.1 $Aa(\exists s_i\{Ss_i p_i\})$	2.2 $\sim Aa(\exists s_i\{Ss_i p_i\})$
..., hogy <i>s</i> nincs	2.3 $Aa(\sim \exists s_i\{Ss_i p_i\})$	2.4 $\sim Aa(\sim \exists s_i\{Ss_i p_i\})$

2.2–2.4 nagyon is ismerős szituációk lehetnek, amelyek következményekkel járnak. Érdemes figyelni arra, hogy a 3.2. táblázattal olyan episztemikus kategóriák értelmezhetők, mint 'tudja, hogy *x*', vagy 'meggyőződése, hogy *x*' (vagy 'úgy veszi, mintha *x*', vagy 'úgy emlékszik, hogy *x*' stb.; esetleg szokásosan különféleképpen kategorizált tudástípusokon), 2.1 és 2.4, illetőleg 2.2 és 2.3 rokonságot mutatnak a lehetséges cselekvéses következmények szempontjából. A következő 3.3. táblázat 2.1 lehetséges következményeit fejt ki.

3.3. táblázat – Elérhetőségfelismerés

	<i>a</i> felismeri...	<i>a</i> nem ismeri fel...
..., hogy <i>s</i> elérhető	3.1 $Aa(\exists s_i\{Has_i\})$	3.3 $\sim Aa(\exists s_i\{Has_i\})$
..., hogy <i>s</i> nem elérhető	3.2 $Aa(\sim \exists s_i\{Has_i\})$	3.4 $\sim Aa(\sim \exists s_i\{Has_i\})$

3.1 az a „hely”, ahol a *p* probléma megoldása *ceteris paribus* aktualizálható ($Uas_i p_i$). 3.2–3.4 ugyancsak nagyon is ismerős szituációk lehetnek, amelyek következményekkel járnak. 3.1 és 3.4, illetőleg 3.2 és 3.3 rokonságot mutatnak a lehetséges cselekvéses következmények szempontjából. A következő 3.4. táblázat 3.1 lehetséges következményeit fejt ki.

3.4. táblázat – Adekvátságfelismerés

	<i>a</i> felismeri...	<i>a</i> nem ismeri fel...
..., hogy <i>s</i> elérhető lesz (elvileg)	4.2 $Aa(\exists t_i\{Has_i t_i\})$	4.4 $\sim Aa(\exists t_i\{Has_i t_i\})$
..., hogy <i>s</i> nem lesz elérhető (elvileg sem)	4.3 $Aa(\sim \exists t_i\{Has_i t_i\})$	4.5 $\sim Aa(\sim \exists t_i\{Has_i t_i\})$

Annak felismerése, hogy adott *p* probléma megoldásához szükséges s_1 felkészültség elvileg elérhető *a* számára, egyúttal azt jelenti, hogy *a* felismeri, létezik egy $s_{1,1}$ felkészültség, amellyel elérhetővé válik s_1 . Ekkor egy újabb probléma (p_2) jelenik meg, amely $s_{1,1}$ -re vonatkozik (*elérhető-e; elérhető-e elvileg egy adott időtartományon belül; hogyan kell végrehajtani* stb.). Ez egy „szubrutint” iktat be, amely 2.1-től indul újra.²⁹

²⁹ „Az lehetséges, hogy *ennek-és-ennek* a problémának a megoldásáért először *azt-és-azt* a problémát kell megoldani; valamint az is, hogy *azt-és-azt* a problémát megoldva egyúttal *ez-és-ez* a probléma is megoldódik. Lehetséges, hogy akár *ezt-és-ezt* a problémát, akár *azt-és-azt itt-és-most* nem lehet megoldani csak *ott-és-akkor*. Valamint az is lehetséges, hogy egy bizonyos

(3.2.1.3) A felkészültségről

A problémamegoldás szükséges feltételeinek áttekintése bizonyos kérdéseket voltaképpen homályban hagy. Ugyanis ez a rátekintés pl. a hirtelen zajtól való összerezzenésünktől kezdve az afféle kérdéseken át, hogy *mit kell tenni, hogy az olaj ne fogyjon ki a motorból, ha az olajkijelző nem működik*, az ásványvizes palack kibontásáig nagyon különféle dolgokat sorol egyetlen kategória, a *probléma* alá. Ezek a problémák és megoldásaik bizonyosan különböznek számos tekintetben. Például azért, mert vannak olyanok, amelyeket az, akinek a problémája, nem is vesz észre a „tudatosul” értelmében (pl. reflexek vagy szervezetünk fiziológiai mechanizmusai); vagy mert nem probléma(megoldás)ként vesz észre (rutinok). Az egyes megoldások modellezésére akár pszichológiai kutatási keretekben, akár más (pl. mesterségesintelligencia-kutatási) keretekben legfeljebb részleges javaslatokról beszélhetünk. Ezek esetében azonban még az sem világos, hogy például azok a megoldások, amelyekre a MI-kutatásokban feltett kérdések adnak vagy éppen nem adnak, de esetleg adhatnának választ (vö. pl. keretprobléma), segítenek-e az emberi megismerés működésének megértésében, és fordítva.

Azonban – mivel rögzítettük, hogy az ágenst valamely problémakezelés vonatkozásában elérhető felkészültségeivel azonosítjuk – az azonosításhoz szükséges felkészültségek típusairól képet kell adnunk. Felkészültségnek nevezük azokat a képességeket és egyéb kapacitásokat, amelyek problémamegoldásra használhatók, pontosabban amelyeket egy ágens problémamegoldásra tud használni. Abból tudunk kiindulni, hogy vannak problémák, és ezek egy része „meg van oldva”. Ha egy probléma „meg van oldva”, az mindig az ágens problémamegoldó aktivitásának következménye.³⁰ Abból, hogy valamely *a* ágens megold *p_i* problémát (tehát pl. nem megoldódik stb.) következik, hogy *a* meg tudja oldani *p_i* problémát, vagyis rendelkezik *p_i* megoldására való felkészültséggel. Egy probléma megoldása magában foglal egy *p_i* megoldására szolgáló *r_i* eljárást, amely két komponensből áll: valamilyen (*S_i* állapotról *S_j* állapotra való átmenetre vonatkozó) releváns τ_1 tudást és annak sikeres alkalmazását.

Az ágensek mindig rendelkeznek eredendő felkészültségekkel, és vannak olyanok, amelyeknek emellett többlet-felkészültségek is rendelkezésükre állnak. Az eredendő felkészültségek olyan *fajspecifikus* felkészültségek, amelyek az egyedeket eleve (eredendően) felruházzák bizonyos típusú helyzetekhez való sikeres alkalmazkodás képességével. A többlet-felkészültségek az előbbiekkal szemben az ágenst mint individuumot³¹ teszik képessé a prob-

ágens számára megjelenő problémát helyette egy másik ágens old meg, vagy éppen együttesen oldják meg.” (5.2)

³⁰ „Az ágens számára problémává vált helyzet megoldása többnyire magának az ágensnek az iparkodásából származik.” (5.2.2.4) Ugyanakkor vannak megoldatlanul maradt problémák, vagy mert megoldódnak az ágens aktivitásától függetlenül, mások segítségével, vagy megoldódnak, mert megszűnnek problémának lenni.

³¹ Az ágensek individuálisak, de lehetnek olyan kollektív ágensek, amelyeket más ágensek alkotnak, azonban ezeknek is van individuális karakterük.

lémafelismerésre és -megoldásra. Ilyen többlet-felkészültség például a szignifikációra, valamint a kommunikációra való felkészültségek.³² Az ágens tehát különböző felkészültségeivel nyilvánul meg ágensként: problémamegoldóként, szignifikálóként, kommunikálóként. A többlet-felkészültséggel rendelkező ágens azonban nem minden megnyilvánulásában használja többlet-felkészültségeit. A felkészültségeknek hierarchiájuk van: a problémamegoldás elsődleges, vagyis a szignifikációs és a kommunikatív felkészültség a problémamegoldás hatékonyságának javítása érdekében létrejött felkészültségek.³³ Nem szükséges azt feltételeznünk, hogy minden kommunikatív esemény egyben problémamegoldás is, de a többlet-felkészültségek megléte (hatékonyabb) problémamegoldást tesz lehetővé. Problémamegoldásainkban tehát valójában nagyon sokféle felkészültség jelenik meg, amelyek egy része szerzett, más részüknek fizikai és biológiai adottságaink a forrása. Vannak olyan problémák, amelyeknek a megoldására szolgáló releváns tudás (részben) szimbolikus és kommunikatív, de ezek mindig voltaképpen a problémakezelés színterén megjelenő felkészültségek.³⁴

Mivel az ágens felkészültségei változhatnak – többnyire változnak is –, az ágens megnyilvánulásának színtere is változó. Miféle változások fordulhatnak elő, az ágens milyen felkészültségei változhatnak? Az eredendő felkészültségek egy részének megváltozása nem individuális szinten történik.³⁵ Egy más részük – bizonyos fajoknál – olyan, hogy az egyednek a felkészültségek „paraméterezésére” bizonyos fokú szabadsága van, vagyis olyan nyitott programok – szemben az előző típusú zárt programokkal –, amelyek egyéni tanulást tesznek lehetővé, vagyis a felkészültségek a tapasztalattal változhatnak. Bizonyos felkészültségtípusok lehetővé teszik az ágens számára, hogy felkészültségeit bővítse különféle tanulási (pl. szimbolikus felkészültségeket igénylő) módokon. A szimbolikus – például nyelvi – eszközök lehetővé teszik, hogy individuális szinten nem vagy csak nagyon nagy költségen megszerezhető ismeretek nemzedékről nemzedékre megőrződjenek. Ezek az ismeretek magukba foglalhatnak tematikus felkészültségeket és eljárásbeli felkészültségeket, ezek egy része témaspecifikus (pl. egy szakma fogásainak ismerete), más részük témainvariáns felkészültség (például nyelvi). Valamely ágens felkészültségei meghatározzák, hogy egyáltalában miféle tapasztalatokat szerezhethet azáltal, hogy a lehetséges tapasztalatokat kategóriálisan előzetesen rendezik. A kategóriák új-

³² Az eredendő és szerzett felkészültségek különbségéről és elhatárolásáról különböző diszciplináris területeken folyik vita; például nyelvi képességeink vagy más, társas-kulturális felkészültségünk „eredendő” mivoltáról.

³³ Helyesebben: problémamegoldás tekintetében például a kommunikációra való felkészültséggel rendelkező ágens számára előnyt jelent az azzal nem rendelkező ágensekkel szemben.

³⁴ „a *szimbolikus* és a *kommunikatív* valamely probléma felismeréséhez és megoldásához egy (problémamegoldó) ágens számára szükséges releváns felkészültség lehetséges helye”. (5.2)

³⁵ Még akkor sem, ha maga a fajspecifikus felkészültségek változásának szintje az egyed: ti. egyedi szinten kell megnyilvánulnia azoknak az eltérő tulajdonságoknak, amelyek egy adaptációs alternatívát jelentenek. Lehetséges lenne a fajt – vagy a fajon belül egy kisebb rokonsági egységet – felfogni egyfajta ágensként, amely mint egyedekből álló kollektívum problémamegoldóként nyilvánul meg.

rarendezésére bizonyos típusú felkészültségek esetében van lehetősége az ágensnek, mások esetében erre nincsen lehetősége.

A többlet-felkészültségek leírására különféle leíróeszközeink vannak. Egyes felkészültségek attitűdbeszámolókkal írhatók le. Ezek olyan „*x O, hogy p*” szerkezetű kijelentések, ahol *O* (azt hiszi, úgy rémlik, [pontosan] tudja) előtt az ágensre referáló kifejezés szerepel, utána pedig egy olyan *hogy*-gyal bevezetett mellékmondat következik, amely egy esetet, eseményt vagy egy ténnyt ír le. (Pétert azt hiszi, hogy kedden van a születésnapja. Péternek úgy rémlik, azt az embert már látta valahol. Péter pontosan tudja, hogy mikor kezdődik az előadás. Péter szerint a felső polcon lévő a jobb. [Péternek az a meggyőződése, hogy az, ami a felső polcon van, jobb, mint...]) Stb.) Az ilyeneket leíró kijelentéseket propozicionális attitűdbeszámolóknak szokás nevezni. (Az elnevezés arra utal, hogy a *hogyos* mellékmondat egy propozíció megnevezése; az attitűd pedig a *p* helyén álló igei szerkezetre utal, amelyben olyan igék fordulhatnak elő, mint *tud, vél, hisz* stb. Az attitűdbeszámoló az ágens attitűdjét és az attitűd tárgyát írja le. Az attitűdök episztemikus („...tudja...”, „...úgy tartja...”) vagy nem episztemikus („...fél attól, hogy...”, „...reméli, hogy...”) relációk az ágens és egy propozícióval megadható attitűdtárgy között. A propozíció voltaképpen egy eset vagy tényleírás. Továbbá ebbe tartoznak bele az olyan nem propozicionális attitűdök is, amelyeknek a tárgyai nem egy *hogyos* mellékmondatkal kifejezhető propozíciók, hanem dolgokként vagy állapotként megnevezhető dolgok. Pl.: Péter fél a sötétől; Péter akarja Marit; stb. Az attitűdbeszámoló olyan intenzionális környezetek, ahol az attitűdtárgyat leíró propozíció sajátosan viselkedik.³⁶

Mivel a problémák nagyon sokfélék lehetnek – egy rég látott ismerős felismerése vagy nevének felidézése³⁷, kimerülő energiaforrások helyettesítése³⁸ stb. –, a szükséges felkészültség tényleges elérésének ideje is különböző kell legyen. Adott problémához a felkészültség adekvátságát³⁹ a problémamegoldásának időbeli korlátai is megszabják: nem lehet adekvát az olyan megol-

³⁶ A sajátosság az, hogy míg más szerkezetekben a kijelentés „alkatrészei” hozzájárulnak a kijelentés egészének szemantikai értékeihez (jelentéséhez, igazságértékéhez), addig az attitűdbeszámoló esetében nem így van: az a kijelentés, hogy Péternek eszébe jutott, hogy már feladta a levelet – ha igaz –, egyáltalán nem kezeskedik azért, hogy fel is adta a levelet, csak azért, hogy ez jutott eszébe. Tehát az attitűdbeszámoló olyan sajátos (intenzionális) környezeteket ír le, ahol a nyelvi beszámoló nem *áttetsző*.

³⁷ Ez annyiban tekinthető problémának, amennyiben pl. – fajspecifikus szinten – előnyökkel (pl. erőforrások megtakarításával) jár a már ismert egyed felismerése, illetőleg – ami ezzel együtt jár – a nem ismerős mint ismeretlennek az azonosítása. Bizonyára vannak ennek a felkészültségnek fajspecifikus összetevői, és van szimbolikus tanulás révén elsajátítható komponense.

³⁸ Ez annyiban tekinthető problémának, amennyiben pl. egy közösség (mint ágens) felismeri jelen állapotának – az ismert és elérhető energiaforrások kiapadásával jellemezhető állapotot – és kívánatos állapotnak különbségét.

³⁹ Azokat a feltételeket, amelyek megszabják, hogy valamely problémahelyzetben a problémának milyen lehet megoldódni, nevezzük problémakorlátnak. *s* felkészültség releváns, ha alkalmas *p* probléma megoldására. *s* felkészültség adekvát, ha alkalmas *p* probléma megoldására *p* probléma problémakorlátai között.

dás, amely a problémamegoldásra rendelkezésre álló idői kereteken túl tesz csak lehetővé megoldást.⁴⁰ Az elérhetőség nagyon változatos képet mutat. Valamilyen felkészültség elérhető lehet, mert releváns és adekvát és ténylegesen felhasználható adott probléma megoldásához. Elérhető lehet az a felkészültség is, amelyet ugyan nem használ fel problémamegoldásához az ágens, mert nem adekvát, vagyis tényleges elérése a problémamegoldás keretein kívül esik valamilyen korlát következtében. Ez a korlát lehet időkorlát, de befolyásolhatja más is. (Például a természetes egész számok leírására használt nyelv [arab számok]: megkönnyítik, hogy eldöntsük egy természetes egész számról, hogy páros vagy páratlan, de nem teszik elérhetővé, hogy ugyanilyen könnyen eldöntsük, hogy prím-e egy adott szám, vagy sem. Vagy jelen lehetnek olyan ismeretek, amelyek az ágens számára elérhetők és adekvátan felismertek, de valójában akadályozzák a problémamegoldásban az ágenst, más szóval diszfunkcionálisak.)

Egy ágenst adott probléma vonatkozásában valamely individuális alkalommal az elérhető felkészültségeivel jellemezhetünk. Vannak ágensek, amelyek felkészültségkészlete nem homogén: egyfelől különféle tudástípusok tartoznak ide, másfelől ezek elérése más-más módon (pl. könnyen vagy nehezen, reflektáltan vagy nem reflektáltan, önkéntelenül vagy szándékosan) történik. Vannak olyan felkészültségek, amelyek bár az adott alkalommal az ágens számára rendelkezésre állnak, de korábban nem voltak jelen (pl. az a tudás, hogy *nincsenek hosszában csíkos zebrák, vagy a házam ablakainak száma nagyobb, mint autóm kerekeinek száma*, valamilyen értelemben számomra elérhető, de valószínűleg mégsem „fordult elő” sosem korábban stb.). Azután vannak olyan felkészültségek, amelyek lehetséges, hogy minden körülmények között elérhetők számomra (pl. a reflexek; esetleg bizonyos nyelvi tudások: magyar anyanyelvűként egy hangsort nagyon nehezen tudok nem magyar szóként felfogni, ha az egyszer magyar szó stb.). Vannak olyan felkészültségek, amelyek ugyan rendszerint elérhetők, de bizonyos körülmények nem engedik ezt mégsem meg. (Pl.: *Én készültem...*; Van úgy, hogy *tudom, hogy szoktam tudni, de most nem tudom*. Van úgy, hogy eszembe jut, hogy *ezt tudhattam volna, mert már tudtam korábban, csak akkor éppen nem jutott eszembe*. Van úgy is, hogy később rájövök, hogy ugyan sikerült valamit megoldanom, de sikerülhetett volna jobban is.) Továbbá, ha rendelkezem egy sor felkészültséggel, amelyek lehetővé teszik, hogy valamely p_i problémát megoldjak, akkor mi határozza meg, hogy éppen ezt vagy azt használjam, va-

⁴⁰ „Akkor tekinthető a problémamegoldáshoz releváns felkészültség *elérhetőnek*, ha akkor, amikor az ágensnek szüksége van rá, képes használni a szükséges felkészültséget a probléma megoldása érdekében. Az *akkor, amikor* voltaképpen valamely individuális alkalomra utal.” (5.2) (De: „Az adott alkalommal az adott ágens számára *elérhető* felkészültségek ennél a *lehetőségek* nagyobb tartományát jelentik, hiszen mindazokat a lehetséges felkészültségeket is ide kell számítani, amelyek eléréséhez az ágens rendelkezik felkészültségekkel (vagyis nem csak azt, ami például a *fejében van*, de azt is, *aminek utána tud nézni* a könyvespolcán található kötetben, miután megtanult olvasni, és tudja, hogy mi található a könyvespolcán).” (5.2.1.3) – Vagyis mindig az adott probléma jelöli ki, hogy mi számít elérhetőnek, és mi nem.

gyis mi alapján tekintem elérhető felkészültségeim egy részét relevánsnak és adekvátnak, illetőleg adekvátabbnak, egy más részét nem relevánsnak; és megint egy másik része adott alkalommal miért nem hozzáférhető (elérhető)? (Pl. ilyen befolyásoló tényező lehet a helyzetnek egy helyzettípus példányaként való felismerése, vagyis valamilyenként kategorizálása; vagy éppen problémát jelenthet a kategorizálhatatlanság is, és a rosszul felismertség⁴¹ is.) Ha tehát a problémamegoldásból indulunk ki, akkor adott problémahelyzetben jelen vannak elérhetőséget befolyásoló tényezők is, amelyek egy része az ágens felkészültségéből következik – *a problémamegoldás színterén vannak az ágens felkészültségei.*

Lehetséges olyan leírás, amely egy ágens felkészültségeit nem csupán egy adott p_i probléma vonatkozásában adja meg, hanem – és ez a leírás származhat magától az ágenstől vagy egy külső megfigyelőtől – az ágens problémátípusokhoz kapcsolható szokásosan használt felkészültségeit (pl. hajlamait, szokásait, diszpozícióit) adja meg. Vagy hasonló felkészültségeket használó ágens-típusokat azonosító leírás is adható. Továbbá lehetséges valamely probléma vagy problémátípus lehetséges vagy szokásos megoldásait számba vevő leírás. Az előbbi esetek az ágenstípusra, az utóbbiak a problémára irányulnak.

(3.2.1.3.1) A problémamegoldás színtérének egy értelmezése

Az emberi kommunikáció eseteit mindig több ágens együttműködése jellemzi. Amikor egy a ágens igyekszik megoldani valamilyen problémáját, és jelen van egy másik, b ágens is, a észleli b -t, és b észleli a -t. a és b a másik jelenléte és interakciók révén saját felkészültségük korlátosságáról is tapasztalatot szerezhet. Felkészültségeik egymásmellettségét a 3.5. táblázat mutatja (a következő oldalon).⁴² A táblázat az a ágens hozzáférhető felkészültségeit mutatja b megfigyelő felkészültségeivel összerendezve.

A 3.5. táblázat valójában egyszerűsít, mivel nem veszi figyelembe a felkészültségeket, amelyekről tudom, hogy tudja a másik, és azt is tudom, hogy tudja, hogy tudom... – vagyis a kölcsönös felkészültségeket –, vagy úgy tudom, hogy úgy tudja, amiközben csak hiszi, hogy én úgy veszem, mintha ő biztosan tudná... (azaz a vélt kölcsönösségeket) stb. A közös felkészültségek sok mindenre vonatkozhatnak: például arra, hogy fennáll-e valamilyen probléma, vagy hogy van-e rá megoldás, van-e elérhető megoldás stb.

⁴¹ Az afro-amerikai populáció egy része által beszélt angolt (Black English Vernacular, Ebonics) sokáig az angol nyelv nem tudásaként koncipiált defektusként tekintették, amelynek következménye a defektus kiküszöbölésre irányuló törekvés volt. Azonban a Black English valójában egy teljes értékű angol dialektus, ebben az esetben a vele kapcsolatos probléma egészen más karaktert mutat pl. az oktatásban. (Lásd pl. Baugh, 1983; Labov, 1972.)

⁴² A táblázat ötletét a „JOHARI-ablak” nevű, s önismereti csoportokban alkalmazott modellből vettük. A modell a másik rólunk alkotott s velünk megosztott tudását mint önismeretünket növelő tényezőt magyarázza a táblázat segítségével. A modell neve megalkotói, Joseph Luft és Harrington Ingham pszichológusok keresztnéveinek kezdőbetűiből származik. (Rudas, 1990, 37.)

3.5. táblázat

	a felkészültségei (amit a „tud”) <i>a</i> számára hozzáférhető felkészültségek	amit a nem „tud” <i>a</i> számára hozzáférhető felkészültségek <i>b</i> a-ról szóló felkészültségei perspektívájában
b felkészültségei (amit b „tud”) <i>b</i> számára kommunikatív – hozzáférhető felkészültségek. <i>a</i> problémamegoldó viselkedését megfigyelve	Közös, nyílt tér Közös nyilvános tér. Olyan közös felkészültségek, amelyekhez mindketten hozzáférnek. Például azonos közösségben ilyen a közös nyelvhasználatuk. Ez közösségük maga. Mindketten ismerik (anya)nyelvüket.	Vak terület Amit <i>b</i> tudhat <i>a</i> -ról, de <i>a</i> nem tudja. Például <i>a</i> vak, és át akar menni az úttesten, <i>b</i> pedig látja a forgalmi helyzetben azt, amit <i>a</i> nem lát. Vagy <i>b</i> szakértő, és jobban ért olyan problémákhoz, melyeket <i>a</i> szeretne megoldani, de nem tud.
amit b nem „tud” <i>b</i> számára nem hozzáférhető felkészültségek	Zárt tér Amit <i>a</i> tud, s amit nem oszt meg <i>b</i> -vel (mert nem képes rá vagy nincsen szándékában). Vagy <i>a</i> beszél (gondolkodik) olyan nyelven, amelyet <i>b</i> nem ért.	Ismeretlen Amit <i>a</i> és <i>b</i> nem tud. Felmerül a kérdés, akkor ki tudja? Ez a terület egy <i>a</i> -hoz és <i>b</i> -hez képest külső megfigyelő számára feltárulkozó.

A kölcsönös felkészültségek a közös nyílt térben vannak. A kölcsönösnek vélt felkészültségek („azt hiszem, hogy úgy tudja, miközben csak hiszi, hogy én úgy veszem, mintha ő biztosan tudná...”) területek a zárt térbe vagy a „vak területbe” tartoznak.

Ezt a 3.5. táblázatot szokásosan csoportterápiás és önismereti helyzetek önismeretet növelő hatásának modelljeként használják. Ellen lehet vetni, hogy itt is gyakran előfordul az ún. megtévesztés, és manipulálható a résztvevők önmagukat prezentáló viselkedése és a másokra adott visszajelzés. Vannak olyan csoporttagok, akik miután kitapasztalják a csoportvezető elvárásait, ahhoz igazodva kezdenek el megnyilvánulni. Ha a csoportvezetőnek van arra felkészültsége, hogy ezt észrevegye – a csoportvezetői kiképzések nyújtanak ilyen felkészítést –, akkor ezt alkalmas helyzetben közölheti a csoport-

tagokkal, s ezzel a megtévesztőre vonatkozó tudásait megoszthatja a megtévesztővel és esetleg a többiekkel. A vezető kialakíthat olyan légkört, hogy kicsi legyen a csoporttagok megfelelési kényszere, s a csoporttagok szívesen megosszák egymással zárt tereiket és az egymásról alkotott benyomásaikat, s ez növeli a résztvevők nyílt terét.

A „tud” az ágens számára a problémamegoldás idejében hozzáférhető problémamegoldó felkészültségekre utal. Sokféle felkészültség van: nem csupán „tényismereteket” kell annak tekinteni, és a felkészültségnek nem is kell feltétlenül a „fejben” lenni. Az autópályán igazoltató rendőr, aki összeköttetésben áll az autó vagy a vezető adatait nyilvántartó számítógéppel, a szükséges adatokhoz egy külső tárban fér hozzá, ha a kapcsolat létrejöttéhez szükséges körülményei is fennállnak. Lehet a felkészültség „tárgyakba kötött”, például van mobiltelefonja, vagy van nála jegyzet, amely rögzíti, hogy különböző helyzetekben milyen módon kell eljárnia. A felkészültség lehet valamilyen jogosítvány: egy cselekvés végrehajtásának jogosságára vonatkozó felhatalmazás (például a rendőré, a bíróé, a munkahelyi vezetőé).

A „nem tud” azokra a felkészültségekre utal, amelyekkel vagy nem rendelkezik az ágens, vagy a problémamegoldás idejében nem hozzáférhető számára. Az első esetben a problémamegoldáshoz releváns felkészültségek „nem láthatók” számára. Az emberi kommunikáció lehetővé teszi, hogy a nem elérhető felkészültségeknek egy része „láthatóvá” váljék – vagy úgy, hogy felkészültségeket (ismereteket, eljárásokat) lehet általa elsajátítani, vagy úgy, hogy a másik számára hozzáférhető felkészültségek felhasználhatóvá válnak a problémamegoldásban. Például tolmácsot használunk, ha nem ismerjük egymás nyelvét, de van köztünk egy harmadik, aki ismeri mindkettőnkét. Felkészültségünkhöz hozzátartozik a lehetséges felkészültségünk részlegességéről való tudásunk is. A participációs megközelítés modellt ad arra, hogyan írható le az a színtér, amelyben ágensek különféle felkészültségei kölcsönösen elérhetővé válnak egymás számára.

Vannak esetek, amikor a felkészültség nem vagy nehezen osztható meg – például jártasságok (hangszeres játéktudás), bizonyos élmények (zenei élmény) esetében. A „nem vagy csak nehezen” osztható meg kifejezés arra is utal, hogy ezek a hozzáférési határok nem merev, nem éles vagy-vagy határok, sokkal inkább kontinuumot jeleznek. A megoszthatótól (megmondom neked, hányat mutat az órád) a kicsit és pontatlanul megoszthatón keresztül, majd az alig megoszthatóig és a nem megoszthatóig tart ez a határ. Ilyenkor kommunikációs lehetőségeik különbözők. Felkészültségeik egy része nem kapcsolódik egymáshoz, nem közös a tudásuk, például mert különböző (szub)kultúrából származnak, vagy ami az egyik számára nem jelent semmit, a másiknak jelentőségteljes, például mert különböznek a tapasztalataik.

A kommunikáció lehetővé teszi, hogy a nem elérhető felkészültségek valamilyen módon ismertté váljanak: tudásunk lehet arról, hogy bizonyos területeken nem „tudunk” valamit. Tudjuk, hogy nem vagyunk képesek – eszközök igénybevétele nélkül – repülni, nem tudunk kínaiul, stb. Ezeknek a korlátoknak egy részét mások segítségével esetleg át lehet lépni. Vannak helyzetek

azonban, amikor bár vannak megfelelő felkészültségeink, azok mégsem válnak elérhetővé: a felkészültségre vonatkozó tudás el van nyomva, és a konkrét problémamegoldásban nem kerülnek elő. Például a hospitalizáció, a tanult gyámoltalanság esetén az autonóm problémamegoldó kompetenciák gátolva vannak. Az ágensnek van felkészültsége a saját kompetenciájához való hozzáférés akadályozására.

A 3.5. táblázat mutatja, hogy *a* és *b* *a*-ról való tudása különbözik. Csak részben van átfedés közöttük. *B* *a*-ra vonatkozó ismeretei a „közös nyílt térbe” és a „vak területre” esnek. *B* megfigyelheti *a* viselkedését, és ennek alapján kialakít egy képet róla. Ez részben a viselkedésére alapozott, „behaviorista” szemüveggel kialakított tudás, részben beszélgetve vele megpróbálhatja megérteni, átélni azt, ahogy *a* megérti önmagát, amilyen tapasztalata saját magáról van. *b* egy lehetséges viszonya *a*-hoz, hogy megkísérelje a „felszínre hozni” és „átvenni” a zárt terület felkészültségeit. Megérteni őt, ahogy ő érti önmagát. Ez egy „fenomenologikus” szemüveggel kialakítható tudás *a*-ról. (Például a csoportterápia némelyik irányzata ilyesfajta tudás kialakítását igényli a fejlesztőtől. Ez a megközelítés igyekszik elkerülni azt, hogy a szervezetekre, személyekre kívülről erőltessünk fejlesztési mintákat.⁴³) A „behaviorista” és „fenomenologikus” megismerési típusok kiegészítői lehetnek egymásnak. Más felkészültségeket eredményeznek egy külső megfigyelő számára *a*-ról, és a mindkét megismerés által feltárt felkészültségek „hozzátartoznak” *a*-hoz.

JOHARI-ablak terei között a közös, nyílt tér olyan közös felkészültségekre utal, amelyekhez mindketten hozzáférnek. A mindennapi kommunikáció lehetősége leginkább az ezen a területen meglévő felkészültségeken alapozódik. A közös felkészültség részben nyelvi karakterű. Ez részint magában foglalja a nyelv (anyanyelv) használatára vonatkozó kompetenciákat, a nyelv rögzítette

⁴³ Ezt a hozzáállást képviseli a személyiség-lélektan egyik áramlata, a fenomenológiai megközelítés. Ez a megközelítés azt kérdezi, hogyan éli át az egyén, hogyan élük át a szervezet tagjai a világot, milyennek látja, látják a problémákat. E felfogás képviselői nem annyira külső diagnosztikus mércével akarják megismerni a szervezetet és az embereket, inkább arra törekszenek, hogy azt ismerjék meg, ahogyan ők ismerik meg a szervezetüket és a problémáikat. Az ún. „személyes konstruktumok elmélete” szerint a személyiségvonásokkal dolgozó pszichológusok olyan dimenziókkal írják le az egyéneket, amelyeket a pszichológusok alkottak. Az elmélet szerint *a cél az, hogy azokat a dimenziókat fedezzük fel, amelyekkel az egyének írják le saját magukat, amelyeket használnak önmaguk és világuk értelmezésére és konstruálására.* Az elmélet szerint a fejlesztés célja e személyes konstruktumok „valóságghűbbé” és hatékonyabbá tétele. Az e szellemben 1962-ben alakult Humanisztikus Pszichológiai Társaság alapelvei tartalmazzák ezt a megközelítést. *Az érdeklődés középpontjában az élményeket átélő személy áll.* A fejlődési folyamatban megpróbálják úgy megérteni őt és/vagy a szervezetét, ahogy ő érti meg, és e közös megértésből igyekeznek közösen továbbhaladni. Az emberi választás, kreativitás és önmegvalósítás jelentik a vizsgálódás elsődleges témáit. A kutatási témák kiválasztásánál a jelentésteliségnek meg kell előznie az objektivitást. Főleg azokra a problémákra és problémaértelmezésekre, fejlődési irányokra, lehetőségekre kell összpontosítani, amelyek elevenen élnek a másikban vagy a szervezet tagjaiban, és azokra az akár máshonnan megismert *objektív* problémákra kevésbé, melyek nem jelentősek, nem jelentésteliek számukra. Csak akkor mennek egy fejlődési irányba, ha az *eleven, él* a szervezet tagjai számára. A személy méltósága a legfőbb érték e megközelítés számára.

kategoriális összefüggéseket és a nyelvi, nyelvhasználati szabályokat. Az azonos (anya)nyelvet beszélők között e közös felkészültségek alapján egy anyanyelvi közösség jön létre. A közös nyelv mellett azonban vannak ennek a tartománynak olyan elemei, amelyek másfajta közös felkészültségek, pl. közös tapasztalatok, emlékek. Ezek alapján jönnek létre azok a kisebb közösségek, amelyekben „fél szavakból is értjük egymást”. Ilyen kisközösség például a család, amelyre egy sajátos nyelvhasználat és egy közös tapasztalatkészlet jellemző. A közösség alapja lehet a tapasztalat és a nyelv mellett – bár részben a tapasztalaton nyugszik – a közös tevékenységben megnyilvánuló eljárásbeli összeszokottság. Lehet közös tudás az összeszokott zenekar közössé szerveződött játéka is vagy egy focicsapatnak az edzéseken begyakorolt játékelemei (amikor a jobbszélső elszalad jobboldalt, s tudja, hogy a középcsatár is szalad középen, mert a középcsatár tudja, hogy a jobbszélső tudja, hogy a középcsatár ott lesz, mikor be fogja adni a labdát, s ezért a középcsatárnak a jobbszélső beadja a labdát és így tovább). Ez a tudás is közösséget jelöl.

A vak területen azok a felkészültségek helyezkednek el, amelyeket valaki ugyan saját magáról nem tud, de az őt megfigyelő látja, hogy *a* problémamegoldása szempontjából *a* tudása hiányos. Lehet, hogy a megfigyelő *b* ezt látja, de nem osztja meg *a*-val, de ezt a felkészültségét, *a* „vakságát” felhasználja a maga problémamegoldása érdekében. A versenytárs hiányosságainak ismerete előnyt jelenthet. De nemcsak versengésre kínál ez lehetőséget. Látva a másik hiányos felkészültségét, *b* segíthet *a*-nak. A tanítási helyzetek többnyire ilyenek: a szükséges felkészültségek és a tényleges felkészültségek közötti különbség megszüntetése alkalmilag vagy szisztematikus programokban folyhat. *a* ilyen helyzetekben másoktól megtanulhatja, hogy a tudása mindig lehet több, és gyakran nem elég. Az pedig szocializáció, nevelői hatások kérdése, hogy ebből alkalmatlanságának vagy alkalmasságának érzése alakul-e ki. Ha nevelői inkább a felkészületlenségeit keresték, ő is erre fog később figyelni, s az inkompetencia élménye meghatározó lehet; ez eredményezheti a tanult gyámoltalanságot. Vagy meghatározóvá válhat az az élmény, hogy a felkészületlenség leküzdhető, s érdemes mindig újat tanulni, mert ezzel több problémát lehet megoldani. A saját felkészültségek értékelése is a felkészültségeinkhez tartozik.

A zárt terület: *a* meg nem osztott és *b* által nem hozzáférhető felkészültségeinek tartománya. *a* felkészültségei lehetnek nem megosztottak, *a* nem osztja meg, mert nem akarja, vagy mert nem képes rá. Azok a felkészültségek nem tartoznak ide, amelyeket ugyan el akar zárni a megfigyelő elől, de sikertelenül teszi ezt. Ellenben idetartozik minden, amit *a* első szám első személyben tud kifejezni, és amely *b* számára csak közvetetten, harmadik személyű leírásban elérhető.

Ismeretlen: Az emberi interakciók feltételezik, hogy vannak olyan területek, amelyekre vonatkozóan nincsenek felkészültségeink, és ez be is igazolódik mindig, amikor új területet ismertünk meg önmagunkból s a világból. Ez a 3.5. táblázatban az *a* terület – *a* szempontjából –, amely csak *b* számára elérhető, illetőleg a sem *a*, sem *b* számára nem elérhető felkészültségeket tar-

talmazza. Ha egyiküknek sincsen ezekre vonatkozó felkészültsége, akkor mi alapján gondolhatjuk, hogy létezik? Létezhet olyan tapasztalat, hogy *van* olyan *c* ágens, aki „látja”, amit sem *a*, sem *b* nem lát, *c* számára elérhető, amiben mi vakok vagyunk, s lehet olyan is, amelyet *d* „lát”, és így tovább. Pl. nagyon sok kifejezésnek nem tudjuk a pontos jelentését, miközben viszonylag hatékonyan tudjuk őket használni. Nagyon kevesen vannak, akik a gyertyán és a kőris különbségét jól le tudják írni, de ennél jóval többen tudják használni ezeket a kifejezéseket (pl. úgy, hogy megértik a különbségüket egy olvasott szövegben). Megelégszünk azzal, hogy vannak olyan szakértők, akik alkalomadtán a különbségeket képesek megmagyarázni. Vagyis a nyelvhasználatunk – akár a pontatlanság árán is – támaszkodik a „nem tudott” felkészültségek tartományára, feltételezése felkészültségünk része.

(3.2.1.3.2) A környezetre vonatkozó ismeretek

Az eddigi példalózások fókuszában *a* felkészültségei voltak. Az egymást metsző felkészültségeket a „világról” szóló felkészültségekre is ki lehet terjeszteni.

3.6. táblázat

Tudások a „világról”	<i>a</i> felkészültségei (amit <i>a</i> „tud”)	amit <i>a</i> nem „tud”
<i>a</i> felkészültségei (amit <i>a</i> „tud”) <i>b</i> számára kommunikatív – hozzáférhető felkészültségek.	Közös, nyílt tér Közös világuk. Közösségük, közös felkészültségük. <i>a</i> és <i>b</i> csak ebben alkotnak közösséget.	<i>b</i> felkészültségtöbblete A világ, amit <i>b</i> lát, s <i>a</i> nem. <i>b</i> észlelheti <i>a</i> -n ezek hiányát.
amit <i>a</i> nem „tud” <i>b</i> számára nem kommunikatív – nem hozzáférhető felkészültségek a világról.	<i>a</i> felkészültségtöbblete A világ, amit <i>a</i> lát, s <i>b</i> nem. <i>a</i> észlelheti <i>b</i> -n.	Ismeretlen Amit se <i>a</i> , se <i>b</i> nem tud a világról. Tudhatja például <i>c</i> róluk és a világról.

„Eszmecserét” folytathatunk, ismereteket cserélhetünk – az emberi világban mindennapos tapasztalat, hogy az egyáltalában tudható ismeretek köre szélesebb, mint amit ténylegesen tudunk, s mások tudása mindig hordoz valamilyen többletet, ezzel együtt az én felkészültségem pedig olyasféle többletet tartalmaz, amit másé nem. Az erre vonatkozó felkészültségünk is része mindennapi tudásunknak, amelyet fel tudunk használni problémamegoldó iparkodásainkban. Benne élünk egy vagy több, nálunk, a mi felkészültsé-

günkhöz képest szélesebb felkészültség-halmazban (-halmazokban), s ezt a felkészültség-halmazt mi magunk (is) hordozzuk, s a másikhoz való odafor-dulás e felkészültség-halmazhoz való hozzáférést is jelentheti egyúttal. A má-sik által is hordozott felkészültségekben való részesedésben érdekeltek va-gyunk. Együttműködéseink során inkább megosztjuk felkészültségeinket, ver-sengéseink során felhasználjuk a magunk előnyére különbözőségeinket.

(3.2.1.4) Felkészültségek kölcsönössége

A felkészültségek elérhetőségeinek áttekintése (3.2.1.2) megmutatta, hogy a problémamegoldás kereteit tárgyalva csupán egyetlen ágens felkészültségei-nek leírása nem nyújt hatékony eszközt a színtér leírására és különösen arra, hogy a színtér változásairól számot adjunk. A kommunikatív aktusok – mint, kiindulópontunk szerint, a problémamegoldástól nem elkülöníthetően te-kinthető jelenségek – mindig több résztvevő iparkodásaként jelennek meg. Lehetséges, hogy az iparkodás célja együttes problémamegoldás, de lehetsé-ges, hogy valamely résztvevő csupán megfigyelője, segítője vagy éppen gátja (gátlója) valamely másik problémamegoldási törekvésének.

A problémával szembekerülő ágens tisztában lehet azzal, hogy ennek a helyzetnek van egy megfigyelője. A megfigyelő felkészültségeiről lehetnek ismeretei, és adott esetben problémamegoldásában számol ezekkel mint lehet-séges segítséggel vagy éppen akadállyal. A közös felkészültségek lehetnek kölcsönösök is, vagyis olyanok, hogy nem csupán közösek, de ez a közösség fel is ismert. (És lehet olyan is, hogy a kölcsönösség csak vélt.) A közös és kölcsönös felkészültségek előállíthatnak problémahelyzeteket, amelyekben a probléma csak valamely résztvevő számára jelenik meg, és lehet olyan, hogy minden résztvevő számára. A létrejött problémák lehetnek közösek vagy köl-csönösök (vagy közösnek vélték), vagy lehetnek nem ilyenek. Ha a közös fel-készültségek (részben) olyan többlet-felkészültségek, amelyeknek forrása a kommunikatívból való részesedés, lehetőség van a kommunikációra.

A résztvevő/megfigyelő tudásai vonatkozhatnak a megfigyelt ágens *prob-lémafelismerésére* (3.1. táblázat), *megoldásfelismerésére* (3.2. táblázat), vala-mint a felismert megoldás *elérhetőségére* (3.3. táblázat) és *adekvátságára* (3.4. táblázat) vonatkozó felismeréseire. (Tehát egy a_2 megfigyelő észrevehe-ti, hogy a_1 számára elérhető s_1 felkészültség valamely S_1 - S_2 állapotra vonatko-zó p_1 probléma megoldására, még ha a_1 nem is ismeri fel ezt [3.3. táblázat, 3.3].⁴⁴) A megfigyelői pozíció feltételezi, hogy kell lennie a megfigyelő és a megfigyelt felkészültségkészletében egymást átfedő tartománynak, amely nél-kül nem lehetségesek megfigyelői felismerések.

⁴⁴ Az 3.1. táblázatban az 1.2 ebben az esetben is kívül reked a *probléma* jelen konceptualizá-lásán, mivel ugyan lehetséges az, hogy a megfigyelő (a_1) felfigyel a megfigyelt adott állapotára, és azt problémaként ismeri fel, de ez legfeljebb csak bizonyos változások nyomán válik problé-mává a_1 számára. Például ha felhívják a figyelmét erre stb.

Amikor egy szintéren több ágens van jelen, pontosabban amikor egy szintért több ágens felkészültsége alkotja, a jelenlévő ágensek *koalíciójáról* beszélünk (lásd az ágenstanulmányt). A szinteret a koalícióban résztvevők felkészültségei alkotják, de ezt nem az ágensek felkészültségeinek pusztá halmazaként érdemes leírni. A koalíció közös és kölcsönös tudásokat feltételez, ezek mértéke a koalíció integráltságát mutatja. A közös és kölcsönös tudások egy koalícióban változók, tehát a szintér változik. A kérdés az, hogyan írható le a koalíció felkészültségforrásai, és hogyan írható le ennek változása?

A felkészültségek – a részt vevő ágensek típusaitól függően – különböző típusúak, például lehetnek eredendő vagy többlet-felkészültségek, lehetnek eljárásbeliek vagy reprezentálóak, lehetnek nyilvánosak és nem nyilvánosak. A következőben az attitűdbeszámolókkal leírható felkészültségeket tekintve azt a helyzetet vesszük szemügyre, amikor valamely a_1 ágens számára fennáll p_1 probléma megoldásához szükség van s_1 felkészültségre, és ezzel a felkészültséggel ténylegesen rendelkezik is a_1 . Lehetséges, hogy a_1 felismeri, s_1 -gyel rendelkezik, és lehetséges, hogy nem.⁴⁵ Az a kérdés, hogy egy olyan helyzetben, amelyben jelen van a_1 és a_2 ágens, akkor annak, hogy a_1 rendelkezik s_1 felkészültséggel, milyen kölcsönös felismertségei lehetnek. Ha ezt le tudjuk írni, akkor kirajzolhatóvá válik a tér, amelyben a_1 és a_2 felkészültségei az adott szintéren problémamegoldásra közös erőforrásként használhatóvá válnak. Ha a_1 és a_2 egyaránt rendelkezik s_1 felkészültséggel, akkor közös felkészültségről beszélünk.⁴⁶ Ha valamely ágens (pl. a_1) rendelkezik s_1 felkészültséggel (vagy éppen nem rendelkezik vele), és a_1 és a_2 rendelkeznek azazal az s_2 felkészültséggel is, hogy ezzel az s_2 -vel mindketten rendelkeznek, akkor s_2 tekintetében kölcsönös felkészültségről beszélünk.

A 3.7. táblázat⁴⁷ a részt vevő ágensek egyikének (a_1) felkészültségeinek lehetséges viszonyait mutatja be az egyik (a_2) résztvevő szemszögéből. Lehetséges, hogy vannak olyan felkészültségek, amelyekkel a_1 ágens bár valamilyen értelemben rendelkezik, de adott helyzetben ő maga nem ismeri fel azokat, vagy nem ismeri fel, hogy azok elérhetőek a számára, vagy bár felismeri, hogy elérhetőek, de nem tartja azokat adekvát megoldásnak; továbbá lehetséges, hogy a_2 nem ismeri fel vagy rosszul ismeri fel ezeket, és így tovább. (Az áttekinthetőség kedvéért – bár különböző következményekkel járhatnak – ezeket összefoglalóan *elérhetőségként* mutatja a 3.7. táblázat.)

⁴⁵ A „nem tud róla” sokféleképpen értelmezhető, és ezt a későbbiekben meg is kell tennünk.

⁴⁶ Az „egyaránt” ismét nem magától értendő: a közös felkészültség mit jelent eljárásbeli felkészültség esetében, vagy mit jelent reprezentáció típusú felkészültségek esetében. (Pl. intenzionális vagy extenzionális kritériumok stb. Ilyenkor nem biztos, hogy elégséges az extenzionális kritérium: különbségeket eredményez, ha két embernek tudomása van egy esetről, de máséként: az egyik *ilyennek*, a másik *olyannak* ismeri. Például *János tudja, hogy ez egy bútor*, és *Péter tudja, hogy ez egy kézi gyártású, ritkaságszámba menő szecessziós szék*, ahol a demonstratívum ugyanarra a partikuláris tárgyra referál.)

⁴⁷ A táblázat forrásáról lásd a 3.5. táblázatot.

3.7. táblázat

	a számára az elérhető felkészültségek felismertek	a számára az elérhető felkészültségek nem felismertek
a számára a számára elérhető felkészültségek felismertek	$Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})\&Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})$	$\sim Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})\&Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})$
a számára a számára elérhető felkészültségek nem felismertek	$Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})\&\sim Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})$	$\sim Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})\&\sim Aa_i(\exists s_i\{Ha.s_i\})$

- 1 = P: a_1 rendelkezik s_1 felkészültséggel, és a_1 és a_2 tudja, hogy a_1 rendelkezik vele
2 = Q: a_1 rendelkezik s_1 felkészültséggel, és a_1 tudja, hogy a_1 rendelkezik vele, de a_2 nem tudja
3 = R: a_1 rendelkezik s_1 felkészültséggel, és a_1 nem tudja, hogy a_1 rendelkezik vele, de a_2 tudja
4 = S: a_1 rendelkezik s_1 felkészültséggel, és a_1 és a_2 sem tudja, hogy a_1 rendelkezik vele

Az 3.7. táblázat csak annyit rögzít, hogy a_1 s_1 felkészültségről való tudása közös vagy sem. A kölcsönösség a valódi kérdés, mivel az ágensek együttműködésének lehetőségeit ezek nagyban befolyásolják. Ebben az esetben akkor beszélhetünk s_1 vonatkozásában kölcsönös tudásról, ha mindkettejük tudása egybevág. Nem kölcsönös a tudás, ha s_1 vonatkozásában való tudásuk közösségéről eltérően tudnak. (Ez persze azt is jelentheti, hogy mindketten egyaránt rosszul tudnak valamit, és jelentheti azt is, hogy az egyikük kölcsönös tudást feltételez ott, ahol valójában nincs.) Leírható egy olyan „felkészültség-tér” sémája (3.6. táblázat), amely a_1 és a_2 koalíciójának felkészültségi forrásait mutatja (ahol a számok 1-től 4-ig a 3.7. táblázat tartományaira utalnak).

3.8. táblázat

	a felismeri, hogy...		a nem ismeri fel, hogy...	
a felismeri, hogy...	1.	3.	1.	3.
	2.	4.	2.	4.
a nem ismeri fel, hogy...	1.	3.	1.	3.
	2.	4.	2.	4.

Egy példán keresztül bemutathatók ezek az összefüggések. A példa a következő: van két résztvevő (a_1 : Gábor; a_2 : Matyi) egy adott problémahelyzetben – ahol a probléma vagy közös problémájuk, vagy az egyikük számára

3.9. táblázat

I/1	Aa.P & Aa.P	Mindketten tudják, hogy mindketten tudják, hogy Gábornál a kulcs.	Kölcsönös a közös tudásuk.
I/2	Aa.Q & Aa.Q	Mindketten tudják, hogy Gábor nem tudja, csak Matyi, hogy Gábornál a kulcs.	Kölcsönös a közös tudásuk.
I/3	Aa.R & Aa.R	Mindketten tudják, hogy Matyi nem tudja, csak Gábor, hogy Gábornál a kulcs.	Kölcsönös a közös tudásuk.
I/4	Aa.S & Aa.S	Mindketten tudják, hogy egyikük sem tudja, hogy Gábornál a kulcs.	Kölcsönös a közös tudásuk.
II/1	Aa.P & ~Aa.P	Matyi tudja, de Gábor nem, hogy mindketten tudják, hogy Gábornál a kulcs.	Matyi kölcsönösnek vélt tudása.
II/2	Aa.Q & ~Aa.Q	Matyi tudja, de Gábor nem, hogy Gábor nem tudja, csak Matyi, hogy Gábornál a kulcs.	
II/3	Aa.R & ~Aa.R	Matyi tudja, de Gábor nem, hogy Matyi nem tudja, csak Gábor, hogy Gábornál a kulcs.	
II/4	Aa.S & ~Aa.S	Matyi tudja, de Gábor nem, hogy egyikük sem tudja, hogy Gábornál a kulcs.	
III/1	~Aa.P & Aa.P	Matyi nem tudja, de Gábor igen, hogy mindketten tudják, hogy Gábornál a kulcs.	Gábornak kölcsönösnek vélt tudása.
III/2	~Aa.Q & Aa.Q	Matyi nem tudja, de Gábor igen, hogy Gábor nem tudja, csak Matyi, hogy Gábornál a kulcs.	
III/3	~Aa.R & Aa.R	Matyi nem tudja, de Gábor igen, hogy Matyi nem tudja, csak Gábor, hogy Gábornál a kulcs.	
III/4	~Aa.S & Aa.S	Matyi nem tudja, de Gábor igen, hogy egyikük sem tudja, hogy Gábornál a kulcs.	
IV/1	~Aa.P & ~Aa.P	Egyikük sem tudja, hogy mindketten tudják, hogy Gábornál a kulcs.	Közös felkészültségük nem kölcsönös.
IV/2	~Aa.Q & ~Aa.Q	Egyikük sem tudja, hogy Gábor nem tudja, csak Matyi, hogy Gábornál a kulcs.	
IV/3	~Aa.R & ~Aa.R	Egyikük sem tudja, hogy Matyi nem tudja, csak Gábor, hogy Gábornál a kulcs.	
IV/4	~Aa.S & ~Aa.S	Egyikük sem tudja, hogy sem Gábor, sem Matyi nem tudja, hogy Gábornál a kulcs.	Közös felkészültségük (hiányának) ismerete.

az. A problémahelyzet legyen a kijutás egy kulcsra zárt szobából. A probléma megoldásához egyikük rendelkezik a megfelelő „közvetlen” felkészültséggel (nála van a kulcs). A következő mondatok a 3.8. táblázat számokkal jelölt tartományait példázzák. A példamondatainkban az „*a tudja, hogy...*” kifejezést tekintjük rövidítésnek, amelynek feloldása: „*a rendelkezik azzal a felkészültséggel, amelynek tartalma az, hogy...*”⁴⁸

Az első oszlop a 3.8. táblázat egyes ablakaira utal, a második oszlop a példamondat formális szerkezetét mutatja, a harmadik oszlop a példamondatot tartalmazza, a harmadik oszlop típusra vonatkozó megjegyzést tartalmaz. A 3.9. táblázathoz készített listában olyan helyzeteket kerestünk, amelyekre értelmezhető a példamondat.

Megjegyzések a 3.9. táblázathoz:

- I/1 Mindkettlen rendelkezik ugyanazzal a felkészültséggel, és mindkettlen tudják
- I/2 Talán furcsának hat, de képzeljük el például azt a pedagógiai helyzetet, amikor a tanár egy feladattal rávezeti a tanulót arra, hogy használja a meglévő tudását: a diák tudhatja, kezében a megoldás kulcsa, de még nem tudja, mi is az. (A diák kételkedik, de a tanárba vetett bizalma alapján hagyja magát vezetni a tanár által, mert mindkettlen hisznek abban, hogy a tanulóban lévő tudásra a tréner rá tudja vezetni a tanulót.)
- I/3 Például mert nyilvánvalóvá válik az együttlét folyamán, hogy Gábor titkolózik.
- I/4 Például azért, mert meg vannak győződve arról, hogy valahol más-hol van, vagy egyszerűen csak nem tudják, hol van. És erről a nem tudásukról mindkettlen tudnak.
- II/1 Például Gábor azt hiszi, hogy még tovább titkolózhat, hogy nála a kulcs, de Matyi számára már kiderült, csak ezt még Gábor nem tudja. Gábor tudása ebben az esetben kölcsönösnek vélt tudás.
- II/3 Az egyik nem tud valamit, de ezt eltitkolja a másik elől, miközben látja, hogy a másik tudja, aki azt hiszi, mindkettlen tudják. Lelkesen bólogató ügyes vizsgáló, aki hagyja felelni a vizsgáztatót.
- II/4 Ha nem egy fizikai kulcsot gondolunk el, hanem például egy kérdésre keresett válasz a „kulcs”, akkor ez az a helyzet, amikor – bár eddig mindkettlen úgy gondolták – Matyi rájön, hogy Gábor nem tud semmilyen (jó) választ adni.
- III/2 Matyi nem rendelkezik azzal a felkészültséggel, vagyis pl. csak úgy tudja, vagy egyszerűen nem tudja, hogy Gábornál a kulcs, s ezt nem igazán hiszi Gábor, aki azt is tudja, hogy erről neki nincs tudomása, mármint, hogy nála lenne a kulcs.

⁴⁸ A példamondatok mellett szereplő formális kifejezések feloldásához: lexikon: A = felismeri; szintaxis = Axy, ahol x egy ágensre utaló individuumnév, és y egy esetet leíró kijelentés.

- III/3 Pl. Matyi úgy hiszi, úgy véli, hogy Gábornál van a kulcs, Gábor ezt tudja is. Gábor tud valamit, amiből azt is tudja, hogy Matyi tudása nem eléggé megalapozott, bár helyes következtetésre jut.
- IV/1 Mindketten elfelejtették. Egyikük sem ismeri fel a Gáborban rejlő lehetőséget, bár felismerhetné. Gábor tehetségének elismerése nem kívánatos egyik félnek sem, bár „titkon” mindketten „tudják”. Gábor olyan tehetséggel rendelkezik, amely „nincs” az adott kultúrában. Pl. a geocentrikus világnézet az inkvizíció előtt.
- IV/2 Gábor nem tudja, ismeri valamilyen (előle) rejtett képességét. Matyi feltételezi, tudja Gábor ilyen képességét, de nem tudja, hogy ezt Gábor nem tudja.

A példában kétféle felkészültségtípus szerepel: a kulcs birtoklása, a másiknak az első felkészültségére vonatkozó tudás (felkészültség).⁴⁹ A példa azt hivatott megmutatni, hogy ez a második típus (a kulcs birtoklásáról való tudás) esetében a kölcsönösségnek milyen lehetséges viszonyai vannak.⁵⁰ A példa ebben a tekintetben, úgy tűnik, nem paradigmaticus esetet ír le, hiszen nem világos, miként módosul vagy miként írható le a tudások kölcsönössége, ha (1) nem csupán két ágens koalíciójáról van szó; (2) nem világos, hogy a példa hogyan értelmezhető eredendő felkészültségek esetében. Meg kell mutatni, hogy ez más típusú felkészültségek esetében mit jelent. Továbbá a fenti séma azt a helyzetet mutatja, amikor a_1 s_1 -gyel ténylegesen rendelkezik. A kölcsönös tudás szerkezetét talán nem módosítja az, amikor más eseteket is figyelembe veszünk (pl. azt, amikor valójában nem rendelkezik a_1 a szóban forgó felkészültséggel, de úgy véli, hogy rendelkezik vele, vö. 3.2–3.4. táblázat). Továbbá kérdés, hogy változtat-e valamit a helyzeten (bonyolultabb lesz-e ez a logikai tér), ha azt vesszük, hogy a szóban forgó felkészültség például egy válasz egy feltett kérdésre, és a_1 és a_2 egyaránt rendelkezhet a válasszal. Ebben az esetben tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a_1 egy adott felkészültségére vonatkozó közös és kölcsönös tudások logikai terét akarjuk leírni, hanem a ténylegesen közösen birtokolt közös tudásra vonatkozó kölcsönösségre. Valamint azt a helyzetet sem vettük itt szemügyre, amikor a részt vevő ágensnek ténylegesen más-más problémával vannak jelen az adott szituációban. Intuíciónk szerint ezek az esetek nem bonyolítják tovább a logikai teret (bár kétségtelenül más-más következményeik vannak a cselekvéses következmények tekintetében).

Kommunikációra képes ágensnek esetében a kommunikációs aktusokkal ebben a tudáskészletben változás jön létre: közössé válhatnak felkészültségek, kölcsönössé válhatnak közös felkészültségek. A kommunikációs aktusok egyfelől növelik a koalícióban álló ágensnek felkészültségeit, másfelől újrendezik a közös és kölcsönös tudások eloszlását. Ami a kommunikációt lehetővé teszi,

⁴⁹ Erre az *iteratív* tudás terminussal szokás hivatkozni. Lásd Koessler, 2001, 139.

⁵⁰ A kölcsönös tudást sokszor mint infinite iteratív felkészültséget szokás leírni: a tudja, hogy b tudja, hogy a tudja, hogy... stb. Vö. Koessler, *ibid.*

az maga is felkészültség, és legalább részben közös felkészültségekhez tartozik, amelyek egy része kölcsönös is egyben. Kommunikatív aktusok megjelenhetnek akkor is, ha a közös és kölcsönös felkészültségek csak véltek.

(3.2.2) SZÍNTÉR MINT A PROBLÉMAFELISMERŐ ÉS/VAGY -MEGOLDÓ, A SZIGNIFIKÁLÓ, A KOMMUNKÁLÓ ÁGENS MUTATKOZÁSÁNAK HELYE (LOKALITÁSA)

Mivel abból indulunk ki, hogy a színtér nem magában áll, hanem mindig ágenshez kötődik, ezért a színterek osztályozásánál az elsődleges szempontul az ágensek felkészültsége kínálkozik. Elkülöníthetünk színtereket aszerint, hogy azt ágensek milyen felkészültségei alkotják. Az ágenciát a problémamegoldással állítottuk összefüggésbe, ezért minden színtér esetén a problémamegoldó felkészültség meghatározó lesz. Valamely színtéren az ágens minden megnyilvánulása problémamegoldó megnyilvánulás is egyben. A (csupán) eredendő felkészültséggel rendelkező ágensek eredendő felkészültségei többnyire adott körülmények között automatikusan adható válaszokként instancializálódnak. Megnyilvánulásaik színterét az erre vonatkozó felkészültségek jelölik ki. A színtérnek ez a típusa a problémafelismerő és -megoldó ágens mutatkozásának a helye. E felkészültségek alapján az azonos (vagy közel azonos) felkészültségekkel rendelkező ágensek egyfajta közösséget alkotnak, továbbá a problémaszíntéren megjelenhetnek más, nem azonos felkészültségekkel rendelkező ágensek is, amelyeknek az előbbiekkal részben közös, részben kölcsönös felkészültségeik vannak. Ennek alapján beszélhetünk olyan biológiai típusokról, mint faj, valamint különféle szimbiotikus közösségek. Szimbiotikus közösségekben az ágenseknek lehetnek közös problémáik, amelyeket együtt tudnak (csak) megoldani.⁵¹

Vannak azután olyan ágensek, amelyek a fenti felkészültségen túl rendelkeznek további felkészültségekkel, amelyek segítségével továbbra is a problémamegoldás keretében hatékonyabban⁵² tudnak működni. E további felk-

⁵¹ Lehetséges, hogy az artefaktumokat (vagy legalábbis egy részüket) a problémamegoldó ágenciák közé lehet sorolni.

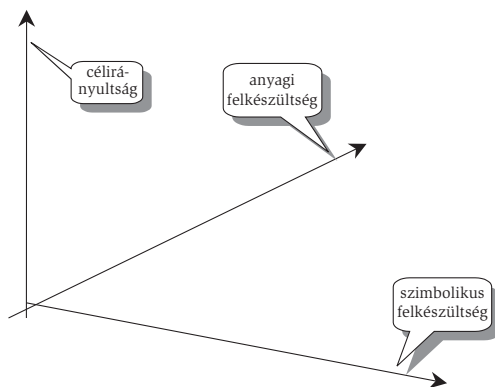
⁵² Olykor kevésbé hatékonyan. Például a kommunikatív felkészültségből adódhat, hogy bár rendszerint számíthatok mások segítségére a problémamegoldásokban, de amikor az ténylegesen nem elérhető számomra, akkor bár rendelkezésemre áll a megoldáshoz szükséges felkészültség, az úgy tűnik, mégsem hozzáférhető számomra. (Például a domesztikált állatok esetében előfordul, hogy bár rendelkeznek nem domesztikált fajtársaikkal azonos, eredendő felkészültségekkel, azokat mégsem használják, ha jelen van például a kutyák esetében a gazda, akinek a felkészültségeire számíthat bizonyos típusú problémahelyzetek megoldásában. Ennek következtében teszthelyzetekben rosszabbul teljesítenek, mint nem domesztikált társaik. Hasonló helyzeteknek lehetünk tanúi akkor, amikor valamely probléma megoldásához inkább a mobiltelefonon elérhető ismerősünket keressük meg, amikor egyébként – némi erőfeszítés árán – magunk is meg tudnánk oldani a problémát.)

szültségek típusai alapján beszélhetünk a szignifikatív felkészültségek és kommunikatív felkészültségek alkotta szinterekről. A több ágens alkotta szignifikatív és kommunikatív felkészültségekből álló szintereken a közös felkészültségek közösségeket (koalíciókat) hoznak létre, amelyek az azonos (vagy közel azonosnak, vagy valamilyen szempontból azonosnak tekinthető) felkészültségekkel rendelkező ágensekből állnak. A szintéren jelenlévő ágensok – valamilyen mértékben integrált – koalíciója olykor ágensként mutatkozik, máskor ez az individuumok feletti ágencia nem nyilvánvaló (pl. egy osztályteremben a tanulók – tanárral szemben –, illetőleg egy tetszőlegesen választott sokaság például egy áruházban); az integráltság leírható a közös és kölcsönös tudásokkal. Valamely szintéren – mint a jelenlévő ágensok felkészültségei által meghatározott dimenzióban – az ágensok egy probléma megoldásában (amely probléma valamilyik ágens problémája, esetleg a jelenlévő ágensok koalíciójának vagy azok egy része által alkotott koalíciónak közös (vagy közösnek vélt) problémája meghatározta megnyilvánulás) együttműködhetnek, gátolhatják egymást vagy egymás problémamegoldásaik tekintetében semlegesek lehetnek. Az együttműködésnek lehetnek szorosabb és kevésbé szoros formái. A koalíció integráltsága egy új ágens megjelenését is eredményezheti, amely az ágensok által alkotott kollektív ágencia. Kollektív ágens létrejöttének feltétele a részt vevő ágensok (valamelyikének) közös problémafelismerése. (A részt vevő ágenseknek kell legyen közös problémájuk, de lehet olyan helyzet, hogy valójában nem is tudja vagy rosszul tudja az egyik ágens, hogy mi is a közös probléma.)

(3.2.2.1) Az emberi kommunikáció színtérének tárgyi, szimbolikus dimenziói, célra irányultsága

Az emberi ágensok problémamegoldó iparkodásának és kommunikációjának színterén vannak eszközökben, szimbolikus szerkezetekben és normákban megtestesülő felkészültségek.

3.1. ábra

A problémafelismerés, -kezelés, a szignifikáció és/vagy a kommunikáció olyan eszközeinek esetében, mint az íj, a kerékpár, a bicska, a balta, a fűrész stb., a problémamegoldó felkészültségek „beépültek” a tárgyakba. A tárgyakhoz hozzátartoznak – éppen mert használati tárgyak – a használatukra vonatkozó eljárásbeli és lexikális felkészültségek. Az eszközöknek és a hozzájuk való viszonyoknak szerkezete van. Például nem lehet – ti. nem érdemes – bármilyen széles nyomtávú mozdonyt készíteni, mert illeszkednie kell a sínek szabványos távolságához. Magyarországon 220–230 voltos feszültséggel működő elektromos háztartási gépeket érdemes használni, mert 220–230 volt a hálózati feszültség. Tárgyaink nagy része rendszerbe illeszkedő *intelligibiliát* tartalmaz: illeszkednek a használókban lévő kötött vagy szimbolikus felkészültségekhez is, és illeszkednek más hasonló vagy nem hasonló funkciójú tárgyakhoz. Ha nem tudják vagy nem úgy tudják használni, ahogy kell, a tárgyak „értelmüket” veszítik. Az ezekhez az eszközökhöz kapcsolódó felkészültségek egy része eljárásbeli felkészültség.

A problémamegoldás célra irányultsága: A humán kommunikáció színterén a célokról, megoldandó problémákról, illetőleg azok fontossági rendjéről, a dolgok „értelméről” szóló, normákra, értékekre vonatkozó felkészültségek is jelen vannak (például *mindennél fontosabb az egészség, a helyes élet a gyarapodó élet*). Ezen dimenzióknak is van struktúrája: lehet például hierarchikusan rendezett, ahogy – a jog perspektívájában – az alkotmánnyal mint keret-törvénnyel ellentétes törvények, cselekedetek nem lehetnek – ti. nem kívánatos, hogy legyenek. Ezek a tartalmak problémamegoldásaink színterén jelen vannak, amikor célokat tűzünk ki, vagy az elérésekhez alkalmasnak vagy nem alkalmasnak ítéljük meg az elérhető eszközöket. Ezek a felkészültségeink a problémák egy részét is konstituálják abban az értelemben, hogy megmondják, mi számít problémának, és mi nem, továbbá, hogy meghatározzák az azok megoldásához adekvát felkészültségeket. Az értékekre vonatkozó felkészültségeink – bizonyos esetekben – összevethetők egymással.

Az összevethetőség illusztrálására legyen egy szervezeti-ökológiai példánk. Vegyünk példának egy erdészetet. Attól függően, hogy az erdészetet milyen színterén képzeljük el, más és más „értelmi konstrukciókat” fogunk találni. Az erdészet erdeje minden bizonnyal része az erdészetnek, az erdészetben dolgozók sokat tudhatnak az erdőről, a fák életkoráról, kivághatóságukról, értékükről, a fákkal kapcsolatos munkákról, technológiákról, mindarról, ami az erdészet szempontjából releváns. Az erdészet problémamegoldásához szükséges releváns felkészültségek az erdészet mint szervezet számára (ideális körülmények között) hozzáférhetők. Lehetséges az is továbbá, hogy az erdészet mint gazdasági üzem a gazdasági szervezetek működésével kapcsolatos felkészültségeket is elsajátít. Az erdészet – és az erdészet dolgozóinak egy része – rendelkezik az erdészet gondozásában lévő erdővel kapcsolatos – gazdasági és nem gazdasági – céljai szempontjából releváns felkészültségekkel. „Világa” az erdő (ma releváns) hasznosíthatóságának világával kapcsolatos világ. Ebből a világból kimarad egy sor olyan erdei élőlény, mely nem tartozik a hasznosítás világához, nem tartozik az „erdőgazdálko-

dás erdejébe”. Az erdészeti dolgozó nem azt az erdőt látja, mint egy ökológus. Tudásaik metszik egymást, de az erdészeti dolgozótól azt várjuk, tudjon többet a hasznosításról, ennek eljárásairól, s nem fontos, hogy térképe legyen az erdő minden parányi élőlényéről. Az ökológus (remélhetőleg) többet tud erről az erdőről az élőlények társulásai tekintetében, s nem baj, ha kevesebbet tud a kivágott (számára *elpusztított*) fa piaci hasznosíthatóságáról. Mindkettejük (szakmai, munkahelyi) szocializációja más és más erdőt, az erdő más *értelmét* tanítja meg nekik. Hogy mit tesz az erdő, az értelmi konstrukció is: az erdészeti dolgozó – ha összhangban működik szervezetével – mást lát, mint az ökológus, aki úgyszintén megfelel szakmai követelményeinek. Ha ez az erdészet, mondjuk, a Kárpátok belső lejtőin tevékenykedik, ahol például az erdővágásnak hatékony technológiája a tarvágás, és ahol ezért teljes erdőrészeket vágnak tarra, ami a fakitermelés szempontjából hatékony technológia, akkor ez az erdészet – gazdasági ágensként a túlélése szempontjából – fontos problémát old meg ezzel a – célkitűzései szempontjából releváns – technológiával. A hegységek erdői sok csapadékot felfognak, az erdő nagy vízfelhasználó, a leesett csapadék jelentős részét az erdő felfogja, és fokozatosan felhasználja. A tarra vágott helyeken nincs, ami a lezúduló csapadékot felfogja, az akadálytalanul lejut a patak-, folyómedrekbe, s például árvizeket okoz a Tiszán. A szervezet működésének – tarra vágás – más a következménye a szervezet szempontjából (haszonnal járhat e technológia) és működésének (felkészültségeinek) színterén, és más a következménye másutt – árvíz –, például a Tisza mellett lakók számára. Más a „rátekintésük”, mások a problémáik, és mások felkészültségeik normatív tartalma. Az ökológia tágabb perspektívája olyan normákat jelöl ki, amelyeknek alapján „értelmetlen” mondani, hogy helyes embereket árvízveszélynek kitenni, embereknek katasztrófhelyzeteket okozni. Aki ilyet tesz, a mai értelmi szerkezetekben értelmetlent tesz. Az értelmes tekinteteknél is értelmezhető a több vagy a kevesebb. A szélesebb, nagyobb rátekintés, perspektíva „értelmesebb”.

A tágabb rátekintést biztosító perspektíva elsajátítható. De akkor feltehetjük a kérdést, hogy – példánknál maradva – hol van a szervezet határa? Ez a kérdés mást jelent a mai hatékony technológiák esetében, mint jelentett korábban. A szervezeti tulajdonjog például, mellyel szintén le lehet írni a szervezetet (tulajdon szempontjából), és a szervezet hatása e jogon kívüliekre ma egészen mást jelent, mint jelentett akkor, amikor e jogok kialakultak. A globális termelés rendszerében a szervezeti határok különféle értelmezései alapján más és más világokat és értelmes cselekvéseket írhatunk le. A *ki is az ágens, és mi a helyes célja (ha szervezet)* kérdés válaszához nem egyszerűen megállapítások tartoznak, hanem viták. A szervezetfejlesztő, aki vállalkozik a szervezet fejlesztésére, milyen szervezet lát? A példánknál maradva, a termelés mai rendszerében túléléséhez tartozó releváns magatartás, ha vállalja az erdészet hatékonyabbá tételét, és (ezután) vállalja a tiszai árvízvédelem hatékonyabbá tételét. Az nem tiszte, hogy e szélesebb összefüggésrendszerben akarjon ágens lenni. Sőt hatékonyabb (több jövedelmet hoz) a piaci magatartása szempontjából, ha nem terheli magát ilyen (például etikai, például

bonyolult) megfontolásokkal. Az ökológus számára a tarra vágott erdő önmagában „értelmetlenebb”, mint az ökológusénál szűkebb, csupán gazdálkodási szempontokat alkalmazó gazdasz.

(3.2.2.2) A megfigyelői helyzet

A *problémamegoldás színterében* van mindaz, ami hat a problémafelismerésre és -megoldásra. A légyfogó csapdájába esett, szabadba kirepülni akaró légy elakadhat az ablaküvegen; problémamegoldásának színterén van az ablaküveg és még sok más. Miközben a légy nem rendelkezik az átlátszó és áthatolhatatlan tárgyakra vonatkozó felkészültségekkel, az ablaküveg mint mutatkozó akadály jelen van számára. Az átlátszó objektumokra vonatkozó felkészültség kialakulásának evolúciós kényszere híján nem rendelkezik az a felkészültséggel, amely lehetővé tenné, hogy *megfelelő* módon ismerje fel a (probléma)helyzetet. Nem arról van szó, hogy a problémát nem ismeri fel, hanem a problémamegoldáshoz szükséges felkészültsége hiányzik, jelesül a helyzetre vonatkozó tudása nem megfelelő a problémakezelésre. Ennek híján viselkedése olyan, mint a kiakadt programé, végtelenül ismételi valamit, mert e „kiakadás” (a légyfogó üveg) megszüntetésére nincs felkészültsége.

Még ha az üveg *mint* átlátszó, de nem áthatolható objektum felismerésére nincs is a csapdába esett lénynek felkészültsége, létezik olyan leírás, amelyben így adható meg a légy problémahelyzete. Valamely megfigyelő rendelkezhet olyan tudással, amely az üvegen szüntelenül áthatolni igyekvő légy helyzetét meg tudja úgy ragadni, hogy az egyben a problémamegoldást is magában foglalja. A problémakezelés hatékonyságával áll ez összefüggésben. Ez a perspektíva azt mutatja, hogy ha a problémahelyzet hiányos leírásával rendelkező ágens rendelkezne a helyzet azon leírásával, amellyel a megfigyelő rendelkezik, akkor adott helyzetre vonatkozó problémakezelése hatékonyabb volna. Mivel kommunikációs színterek leírása a célunk, szükségünk lehet egy olyan fogalomra, amellyel a problémamegoldás-tér a probléma-agens (értsd az ágens, aki számára problémaként jelenik meg az adott helyzet) és egy megfigyelő tudását magában foglalóan is leírható.

A *problémamegoldás és a problémamegoldó perspektívája* kifejezések – ebből következően – nem mindig ugyanazt takarják. A *problémamegoldás* perspektívája így megenged az ágens szempontjából nem létező tényeket is, amelyeket az ágens perspektívájából nem észlel. A *problémamegoldás perspektívája* arra utal, hogy egy megfigyelő ágens perspektívájából látható más is, mint a cselekvő ágens perspektívájából. A problémamegoldás perspektívája helyére ezért a *megfigyelő perspektívája* kifejezés illik a példában. Mivel abból indultunk ki, hogy a probléma az csak *valakinek* a problémája lehet, a csapdába esett lény helyzetét nem tudjuk úgy leírni, ahogy a fentebbi leírásban tettük. De a megfigyelőnek sem problémája. A megfigyelő látja olyanak, *mintha* a csapdába esett lénynek a problémája lenne, de persze azt is látja, hogy ezt ő nem ismeri fel.

Ez a megfigyelő, a leíró ágens szempontja. Ennek a szempontnak a felvétele egy olyan fogalomhasználatot tesz lehetővé, amely az ágensre és problémamegoldó viselkedésére, kommunikációjára kívülről, a megfigyelő leíró szempontjából láthatót tudja leírni. Az, hogy problémája csak valakinek, egy konkrét ágensnek lehet, nem jelenti azt, hogy e konkrét ágenshez rendelt problémához kapcsolódóan csak az ágens számára hozzáférhető felkészültség létezik. E javasolt megkülönböztetéssel tudunk beszélni azokról a felkészültségekről is, amelyekhez a konkrét ágens nem fér hozzá.

Az emberi társas világra éppen az jellemző, hogy benne felkészültségeink és problémáink folyton mások értelmezésében is megjelennek, amelyek egy részéről tudomást szerezhetünk. Az eddigiek alapján a problémamegoldás perspektívája szélesebb fogalom, hogyha kommunikatív felkészültségekkel rendelkezünk. Arra próbálunk kísérletet tenni a következőkben, hogy a külső megfigyelői szempontot bevonjuk a problémahelyzetek elemzésébe. A kommunikáció színterén minden esetben több ágens is van. Ha több ágens van, éppen az a releváns leírás, ha figyelembe vesszük, hogy ezek saját problémáikkal vannak jelen, a problémák egy része pedig közös probléma is lehet. Ebből különféle kommunikációs események következhetnek. E többszereplős helyzetekben az ágensek lehetnek problémamegoldók, és (ettől nem függetlenül) megfigyelők a másokat leíró helyzetekben. Több ágens kommunikációjának színterét nem lehet leírni csak az egyik ágens problémája felől nézve, éppen az a releváns leírás, hogy többféle ágens, több perspektíva, többféle problémamegoldó perspektíva és felkészültség van a kommunikáció színterén. Közben az egyes ágensekre, minden egyes szereplőre külön-külön továbbra is igaz lehet az, hogy azonosítjuk őket saját felkészültségeikkel. De a kommunikáció színterének leírója számára szükséges a felkészültség, hogy ezt is lássa. Emberek esetében pedig a kommunikáció színteréről készített leírásnak azt is kell tartalmaznia, sokféle módon teszünk róla, hogy a magunk problémamegoldása érdekében a magunk és mások problémamegoldó felkészültségét befolyásoljuk. A kommunikáció színterének ilyen leírása a színterén megjelenő felkészültségek leírását jelenti, s több ágens esetén e többféle felkészültség megjelenése a hozzáférési és problémamegoldó iparkodások által e felkészültségeket nemcsak állapotként, hanem dinamikában, erőterben, dinamikus felkészültség-állapotterben is tudja láttatni.

A megfigyelő és a problémamegoldó ágensek perspektívája fogalom terjedelmei többféle viszonyban lehetnek. Lehet két egymást metsző, de nem fedő halmazban. (Pl. ugyanazt a nyelvet beszélik.) Lehet olyan viszony halmazai között, hogy a megfigyelő perspektívája tartalmaz „*valamit*” a megfigyeltéből, pontosabban olyan felkészültségeket tulajdonít neki, amelyekkel valójában az nem rendelkezik. A sejtések gyakran helyes következtetésekre vezetnek. A példabeli légyfogóba esett légy esetét is lehet ilyennek leírni. Az emberi megfigyelő hajlamos ilyesféle tulajdonításokra. Hajlamosak vagyunk az efféle szándéktulajdonításra: intenciókat lássunk ott is, ahol nincs: *Már megint ki akar babrálni velem ez a számítógép. Ez a szemtelen légy csak bosszantani akar.*

A megfigyelői helyzetnek számos formája és különböző fokozatai vannak:

- a tanár, aki titokban megfigyeli a gyerekeket, amint egy feladattal küzdenek – itt az ágens hasonló ágenst figyel meg, azonos kultúrán belül;
- az antropológus, aki más kultúrájú emberek viselkedését, de hasonló emberi ágenseket figyel meg;
- az etológus, aki megfigyel egy élőlényt, már csak az élő ágensségben hasonló hozzá;
- s Galilei, aki figyeli a kő zuhanását a toronyból, már nem ágenst figyel.

Az emberi ágensek számára az intencionalitás segít a megismerésben és a kommunikációban. Azonban hamis következtetésre is vezethet a magunkhoz hasonló belső tartalmak tulajdonítása más ágenseknek.

(3.2.2.3) Kollektív ágensek a problémamegoldás színterén

Az ágensek egymás mellett létezése mindennapi tapasztalatunk: léteznek egymás mellett (problémamegoldó felkészültségeikkel leírható) ágensek. Lehetnek ezek olyan egyszerű, nem emberi ágensek, amelyek „nem látnak túl” felkészültségeiken, és amelyek nem rendelkeznek olyan felkészültségekkel, amelyek által felkészültségeik korlátozottsága megmutatkozik. Ábrázolhatjuk *a* és *b* ágensek egymásmellettségét mint felkészültségeik egymás mellett egzisztálását az alábbi módon. Nincs tudomásuk ismeretlen, részlegesen ismert világról. Problémamegoldó felkészültségeiket ábrázolja a téglalap területe. Lehet olyan egymás közeli együttélésük, hogy túlélésük eseményeiben nem érintkeznek, egymás eseményterében nem jelennek meg. Ezt mutatja a 3.2. ábra.

3.2. ábra

<i>a felkészültsége</i>		<i>b felkészültsége</i>

Időnként pedig véletlenszerűen, hatásaikban érintkezhetnek egymással. Ezt ábrázoljuk olyan ábrán, hogy felkészültségük terei összeérnek, de nem metszik egymást. Ez *alkalmi együttlétezés és vak*. A vak a 3.6. táblázat vak területére utal, arra, amit a problémamegoldó ágens nem lát, de egy megfigyelő igen. Egy megfigyelői pozícióból láthatunk olyat, amit *a* és *b* nem lát, amiben „vakok”, még ha ez számukra értelmezhetetlen is. Hatnak valahogyan egy-

másra, de e közös egzisztálásra nincsen, vagy nem kell, hogy legyen felkészültségük.

3.3. ábra

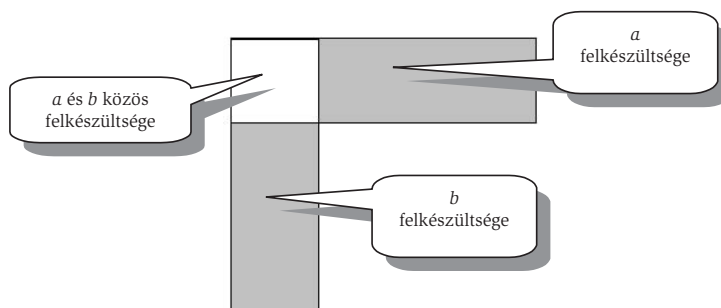
a felkészültsége			b felkészültsége

Időnként lehet olyan együttlétezés, amelyik segíti *a* és *b* problémamegoldását. Ekkor ez az együttlétezés előnyös *a*-nak és *b*-nek. Ha elég sok variációja van *a* és *b* típusú ágenseknek, és ezek elég gyakran egzisztálnak egymás mellett, és van gyakorisága az előnyös együttlésnek a túlélés, reprodukció szempontjából, akkor az ilyen *a*-k és *b*-k nagyobb arányban szaporodnak. Az *ilyen* azt jelenti, hogy azok szaporodnak jobban, akiknek van éppen olyan felkészültségük, amelyek kölcsönösen előnyösek egymás melletti együttlétezésükre. Felkészültségeik színterén sikeresebb problémamegoldók együtt, mint külön. Az evolúcióban sok példát lehet találni efféle együttlétezés adaptációs előnyeire, amikor is az előnyös együttlétezők nagyobb gyakorisággal tudják önmagukat (együtt) továbbörökíteni, s közülük még jobban azok, amelyeknek például a reprodukció ciklusa azonos, vagy a másik közelségét kedvelik (ilyen felkészültségük van). (Bickerton, 2002)

Együttlésük további összerendeződésével egy relatív önállósággal rendelkező, a környezetére reagáló, sajátos felkészültségeivel jellemezhető ágens eredményez. Összerendeződésüket segíti az *egymás melletti együttlétezésükhöz kölcsönösen előnyös felkészültségük*. Ez a külön-külön létező felkészültségük tovább fejlődhet, s ez az egymás túlélését támogató fejlődés együttlésüket meghatározó funkcionális, szabályzó, mindkét régi alkotó ágens számára hozzáférhető kommunikatív felkészültséggé válik. Ez a felkészültség nem ugyanabban az értelemben közös-kölcsönös, mint például az emberi interakciókban a közös nyelv, a tehén valószínű nem érti, miért ad tejet az embereknek, s az emberek sem tudják, hogy milyen ez a tehénnek, de együttélésükben van kölcsönösség, a tehén domesztikálásában benne van az emberi gondoskodás hosszú története. Van kapcsolatukat alkotó közös felkészültségük.

Ekkor ezek a felkészültségek funkcióban közös felkészültségüké válnak, hiszen közös problémamegoldásukat, együttlésüket szolgálja.

3.4. ábra

Közös felkészültségeiket *felkészültségeik metszeteként* is ábrázolhatjuk. Egy hasonlattal: a kulcs és a zár hordoz közös felkészültséget, a kulcs és a zár profiljában, s ettől még fizikailag különböző tárgyak maradnak, de a bennük rejlő kötött felkészültség, intelligibilia közös.

Az evolúció során a fajspecifikus felkészültségekhez képest többlet-felkészültségek megjelenése az ágensek túlélését, szelekcióját befolyásoló tényező lesz, s ezért ettől kezdve az *eredendő felkészültségek és a többlet-felkészültségek koevolúcióban fejlődhetnek*. A többlet-felkészültségek jobb alkalmazkodást, jobb túlélést biztosítanak. Az ember biológiájában már benne van a kultúrával való együttlét, az eddigi szóhasználattal azt is mondhatjuk: a kultúra, a nyelv, a *szimbolikus* és az emberi biológia – a kötött felkészültség – *közösen ható adaptációs tényezők*. Ez a kulcs és a zár hasonlat segítségével azt jelentheti, az ember biológiája olyan, hogy *feltételezi* a kultúrát, a kultúrában, szimbolikus környezetben való hosszú fejlődést, és a kultúra olyan, hogy *feltételezi emberi hordozójának biológiáját*.

A munkamegosztáshoz szükséges, hogy problémamegoldás esetén a részt vevő ágensek egymástól funkcionálisan különböző állapotokat vehessenek fel. A szimbolikus megjelenésével ez könnyebben és gazdagabb variációkkal létrejöhet, mint nélküle, eredendő felkészültségek esetén, mert az ágensekhez képest többlet-felkészültség teszi lehetővé, hogy bizonyos felkészültségek az egyiknél jobban, mások a másiknál jobban „sűrűsödjének”, miközben a csoport „*egész*” felkészültségét a csoport hordozza, de nem úgy, hogy minden tagja ugyanúgy részesedik belőle. (*Én hajtom a vadat, s te lövöd le. Én játszom a basszust, s te a szólót.*) A felkészültségek differenciálódásának az is a következménye, hogy a szimbolikusban hordozott felkészültség lehet több, mint amit egy ágens hordozni tud, s a csoport egésze hordozhat olyan felkészültséget, amelyet már egy tagja sem képes egyedül.

Az ilyen értelemben differenciálódott ágensek közössé tett, megosztott tudása mind új problémamegoldási lehetőségeket jelent, amelyek itt lehetnek sikeresek, kudarcosak, illetve érvényes lehet rájuk a szelekció elve, s ezért e tudáskombinációk is fejlődhetnek, tökéletesedhetnek evolúciósan, de emberi hordozójuknak nem kell már feltétlenül szelektálódni, gyakran elég, ha felkészültségeiket cserélik ki jobbakra.

A „*vadászok veletek*” ágensei segítségével kialakulhat így például a „*vadász*” több ágens által hordozott komplexe, ami fokozatosan elkülönülhet az egyes hordozóktól, mert komplexebb az egyes hordozóknál, de nem különülhet el azoktól. A „*kovácsolok apával*” cselekvések sorozatából kialakul a „*kovácsolás*” komplexe, és így tovább. A leírásban a cselekvések igék ismétlődő állandósuló sorozata dologgá, főnévvé válik. S ezek a problémamegoldás során annak színterén talált komplexek, ha (s mert) a résztvevők képesek belül reprezentálni, képesek a maguk problémamegoldását e reprezentált környezetben ellátni, s ezzel e komplexet tovább hordozni, e komplexek túlélhetik az egyes ágenseket, mert reprezentációjuk a csoportban van. E munkamegosztásból adódó felkészültségek egymás mellettsége is lehet vak és alkalmi, és kialakulhatnak új és új kollektív ágensek (csoportok, szakmák, szervezetek, nemzetek, nemzetek közötti szerződések, ezek rendszere, államközösségek).

*

A színtér magában foglalja az adott kommunikatív esemény térbeli (és időbeli) körülményeire vonatkozó tudásokat (tapasztalatokat, vélekedéseket, rutinokat). Amennyiben a kommunikatív felkészültségekben bekövetkező változások mindig időben és térben történnek, a színtér mindig lokáltság is. A lokáltság karaktere mindig a rá vonatkozó tudásokban ragadható meg. Ezek a tudások megszabják, hogy miféle kommunikátum jelenik meg egy-egy színterén. Azonban nem abban az értelemben, hogy ne történhetne meg valami más, hanem abban az értelemben, hogy az ágensek felkészültsége által konstituálódó hely (vagy idő) reflektálttá válik. (Például, amikor valaki profánul viselkedik egy szentként tisztelt helyen [vagy időben].)

(3.2.3) SZÍNTÉR MINT ÁGENS

A színtért nem „tartályként” érdemes tehát elgondolni, mint ami különböző (pl. kommunikatív) eseményeknek helyt ad, de attól függetlenül is fennáll, hanem olyan térként, ami (pl. a kommunikációs) eseményben részt vevő ágensek részben közös és kölcsönös felkészültségei által jön létre, ahol az ágensek sajátvilága (részben) összerendeződik más ágensek sajátvilágával. (Vö. ágenstanulmány.) Ha ez az összerendeződés tartós – vagyis a kölcsönös tudásokra vonatkozó kérdések nem igényelnek folyamatos reflexiót –, akkor tartós színterekről és ezeken létrejövő kollektívumokról, kollektív sajátvilágról beszélhetünk. A kollektív sajátvilág egy kollektív ágens konstituál, amely az őt alkotó ágensektől elkülönülő, relatív önállósággal rendelkezik. Így az, ami egyfelől felkészültségek alkotta színtérként írható le, bizonyos alkalmakkor mint ágens ragadható meg.

Ez az önállóság azt jelenti, hogy adott esetben a kollektív ágens úgy lép fel, hogy azok a felkészültségek, amelyeket tulajdonítani lehet neki, vagy amelyeket deklarál magáról, nem disztributívak az őt alkotó ágensek irányában (a

kollektíva tagjaként jelenlévő egyed *elfeledheti, nem tudhat róla, rosszul tudhat róla* stb.), miközben a kollektív ágens ténylegesen rendelkezik az adott felkészültséggel.

Az, hogy ez az önállóság relatív, azt is maga után vonja, hogy ha nincsen olyan individuális ágens, amelyik – legalább részlegesen – kollektív sajátvilágként ismeri fel, akkor a kollektív ágensnek tulajdonítható tulajdonságok már nem állnak fenn. Bár lehetséges, hogy ezt a kollektív sajátvilágot alkotó tudások lekötöttek (kötött intelligibiliaként) az individuális ágensek sajátvilágán kívül megőrződnek (pl. egy deszifírozatlan üzenet elveszett kóddal, egy ismeretlen szervezet működésére vonatkozó írásba foglalt szabályzat, egy könyv).

A színtéren jelenlévő ágens a színtért konstituáló felkészültségek tekintetében csak bizonyos fokú szabadsággal rendelkezik. Például az adott színtéren használt kód tekintetében, amikor is arra nincsen szabadsága, hogy megváltoztassa a kód egészét – sem úgy, hogy például ne vegye észre, körülötte magyarul beszélnek, ha egyszer az anyanyelve magyar, sem úgy, hogy például új szintaktikai szabályokat vezessen be, de a magyar nyelv adta szabálytérrel belül új használatokra tehet ajánlatot. Az ajánlat elfogadásának – legitimitációjának – az elterjedtsége pedig akár megváltoztathatja a kódot vagy az adott – tartósabb – színtéren (pl. családi nyelvek, argók, szaknyelvek), vagy a kód legtöbb használati színterén.

A színterek lehetnek alkalmiak (egy villamosutazás), és lehetnek tartósak (család, szomszédosság, nemzet); a tartósság, illetőleg alkalmi jelleg részben abból adódik, hogy a részt vevő ágensek milyen felkészültségeik összerendezésére vállalkoznak, és az összerendezettség nyomán létrejövő koalíció tartósságára milyen igényeik vannak. Ez utóbbi például abban nyilvánul meg, hogy a koalíciónak milyen és milyen mennyiségű probléma megoldására van „jogosítványa”. A színtér alkalmisága vagy tartóssága tehát nem kizárólag attól függ, hogy vannak-e „hosszú távú ismeretek” az adott színtérről vonatkozóan (például a villamosutazásra vonatkozóan a szocializációnk során nagyon alapvető felkészültségeket sajátítunk el, illetőleg ebben az alkalmi közegeben alkalmazunk nem helyspecifikus felkészültségeket is).

A felkészültségek sokfélesége folytán a közös és kölcsönös tudások is sokféleképpen mutatkozhatnak meg. Lehet közös tudás az összeszokott zenekar közössé szerveződött kötött tudása is. Vagy egy focicsapatban az a fajta felkészültség, tudás, amely akkor aktualizálódik, amikor a jobbszélső elszalad jobboldalt, s tudja, hogy a középcsatár is szalad középen, mert a középcsatár tudja, hogy a jobbszélső tudja, hogy a középcsatár ott lesz, mikor be fogja adni a labdát, s ezért a középcsatárnak a jobbszélső beadja a labdát, és így tovább. A jobbszélső és a középcsatár belső világai között *nincs átfedés*. Mi akkor a közös? Itt a felek belsőleg *kölcsönösen és helyesen (a problémamegoldás szempontjából kielégítően) reprezentálják egymás felkészültségét*. A tudásuk közössége úgy értelmezhető, hogy *ami az egyikben (sajátvilágában) van, az más, de analóg azzal, ami a másikban van, s ez az analógia segít abban, hogy kölcsönösen helyesen reprezentálják egymás cselekvését*.

Az, hogy a problémamegoldó ágens számára a másikkal való együttműkö-

désben a gyakorisága annak, hogy a másikkal milyen felkészültséget hordoznak, az az egyes ágens számára nem egyszerűen statisztikai kérdés, hogy gyakorisági alapon kialakul egy problémamegoldási komplex, hanem ennél súlyosabb, a problémamegoldás eredményességére, adott esetben túlélési valószínűségekre vonatkozó kényszer. Ha sokan használják a „tigris” kiáltást úgy, hogy menekülési reakció követi, annak, hogy én is ezt teszem-e, nem statisztikai következménye van számomra, hanem túlélési. Az egyéni szocializáció során, ha nem tudom a magam viselkedését velük együtt irányítani, koordinálni, annak a magam és a többiek számára komoly következményei lehetnek, s a hosszú (és felnőttek által védelt) szocializációs folyamat éppen ennek kialakítására szolgál, és a szocializáció eszközrendszere gondoskodik arról, hogy mindig legyen megoldandó probléma (nem túlságosan súlyos következményekkel), és legyen beépülő felkészültség. A közös koordinációnak meg az a feltétele, hogy a közösen használt komplexek, például nyelv, vadászat, gazdálkodás stb. ágensbeli belső reprezentációi analógok legyenek a többiekével. Ebben a folyamatban (ha hosszú a szocializáció) lehet sokszor kis következményekkel tévedni, de előbb-utóbb kialakul valami kielégítő analógia az (éppen szocializálódó) ágens belső színterén található felkészültségek és a többiek belső felkészültségei között.

Mindegyikünk számára a többiek felkészültségeket hordozók, s ha e felkészültségek többek is, mint amit egyes ágensek hordozni tudnak, a többiekkel való együttműködés szükséglete kikényszeríti, hogy reprezentálni tudjuk egymást (és ennek kialakítására biológiailag képesek vagyunk). Ekkor viszont az ilyen módon leírt komplex felkészültségek az egyes ágensek szempontjából *külső objektív* státuszra tettek szert.

A kommunikáció intézményei lehetnek ilyen kollektív problémamegoldó komplexek. Valószínűleg értelmes a modern társadalom fontosabb alrendszereire is mint (funkcionális) komplexekre tekintenünk, amelyek a társadalom egy-egy területén található problémamegoldásokra specializálódtak, ilyenek például a jog, a gazdaság, egészségügy, a művészet stb.

(3.2.3.1) Színtér és nyilvánosság

A nyilvánosság fogalma szokásosan tagolatlan színtérként fogalmazódik meg, ahol a színtért alkotó ágenseket a leírás nem explikálja. Amennyiben a nyilvánosság színtér, valójában nem is egyetlen nyilvánosságról van szó, hanem különböző színterek egy sajátos perspektívában adott leírásáról, nyilvánosságokról. A sajátos perspektíva a kommunikatív események mentén mutatja a színtereket: vagyis azzal jellemzi a színtért, hogy milyen kommunikatív esemény mehet végbe benne.

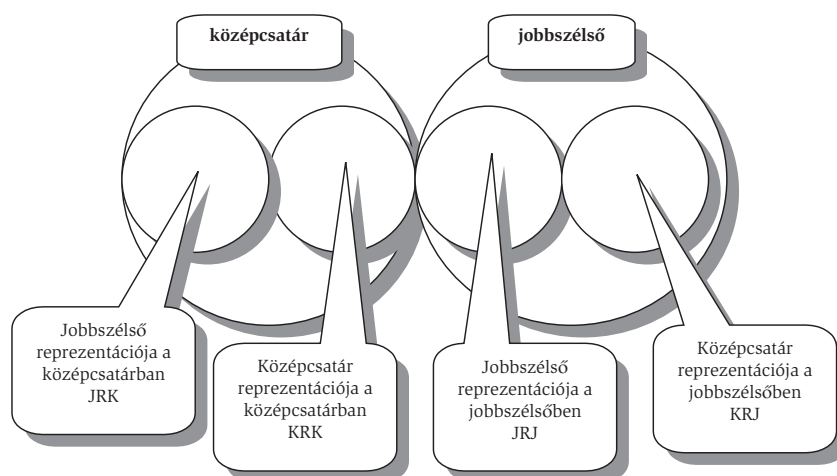
Fentebb példálózunk a focicsapattal s a focicsapat közös felkészültségével. Amikor a jobbszélső elszalad jobboldalt, és gondol a középcsatárra, s azzal számol, hogy a középcsatár is elindul közepén azzal számolva, hogy a jobbszélső azért szalad, hogy neki adja a labdát, akkor ezt a felkészültséget

nehéz nem közösként elképzelni. Azt sem gondolhatjuk, hogy a középcsatár és a jobbszélső felkészültsége azonos tartalom, hiszen nem azonos cselekvéssort hajtanak végre.

Mindkettejük közös felkészültsége (minél jobban begyakorolták, annál jobban) segít megjósolni a másik (lehetséges) jövőbeli viselkedését, és ez segíti az ehhez illeszkedő saját magatartás kiválasztását. Van felkészültség mindegyikükben a saját (lehetséges) magatartásairól és a másik (lehetséges) magatartásairól és e két (lehetséges) magatartás kombinációjának közös lefutásairól valamilyen céljuk elérése érdekében. A másik és maguk magatartását vélhetőleg helyesen reprezentálják, s a *helyes* azt jelenti, hogy a belső reprezentáció megfelel a másik tényleges későbbi viselkedésének. S ennek következtében gyakrabban tudnak sikeres közös akciót végrehajtani.

3.5. ábra

A jobbszélső reprezentációja kifejezés úgy pontosabb, hogy a jobbszélső *viselkedésének* reprezentációja, s ennek nem kell azonosnak lenni, sőt nem is azonos kettejükben. Az egyiknél a saját belső, belülről átélt (jobbszélső a jobbszélsőben) viselkedés reprezentációja van, s a másiktól elég a kívülről látható viselkedés belső reprezentációja.

Akkor mi a közös? Bárhogyan is különféleképpen modellezik, a közös viselkedésük reprezentációja eltéréseik ellenére *analóg módon egyezik* a reprezentált valósággal, és mindegyikük reprezentációjának a cél szempontjából vett *helyessége* itt azt jelenti, hogy jól jósolja a másikat, és ez elég a helyes közös koordinációhoz.

A jobbszélső és középcsatár helyén lehet *zsákmányállat* és *ragadozó* is: a ragadozó valószínűleg *jól* reprezentálja magában a zsákmányállat viselkedését, ha sikeresen elejti a zsákmányt, s potenciálisan a zsákmányállat a jobb, ha sikerül elmenekülnie. Csak itt a gyakorlás évmilliókat jelent, s míg a foci-

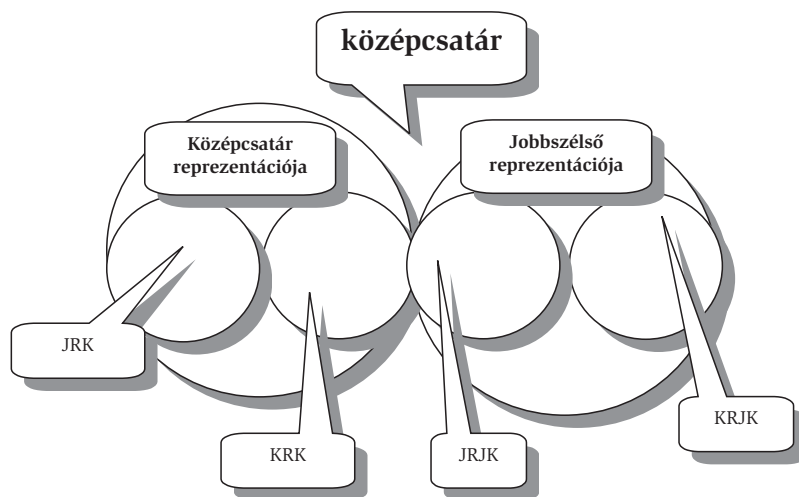
csapatban egyedek gyakorolnak, s cselekvésük (és reprezentációja) szelektálódik, az állatok esetén a faj *gyakorol*, s az egyedek (és reprezentációik) szelektálódnak. Az elég tartós együttes lét előbb-utóbb valami közös felkészültséget hoz létre.

Ha a környezetüket reprezentálni képes ágenseknek olyan környezetben kell problémákat megoldaniuk, amely környezetben környezetüket reprezentálni képes ágensek vannak, ennek további komoly következményei vannak.

A *másik* viselkedésének leírása pontosabb, ha a leírás – a másik reprezentációja – tartalmazza azt is, hogy a másik is reprezentálja, tartalmazza a közös cselekvést. A focicsapat példájában ezt könnyen be is láthatjuk, a középcsatár tudja, hogy *a jobbszélső tudja*, hogy a középcsatár el fog szaladni középen, és a jobbszélső be fogja neki adni a labdát.

Ezért ezt ábrázolhatjuk így:

3.6. ábra

A középcsatár, miközben az egész lehetséges játékot (annak egy részletét) reprezentálja, reprezentálja önmagát a másikkal való lehetséges viszonyokban – ez az ábrán a középcsatár reprezentációja. De jobb a középcsatár reprezentációja, ha a jobbszélsőt is reprezentálónak reprezentálja, olyannak, aki reprezentálja önmagát (JRJ lenne) a másikkal (KRJ lenne) való viszonyban. De az ábrán JRJK van, s ez a „jobbszélső reprezentációja jobbszélsőben középcsatár szerint” jelentésű, és KRJK van, ami a „középcsatár reprezentációja jobbszélsőben középcsatár szerint” jelentésű.

Az a középcsatárban nem átélhető tartalom, hogy a jobbszélsőben milyen belső tartalom van, nem hozzáférhető felkészültség a középcsatár számára, de azt megteheti, hogy a másik modelljébe „kölcsonadja”, „behelyettesíti”, „beírja” saját belső szándékait, gondolatait, s úgy képzelel el a másikat, mintha az is hasonlóan gondolkodna, reprezentálna, mint ő. És ez, mivel gyakran jobb rep-

reprezentációt s ezzel sikeresebb viselkedéskoordinációt tesz lehetővé, gyakran „bejön”. E belső reprezentációk is kipróbálhatók, és a viselkedéssel együtt, az eredmények ismeretében korrigálhatók és pontosíthatók.

S ha képes vagyok reprezentáló másikat reprezentálni, ugyanígy képes vagyok magamra mint külsőleg láthatóra is gondolni. Ez pedig lehetővé teszi az önreflexiót.

A középcsatár, *ha el tudja magát képzelni, mint akit elképzelsz a jobbszélső, már el tudja képzelni magát külső szemmel*. Akkor is, ha ez valójában belső szem, s képzelt a külső. De ez még pontosabb reprezentációk lehetőségét rejteti, és ezen keresztül jobb problémamegoldó felkészültséget.

Hasonló folyamat elég ahhoz is, hogy azt reprezentáljuk, a másik azt érti, reprezentálja a „beadni a labdát” kifejezésen, mint mi magunk. A valóságos gyakorlatban a kifejezés jelentései is ilyen gyakorlásokon keresztül válnak alkalmassá az ágens sikeres lehetséges viselkedéseit és viselkedésének terepét, színterét reprezentálni.

Az intenció sikeresebb ágensreprezentációt tesz lehetővé. A modellből az intenció korlátossága is látszik. Ha a másikat csak a magam belső tartalmival vagyok képes „belülről” megérteni, akkor az is látszik, hogy ezzel nem a másikat látom valójában belülről, s tévedni is lehet.

(3.2.3.2) Színtér és intézmény

A színtéren jelenlévő ágensek a közös felkészültség tekintetében bizonyos fokú szabadságot élveznek a felkészültségek egy részére vonatkozóan, más részükre pedig nem. Egy beszélgetés színtere megváltozhat egy új ágens megjelenésével (például beszélgetésünket magyarról németre válthatjuk, ha belép a csak németül tudó kollégánk, vagy azért, mert éppenséggel az újonnan megjelenő nem tud németül; de például kommunikatív felkészültségünkről nem tudunk ilyen módon „lemondani” – „lehetetlen nem kommunikálni”). A tartósan fennálló és az ágens számára korlátozottan módosítható felkészültségek intézményként foghatók fel. Ilyen például a(z) anyanyelv. A színtér szempontjából tehát az intézmény az ágensek felkészültségeinek egy olyan készlete, amely kódként funkcionál, és amely egyszerre sok (individuális és nem individuális ágensek felkészültségei által konstituált) színtéren – legyen az tartós vagy alkalmi – jelen van. Az intézmények többnyire olyan – az individuális ágensek számára nehezen megváltoztatható – felkészültségeket jelentenek, amelyeknek – többnyire – létrejönnek azok a szervezetei, amelyek az intézmények megváltoztatására legitimáltak. De sem a változtatási igény, sem a legitimáció önmagában nem kezkesedik az intézmény átalakulásáért, ha az nem jár együtt – legalább hosszú távon – a kódot használók felkészültségeinek megváltozásával. (Például, ha a tömegkommunikációban bevett tartalmi figyelmeztetések bevezetése nem jár együtt azzal, hogy a befogadók használják is ezeket, vagy a nyelv művelők ajánlatait az élőnyelvben nem követik. Ugyanakkor vannak olyan helyzetek, amikor az így

felfogott intézmény megváltozását megindítja egy nem legitim kezdeményező – például a nyelvújítások egy része ilyen.)

A színtereket meghatározza a koalícióban részt vevő ágensek számossága is, illetőleg a részt vevő ágensek integráltsága (a közös és kölcsönös felkészültségek mértéke). Az integráltságra vonatkozó tudásokat befolyásolja az, hogy az ágensek milyenek ismerik fel, milyenek címkézik az adott helyzetet; a kategorizálás a színterekre vonatkozó előzetes tudások alapján történik; a kategóriák kialakításában sajátos kódok állnak rendelkezésre az ágensek számára, ezek a kódok az intézmények; az intézmények kódok.

(3.2.4) SZÍNTEREK ÉS SZÍNTÉRTÍPUSOK

A színtereket mint ágensek felkészültségei által kifizített tereket mutattuk be korábban. A humán kommunikáció színtereinek egy – az ágensek felkészültségeinek alkalmi összerendeződésével létrejött – része alkalmi jellegű. Vannak azonban tartósan összerendezett színterek is, amelyek változása időben nagyon lassú folyamat, másrészt olyanok, hogy az adott színtereken jelenlévő ágenseknek nagyon kevésé áll módjukban az adott színteret meghatározó felkészültségek megváltoztatása. Ilyen tartós színterek osztályozhatók részben a részt vevő ágensek száma, részben az integráltság mértéke (formális, informális stb.), részben pedig a színtéren jelenlévő tárgyi eszközök jelentősége szerint. Például a *család* egy olyan színtér, amelynek szerveztségére vonatkozóan vannak szokásos formális (jogi) korlátok, de nem ezek határozzák meg elsősorban annak minőségét és a benne létrejövő interakciók minőségét. A *szervezetek* esetében – szemben a *csoporthal* – a formális szerveztségnek (működési szabályzatok stb.) sokkal inkább jelentősége van. A *szomszédossághoz*, a *településhez* mint színtérhez pedig szorosan hozzátartoznak bizonyos infrastrukturális elemek (pl. a szomszédosságnak helyet adó térbeli elrendezettségek). A hálózatba kapcsolt számítógépek révén létrejövő *virtuális színterekhez* ez az infrastrukturális meghatározottság még inkább hozzátartozik. Azután vannak olyan színterek – ilyen például a *nemzet* –, ahol a színteret alkotó szimbolikus felkészültségeknek jóval nagyobb a jelentősége, mint az előbbieknél. Ez azt is jelenti, hogy mindannyian egyszerre több színtéren vagyunk jelen.

Ha a kommunikáció participációs modelljében beszélünk a kommunikációról és annak színtereiről (például szervezetekről, ahol a szervezeti kommunikáció történik, a családokról, ahol a családok kommunikációja történik stb.), akkor a kiindulópontunk az, hogy a kommunikációt egy problémamegoldási iparkodás részeként, abban pedig a problémamegoldáshoz szükséges felkészültséghez (leegyszerűsítve: tudáshoz) való hozzáférésként tekintjük. A kommunikatív felkészültségekkel rendelkező ágens megnyilvánulásainak színtere az a hely, ahol ezen felkészültségeivel meg tud nyilvánulni és meg is nyilvánul. A kommunikáció tehát mindig *valahol* történik, s ezt a kommunikáció színtérének nevezzük.

A mindennapi nyelvhasználatban ez a hely egy közös jelenet, amire például úgy utalunk, hogy *ott* voltál, amikor megbeszéltük. Gyakran egy közvetlen kommunikációs helyzetűpusként gondolunk rá. Amikor például a nagymama (Mama) konyhájában együtt étkeznek a család, akkor ez a családi kommunikáció színtere. De az együtt étkezésről szóló, esetlegesen régen történt családi eseményeket és talán már nem jelen lévő személyeket mesélő, felelevenítő beszéd a kommunikáció színterét elviszi ebbe az időbeli, a Mama konyhájának fizikai létéhez képest egy másik dimenziójába. A jelenlévők egy sor utalásból emlékeznek a történetekre, személyekre, nekik többet jelent a történet, mint egy éppen jelen lévő idegennek. Mama konyhájának színterén ezek a jelentések is ott vannak. Vagy a család használ olyan szavakat, amelyeket csak e családban használnak, sokszor valamelyik családtag gyerekkori beszédéből megmaradt szót. Például a „mi” szó sokáig a ceruzát jelentette, mert Dani fiunk a „mit kérsz kérdésre” a kéri a „mit” jelentéssel kérte a ceruzát. Ha azt mondta: „apíj, mi” – a család értette, és adott neki papírt és ceruzát. S most már felnőttként is értjük vele együtt. Mama konyhájában a családi emlékezet megőrizte ezt a szóhasználatot. De nem használja a család ezt a családon kívül. A participációs modell szóhasználatával a család (és a közösségek, s éppen ez teszi a közösséget) hordoznak olyan sajátos és a család tagjai számára közös felkészültségeket, amelyekhez mások nem férnek hozzá, és ez a hozzáférési határ közösségi határt is jelez. Az ilyen közösségi – kommunikációs közösségi – határok kommunikációs színterek határait is kijelölik, s ezzel nyilvánossági határokat is.

Ha Mama családjában például nyugat-magyarországi félig sváb gyökerű ízléssel főznek, a családi ebéd a szűk kis családi közösséghez képest az ízlés, a receptek szintjén még szélesebb közösségben is történik. Magától értetődően beszélnek olyan nyelvet, amit „mindenki beszél”, és ezt is csak akkor veszik észre, amikor valaki nem így beszél. Ez azt is mutatja, hogy a családi kommunikáció színtere benne van egy nála tágabb színtérben, ami nemcsak fizikai, hanem nyelvi, ízlésbeli, kulturális stb. szempontokból különböző lehet. A család őriz közös – „amikor bejöttek az oroszok...”, vagy „amikor nagyapádat...” stb. kezdetű – történeteket, s ezekben a régebbi emlékekben a családi élmények szintjén is mutatkoztak még tágabb színterek, s Mama családjának színterén ott van az átélt családi történelem. Ha Mama családjában *azok* vittek el valamely családtagot, akkor ezen időkről való beszédben nehéz közösséget találni olyanokkal, akinek családját, családtagját meg éppen ezek vitték el. Ezen élményközösségek is kommunikációs közösségi határokat írnak le. Mama családjában az országgyűlési választások idején élénk politizálás folyik, s ekkor a család az ország politikai rendszerének színterén is kommunikál. Mama konyhájában elromlott a vízcsap, vagy beázik a tető. A vízvezeték-szerelővel folytatott kommunikáció a konyhai és a vizes szakma színterén is folyik. A beázott tető megjavítása és a szükséges költségvetés a család, a tetőfedő szakma a pénzügyek, a költségvetések színterén is folyik.

Mindaz a felkészültség, ami a családi kommunikációban relevánsan „szóba jöhet”, a családi kommunikáció színterén van. Akkor, amikor valamely

családi problémamegoldás szükségessé és a hozzáférés lehetővé teszi. Telefonál a család, ekkor a család kommunikációjának színtere fizikailag kitágul. S a levelezéssel, hírközléssel, egyéb telekommunikációval e közvetlen színtér ki tud terjedni. A családnak nevezett kommunikáció kiterjedhet a közvetlen kommunikáción túlra. Televíziót néz a család, s ha például ugyanazt nézi a „fél ország”, akkor ez az éppen hozzáfért felkészültség azonososság okán szintén kommunikációs közösséget jelent (még ha ez csak egyirányú is, akkor ilyen egyirányút jelent). A konkrét családokban már a magától értetődések okán nem merül fel, de a családban nyelvet, anyanyelvet beszélnek, s ez a nyelvi közösség gyakran nemzeti közösséget is jelent, s ezt csak az idegen nyelvet beszélőkkel találkozással vesszük észre, ti., hogy ők más közösség tagjai. A család, a gondolkodás fejlődése, a gondolkodás színterén ott van a nyelv. A nyelvnek ez a jelenléte annyira magától értetődő, hogy az emberek nagyobb része sohasem reflektál erre a tényre, s nem is kell, amíg nem akad bele olyan problémába, amelyhez reflektálva kell mozgósítania ezt a tudást.

Mama családjában használnak tárgyakat. Van villany, gáz, melegvíz, konzervnyitó, kerékpár (kerék!), és mindezek a tárgyak hordoznak magukban, szerkezetükben és funkcióikban, elkészítésük módjában felkészültségeket. A tárgyi környezet kihívja használatuk, javításuk, elkészítésük elsajátítása révén az elsajátító felkészültségeinek alakulását, növekedését. Adott tárgyi környezet mint hozzáférhető felkészültségek halmaza ott van gondolkodásunk színterén. S az emberek konstrukciós képessége ennek biológiai hátterében – színterén.

Emberi nyelvi képességeink pedig az evolúciós fejlődésben korábban kialakult kommunikációs képességeken alapulnak, s ezek a képességek a mindennapi kommunikációnk számára hozzáférhetően, de egyszersmind (fel)ismeretlenül is működnek. Mama családjának kommunikációja az élőlények kommunikációjának színterén is van. Szinte sosem gondolunk erre, mert a mindennapi kommunikációnk során nincs rá szükségünk.

Az élet feltételei sokfélék a Földön, s az ezen feltételek mellett reprodukálódó élőlények reprodukciói igénylik önmaguk valamely leírását (az önmaguk leírása többféle helyzetnek megfelelő többféle állapot leírása lehet), problémamegoldásukhoz szükséges az aktuális állapotuk és kívánt állapotuk leírása, a problémamegoldáshoz szükséges különbség képzése érdekében. Mindennek valamely konkrét közegben, szintéren kell sikeresnek lenni, ezért felkészültségekkel kell rendelkezniük a szinterről, rendelkezniük kell életük színterének leírásával, pontosabban, reprodukciójuk, a problémamegoldásaik szempontjából releváns és (amikor szükséges) hozzáférhető leírásával. Maga ez a leírás sokféle módon létezhet, de maga a leírás szükséges feltétel. A leírások létezése, bármilyen legyen is a konkrét megjelenésük, egyben megismerő funkciók megjelenését is jelenti, mert feltételez valamely „élőlény és környezete” modelleket. Az élőlényekkel a megismerő funkciók a rendszer részévé válnak. Az önmagukat és környezetüket modellező élőlények egymás környezeteként egymást (mint releváns környezetet) is modellezik. A

megismerő élőlények releváns környezete megismerő környezet is. Az ágens tartalmazzák releváns környezetük leírását, s mint egymás releváns környezetei, önmaguk reprodukálásával környezetüket (egymás környezetét) is reprodukálják. Ekkor az élőlények környezete is reprodukálódó ágensként, mint érett ökoszisztéma viselkedik. Ha távolodunk a családtól, még mindig van háttérszintér, a Föld bolygó konkrét fizikai feltételrendszere. Itt léteznek kommunikáló ágensek, melyek nagy része kommunikációja során e fizikai feltételrendszerben kommunikál. Például hanggal, mert van konkrét hangot közvetítő levegő, víz, a föld rezgése, esetleg más közeg. Ezt a feltételt a leginkább ott vesszük észre, amikor nincs ilyen közeg, például az űrben lévő ágensekkel nem tudunk e fizikai feltételekkel kommunikálni. E fizikai környezetben lévő problémamegoldó és ezért kommunikáló ágensek szervezeteinek problémamegoldó és ezért kommunikáló szerveinek e fizikai feltételek közepette kell működniük. A kémiai leírásokkal leírható természeti környezetre is igazak az eddigiek. Mindezek azonban nem magyarázzák meg a kommunikációs jelenségeket, legfeljebb annak feltételeit, mint néhány korlátot és lehetőséget. Ez a fizikai, geológiai, kémiai feltételrendszer a Föld különböző helyein többféle lehet, ezek többféle feltételét, többféle színterét adhatják az ágensek kommunikációjának.

A Föld nevű bolygón léteznek anyagcserére és önmaguk reprodukálására képes szerves molekulák, sejtek, szervek, élőlények, élőlénytársulások, populációk, ökoszisztémák, amelyek már mind tekinthetők problémamegoldó ágenseknek (a reprodukció is probléma), amelyhez problémamegoldó felkészültségekhez való hozzáférésük érdekében kommunikálniuk is kell. Ezen ágensek kommunikációjára (problémamegoldására, életfeltételére) hatnak a biológia és az evolúció által leírt tényezők. Kommunikációjuk, problémamegoldásuk, reprodukciójuk (tartósan) a pusztulás, kihalás veszélye nélkül nem lehet ellentétes az előbbieken felvillantott feltételekkel. Az élőlények egymás színterét is adják. Az élet reprodukciójának feltétele a bolygó fizikai, kémiai feltételei mellett már maga az élet. Az élőlények problémamegoldásának és kommunikációjának színtere az élet. Az élőlények egymással közösen, koevolúcióban fejlődnek.

Ezen a szinten is már magyarázhatók kommunikációs jelenségek. A kommunikáció az élet színterén, feltételrendszerén is történik. Az élőlények ezeket a modelleket, problémamegoldó felkészültségeket egyfelől genetikai úton örökölhetik, nevezzük ezt számukra a priori felkészültségeknek, de az élőlények (általunk fejlettebbnek tartott része, s ilyen az ember is) felkészültségei egy részét egyedi élete során is megszerezheti. Nevezzük ezt a posteriori képességeknek, egyszerűbben, tanult képességeknek (azzal, hogy a tanulást széles értelemben értjük). Ehhez e megszerzés képességének biológiailag adottnak (a priori) kell lennie. Ha a megismerésnél nem ragaszkodunk az antropomorf megközelítéshez, akkor azt mondhatjuk, hogy a megismerés mint megismert, modellezett tartalom és mint új felkészültségek megszerzésének képessége, az emberi és a fejlettebb állatok genetikai adottságaiban, a biológiailag felfogott emberiség számára is a priori felkészültség. Az evolúció során az

élőlények evolúciója környezetet modellező megismerő funkcióik, felkészültségeik evolúcióját is jelenti.

Az embernek mint biológiai lénynek a kialakult genetikai sajátosságai lehetőségeket és korlátokat jelentenek az emberi kommunikáció számára, de az ilyen szintű magyarázat még nem magyaráz meg emberi, társadalmi jelenségeket. Pontosabban nem magyarázza meg „az” emberi kommunikációt, bár megmagyarázhat már sok emberi kommunikációs jelenséget, olyanokat, amelyeket az emberek szintén a természet ereje miatt vagy nem képesek, vagy nem hághatnak át büntetlenül. A kommunikációs problémák döntő többségében nem kell ilyen tágra szabnunk a kommunikáció színtérének határait, elég a színtér éppen aktuális problémamegoldás szempontjából használt fogalma.

(3.3) Két esettanulmány

(3.3.1) „ÖSSZE KELL RAKNI” – A CSOPORTOS

PROBLÉMAMEGOLDÁS

Vezetői tréningeken gyakoriak az együttműködési képességek fejlesztését célzó gyakorlatok. Ilyen tréningeken gyakran alkalmazzák az alábbi gyakorlatot (a saját élményeken keresztül történő tapasztalati tanulás módszereit használva). Hat önként jelentkezőnek kell megoldani egy feladatot, amelyben a feladathoz szükséges információkat személyenként egy-egy kártyán megkapják. Mindenki más információval rendelkezik a közös megoldáshoz, a csoport rendelkezik az összessel. „Össze kell rakni” a tudásokat, hogy meg tudják oldani a feladatot.⁵³

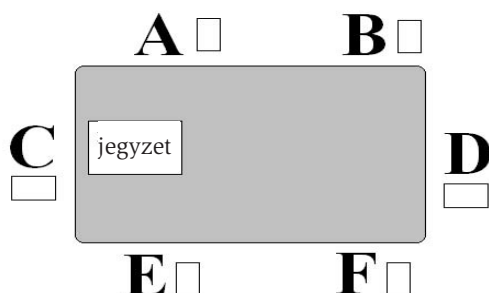
A résztvevők többek között a következő instrukciókat kapják.

1. Minden csapattag kap egy *Információs lapot*. Ezeket senki ne mutassa meg másnak.
2. Az, hogy mit és hogyan kell csinálni, csak *SZÓBELI INFORMÁCIÓCSERE* útján fog kiderülni.
3. A következő szabályokat kell betartani a gyakorlat során:
  - (a) miután elkezdtek a feladat megoldását, csak a csapatuk többi tagjával beszélhetnek;
  - (b) senkinek nem mutathatják meg az *Információs lapjukat*;
  - (c) a feladat aktív végzői közül csak egy csapattag írhat;
  - (d) a feladat elvégzésére 30 perc áll rendelkezésre.

⁵³ Legyen ez a példa a közös problémamegoldás első modellje. (Nem *a* modellje, hanem *egy* példa a lehetséges sok közül. Azért kell óvatosan bánni a példákkal, mert a példa tartalmaz egy egyedi nézetet a vizsgálni kívánt jelenségről, sok egyedi, konkrét meghatározója van, elsőre nem kell a példából általános következtetéseket megfogalmazni, de törekedhetünk rá.)

3.7. ábra

Az információk egy falu 5 lakója, a lakók háza, a ház fajtája, a házak egymáshoz képesti elrendezése, a lakók járművei, a ház kertjében lévő növények és tartott állatok közti összefüggéseket tartalmazzák. A hat résztvevő általában a 3.7. ábra szerint helyezkedik el. Ez a problémamegoldás tere első közelítésben a színtér. Tehát a feladat az, hogy a betűkkel jelzett személyek a náluk lévő információs kártyák alapján közösen oldják meg a feladatot. Hogy mi a feladat, azt is több információs kártyából kell összerakni a résztvevőknek. Az 3.7. ábra alapján csak a C jelű résztvevő írhat. A résztvevők elkezdik elmondani a többieknek a kártyáikon lévő információkat.

(3.3.1.1) Kommunikatív - kommunikatív tétel

A gyakorlatban az történik, hogy a résztvevők a kártyáikon (szimbolikus formában, nyelven, fogalmakkal, szövegben) leírt problémamegoldó felkészültségeiket (információikat, tudásukat) megosztják egymással. A többiek számára nem hozzáférhető (hiszen a kártyák megmutatása tilos, csak szóban lehet közölni), azaz nem kommunikatív problémamegoldó felkészültségeiket a többiek számára hozzáférhetővé teszik. Ezzel nyilvánossá teszik, a problémamegoldás színterére „viszik”. Hol van ez a kommunikatív ezen a csoportmunkával illusztrált együttműködő színtéren? Elmondják, hogy a többiek megértsék. Józan ésszel ezt feltételezik, s ez előbb-utóbb be is következik. Itt azonban a mikroelemzés szintjén mélyebben is nézzük meg, mi történik.

Ez a feladatmegoldás az elején nagyon esetleges, a játékosok „bemondanak” részinformációkat, ez a többihez való viszony megértése nélkül „értelmetlen”, mert nem tudják még egymáshoz kötni az információkat. Például:

A mondja: „A verandás házban lakó úr galambokat tenyészt.”

D mondja: „Minden háznál másféle gyümölcsöt termesztenek.”

Először is azzal, hogy elmondják, egy akusztikus térbe helyezik, azzal a szándékkal, hogy egy nyelvi közegbe helyezték (s e nyelvet beszélnek a töb-

biek, tehát számukra ez is, a nyelv is kommunikatív), s a többiek a szóban elmondottak alapján megértsek az általuk elmondottakat.

(3.3.1.2) *Megértés, értelem, a kommunikatív értelmi szerkezete*

Az akusztikus térbe helyezett hangsorra azt lehet mondani, hogy hozzáférhető, de ahhoz, hogy problémamegoldó felkészültség legyen, még más is kell. Az, hogy értik, többet igényel, mint az, hogy hallják. Ha nem egy nyelven beszélnek, akkor hangsorozatokot hallanak, de megértésről nem beszélünk. Azt azonban lehet mondani, hogy hallani kell előbb (ha szóban, beszélt nyelven kommunikálnak), hogy értsék utóbb. Ha egy nyelvet beszélnek, megértik a mondatokat. De még ez is kevés a megértéshez, lásd a fenti *A* és *D* által egymás mellé tett állításokat. De keletkezhet nagyobb megértés, ha az állítások között összefüggést lehet találni. Például, ha *A* mondata (*a verandás házban lakó úr galambokat tenyészt*) mellé *B* hozzáteszi a nála lévő információ alapján, hogy „*Mr. Skinner galambokat tenyészt*”, akkor ebből megtudtuk, hogy Mr. Skinner valószínűleg a verandás házban lakik. (De lakhat még más is verandás házban, bár az „a verandás ház”-ra rámutató kifejezés arra utal, hogy ez egy konkrét ház megkülönböztetője. És ezt azok értik, akik itt egyazon magyar nyelvet beszélnek. Az egész itt nyelvi szintéren is történik.)

Érezzük, hogy itt *keletkezett megértés*, szemben az összefüggéstelenül egymás mellé rakott információkkal. *A megértést itt a tágabb perspektívára utalás, más felkészültségre, tudásra vonatkozó utalástöbblet értelmében használjuk.* A megértés a korábban meglévő tudások rendszerében elhelyez egy újat, a megértettet. Új szignifikációt hoz létre, a korábbiakat kiegészítve, a korábbiak rendszerében.

S ha még azt is megtudjuk az *E* jelű játékosról, hogy *csak egy házban vannak madarak!* Nyelvi szocializációnkból tudjuk, hogy a galamb madár, azaz a galamb fogalma utal a madarak fogalmára, s azok meg a valóságos madarakra. Ez az utóbbi értelmi szerkezet pedig az élőlények osztályozásaként a kultúra része, s így látszik, hogy a csoportmunka a kultúra színterén is történik, még ha a résztvevők éppen nincsenek is ennek tudatában. E tudást felhasználva itt még tovább terjed a megértés, mert megtudjuk, hogy *csak* Mr. Skinnerre utal a galambokról szóló információ. Csak ő az, aki galambokat tenyészt, és verandás házban lakik, bár még nem tudjuk biztosan, hogy csak neki lehet ilyen háza. A megértés, az értelem terjedelme (a többi tudásra utalás terjedelme) növekedett ezen összekapcsolások által. Ha valamikor később az is kiderül, hogy öt szomszéd lakik a faluban, és nekik ötféle házuk van, akkor az is kiderül, hogy csak Mr. Skinner lakik verandás házban.

(3.3.1.3) A kommunikatív alkalmas helyei

Ez persze nem alakul ki ilyen szép sorrendben. A játékosok gyakran egyszerre beszélnek, s ilyenkor a beszélő ritkán hallja, illetőleg érti a másik mondanóját. Gyakran nagy a zsilvaj, s az akusztikus térben egyébként is csak addig van a problémamegoldó tudást, szimbólumokat képviselő hangsor, *amíg mondják*, majd elmondása után eltűnik onnan, hogy átadja helyét újabb akusztikus hangsoroknak.

Az akusztikus tér nem túl jó helye ennek, az e problémamegoldáshoz szükséges kommunikatív, mert az idő múlásával eltűnik onnan a felkészültségekre utaló jelsor, hangsor. De e példában a színtér akusztikus is. Más lenne az akusztikus értéke, státusza, ha hangzásbeli, például zenei felkészültségekkel kellene dolgozni, akkor az akusztikus lenne a kommunikatív „jobb” helye.

Persze a beszélők emlékezetében (legalább a rövid távúban) ott marad a hallott mondatok értelme, addig az ideig, amennyi a rövid távú emlékezet terjedelme. Mondjuk pár percig a játékosok rövid távú memóriája (külön-külön, számukra individuálisan) a másoktól hallott problémamegoldó felkészültségek helye. S ha ezen idő alatt talál a saját információi között olyant, amely *értelmesen kitágítja* a hallott és az itt tárolt információt, akkor az jobban rögzül, mert a leírt kártyán szereplő könnyebben előhívja a jobban beágyazott és immár értelmessé vált információt. A résztvevők rövid távú memóriája a részt vevő egyének számára (külön-külön) a kommunikatív helye – tartalmazza a legitim és hozzáférhető problémamegoldó felkészültséget.

A gyakorlatban azonban van egyvalaki, aki írhat. Akinek ezért az válik a csoporttól kapott feladatává, hogy jegyzetelje a hallott információkat. Az írás megmarad. Az írás, mint a problémamegoldó felkészültségek helye (fizikai hordozója élettartamáig), tárolja a jeleket. Az írást tartalmazó papíron elkezdene először összefüggéstelenül, majd összefüggésekre is utalva szaporodni az állítások. Az írást olvasni lehet, ezek a jelek (lineárisan, egymást követő jelek, betűk, szavak, mondatok formájában) elkezdik mutatni a felkészültségeket. Például két értelmesen összeillő állítást össze lehet nyilazni, egymás mellé lehet másolni. Az írással az akusztikus tér mellett a vizuális tér is szerepet játszik a kommunikatívban. A leírt, írásban rögzített és látható tudás – problémamegoldó felkészültség – kommunikatív, azaz hozzáférhető és legitim.

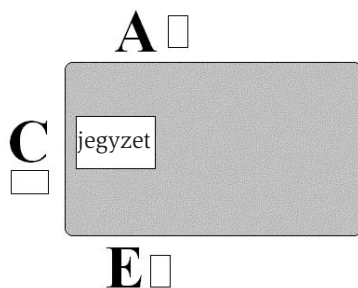
(3.3.1.4) Egyenlőtlen hozzáférés

(3.3.1.4.1) Fizikai egyenlőtlenség

Am a legtöbbször kiderül, hogy ez a láthatósági feltétel nem mindenki számára adott a csoportban. A kommunikatív struktúrája gyakran a 3.8. ábrán mutatott módon alakul: az ábrán azok a résztvevők szerepelnek, akik látják a jegyzeteket. Az A, C, E jelű játékosok az ülésrendnek megfelelően a jegyzet közelében látják az írásos (azaz a nem elillanó, írásban rögzített, tartósan

hozzáférhető) problémamegoldó tudásokat, a többiek azonban nem. Ebből egy idő után gyakran az is kialakul, hogy *B*, *D* és *F* játékos csak bemondja az információit a többiek számára, de szűkebb „értelmi mezőben mozogva” kevésbé tud részt venni a gondolkodásban. *A kommunikatív (e példában fizikailag) strukturált, és ez strukturálja a résztvevőket is.* Nem egyformán vannak közel a jegyzetekhez, a „tűzhöz”. Ritka, de azért van ilyen, hogy egy olyan résztvevő, aki úgy ül, hogy nem látja a szöveget, feláll és odamegy, odaáll az író mögé, és így részt tud venni a közös gondolkodásban.

3.8. ábra

(3.3.1.4.2) Társas egyenlőtlenség: a részesedés szabályozása

Az is gyakori, hogy a jegyzetelő, aki a legjobban átlátja az összeillő értelmes rendszert, például mert kis betűkkel ír, vagy véletlenül eltakarja a mellette ülők elől a szövegeket, vezetői pozícióba kerül. Ő tudja a legtöbbet, számára a leginkább kommunikatív a tér, és ezért elkezdhet irányítani. Ezt többféleképpen teheti, például az ő hipotézisei alapján kérdezi a többieket, s a nála kialakuló rendbe helyezi el a kapott információkat. Van, aki csak a gyors leírásra koncentrálva (hiszen időre megy) nem irányítja a csapat kommunikációját, beleveszik a túl gyorsan érkező információáradatba, s egyszerre akar gondolkodni is meg gyorsan írni is, és a legtöbb információs lehetőséggel rendelkezve sem tud „értelmes” vezető lenni, mert nem jut ideje gondolkodni (új szignifikációkat alkotni), így vezetőként akadályává válik a csoportmunkának. Itt a gondolkodni azt jelenti: értelmes összefüggésekbe rendezni a problémamegoldó felkészültségeket. Gyakran például mátrixot rajzolnak, és abba rendezik az összetartozó információkat.

A vezető-jegyzetelőt mégis gyakran elborítják az információk. Például vezetőként a maga koncepcióját érvényesíti a többiekkel szemben (ami lehet jó, akkor gyorsan végeznek, s ez a ritkább), vagy rossz (mert ő sem látja az egészet), de elfojt olyan résztvevői mondatokat, amelyek más irányba vinnék a gondolkodást. Ez az elfojtás azt jelenti, hogy *a másik résztvevőtől érkező problémamegoldáshoz szükséges felkészültségnek a kommunikatív állapotba*

történő alakítását akadályozza meg. Az elfojtott résztvevő tudása nem válik részévé a vezető számára sem a megoldásnak. Pedig szükséges lenne. S ezért gyakran kifutnak az időből.

(3.3.1.5) A kommunikatív alkalmas értelmi szerkezete

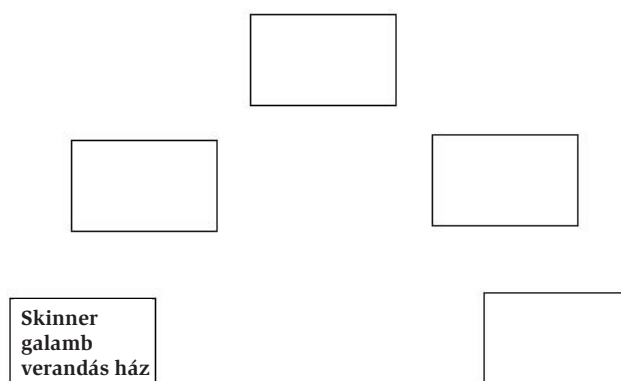
Az, hogy a résztvevőknek problémát okoz a rendezés, még abból is adódik, hogy a megoldásnak térbeli rendszere is van, s az erre vonatkozó információkat nehezebb rendezni az akusztikus és az írásos-lineáris módokon. Vannak ilyen állítások is:

- A jelű játékos információja például:
A kutyatulajdonos szomszédja annak, akinek szilvafája van.
- B jelű játékos kártyáján az alábbi információ található:
Mr. Skinner a vörös téglás ház mellett lakik.
- Vagy: *A faluban a házak félkörben állnak egymás mellett.*
- Vagy: *Mr. Skinner a falu nyugati végén lakik.*

Ezek a valóság térbeli (relációs) struktúráját leíró információk, állítások, tudások egy idő után lineárisan-szóban, illetőleg lineárisan-írásban nehezen követhetően reprezentálják a valóságot. Képként, az egymáshoz való viszonyt is láttatva, modellezve az elhelyezkedést, érthetőbbé és áttekinthetővé válik a rend.

Az eddigieket alapul véve a játékosok egy idő után az itt látható modellt alakítják ki.

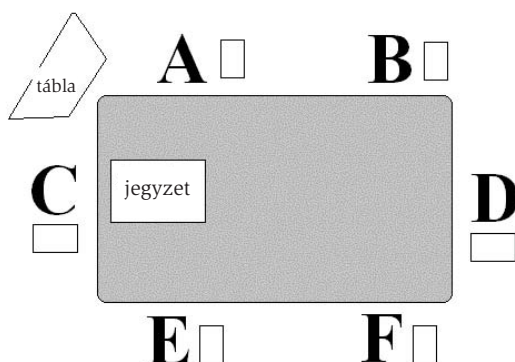
3.9. ábra

A következő mondat által reprezentált valóság képe átkerülve a képbe azonnal értelmeset mutat: „*Mr. Skinner a vörös téglás ház mellett lakik.*” Stb. Már látjuk is a vörös téglás ház helyét.

A kommunikatívról e gyakorlat után ezért még az is elmondható, hogy lehet alkalmasabb és kevésbé alkalmas a hozzáférés számára, a kommunikatív struktúrája, elrendezettsége befolyásolja a hozzáférhetőséget és az értelmet. Ez a kép alkalmasabb, értelmesebb, mint ha szövegben lenne. Ez a kép többet, tágabb perspektívát is mutat, mert másra, többre utal, mint a szövegek.

3.10. ábra

Ritkán (s akkor is a tréner csoportmunkát terelő instrukcióinak hatására) használnak táblát is az információk elrendezésére, s ezzel a jegyzetet mindenki számára láthatóvá teszik. Ekkor a csoportmunka színterének kommunikatívot szervező szerkezete így néz ki:

Ekkor már percek alatt megoldják a feladatot. Mert mindenki látja. Mindenki számára kommunikatív vizuálisan az összerendezett információ, s ha ezt képben is rendezik, könnyen átlátható, s ezért mindenki látja az „értelmes”, illetőleg „növekvő értelmű” ábrát, s ezért módjában áll „értelmesen”, azaz a meglévő szignifikációs rendszerhez (azt átlátva) további szignifikációs lehetőségeket hozzátenni a maga információiból. Senki sincsen információs monopolhelyzetben, mondanánk egy korábbi szóhasználattal, most mondjuk azt: senki sincs a problémamegoldáshoz való hozzáférés szempontjából monopolhelyzetben, *senki sem monopolizálja a kommunikatívot*. A gyakorlat végén ezt, mint egy ideális teammunkahelyzetet nevezzük meg. Néha még itt is előfordul, hogy valaki apró „gyöngybetűkkel” (nőnemű) ír a táblára, s a gyengén látók számára nem kommunikatív az összerakott felkészültség.

(3.3.1.6) Legitim felkészültség

Előfordul, hogy (gyakran egy amúgy is szorongóbb játékos) a maga kártyáján lévő információt nem tekinti fontosnak, ezért nem mondja el a többieknek, s ez sokáig akadályává válik a közös megoldásnak, ez a hiányzó láncszeme a megoldásnak. Vagy elmondja egyszer, de a többiek, akik éppen más *értelem után* keresve gondolkodnak, azt mondják, „ez nem fontos”, s ezért ez sokáig

nem válik kommunikatívává. Tehát el is kell fogadni, legitimizálni is kell (e gyakorlatban is) a problémamegoldó felkészültségeket. Vagy az is lehet, hogy a saját gondolatában nem bízik eléggé, és nem mondja el. Vagy (és ez abban a munkakultúrában, amit gyakran látunk a munkahelyeken) előbb szokás vitatni egy gondolatot, mint megértenék. Gyakori, hogy egy játékos elmond egy jó, előrevivő, értelmet növelő rendező gondolatot, s ezt a csoport vagy nem hallja meg (akusztikusan), vagy nem érti meg, mert éppen más irányban keres értelmes összefüggéseket (más szignifikációkat keres éppen), vagy az illetőre amúgy sem *szoktak* odafigyelni, és ekkor a játékos pár perc múlva ismét próbálkozik, vagy lemond gondolatának kommunikatívá tételéről.

(3.3.1.7) *Versengő kommunikatív értelmi szerkezetek*⁵⁴

Az is érdekes, ha a csoport figyelme éppen egy tagjától eltérő szignifikációt, értelmet ígérő kapcsolatok keresésére irányul, nevezzük ezt a *kommunikatív értelmi szerkezetének*. Az éppen aktuális „értelem” (re vonatkozó hipotézis) egyszerre többféle lehet a csoportban, tagjaiban, és ezek, ha nem illeszthetők össze (vagy amíg nem illeszthetők össze), addig versengenek, és e versengésben az egyik elnyomhatja a másikat. Azt is mondhatjuk, elveszi a legitimitását. „*Ennek nincs értelme*” – mondja egy játékos, ami azt jelenti: nincs az Ő szempontjából, de ezt általánosan fogalmazza, s ha ezt érvényesíteni tudja a csoportban, delegitimálhatja egy másik felkészültség kommunikatívá válását. A csoportos problémamegoldásban, ha verseny alakul ki a személyek között, a *versengő felkészültségek, értelemszerkezetek elnyomhatják egymást*. A problémamegoldás során, hacsak nem teljesen rutinmunkáról van szó, mindig vannak versengő kommunikatív értelmi szerkezetek. Az együttműködési kultúra része, hogy ezt hogyan tudja kezelni a csoport. A verseny és együttműködés hatásáról később még lesz szó. Azt lehet mondani így elsőre, hogy jobb problémamegoldó az a csoport, amelyik jobban elbíri viselni egymás mellett a versengő kommunikatív értelmi szerkezeteket.

Ezért mivel az együttműködési kultúra maga is kommunikatív értelmi szerkezetekből áll, és ha nem is tudatosan, de mindig ott van a problémamegoldó csoport színterén, a maga normáival, értékeivel hat, s gátolja a hozzá nem illő új értelmi szerkezetek kommunikatívá válását. A szervezeti kultúráról később még lesz szó.

E bemutatott példában van egy olyan megfigyelés, hogy ha vannak a csoportban nők (kisebbségben) vagy fiatalabbak, az író szerepre szinte mindig vagy nőt választanak, vagy a legfiatalabbat. „*A nők szebben tudnak írni*” – mondják a férfiak, s nem szívesen vállalkoznának a titkárnői, „*jegyzőkönyv-vezetői*” feladatokra. Vagy: „*Írjon a legfiatalabb!*” – mondják. Ez persze később problémát okoz, mert éppen a „titkárnő” és a „legfiatalabb” kerül – a kommunikatívhoz való jobb hozzáférés okán – vezetőközeli helyzetbe, amit

⁵⁴ Vö. (3.2.2.1).

persze ilyen kiválasztás után nehezen fogadnak el a többiek, és ettől újabb csoportdinamikai jelenségek indulnak be. Ez a kiválasztás is megmutatja, hogy ez a tréningen történő játékos problémamegoldás is mélyen be van ágyazva a kultúrába, itt a női és fiatal szerepekhez való (tudattalan) viszonyban mutatkozik a kultúra. A csoportos együttműködésben szerepet játszanak a kultúra mintái, „kommunikatív szerkezetei”. *A kultúra, ami szintén problémamegoldó felkészültség, s mint kommunikatívnak értelmi szerkezetei vannak, itt van a szintéren.* Pontosabban a kultúra szélesebb szintéren játszódnak a kisebb családi, szervezeti szintéren játszódó kommunikációs helyzetek. A szinterek egymásba ágyazódhatnak, s kommunikatív értelmi szerkezeteik tudatosan vagy tudattalanul hatnak akkor is, ha a kommunikáló felek szűkebbre húzzák meg kommunikációjuk szintérének határait.

Egy következő példában jobban látszik a szűkebb és tágabb szintereken „értelmes kommunikatív szerkezetek” közötti versengés és annak hatása.

(3.3.2) „NYILVÁNOSSÁG NAPJA” – A KOMMUNIKATÍV

MINT PROBLÉMA

A kilencvenes évek elején, egy elitnek mondott dunántúli gimnáziumban történt az alábbi eset.

„Igazlító napot” szervezett a diákönkormányzat. Az „igazlító nap” egy olyan iskolai, szervezeti eljárásorozat, amelynek a célja az, hogy az iskolapolgárok (diákok, tanárok, dolgozók) biztonságosan, szabályok között elmondhassák, amit az iskolában problémának tartanak, s ezekre a problémákra érdemi válaszokat kaphassanak. A participációs modell szóhasználatában legyenek kommunikatív állapotban az iskolapolgárok problémái. Azaz legyenek az iskolapolgárok számára hozzáférhető és legitim állapotban az iskolapolgárok nyilvánosságában az iskolapolgárok problémái, azzal a céllal, hogy a polgárok megoldhassák azokat, vagy megvitassák megoldásaikat. Ez felfogható egy iskolai nyilvánosság fejlesztését célzó akciókutatásnak is.

Az igazlító nap technikáját Pál Tamás szociológus dolgozta ki. A nyolcvanas évek végén s a kilencvenes évek elején a pezsgő állampolgári aktivitással teli, demokratizálódó közéleti környezetben sok középiskolai igazlító szervezését támogattuk az országban. Szerveztünk két városi közéleti fórumot is „Nyilvánosság napja” néven a város polgárai számára, 1999-ben Veszprémben és Zircen. Szerveztünk két vállalati programot „Üzemi Problémakezelő Rendszer” néven egy nagyvállalatnál, ahol az egyezkedő üzemi demokrácia lebegett célként a szemünk előtt. Egy iskolai igazlító telepítésének problémáival és megszüntetésének dokumentálásával és elemzésével részt vettünk akkoriban a Gászó Ferenc által vezetett „Új állampolgári szocializációs modellek” című kutatásban.

Az igazlító programoknak bevallottan kettős célja volt:

1. A szervezet tagjai (az iskolapolgárok) biztonságos, átlátható rendszert kapjanak közös problémáik jelzésére, megvitatására s megoldására. Akkor még nem ezzel a szóhasználattal fogalmaztunk, de így is mondható: legyen rendszer az iskolai problémák kommunikatívává válására.
2. A szervezet tagjai (iskolapolgárok, tanárok, dolgozók) szocializációja olyan legyen, amelyben a demokratikus, közéleti, egyezkedő, nyilvános diskurzus képességei, szabálykövető magatartásai elsajátíthatók. A nyilvánosságban szükséges problémamegoldó képességek kialakulhassanak, és gyakorlásuk, működtetésük által a résztvevők megtanulhassák azokat, *részesedjenek* ezekből a felkészültségekből.

Az igazlító nap szervezésének több lépése van.

1. Először a diákönkormányzat meghirdeti a szervezését, és ismerteti az iskolapolgárokkal a szabályokat. Ez praktikus azt jelenti, hogy kiteszik az iskolai faliújságra az igazlító nap szabályait. Magát a rendszert, a rendszer szabályait prezentálva az iskola nyilvánosságában, kommunikatívává teszik az iskolapolgárok számára. Ezzel hozzáférhetővé válik (válhat) az iskolapolgárok számára. Legitimitását egyfelől az adja, hogy általában az iskolaigazgatóval is megbeszélték a diákok, és az igazgató elfogadta a megrendezést, ezekkel a szabályokkal. A legitimitás másik oldala, hogy kialakult egy szervező csapat, aki vállalta a megszervezését, demokratikus meggyőződésektől hajtva. A vizsgált esetben az iskolaigazgató szintén demokratikus meggyőződése miatt támogatta – eleinte.
2. Az iskolapolgárok meghatározott határidőig problémák megfogalmazását adhatják le az igazlító szervező koordinátoroknak. A problémákat névtelenül „problémagyűjtő lapokon” adják le, s ezeken a lapokon szerepelnie kell a probléma leírásának, s annak, hogy a probléma leírója *kit kér meg a probléma képviselőjének*, ide bárkit írhat, köztük saját magát is. Szerepelnie kell annak is, hogy kitől vár választ a probléma megoldására. A probléma jelzése így a személyes vagy a kiscsoportos hozzáférhetőségtől kommunikatívává válik az igazlító szervezők számára.
3. A problémákat gyűjtő koordinátorok a szabályok szerint minden egyes megfogalmazott problémát és a problémák mellé kért képviselő nevével felírják egy falívré, és ezt a problémalistát kiteszik az iskolai faliújságra az iskolapolgárok nyilvánossága elé. Ez az „*egyes számú*” lista. A koordinátoroknak a szabályok szerint nincs joguk megváltoztatni a problémák megfogalmazását, és *minden leadott problémát a nyilvánosság elé kell tárniuk*. Ez lenne az iskolai nyilvánosság számára kommunikatív állapotba betett problémák listája. A több iskolai gyakorlat azt mutatta, hogy nem minden leadott szöveg került fel az első listára, mert volt a leadott megfogalmazások között olyan, pl. obszcén szöveg, amelyet a szabályok szerint szintén ki kellett volna írni, de ezt mégsem tették meg, helyette viszont kiírták például, hogy: *„Nem tettünk ki 3 db szöveget, ezeket bárki megtekintheti Bérces László 4. C. osztályos tanulónál.”* Nem

minden megfogalmazás legitim, s ily módon nem része a kommunikatívnak, s a legitim státusz eldöntésére kell valamilyen eljárás, amely eljárásnak magának is hozzáférhetőnek és legitimnek, azaz kommunikatívnak kell lennie. (Feltéve, ha demokratikus, szocializációs szándékok munkálnak a résztvevőkben.)

4. Ezután az iskolapolgárok megismerik a leadott problémalistát, és a problémák megjelölt, felkért képviselői jelzik a koordinátoroknak, hogy vállalják-e az adott probléma képviselőségét.
5. Ezekből a jelzésekből a koordinátorok elkészítik a *kettes számú, szűkebb listát*, amelyben csak a *képviselők által elvállalt problémák* maradnak fenn. A participációs modellel: ha lesz a probléma megoldásán iparkodó vállalkozó ágens. A problémamegoldó kommunikáció feltételezi az ágenst. Sok probléma kiesik így a rendszerből, mert nincs, aki elvállalja. Nem vállalja a megfogalmazója, és nem vállalja az sem, akit felkértek a probléma képviselőségére.
6. A vállalkozó képviselőket összehívják a koordinátorok, és velük egyeztetve előkészítik az igazlító nap napirendjét. Erre a napirendre levélben meghívják azt a személyt is, akitől a választ várják a probléma megoldására, e levélben leírják az igazlító menetét s a megfogalmazott problémát. A képviselők és a válaszadók felkészülhetnek az igazlító napra.
7. Az igazlító napon az iskolapolgárok nyilvánossága előtt a képviselők felteszik a kérdéseiket, és a válaszadók megfogalmazzák válaszaikat. Mindegyikük azonos időt kap a beszédre.
8. Az iskolapolgárok a hallottak ismeretében (problémafelvetés és válasz) egy szavazócédulán jelzik, hogy *elfogadják-e ezt a választ, vagy sem*. Kommunikatívvá teszik azt, hogy a válaszokhoz hogyan viszonyulnak.
9. A koordinátorok az igazlító nap után elkészítik a *harmadik listát*, melyen a megfogalmazott probléma, a válasz és az szerepel, hogy az igazlító napon jelenlévők hány százaléka fogadta el, illetőleg utasította el a választ.

(3.3.2.1) A kommunikatív mint probléma

A kommunikáció participációs modelljében a kommunikációról folytatott beszéd kiindulópontja az, hogy a kommunikációt egy problémamegoldási iparkodás részeként fogjuk fel, a problémát pedig egy meglévő és egy vágyott állapot közti feszültségként. A problémamegoldás során a problémamegoldáshoz szükséges felkészültséghez (leegyszerűsítve: tudáshoz) való hozzáférésként tekintjük a kommunikációt. Ennek a felkészültségnek legitimnek, legitim módon hozzáférhetőnek kell a problémamegoldók számára lennie (ahhoz, hogy felhasználhassák), s ez az állapot a kommunikatív.

Azonban a kommunikatív valamilyen állapota maga is jelenthet problémát. *Itt is beszélhetünk a kommunikatívnak egy meglévő és egy vágyott állapota közti különbségről.*

Egy ilyen problémát mutat be az igazlító nap további menete.

Egy ilyen igazlító első listáján volt olvasható (sok más probléma között) az iskola folyosóján, a faliújságon az alábbi, iskolai közéletet feldúló kérdés: „*Miért veri Kovács tanár úr a gyerekeket?*”⁵⁵

Felbolydult az iskola, és úgy lett a dologból. Vitatkoztak a tanárok egymással és a diákönkormányzattal, és a diákok egymással, az önkormányzattal és az igazlatót szervező koordinátorokkal. A vita tárgya azonban *nem a verés ténye volt, hanem az, hogy szabad-e ilyet kiírni a faliújságra.*

A szervező koordinátorok azonban az igazlító szabályai szerint végezték a dolgukat, nekik kötelességük minden egyes megfogalmazott és leadott problémát kiírni az egyes számú listára. S e szabályokat megismerhette a program előtt minden iskolapolgár, a diákok, tanárok, igazgató és más dolgozók.

Ha a megfogalmazott kérdést, magát nézzük, akkor abban az áll, hogy a kérdező a verés *okára* kérdez rá: azt kérdi, *miért veri*, de ebben benne van az is, hogy veri, tehát *a kérdésben van egy állítás is*. Tehát az áll a mondatban, hogy egyfelől Kovács tanár úr veri a gyerekeket, és a kérdező kíváncsi rá, hogy ezt miért teszi.

Az iskolapolgárok nyilvános reakciója szerint senki nem beszélt a Kovács tanár lelkében rejlő vagy a diákokhoz fűződő viszonyában rejlő okokról, *senki sem beszélt a miértről*. S valószínűleg maga a kérdező sem gondolta komolyan, hogy a miértről kellene beszélni.

De ennél érdekesebb az, hogy az iskolapolgárok nyilvános beszédében senki sem beszélt a verésről, magáról. Nem folyt arról diskurzus: veri-e a tanár úr a gyerekeket. Ez nem került az iskolai nyilvánosságban kommunikatív állapotba.

A beszéd arról folyt, hogy szabad-e ilyet kiírni a faliújságra. A tanárok többsége azt mondta, nem szabad ilyet kiírni, a koordinátorok azt mondták, nekik kötelességük kiírni, a diákok többsége jó bulit látott benne. A probléma igazi iskolai közéleti probléma volt, az iskola nyilvánosságáról kellett igazi diskurzust folytatniuk a feleknek. „Ki védi meg a tanár úr jogait az igaztalan állításoktól?” – volt a tanárok legkomolyabb érve. „Ki védi meg a diákokat, ha a tanár jogtalanul bántja a diákot?” – volt a diákok komoly érve.

A tantestület az eddigieknél még érdekesebb módon oldotta meg a problémát. A tantestület azt mondta, Kovács tanár úr *nem verte a gyerekeket, mert ebben a gimnáziumban ilyen nem fordulhat elő.*

Mint idegent (mivel nem volt róla információ) továbbra is foglalkoztatott a kérdés, hogy végül is veri-e a tanár úr a gyerekeket? Megkérdeztem a diákönkormányzatot, hogy mi az igazság? A válasz az, volt: persze, hogy veri, de akiket ver, azok meg is érdemlik, hogy a tanár úr megverje őket, mert olyan a magatartásuk. *A diákokat is idegesíti azok magatartása, akiket megver a tanár.*

Pedagógusként és állampolgárként lehetne azon gondolkodni, hogy az állampolgári nevelés, szocializáció szempontjából mi lenne a helyes cselekvés a tanárok s az iskola igazgatója részéről, vagy diákaktivistaként azon, hogy mi

⁵⁵ Az előforduló nevek természetesen fiktívek.

lenne a helyes, diákérdeket védő magatartása a diákok önkormányzatának, de most inkább mint *kommunikációs* jelenséget vizsgáljuk az itt leírtakat.

A példában azt lehet megfigyelni, hogy a beszédek elcsúsztak egymás mellett, nem arról beszéltek, ami kérdésként felmerült, s összekeveredtek megbeszélhető témák, miközben azt lehet feltételezni, hogy a beszélők többsége tisztában volt azzal, hogy a tanár úr néha ver gyerekeket.

Mi keveredett itt össze? Egyszerűen kezdve: nem mindegy, hogy

- arról beszélünk, hogy *vernek*;
- vagy arról, hogy ez *helyes-e*;
- vagy arról, hogy *fáj*, ha vernek;
- arról is lehet beszélni, hogy szabad-e – legitim-e – erről nyilvánosan az iskolapolgárok által hozzáférhető módon beszélni. Ekkor a (verésről való) kommunikációnkról, annak helyes vagy helytelen módjáról beszélünk.

1. Egyfelől, már a kérdés megfogalmazásában benne volt az a burkolt állítás, miszerint a tanár úr ver gyerekeket, amely összekeveredett annak indokainak vizsgálatával. S ez, ebben a formában nehezen tehető megbeszélés tárgyává. Nem mindegy, hogy arról beszélünk, az állítás igaz-e, vagy arról, hogy ennek (a feltételezett igaz) állításnak megfelelő valóság esetén ennek a tényleges cselekvésnek mi az oka. Keveredik: Tette-e? S ha igen: Miért tette? Az állítás igazságtartalmának (tette?) megvitatása annak megvitatását igényli, hogy a felek a mellett vagy az ellen érveljenek, hogy ez az állítás megfelel-e a valóságnak. *Ezen állítás érvényességét az dönti el: megfelel-e a valóságnak. S ennek vizsgálata az erről folyó diskurzusban történhet meg.* Ez a diskurzus az iskola tényekkel leírható világára vonatkozik. Itt nem erről folyt a diskurzus.

2. Az iskolapolgárok ennek a vizsgálata helyett annak az érvényességét tették vita tárgyává, hogy ilyen kérdést ilyen formában nyilvánosság elé lehet-e vinni? Az állítás kommunikatív állapotba juttatásának legitimitásáról folyt a vita. Nem az állítás igazságát beszéltek meg, nem a verés okát firtatták, hanem azt, hogy helyes-e erről nyilvánosság előtt (így) kommunikálni. Ennek a megbeszélése ugyanúgy képezheti egy közösségi diskurzus tárgyát, a közösség tagjai, itt az iskolapolgárok egy magatartás helyességéről folytatnak vitát. Ennek a megbeszélésnek a kritériuma nem azonos a fentivel. Valaminek a *helyessége, legitimitása* nem beszélhető meg azzal, hogy valami megfelel-e a valóságnak. Ez a beszéd arról folyik: „*Mi mit tartunk helyesnek?*” – s e helyesség kritériuma az, hogy *elfogadjuk-e helyesnek*. A vita az iskolában arról folyt, hogy a nyilvánosság elé tárható-e ilyen kérdés így, ebben a formában. A vitának ez a része az iskolai nyilvánosság normáira vonatkozott. Az iskola *normatív világában* tett vita tárgyává egy magatartást.

3. A helyesség ilyen kérdése azonban összekeveredett a (burkolt) állítás igazságtartalmának vizsgálatával. A tanár úr nem verte a gyerekeket, mert ilyen ebben a gimnáziumban nem fordulhat elő. Az iskolai tények vizsgálatára vonatkozó indoklás helyén nem tényekre vonatkozó állítások voltak, ha-

nem normákról szóló állítások, mely szerint „ez a mi iskolánkban nem helyes”. Nem volt ilyen eset, mert nem helyes ilyen eset. *Mivel ez helytelen (normák világa), nem történt meg (tények világa)*. A vita lényegében arról folyt, hogy mit engedjenek be kommunikatív állapotba, és mit nem. És ez elkenődött, mert arról azért nem lehet legitim módon beszélni, hogy itt nem legitim beszélni arról (amiről beszélünk), hogy vernek(-e) tanárok diákokat iskolában. Ezért a suta tantestületi megoldás: nem volt ilyen, mert nálunk nem lehet ilyen.

4. A diákokat is *zavarta* azok magatartása, akiket aztán megvert a tanár úr, ezért helyesnek fogadták el a verést. Ebben is keverednek világok. Az, hogy engem zavar-e valami, az az én belső világomra vonatkozó információ. Ez nem vitatható mások által a tényekre vonatkozó állításokkal, mert ahhoz a világhoz, amelyben az érzékelhető, hogy zavar valami, csak én férek hozzá, az az én szubjektív belső világom. Azt sem vitathatja más, hogy ez helyes-e, mert a helyes-e kérdése a közös normáinkra vonatkozó kérdés. Akkor is zavarhat, ha más nem fogadja el, s ez a belső világomban akkor is így van, ha ezt nem követi elismerés. Ezt csak azzal lehet vita tárgyává tenni, hogy elhiszik-e a társaim, hogy engem zavar, vagy sem. Ez a világ a cselekvésben résztvevők szubjektív belső világa. Ez nem azonos a külső tények világával, nem azonos a közös normák világával, az erről folyó kommunikáció más törvényeket követ. Itt akkor fogadják el a közlést, ha elhiszik, ha *hitelesnek* ítélik. A diákok ezt, hogy zavarja őket (megvert) társuk viselkedése, nem beszélték meg az iskola nyilvánossága előtt, csak a szűk stábmegbeszélésen, s feltehetően a szűk, diák-tanár kommunikációkban. S ezért, mert társaik magatartása zavarta őket, elfogadták azt, hogy a tanár úr megveri ezeket az őket (is) zavaró gyerekeket. A diákok számára a társaikkal kapcsolatos problémáik gyakran nem része a kommunikatívnak (vagyis semmilyen módon nem beszélnek róla), különösen akkor, ha ennek kommunikálása miatt a többiek megbélyegeznék őket, például stréberként könyvelnék el őket. Az ilyen – társaikkal kapcsolatos – problémát gyakran inkább elviselik, mintsem hogy vállalják a stréber jelzőt. Így ezeket a problémákat diákagens ritkán vállalja fel, s megmarad a tanárok feladatának, amelyet azok jól-rosszul kénytelenek megoldani (ha túl van a kritikus értéken). Sok diák-diák probléma sem kommunikatív, mert elpanaszolása nem legitim. A fiúknál különösen nem szabad, nem legitim árulkodni. „Férfiember megoldja a problémáit, és nem panaszkodik.” És akkor jól jön egy tanár, aki ver. *A csoportok belső normái szabályozzák, hogy mi válhat kommunikatívvá.*

Feltételezhető, hogy az elitgimnázium minden szereplője (vagy a szereplők tudatos része, talán többsége) tudta, hogy a diákok megverése a törvény szerint büntetendő, s azt is végiggondolhatták az igazlátót szervezők (igazgató, diákönkormányzat, tanárok), hogy a diákok verése nehezen összeegyeztethető a demokrácia értékeivel, amelyet éppen az igazlátó nap szervezése helyezett reflektorfénybe. Ezért nem is lehetett az iskola széles nyilvánossága előtt képviselni azt, hogy vannak esetek, amikor helyes diákokat megverni (a diákok szerint). Ennek a kettős szorításnak éppen jól jön az itt elemzett

csúsztatássorozat, így épek maradnak a szélesebb nyilvánosságban a demokratikus értékek, és nem kell vállalni az iskolának a szégyent, a konfliktust a verő tanárral, s a diákoknak az őket zavaró diákokkal. Az iskolapolgároknak feltehetőleg nem állt érdekükben – ebben az esetben – tisztán, pontosan kommunikálni. Így az iskolában két nyilvánosság keletkezett erre az esetre vonatkozóan, melyekben két iskola fogalmazódott meg.

- Az egyik gimnáziumban, a nyíltan kommunikálhatóban, a felszínen lévőben nem vernek diákokat, ez nem is helyes, bár ha lenne ilyen, azt a diákönkormányzat szóvá tenné, például az igazlító nap keretében. Csak néha, néhány (felelőtlen) diák fogalmaz meg ezzel ellenkező állítást. Ez az iskola formális nyílt színtere a hozzá tartozó kommunikatívval.
- A másik gimnáziumban – a felszínen nem láthatóban, de az alatt érezhetően – néha vernek diákokat, s ez néha helyes is, mert akiket vernek, azok meg is érdemlik. Ez az iskola informális külső számára latens színtere a hozzá tartozó kommunikatívval.
- Az iskolapolgárok képesek eldönteni, hogy éppen melyik iskolai nyilvánosság, melyik színtér és kommunikatív szerint kommunikálnak. Ezért a szereplők megtanulják, mikor melyik igazságot kell vallaniuk. Ez az iskolapolgárok szempontjából racionális magatartás lehet. Az iskolapolgárok számára valóságosan átélhetővé válik egy itt és most (ott és akkor, a kilencvenes évek elején) gyakorlata az iskolai problémamegoldások rendszerének, a nyilvánosságnak, az elfojtásnak, elkenésnek. Az iskolapolgárok szocializálódnak, abban, amit átélnek, s arra, amit élnek.
- E kettőség éppen a *hiteltelenség, az inkongruencia mércéje*. Amit a felszínen kommunikál valaki vagy esetünkben az intézmény, az mennyire egyezik azzal, amit a felszínen nem láthatóan, gesztusokban, hanghordozásban a metakommunikáció, vagy az iskolában a második nyilvánosságban tapasztalunk. Ha egyezik, akkor nagy valószínűséggel hiszünk a másiknak, ha nem egyezik, nagy valószínűséggel nem hiszünk. Maradva a példánál: Az iskola megúsza, a szélesebb (első) nyilvánosságban nem beszélte meg pontosan a verés tényét, helyességét s a diákokat zavaró diákok kérdését. A tanárok a „nincs ilyen, mert nem lehet ilyen” kijelentéssel megúsztak egy tanár-tanár konfliktust. S azóta, ha eddig nem lett volna így, a diákok megtanulták, hogy más a széles nyilvánosság, és megint más a tanárok, a diákok és a diákönkormányzat konfliktuskerülő valósága. Legalább kétféle iskolai színtér van. Van a valóság, amelyben verhetnek diákokat. És ez diáknézetben nem az első, nem a hivatalos nyilvánosság. A hivatalos az, ami elkeni a valóságot.
- Azáltal, hogy az iskola nem engedte kommunikatívvá válni egy valóságos probléma megfogalmazását, mert a megfogalmazást nem legitímálta, elvesztette ebben az esetben a legitimitását. Az iskola a hitelét veszítette ebben a történetben. S ha van állampolgári létre is szocializáló funkciója egy gimnáziumnak, akkor ez a hitelesség fontossá válik. Persze ha a szocializációt mint spontánul ható értékeket és készségeket

átadó folyamatot nézem, valóságos szocializációt találunk. Ez a történet nem idegen az iskolán kívüli világtól. Ha az iskola céltudatosan demokratikus értékekre akarna *nevelni*, és abba a polgárok nyilvános közéleti diskurzusainak képessége is beletartozna, akkor az iskola számára hátránnyá válna ez a hiteltelenség. Mert maga a konkrét példa ennek az elkenéséről és az elkenés képességére való szocializációról szól. Ekkor ebből a célrendszerből nézve nem racionális, ami történt, mert a hitelenség elvesztése miatt nehezebb a demokratikus magatartásokkal járó nyilvános és hiteles magatartásokra nevelni. Ha az iskolapolgárok pusztán elkerülni akartak egy konfliktust, akkor racionális az, ami történt, mert a magatartás célhoz vezetett. Ez azt is jelenti, hogy a magatartások racionalitása a cselekvők elvárásaiból következik. Lehet valaki számára más a cél és ezzel a racionális magatartás. Mondjuk az oktatási kormányzat, a törvényalkotó vagy egy diákombudsman számára az lehetne a racionális magatartás, ami segíti, hogy az ilyen esetek kiderüljenek, azért, hogy ténylegesen ne forduljanak elő.

Képzelnék el azt a helyzetet, hogy az iskolapolgárok olyan iskolákban (polgárok olyan társadalomban) élnek, ahol az iskolai és az azon kívüli valóság tényeiről olyan diskurzus folyik, amelyben a felek a tényeket tényekként beszélnek meg, s a tényekre vonatkozó állítások mindegyike kérdésessé tehető olyan érvekkel, amelyek megkérdőjelezhetik ezeket az állításokat, s a vitatkozó feleknek tényekre vonatkozó kijelentések formájában kell megalkotniuk közösen értelmezett valóságukat. Ennek az értelmezett valóságnak az érvényességi kritériuma az, hogy igaz legyen, feleljen meg a tényleges valóságnak. Ha valaki olyan dolgot talál, amely nem fér bele ebbe a valóságértelmezésbe, akkor kezdeti ismét az érvelést olyan állítások formájában, amit a többiekkel együtt annak a követelménynek feleltetnek meg, hogy az szintén feleljen meg a valóságnak. Ebben a modellben az jószólható, hogy az értelmezett valóság szakadatlan változásban vitatott, arról bármikor diskurzus kezdetű. Ez a valóságértelmezés nyitott, változni (fejlődni) képes, mert az új és új értelmezési viták újra és újra megméri annak valóságtartalmát. Ebben az iskolában feltehetően nagyon izgalmas és minden bizonnyal a tanárok számára nagyon fárasztó órák lennének, amennyiben a tanárok kész „leadandó” ismereteket akarnának óránként közvetíteni. Ez az iskola valószínűleg jól funkcionálna a diákok megismerőképességeinek fejlesztésében, és a többi iskolához képest kevesebb meglévő ismeretet tudna átadni. A reális iskolának, iskolarendszernek tömegesen kell ismeretek tömegét átadni a diákoknak. Ennek a célnak ellentmondana a „mindent vitatni lehet” állapota, mert elvonná az időt a leadandó anyagtól. A nevelni, gondolkodni is tanítani akaró iskolának mégis biztosítani kell ezt a lehetőséget. A valóságos pedagógiai gyakorlatban is benne van e kettős célrendszer, minden tanár valamennyit kommunikál a mindent érteni és megvitatni próbáló eleven eszű diákkal, és mégis leadja valahogyan az anyagot. Ha ez az ideális iskola úgy tudná átadni a megfelelő meglévő ismereteket, hogy közben a vitathatóságukat is biztosítani tudná, ez az iskola egészen biztosan

jól tanítaná gondolkodni a gyerekeket, s az iskolából a valóságot szüntelenül újragondolni tudó polgárok kerülnének ki, akik elsajátították az előttük álló nemzedékek által felhalmozott tudás legfontosabb részét is.

Azt is elképzelhetjük, hogy az iskola belső szabályai is vitathatók lennének az iskolapolgárok által, és egy szabály érvényességének kritériuma az lenne, ha a felek elfogadják azokat. Ezeket a szabályokat a szabályok mellett érvelni tudó és tanuló iskolapolgárok alkotnák meg mint közös normatív világukat. Valószínűleg arra is lenne hamarosan szabály, hogy szabályokat hogyan hozzanak, s ekkor a szabályok közös megalkotásával ez az iskola szabályozná magát. Valószínű, hogy az iskolapolgárok jobban elfogadnák az iskola környezetéből érkező szabályokat, mert számukra is ismerősnek tétéleznék őket, mivel alkalmazott szabályhozó mechanizmusokat tétéleznének mögöttük. Ez az iskola a társadalomban, az állampolgári létben otthonosan létező polgárokat bocsátana ki, akik közös törvényeiket közös nyilvános vitákban alkotható törvényekként élnék és alkotnák meg, és saját maguk által is alkotott és elfogadott törvényeket láthatnának bennük.

Ebben a világban, ha a polgárok úgy tartják fontosnak, szabadon kommunikálhatnak belső világukról, hogy ezzel a másik ember számára kulcsot adjanak önmaguk megértéséhez, vagy egyszerűen csak azért, mert szabadságukban áll. S mindezeket a kommunikációs helyzeteket szabadon választanák.

Elgondolhatunk egy olyan világot, amelyben minden szabadon, racionálisan megtárgyalható és érvényességi igényével vitatható, ahol a polgárok szabadon kommunikálnak, egyezkednek arról, hogy:

- *mit tartanak, tartanak igaznak, s e mellett az állítások igazságtartalmát érvekkel vagy ellenérvekkel tehetnék vita tárgyává;*
- *kommunikálhatnak arról, hogy mi a helyes, mi legyen a helyes, a közösen elfogadott és helyesnek tartott norma, és e normák érvényességét a polgárok általi elfogadottsága mérné;*
- *szabadon kommunikálhatnak belső világukról, s ebben csak közlésük hitelessége számítana mércének ahhoz, hogy azt mások elfogadják mint belső szubjektív valóságot;*
- *ehhez a világhoz azt is álmodnunk kellene, hogy a polgárok arról is tudjanak kommunikálni, hogy éppen melyik „világ”, melyik fajta kommunikáció és a neki megfelelő érvényességi igény és milyen kommunikatív terjedelem szerint kommunikáljanak.*

Nem állítom, hogy szakadatlanul egy ilyen világban kellene élnünk, még azt sem, hogy ez jó lenne, azt azonban állítom, hogy egy így felfogott kommunikációban *az emberi világ tisztán kommunikálható lenne*, az így felfogott kommunikációt felfoghatjuk olyan kommunikációnak, amelyet mint ideálist használhatunk arra, hogy hozzá mérjünk valóságos kommunikációs helyzeteket. Ezt az ideálisan felfogott kommunikációt úgy fognánk fel, mint amely (az eddigi általam ismert) legtisztább módon biztosítja a felek pontos és közösen alkotott helyzetmegértését, egymás megértését s a közös normák kialakítását.

A valóságos élet ettől természetesen eltér. A gimnáziumi példa nem volt ilyen ideális eset, a példában az iskolapolgárok nem ezen ideálisnak leírt kommunikáció szerint viselkedtek. Valószínűleg a közvetlen céljaik szerint nem érte meg nekik. Vagy mert nem tudtak, nem tanultak meg így kommunikálni, és a kommunikáció ilyen felfogása, felfoghatósága fel sem merült bennük.

Azt azonban lehet mondani, hogy kommunikációjukban sok zavar, sok „hamisság” volt, nem kommunikáltak tisztán. Kijelentéseikhez nem alkalmazták következetesen a kijelentéseik érvényességét helyesen alátámasztó érveket.

Azt is lehet állítani, hogy a szervezet egésze szempontjából gyakran adódhatnak olyan helyzetek, amikor a kommunikáció tisztasága, a valóság helyes és közös értelmezése, a normák kollektíven alkotott létéből eredő elfogadottsága, a cselekvő személyek belső világának kinyilvánítása érdekében állhat a szervezetnek és a szervezet tagjainak egyaránt. Ebből a szempontból az így felfogott kommunikáció mérce lehet a reális kommunikáció számára.

Ha van ilyen mérce, és ezt össze tudjuk vetni a valós szervezeti kommunikációs viszonyokkal, s megértjük az eltérések okát és következményeit, akkor közelebb jutunk a szervezeti kommunikáció fejlesztéséhez. Eljuthatunk oda, hogy ne akarjunk tiszta kommunikációt kialakítani, ha az ellentétes a célokkal, az éppen megkívánt problémamegoldó iparkodásokkal, és tudjunk tiszta kommunikációt kialakítani ott, ahol ez segíti a célok elérését.

(3.3.2.2) A kommunikatív racionális megoldása. Racionális cselekvések a kommunikatív szempontjából

A kommunikatív nem jó vagy rossz, a kommunikatív terjedelme, szerkezete, a megoldandó problémához mérve lehet jobb vagy rosszabb, szükséges vagy nem szükséges.

Az iskolai példában is az az érdekes, hogy az iskolapolgárok a kommunikatívról, magáról folytatott egyezkedésükben (mint problémamegoldó iparkodás) nem rendelkeztek elégséges felkészültséggel ahhoz, hogy joggal bízhattak volna nyílt problémamegoldásaik sikerességében.

Ha bármit meg akarunk oldani – így a kommunikatív valamely állapotát is célként akarjuk megfogalmazni –, akkor egy problémamegoldási folyamatot kell végrehajtani.

E folyamatnak szakaszai vannak. Először meg kell fogalmazni, hogy a problémamegoldás során hová akarunk eljutni. Emlékezzünk a probléma fogalmára, amelyet a jelenbeli és a vágyott állapot közti különbségként fogalmaztunk meg. Másodszor át kell tekinteni azt, hogy mit lehet tudni az adott problémáról; melyek a problémamegoldáshoz szükséges (és hozzáférhető) felkészültségeink. Majd (esetlegesen többféle felkészültséggel) az ezek kombinációival többféle, alternatív célélérési lehetőséget fogalmazunk meg.

Ezután dönthetünk, s kiválasztunk egy megvalósítási lehetőséget, amelyet azután megvalósítunk.

A korábbi – a kommunikatív vágyott állapotáról szóló – tünődés elvezet minket annak vizsgálatáig, hogy van-e alkalmas felkészültség (problémamegoldás második szakasza), amely a kommunikatívról mint megoldandó problémáról, annak racionális szabályozásáról, kezeléséről tud racionálisan mondani valamit. Ezek egyike a kommunikatív racionalitás habermasi elmélete, de ennek ismertetése most nem fér bele e fejezet kereteibe. (Habermas, 1994)

*(3.3.2.3) A kommunikatív feltételeinek szakszerű szabályozása -
folyamatkonzultáció⁵⁶*

A *facilitátornak* vagy *folyamatkonzulensnek* az a dolga, hogy segítse a konfliktusban, közös problémamegoldásban álló feleket abban, hogy a felek racionális kommunikációja során megértsék egymás nézeteit, s ennek következtében a kölcsönös megértés kialakításával közösen alakítsák ki további nézeteiket, és ha lehetséges, közösen döntsenek.

A *facilitátor*, a konfliktuskezelő metaszinten van a konfliktusban álló felekhez képest. A *facilitátor* helyzetének jobb megvilágításához felhasználhatjuk a *nyelvi fokok elméletét*.

E szerint *megkülönböztetünk egy tárgynyelvet és egy metanyelvet*.

Tárgynyelven a tárgyról teszünk kijelentéseket, ez az elsődleges nyelv. Témánkban a problémamegoldáson dolgozó vagy konfliktusban, kommunikációban álló felek ezt az elsődleges nyelvet használják verbális kommunikációjukban.

A tárgynyelvről tett kijelentések a tárgynyelvhez képest másodlagos metanyelven tehetők. A vitában álló felek konfliktuskezelői, vitabeli kereteit a *facilitátor* képviseli, ő nem a tárgynyelv tárgyaival, hanem a felek nyelvével alakít ki viszonyt.

A felek egymás érveire reflektálnak vita közben, miközben a *facilitátor* a beszélgető felek nyelvére koncentrálva, a felek nyelvéhez képesti metanyelvre figyelve, a racionális demokratikus diskurzus feltételrendszerére figyel. Akkor avatkozik be, ha a racionális demokratikus diskurzus ezt igényli. Nem avatkozik azonban be a tárgynyelven, az 1. számú nyelven, az nem dolga, hogy részt vegyen a vitában.

A *facilitatori* és a *tanácsadói* szerep gyakran nehezen választható szét, a *tanácsadó* tanácsaival beavatkozik az 1. nyelv szintjén is, de talán egy perccel később már, csak a vitázó felek vitáját vezetve, a 2., metanyelvi szintre koncentrál.

Ám ez problémákat okozhat, mert nem lehet egyszerre tárgynyelvi szinten is és metanyelvi szinten is kommunikálni, mert ez ellentmondásokat, antinómiákat okoz.

Watzlawick (1974, 95.) a következő példát hozza erre: egy kis faluban él

⁵⁶ Lásd még Domschitz, 2001.

egy borbély, aki minden olyan férfit borotvál, akik nem maguk borotválkoznak. Meg kell mármost állapítanunk, hogy a falu lakóinak ez a felosztása önmagukat borotválókra és önmagukat nem borotválókra egyrészt kimerítő felosztás, másrészt viszont paradoxonhoz vezet, ha megpróbáljuk magát a borbélyt az egyik vagy másik csoportba besorolni. És az egzakt dedukció bebizonyítja, hogy nem lehetséges ilyen borbély, nem érezzük magunkat mégsem meggyőzve, és azt kérdezzük: miért nem?

A facilitátor helye ezért a vita kereteinél van, s nem a vitában. Ha a vitába sodródik, a tárgyelvi szintre „süllyed”, s elveszíti a kereteket kontrolláló pozícióját, elveszíti a facilitátor szerepét. A facilitátor a felkészültségek kommunikatív állapotba kerülésének ügynöke.

A facilitátor burkolt stratégiai cselekvésekkel is találkozik a munkája során. Észlelni és kezelni kell a manipulációt és az öntudatlan megtévesztés eseteit is.

A cselekvők gyakran öntudatlan rejtett stratégiával (önmaguk előtt is rejtett stratégiával) élnek, valódi céljaikat és/vagy célelérési eszközeiket önmaguk előtt is eltitkolva igyekeznek valamely rejtett cél felé.

E két utóbbi cselekvés jelenti talán a legnehezebb fejlesztői problémát, különösen a külső tanácsadók számára. A szervezet tagjai, akiket meg akarnak tévesztetni, etikai terhek nélkül, állításaik hitelességének megkérdőjelezésével leleplezhetik rejtett stratégiával élő társaikat, s ez (logikailag) át is vezethetne a kommunikatív cselekvéshez. A külső szakembernek erre nincs felhatalmazása, itt etikai problémákba is ütközik. Kinek a racionalitását segítse? A megrendelőt vagy a megrendelő előtt titkolt stratégiával dolgozó munkatársát, esetleg az őt megkérdőjelező másik kollégáét? A rejtett stratégiával élő munkatársakat is a nyílt kommunikatív racionalitás felé kellene segíteni. Ez konfliktuskezelési jártasságokat is igényel, de ez már a fejezet témájától messzebb vezet.

A legnehezebb és legnagyobb etikai dilemma az öntudatlan megtévesztéssel van. Az öntudatlan megtévesztés esetén nincsenek nagyon racionális fogódzók a megtévesztővel folytatandó racionális diskurzushoz, mert mindkét fél előtt rejtett stratégiáról van szó. Ez önismeretet fejlesztő, terapeutikus kommunikációt igényelne, amire a szervezetfejlesztőnek végképp nincs felhatalmazása, sokszor tudása se, és ha lenne is, a munkaszervezet nem alkalmas terápiás színtérnek. Más kérdés, ha az önismereti csoportban végzett munkáról van szó, melyet egyre gyakrabban használnak szervezetek munkacsoportjai is. De ekkor is a csoportmunkára való szerződés-kötés előtt, mielőtt még a csoport elvállalná a tiszta kommunikációt, minden ilyen jellegű lehetőséget tisztázni kell. A kommunikatív racionalitás kialakítására fel kell készülni a szervezetnek is és a kifejlesztést támogató szakértőnek, trénernek is.

(3.3.2.4) Együttműködés vagy verseny?

A valóságos színtereknek az itt vázolt kommunikatív dinamika szerinti leírásánál ki kell arra térni, hogy a kommunikáló ágensek egy *versenyszínterén* vagy egy *együttműködés színterén találják, illetőleg gondolják magukat*. S az, hogy mit fognak gondolni, meghatározza azt, hogy mit gondoljanak a kommunikatív kívánatos állapotáról, s persze az, hogy jól ítélték-e meg a színteret, befolyásolja cselekvéseik eredményességét.

A címben feltett kérdésre adott válasz szabja meg, hogy a stratégiai cselekvés vagy a kommunikatív cselekvés szerint történjék a kommunikáció.

Ezt egy kutatási eredmény is alá tudja támasztani. Morton Deutsch az együttműködés és a versengés hatását vizsgálta a csoportfolyamatokra, és e vizsgálat az együttműködés előnyeit és hátrányait is bemutatta. (Deutsch, 1981, 239.)

A kísérleti változó az volt, hogy az egyik csoport feltételezte, *a csoporttagok versenyeznek egymással* a kísérletvezetők későbbi megítélése szempontjából, s a kísérlet végén a csoport tagjainak a teljesítmény-létrehozása szempontjából mutatott rangsorát fogják összeállítani; a másik csoport úgy tudta, hogy a csoportja teljesítményét más csoportokkal fogják összehasonlítani, s a csoportokat fogják végül rangsorolni. Az eredmények:

Az együttműködők előnye:

- erőfeszítéseik összehangolásában;
- a tagonkénti közreműködés mértékében mutatott változatosságban;
- a cselekvések alosztályokra bontásában;
- a teljesítménykényszerben;
- a társakra való figyelemben;
- a kommunikációk kölcsönös vételében;
- a kommunikáció közös értékelésében;
- tájékozottságban, szabályosságban;
- időegység alatti produktivitásban;
- az eredmények és a viták minőségében;
- a viták alatti barátságosságban;
- a csoport eredményeinek előnyös értékelésében;
- a csoporttevékenységben;
- a társak előnyös hatásának észlelésében;
- az általános másik attitűdjének beépítésében.

A versengők jobbak az egyéni tevékenységekben:

„Az eredmények alapján (amennyiben ezek az eredmények általánosíthatók) magától értetődőnek tűnik, hogy amikor személyek vagy kisebb egységek együttműködnek egymással, akkor az együttműködés eredményeként nagyobb mérvű szervezetség és produktivitas várható, mint akkor, amikor a kapcsolatokra inkább a versengés nyomja rá a bélyegét. A csoport-harmónia és a csoport-eredmé-

nyessége tekintetében alapvető, kölcsönös gondolatközlést, az erőfeszítések összehangolását, a barátságosságot, valamint az ember saját csoportja felett érzett büszkeségét láthatóan megzavarja, ha a csoport tagjai egymás céljait kölcsönösen kizáró célokért látják versenyezni egymást. Továbbmenve, valószínűnek tűnik, hogy a versengés nagyobb személyes bizonytalanságot eredményez (mert a versengés folytán mások rosszindulatára számítunk inkább), mint az együttműködés. Ezek a következtetések szinte kézenfekvőek bizottságok, találkozók, kiscsoportok tevékenységének megszervezése szempontjából.” (Ibid.)

A kísérletek eredménye alapján azt mondhatjuk: érdekesebb együttműködni. De nem mindig, és el kell tudnunk dönteni, mikor melyiket választjuk.

A kommunikáció ágenséről

Horányi Özséb – Szabó Levente¹

(4.1) Miért kell foglalkoznia a kommunikációkutatásnak az ágenssel?

Az talán sohasem volt kétségbevonható, hogy van ágense a kommunikációnak. Ágense, vagyis valaki (valami?), aki (ami) tevője, alakítója, résztvevője, hasznélvezője – mindegy, mit mondunk, mert az látszik egyedül fontosnak, hogy van. Van: miért ne volna? Alighanem a kommunikációkutatás szakirodalmá is ezt érzékelteti: vannak ugyanis olyan kommunikációelméletek, amelyek jóformán beérik annyival, hogy rögzítik: van ágense a kommunikációnak, és a kóddal vagy a kommunikátummal foglalkoznak behatóan. Valami mással, alighanem azért, mert az ágens körül nincs probléma, nincs kérdés, nincs mit diszkutálni.

Vagy mégis? Az talán *számomra* nem vet fel kérdéseket, hogy *én* vagyok az adott kommunikáció (egy dialógus) tevője, hiszen ismerem magam, tudom, ki vagyok, és így tovább (bár talán ez sem egészen felhőtlen, ha például a *tranzakcionális elemzés* énállapotaira gondolunk [Berne, 1968]: vajon éppen most a *felnőtt* énemmel vagy éppen a *szülői* énemmel vagy netán a *gyermekivel* vagyok tevője a kommunikációnak?); de ki *a másik*? A (dialógus) másik vagy éppen egy másik résztvevő(je)? Talán nem név szerint (bár ez sem mindegy mindig), sőt van-e neve egyáltalán, vagyis *miféle* a másik? A *te* olyan, mint az *én*? És ez egyáltalán nem mellékes, hiszen vannak felfogások, amelyek éppen az *én-te* párhoz kötik a kommunikáció létrejöttének a lehetőségét is. (Vö. például Buber, 1923.) Ha nincs párban *én* és *te*, nincs kommunikáció. De ennyi mégsem elég: mert lehet-e például egy *másik elme* vagy csak egy *egész ember* vagy éppen egy (színelőadás) *közönsége*? És így tovább.

Ez a diszkusszió arra törekszik, hogy a kommunikációkutatás tapasztalatainak figyelembevételével, de a lehetőségekhez képest minimális előfeltevésekkel arra a kérdésre keresse a választ, hogy mi volna az *ágens* jó fogalma;

¹ Milován Andrea és Pete Krisztián közreműködésével. Ez a fejezet tekinthető Horányi Özséb akadémiai doktori disszertációjának és Szabó Levente PhD-disszertációjának közös előtanulmányaként.

vagy pontosabban fogalmazva: hogyan célszerű használni az *agens* terminust? A diszkusszió a válasz keresését az *agens* terminusnak és néhány hozzákapcsolható kifejezésnek (mai magyar) nyelvi vizsgálatán keresztül kísérli meg, és eközben egy olyan (grafikus) reprezentációs rendszer kidolgozását is megkezdi, amely a remények szerint a diszkusszió szempontjából fontosnak tűnő, de a nyelvben (legalábbis ennek felszínén) nem rögzülő viszonyokat is kategorizálhatóvá és ezzel explicitté lesz képes tenni.

Ami az előfeltevéseket illeti: ezek viszonylag pontosan rögzíthetők, mindazok, de csak azok, amelyek a *kommunikáció participációs felfogásában* rögzítettek. (Horányi, 1999)

(4.2) Az *agens* naiv fogalma

Az *agens*nek sajátos helye van a mai magyar lexikában: elegendő egy pillantást vetni Bartos Tibor *Magyar Szótárába*, hogy meggyőződjünk erről.² Ennek a sajátosságnak talán az a lényege, hogy nem semleges, minthogy valamilyen

² Bartos Tibor *Magyar Szótárában* (2002) az *agens* egyetlen helyen fordul elő: a 147. HELYETTESÍT-ben, amely 7 bekezdést tartalmaz; közülük a 3. így néz ki: „Helyettes, vice, meghatalmazott, helytartó, helynök (vikárius), személynök, nádor, kormányzó, megbízott (prokurátor), ügyvéd, fiskális, jogi képviselő, prókátor, gyám, gondnok, vagyonkezelő, kurátor, szószóló (szóvivő), szócsöve (ombudsman), pallér, követ, intéző, titkár, ügyintéző (ügyvivő), küldött (delegátus, kiküldött), békekövet (parlamentter), kérésasszony, követasszony (leánykérekor, Hódmezővásárhely), küvet (Szeged), gügyü (a Székelyföldön, Barkóságban és Tápén, ahol csak a követ nyalábba kötött tüzelni való gügyüvel: gallyal, sással, náddal, gyékénnyel érkezik a lányos házhoz), násznagy – Nász seregnek keverekint állók (lakodalmi versezet, Kőrös-tárkány) – küjjetjáró (a somogyi Kadarkúton), cégjegyző, jótálló, kezes, tús, országgyűlési, városi, községi (önkormányzati), kereskedő, kereskedelmi képviselő, ügynök (agens), utazó, vigéc, bizományos, orgazda, tőzsdei alkusz, hajhász (bróker), felhajtó (strici), kupec, kufár, kofa, aladár (stróman, 1942–44), kijáró (lobbysta), vattaember (70-es évek), alibibaba (: meleg fiú női kísérelője, Pest). Mása, párja (hasonmása, dublőr, dublöz), másík énje (alteregója), cserejátékos, kispados. Bűnbak, bábu, szalmabáb, pofozóember.” – *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (Bárczi G. szerk; 1959) lényegileg ugyanezekben a mezőkben mozog, mint Bartos szótárának vonatkozó része: *üzleti megbízott, képviselő, ügynök, közvetítő*, illetőleg elágazásában, amit viszont politikai és régies szóhasználatnak tart: *valamely politikai szervezet, csoport megfizetett embere, ügyvivő, politikai ügynök*. Ezt egészíti ki a *Magyar Értelmező Kéziszótár* (Budapest, Akadémiai, 20032) két további jelentéssel: 3. *Fiz Vegy* <Folyamatokban> hatóanyag, a hatást megindító tényező; 4. *Nyelvt* A cselekvés végzője, végrehajtója. – Talán érdekes, hogy *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (szerk. Benkő L., 1967) az *agens* első előfordulását 1632-re teszi; latin eredetűként tartva nyilván, és valószínűtlennek tekinti a németből való származtatást, noha a magyar szó elterjedését, életben maradását német és francia hatás is nagymértékben elősegítette; vö. *agens* 'ügyvivő; császári megbízott katonai és polgári ügyek felülvizsgálatára', h. lat. *agens* 'ügynök, ügyvivő'. A latin *agens*nek megfelelő olasz *agente* 'ügyvivő' részben francia, részben német közvetítéssel a politikai és kereskedelmi nyelv elemeként nemzetközi szóvá lett, vö. ang. *agent*; ném *Agent*; fr. *agent*; or. *aceum*: 'ügynök; ügyvivő'. A szótározás tekintetében érdekes talán az, hogy Párizs Pápai Ferenc *Dictionarium Latino-Hungaricumja* (1708) nem ismeri (egyébként latin szóként sem), Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* (1862) sem ismeri, és Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes*

sajátos szerepben mutatja az ágenst.³ Semlegesként csak a természettudományos terminushasználatban (*hatóanyag, a hatást megindító tényező*), illetőleg a nyelvtudományban érhető tetten (*a cselekvés végzője, végrehajtója*). Ez a diszkusszió ehhez a semleges terminushasználathoz csatlakozik, noha tisztában van azzal, hogy a mai kommunikációkutatásban főként a nem semleges használaton alapuló terminusok vannak túlsúlyban.⁴

(4.3) Az ágens fogalomtörténetéből

Az alábbiakban az *agens* fogalomtörténetének néhány fontosabb állomását mutatjuk be. Nem törekszünk a teljességre: a (4.3.1)-ben főként az *autonóm* ágensről lesz szó, ahol is az önállóságon van a hangsúly, azon, hogy a fogalomalkotásnak nem szerves része az, hogy vannak-e más ágensek is; a (4.3.2)-ben pedig inkább a *közösségben levő* ágensről, ahol az ágens fogalmának elengedhetetlen része az, hogy más ágensekre tekintettel, azokat feltételezve – mondjuk így – jelenik meg az ágens.

---

szótára (1868) sem; de ismeri már Balassa József *A magyar nyelv szótára* (1940): Ágens (*ném, latin* alakban) ügynök, megbízott.

³ Az *Encyclopedia Britannica* is a nem semleges használatokban mutatja az ágenst. Két jellegzetes ágens: (1) A jogban az ágens az a (természetes vagy jogi) személy, aki bármilyen harmadik féllel megbízója nevében jár el. A legtöbb modern jogrendszerben ismert és elfogadott ez a jogi viszony, ezenfelül a társadalmi rend egyik biztosítójának is tekintik. (Az ágens 'ügynök' típusai: *kereskedelmi ügynök, bróker, kereskedelmi képviselő* stb.) (2) A számítástechnikában az ágenst szokták „softbot”-nak, vagyis „software robot”-nak is hívni. Olyan számítógép-programokat neveznek így, melyek egy egyén vagy szervezet helyett különböző aktusokat hajtanak végre folyamatosan és autonóm módon. Ezen ágenseket intelligens ágensekként is nevezik, mert képesek felismerni használóik viselkedésmintáit, és megtanulni az igények (vagy legalábbis az ismétlődő tevékenységek) előzetes kiszolgálását, hiszen az intelligens ágensek rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával, mobilitással, a valóság egy szimbolikus modelljével, tanulóképességgel és a más ágensekkel, illetve rendszerekkel való együttműködés képességével.

⁴ Így például (*A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* [Bárczi G. szerk; 1959] alapján) a *címzett* (1.1 *hiv* az, akinek a postai küldeményt címezték; 1.2 *hiv* az értesítés címében megjelölt (jogi) személy; 1.3 *jog szerződésben* az a fél, akinek az ajánlatot teszik; 2.1. aki valahol, valakitől vásárol (ni akar); 2.2. *táv* vevőkészülék), a *feladó* (1.1 valamely küldeményt feladó személy; 1.2 személy nevének és laccímének a küldeményen való feltüntetése; 2. *ritk* feljelentő), a *kapuőr* (1. *kat hiv* valamely kapu védelmére, illetve a ki- és bejárók ellenőrzésére állított őr; 2. kapuőrösen értünk „mindenfajta információkontrollt, mely az üzenetkódolások során merül fel, ilyen a teljes üzenet, vagy az üzenet részeinek kiválasztása, alakítása, megjelenítése, időzítése, felfüggesztése, vagy megismétlése”), a *véleményvezér* (aki fontos szerepet játszik a közvéleményben forgó témák, illetve azok fontosságának meghatározásában azáltal, hogy a rájuk vonatkozó individuális véleményeket befolyásolja. A véleményvezérek véleménybefolyásolási technikái közül a szimbólumok és szlogenek kitalálása és népszerűsítése a legfontosabb. Általában a közösség prominens személyiségei szokták játszani a véleményvezér szerepét, de ez nem kizárólagos. Minden egyes csoportban vannak olyan egyének, akikre közvetlen környezetük támaszkodik, ha valamilyen témában, problémában támogatásra van szükségük.), a *vevő* stb.

(4.3.1) AZ AUTONÓM ÁGENSRŐL

(4.3.1.1) William James a *Pszichológia alapelvei* (1890) című művének figyelemről szóló részében egyértelmű különbséget tesz a termék és az ágens között, mint az akaratlagos figyelem két aspektusa között. Az előbbi hatás, míg az utóbbi ok.

Az akaratról szóló részben arról beszél, hogy egy ideomotoros tevékenységnek meg kell előznie minden izmok által kifejtett aktust. Az *aktus* szót következetesen az izmok által kifejtett aktusokra használja,⁵ míg az *agens* az a valami, ami ezt az aktust előidézi. Jamesnél az ágencia kezdeményező-készség (*proaktív*) jellege domborodik ki, hiszen ez lesz az, ami egy automatától megkülönbözteti az emberi ágenst. Emersonhoz csatlakozva a szabad akaratot valamiféle önmagát formáló (*self-making*) folyamatnak tartotta. (Emerson, 1995) Az egyénről szólva azt állította, hogy annak tudata olyan valami, ami élete eseményeinek és történéseinek az oksági láncra fölött áll.

Ám az ágens Jamesnél nem annyira az emberi ágenst jelenti, mint inkább egy absztrakt szerepet: „Az agyi folyamatok lehetnek ágensek, és a gondolatok mint olyanok is lehetnek ágensek.” (James, 1890)

(4.3.1.2) Bergson minden élet, de legfőképp a kreativitás elsődleges kritériumának tartja az *elan vitalt* (Bergson, 1907), amely ennyiben alátámasztja a jamesi álláspontot, azonban ő már azt is hangsúlyozza, hogy az akarat nem teljesen szabad. „Így felfogva a szabad cselekvések kivételesen ritkák [...] Mindennapi cselekvéseinket nem a folyamatosan változó érzéseink maguk hívják elő, hanem azon változatlan képek, melyekhez érzéseink kapcsolódnak. [...] ebben az esetben egy tudatos automata vagyok [...] azt találjuk, hogy mindennapi cselekvéseink többségét ily módon hajtjuk végre.” (Bergson, 1888)

(4.3.1.3) Parsons cselekvési modelljét az *aktor és környezete* (az aktor helyzete), illetőleg a kettő közötti viszony alapján építi fel. Az aktor és környezete közötti viszonyt háromféle relációs mód strukturálhatja: (a) a *kognitív* (az ismeretek akkor válnak fontossá a cselekvés szempontjából, ha a cselekvő rendszerbe foglalja mindazt, ahogyan a környezete van), (b) az *affektív-katetikus* (itt a szeretetnek és más érzelmi kötődéseknek a cselekvés szempontjából vett fontossága játszik szerepet) és (c) az *értékelő* (arra a funkcionális problémára utal, hogy miként becsüljük fel a válogatás következményeit a cselekvési rendszerben). (Parsons, 1978) Látható, hogy jelen helyzetben nem a cselekvést végrehajtó képességeire, lehetőségeire terelődik a hangsúly, hanem a cselekvésére, a tevékenységére. Ez a különbség az aktor és az ágens között. Az aktor csak cselekvésében képes aktorként funkcionálni.

(4.3.1.4.1) Davidson szerint „egy embert akkor nevezhetünk egy aktus ágensének, ha cselekvése leírható olyan aspektusból, ami intencionálissá teszi”. (Davidson, 1980, 46.)

⁵ Mondhatni: az *action* terminus állandó kísérője a *muscular* terminus.

„Ha azt mondhatjuk, mint ahogyan szorgalmazom, hogy egy személy bármit tesz is, ágensként bizonyos leírások alatt intencionálisan teszi azt, akkor, bár az ágencia *kritériuma* egy szemantikai értelemben intenzionális, az ágencia *kifejezése* (*expression*) maga tisztán extenzionális.” (Ibid. 46–47.)

Azt is mondhatjuk, hogy az ágencia egy fontos aspektusára mutat rá az, ha az esemény ágensét annak okozójaként tekintjük. Ám Davidson azt is hozzáteszi, hogy az okság nem segít az ágencia elemzésében, pusztán abban van szerepe, hogy lehetővé teszi az aktusok olyan újraleírását, mely újraleírást más események esetében nem alkalmazhatunk (visszavezethetők primitív aktusokra). Végző soron egy esemény akkor aktus, ha bizonyos leírások alatt primitív, és bizonyos leírások alatt intencionális. Az egyén és az általa előidézett esemény közötti viszony Davidson szerint nem ragadható meg olyan terminusokban, melyek nem hivatkoznak az *intencionalitás* fogalmára. (Ibid. 51.)

(4.3.1.4.2) Az intencionalitás kérdésénél a diszkusszió e pontján mindenképpen meg kell állni. Az intencionalitás a fenomenológiában a tudat(osság) jellemzője, abban az értelemben, hogy a tudat mindig *valaminek a tudata* – vagyis mindig egy tárgyra irányul. Mind Bergson, mind James az elmébe helyezte az ágensséget, azt a képességet, hogy elérjenek a viláig. Az intencionalitás ennek megfelelően első közelítésben valamiről valóságot, *valamire irányultságot* jelent (*aboutness*). (Brentano, 1874)

Az intencionalitás fogalma lehetővé teszi a fenomenológus számára, hogy az immanencia–transzcendencia problémát – ti. a tudaton belüli és az azon túlnyúló viszonyának problémáját – egy a reprezentacionalista módtól különböző megközelítésben tárgyalhassa. Mivel a transzcendens, azaz a valódi tárgy megkérdőjelezhető, szemben a tudattal magával, ezért azt zárójelbe kell tenni a fenomenológiai redukció segítségével, és csak a tudattal, illetőleg annak közvetlenül adott evidenciáival szabad foglalkozni. Ezen a szinten az immanens az, amit adekvátan megadhatunk, (például, hogy valaki egy fa előlnézeti képét látja), és a transzcendens az, amit célunk, szándékozunk, amire tudatunk irányul (pl. a fa). Az immanensről a transzcendensre való átérés problémája annak elemzésével oldható meg, hogy a tárgy hogyan nyer jelentést a tudat számára, és hogy a tudat hogyan viszonyul a tárgyhoz. Ezt az elemzést nevezzük intencionális elemzésnek.

(4.3.1.4.2.1) Brentano a *Pszichológia egy empirikus nézőpontból* című munkájában a következőket írta: „Minden mentális jelenség jellemezhető azzal, amit a Középkor skolasztikusai a tárgy intencionális (és egyben mentális) inegzisztenciájának hívtak, és amit mi, talán nem a legegységelműbb kifejezéssel, egy tartalommal való viszonyoknak, egy tárgy (amit itt nem mint valóságot kell értenünk) felé irányulásnak vagy immanens objektivitásnak neveznénk.” (Ibid. 88.) A fentebbi idézetben az inegzisztencia nem azt jelenti, hogy a tárgynak nem kell léteznie, hanem azt, hogy egy dolog – a gondolat tárgya – egy másikban létezik, mint egy mentális állapot tárgya. Brentano az intencionalitást olyan tulajdonságnak gondolta, mely megkülönbözteti a fizikai jelen-

ségeket a mentálisaktól abban az értelemben, hogy a mentális jelenségekkel együtt jár az intencionalitás. „Az intencionális inegzisztencia kizárólag a mentális jelenségek jellemzője. Egyetlen fizikai jelenség sem mutat semmi hasonlót. Következésképpen a mentális jelenségeket meghatározhatjuk azáltal, hogy azt mondjuk: olyan jelenségek, amelyek önmagukon belül foglalnak egy tárgyat intencionálisan.” (Ibid. 89.)

(4.3.1.4.2.2) Husserl Brentano tanítványa volt, és át is vette a brentanói fogalmat, bár a hangsúlyt sokkal inkább az *irányultságra* fektette. „Intencionalitáson a tapasztalat azon sajátosságát értjük, hogy az »valaminek a tudata«.” (Husserl, 1913) Ám Husserl számára az intencionalitás nem pusztán irányultság egy meglévő tárgy felé, mert a tudat(osság) bizonyos értelemben létre is hozza a tárgyakat. A tudat konstituálja a tárgyakat, noha nem abban az értelemben, hogy a tárgyak máskülönben nem lennének. Husserl egyes helyeken egyenesen azt mondja, hogy „egy tárgy konstituálja magát”. (Ibid. 313.) A struktúrát, mely a tudat irányultságát teszi, Husserl *noémának* nevezi. A noéma nem a tárgy, melyre az intencionális állapot irányul, hanem a noémával viszonyban levés alapján mondhatjuk azt, hogy egy intencionális állapot egyáltalán egy tárgyra irányul.

(4.3.1.4.2.3) Az analitikusok ezzel szemben egy olyan intencionalitásfogalom kidolgozását tűzték ki, mely kompatibilis a természettudományokkal, vagyis a fizikailag létező világgal. Eszerint a nézet szerint az intencionalitás nem immanens, hanem származtatott. Vagyis nemcsak az elme, hanem a könyvek, képek és bizonyos értelemben a termosztát is rendelkezik intencionalitással, amennyiben jelentést, célt stb. fejez ki és közvetít. Márpedig ha az intencionalitás jelentés, cél stb. tulajdonítása, akkor a fent említett dolgoknak jogosan tulajdonítjuk őket (a könyv elmond valamit, a térkép megmutat valamit, a termosztát érzékenyen reagál a környezeti hatásokra stb.). „Első megközelítésben az intencionális stratégia abban áll, hogy a tárgyat, amelynek viselkedését be akarjuk jósolni, racionális ágensként kezeljük, amely hiedelmekkel, vágyakkal és más mentális állapotokkal rendelkezik, vagyis azzal a jellemzővel, amelyet Brentano és mások intencionalitásnak neveznek. [...] A] mellett fogok érvelni, hogy bármely tárgy – vagy ahogy ezután nevezni fogom, bármely rendszer –, amelynek a viselkedését jól bejósolja ez a stratégia, a szó legteljesebb értelmében hívő. Igazhívővé az teszi, hogy intencionális rendszer, olyan rendszer, amelynek a viselkedése megbízhatóan és nagymértékben bejósolható az intencionális stratégia segítségével. [...] Nem arról van szó, hogy csak olyan dolgoknak tulajdonítunk (vagy kellene tulajdonítanunk) hiedelmeket (vélekedéseket) és vágyakat, amelyekben belső reprezentációkat találunk, hanem inkább arról, hogy amikor felfedezünk valamilyen tárgyat, amelyre az intencionális stratégia működik, hajlunk arra, hogy bizonyos belső állapotait vagy folyamatait úgy értelmezzük, mint belső reprezentációkat. Egy dolog valamilyen belső jellegzetességét csak egy intencionális rendszer viselkedését szabályozó szerepe teheti reprezentációvá.” (Dennett, 1989, 268. és 291.)

(4.3.1.4.2.4) Az intencionalitás, amennyiben mentális állapotok tulajdonításként értjük, szoros rokonságot mutat a népi pszichológiával is. A népi pszichológia szerint úgy tudunk együtt élni másokkal, hogy viselkedéseik alapján következtetünk szándékaikra, vágyaikra, hiteikre, s ezen értelmezés alapján tudjuk kiválasztani a legmegfelelőbb reakciót az adott magatartásra. Mint a neve is mutatja, a népi pszichológia a mi mindennapi pszichológiánk. Tulajdonképpen, mint fentebb említettem, egy módszerről van szó, mely arra szolgál, hogy autonóm, proaktív ágensek viselkedését értelmezni tudjuk, hiteket, vágyakat tulajdonítva nekik. Azonban a népi pszichológiának kényszerítő ereje van. Nem tudunk nélküle lenni, nincsenek kifejezéseink arra, hogy mások viselkedését más terminusokban végre tudjuk hajtani. Még a tudományos kutatások sem lehetnek nélküle. Ez például a behaviorizmus esetében, mely a jelentésteli terminusok mellőzését, az előzetes intencionalitás kiküszöbölését tűzte zászlajára, azt jelenti, hogy mihelyest köznyelvi kifejezésekkel írják le az adott kísérleti jelenségeket, ezek a kifejezések visszacsempészik beléjük a gondosan kizárni kívánt jelentéseket. Ha pedig teljesen el kívánnák hagyni a népi pszichológiai terminusokat, olyan bonyolult rendszerbe és nyelvbe kellene behelyezniük magukat, amellyel nem vagy csak nagyon nehezen boldogulnának.

Vannak azonban problémák is a népi pszichológiával. Például igen nehéz megmondani, hogy milyen státusszal rendelkezik. Egy mindenki által ismert és alkalmazott elmélet vagy módszer, mely viselkedéseink mögött meghúzódik? A mentális állapotok tulajdonításának gyakorlata? Vagy esetleg tudományosan is kiaknázható elmélet? A különböző intencionalitást illető pozíciók különböző válaszokat adnak e kérdésekre.

(4.3.1.4.2.5) Kétségkívül, van olyan álláspont is, amely az intencionalitást álproblémának tartja. Az *intenció* használatos ugyan mindennapi beszédünkben, de semmiképp sem mondható tudományosnak. Szerintük az elmét és mentális állapotait a neuropszichológia segítségével kell feltárnunk. Az *eliminativisták* szerint a tudománynak nem hitekkel és vágyakkal kell foglalkoznia, hanem kizárólag neurális állapotokkal, mintázatokkal, melyek lehetővé teszik az agy számára, hogy bizonyos működések (áttételesen: viselkedéseket) végrehajtson.⁶

Az eliminativisták szerint a népi pszichológia egy empirikus elmélet, ám egy rossz elmélet. Az eliminativisták szerint mindenféle elméről, szándékokról való beszéd tudományellenes. Lehet, hogy hasznos bizonyos célok érdekében, illetőleg bizonyos szituációkban, de nem visz közelebb a dolog megértéséhez. Egyfajta áltudományos dolog, olyan, mint a flogisztonelemélet, mely ugyan akkoriban kielégítő magyarázatnak tűnt az égésre, ma viszont már elfogadhatatlannak tartjuk.

A kevert pragmatista pozíció képviselői szerint a népi pszichológia ugyan

⁶ Itt a Churchland házaspár és Stephen Stich műveit vehetjük leginkább elő: Churchland, 1981; Churchland, 1986; Stich, 1983.

empirikus általánosításokon alapszik, de ezek nem tudományos természetűek. Vagyis az olyan kifejezések, mint a *szomjas* vagy a *gondolkodik*, ugyan empirikusan előállítottak – hiszen a másik empirikusan megfigyelhető viselkedése az alapjuk –, mégsem tarthatnak számot a tudományos státuszra. Rendkívül sok hasznos szavunk van, amik azonban egy tudományos diskurzusban nem megengedhetők.

A naturalisták szerint az intencionalitás egy adaptív, evolúciós stratégia, mellyel az adott organizmus más organizmusok viselkedését a saját hitei és vágyai segítségével írja le. E szerint a tudományos-behaviorista leírások ugyan jogosak lehetnek egy bizonyos értelemben, azonban evolúciósan biztosan nem túl hasznosak. De azzal, hogy a másoknak szándékokat, hiteket tulajdonítva fel tudom vázolni az ő saját valószínű cselekvési tervét, képes vagyok a túlélésemet elősegítő predikciók megtételére. Márpedig a túlélési előrejelzéseket leginkább a mentális állapotok tulajdonításai elégítik ki. Denettet gyakran instrumentalistának bélyegzik. Az instrumentalista álláspont szerint minden egyes viláértelmezési modellünk bizonyos célokat szolgál, olyan leírás, mely az adott célhoz a legjobban illik. Ebből a nézőpontból nem igazán értelmes vagy érdemes megkérdezni, hogy immanens intencionális tárgyak valóban léteznek-e. Ám ugyanezen okból azt sem feltétlenül értelmes megkérdezni, hogy fizikai tárgyak léteznek-e. A döntő, hogy mi motivál minket, mikor ezeket kérdezzük. E szerint, mondja Dennett, teljesen jogosan tulajdonítunk intencionalitást például számítógépünknek, mikor valamely parancs teljesítése közben nem úgy jár el, ahogyan azt mi várnánk, ám teljességgel értelmetlen lenne a számítógép-szerelő részéről ugyanez a hozzáállás, mikor egy adott hibát akar kijavítani számítógépünkben.

(4.3.1.5) Gulyás László az ágens fentebbi megfogalmazását csak az ágens általános jelentésének tartja, ám már itt is más jellemzőket emel ki: „beágyazott, autonóm,⁷ reaktív és helyzetfüggő”. Az ágencia gyenge fogalmát úgy jel-

⁷ Az autonómia fogalmának megértéséhez talán az egyik leghasznosabb fogalom a homeosztázis fogalma. A homeosztázis az a képesség, hogy egy belső egyensúly aktív fenntartásával a rendszer maga képes a környezeti hatások változása ellenére alapvető funkciójának végrehajtására. Erre példa a szervezeteken belüli hormonális kontroll, mely a szervezet belső folyamatait úgy alakítja, hogy a szervezet fő funkciójának (a fennmaradásnak) a megvalósítása ne kerüljön veszélybe. Az emberi szervezet sejtjei egy bizonyos károsodás mértékéig képesek regenerálni magukat vagy átvenni a szomszédos sejtek működését. Az autonómia tehát abban valósul meg, hogy ha egy ágens problémával találja magát szembe, akkor képes a maga erőforrásaira támaszkodva megoldani a problémát. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ágensnek muszáj a saját szervezetén belüli erőforrásokat igénybe vennie, sokkal inkább azt, hogy a konkrét feladatmegoldásban nincs rászorulva más ágensek aktív közreműködésére, ha azok egyébként nincsenek belebonyolódva az adott problémába. Hiszen előfordulhat, hogy több ágens ugyanazzal a problémával kénytelen megbirkózni, és ilyenkor a racionális megoldás (az ágensnek racionálisnak is kell lennie) az együttműködés. Az autonómia azért fontos tulajdonság, mert ahhoz, hogy egy rendszer állandó vagy ismétlődő feladatokat legyen képes végrehajtani, vagy autonómnak kell lennie, vagy folyamatos kontrollt és beavatkozást kell gyakorolni felette. Az autonómiáról és az autopoiesisről rendszerelméleti megközelítésben: Bertalanffy, 1971; Buckley, 1967; Luhmann, 1984.

lemzi, hogy az magában foglalja az említett négy fogalmat, plusz a célvezérelt viselkedést és a temporális kontinuitást, illetőleg a Jamesnél említett proaktivitást. (Gulyás, 1999, 713.)

Ezzel az ágencia erős (antropomorfizáló) fogalmát állítja szembe. Definíció szerint az erős értelemben vett ágensek

„rendelkeznek a gyenge definíció tulajdonságaival, ezen felül racionálisak, valamint formálisan és implementált módon is használják azokat az alább értelmezett fogalmakat, melyeket az emberre is alkalmazunk.

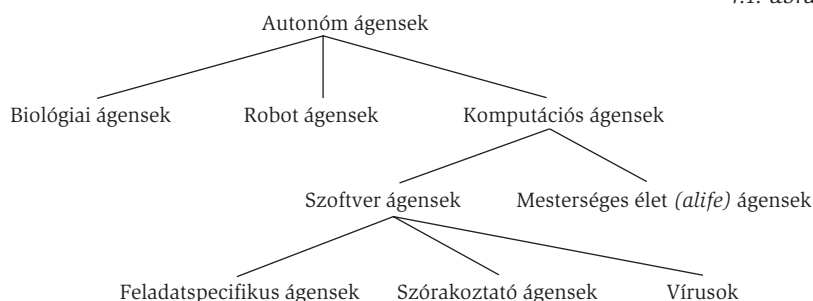
A racionalitás feltételezi azt, hogy az ágens nem fog tudatosan céljai ellen cselekedni. Ezenfelül igyekszik mindig a legjobb alternatívát választani. A 'mindig a legjobb' választását *tökéletes racionalitás*nak nevezzük. Ez azonban az ágensek világában nem létezik. A maximális elvárás az ágensekkel kapcsolatban ezért az, hogy eleget tegyenek a *korlátozott racionalitás*nak (*bounded rationality, bounded optimality*). Ez azt jelenti, hogy az ágens – a rendelkezésre álló számítási kapacitás és egyéb erőforrások mellett – a lehető legjobb alternatívát választja.

Az ember különböző állapotaira, ismereteinek leírására olyan szavakat alkalmazunk, mint *tudás, vélekedés, szándék, elkötelezettség* stb. Ezek mindegyike egy adott *mentális jelölés, állapotváltozó*. Ezek együttese egy adott pillanatban jellemzi az embert, megadja *mentális állapotát*. Például Piroska egy adott pillanatban úgy véli, hogy a nagymamával beszél. Az a szándéka, hogy sütit egyen, miközben tudja, hogy a nagy hangja magas. Ennek alapján Piroska mentális állapotát – a példára redukálva – az alábbi vektor írja le: Piroska (vélekedés = 'ez a nagy', szándék = 'sütit enni', tudás = 'nagy hangja magas').

Az erős definíciónak megfelelő ágensek belső struktúrája ilyen és hasonló állapotváltozók összessége. Ezek alapján működnek, és az emberi nyelv célszerűen redukált elemeit használják kommunikációra.” (Ibid. 714-715.)

(4.3.1.6) Franklin és Grassler az ágensek legfelső taxonómiai osztályát autonóm ágenseknek nevezi. „Az autonóm ágens egy környezetébe helyezett ágens, vagy a környezet egy része, mely érzékeli a környezetet, saját agendájának követésével – az idő múlásával – hat rá, oly módon, hogy befolyásolja azt, amit a jövőben érzékel.” (Franklin-Graesser, 1997) A taxonómiát a 4.1. ábra mutatja.

4.1. ábra

(4.3.1.7) Newman a tudásfolyamok szempontjából vizsgálva az ágenseket, három típusra bontja őket: *individuális* ágensre, *automatizált* ágensre (mely csak automatikus műveletek végrehajtására képes) és *kollektív* ágensre.

Az individuális ágens szolgál minden változás véghezvitelének prototipikus aktivitásaként. Az individuális ágens homogén, szemben a kollektív ágenssel, mely heterogén, azaz eltérő képességű, viselkedési mintázatú és eltérő érdekekkel rendelkező ágensekből épül fel. (Newman, é. n.)

Az individuális ágensek a normák elsajátítói. A normák ugyan csak kollektív szinten működhetnek, természetükhöz tartozik a szociális karakter, de elsajátításuk már egyéni jellegű. A legegyszerűbb példája ennek a nyelvsajátítás. Társas interakció nélkül nem sajátítaná el senki a nyelvet, de a tényleges elsajátítás, a norma interiorizálása mindig csak individuális szinten mehet végbe. (Ullman-Margalit, 1977)

(4.3.1.8) Joaquim Filipe az ágenseket Newmanhez hasonlóan három osztályba sorolja, ezek közül kettő megegyezik Newman típusaival, nevezetesen az individuális és a kollektív ágens. Ám nála a harmadik ágenstípus az *automatizált* helyett az *absztrakt* ágens, mely a (társadalmi és egyéb) szerepeket jelöli. Olyan szerepek ezek, mint például a *kapuőr*, a *véleményvezéré* vagy a *kutató*. (Filipe, é. n.)

(4.3.1.8.1) A *kapuőr* (és a *kapuőrzés*) fogalma Kurt Lewin táplálkozási szokásokról szóló tanulmányában bukkan fel először a táplálkozási szokások megváltoztatásához kapcsolódó, a csoport egészét érintő döntések, illetőleg a döntést hozó személy jelölésére. (Lewin, 1943)

Lewin az iowai háziasszonyt hasonlította a kapuörhöz, hiszen az élelmiszerbolt sorai között sétálva ők döntenek el, mi kerüljön a családi asztalra, így ők azok, akik a táplálékválasztás csatornájáról döntenek. Miután mérlegeli az összes szempontot (a családtagok preferenciái, a elkészítés ideje, bonyolultsága, na és az ár), kiválasztja a megfelelő táplálékot (tulajdonképpen ez a döntés a kapu).

Lewin és munkatársai azt vizsgálták, hogyan változtathatók meg a háziasszonyok vásárlási szokásai. Azt találták, hogy a tanfolyamok nem igazán hoznak átütő sikereket, de ha a háziasszonyokat csoportokba rendezik, és hagyják őket beszélgetni oly módon, hogy a dialógust a kívánt cél felé irányítják (olcsóbb és nehezebben elkészíthető táplálékok vásárlása a háború megnyerése érdekében), ráadásul olyan kifejezéseket alkalmaznak, mint amilyen „a háziasszonyok, mint te”, akkor a csoporton belül a kívánt kötődés kiépül, és legközelebb az élelmiszerboltban már a közösség által preferált táplálékot választják ki.

Tehát a csatornát (a konszenzust építő környezetet) ellenőrizve a kutatást végző személy (a szociálpszichológus) képes ellenőrzése alá vonni a kaput (a döntéshozó folyamatot), és ezáltal ellenőrzése alá vonni a kapuört (a közösség vezetőit).

A Lewin által bevezetett fogalmakat David Manning White alkalmazta a

média területén. Az ő meglátása az volt, hogy amiképpen a kapuőrök eldöntik, milyen táplálékot fogyaszt az adott közösség (pl. a család többi része), úgy a hírszerkesztők is eldöntik, milyen hírek jutnak el a nagyközönséghez.

White tanulmánya az első tanulmány, ami azt a döntési folyamatot vizsgálta, melyben a hír az ellátótól a fogyasztóig terjed a „kapuőr” szűrőjén keresztül. A tanulmány arra a fél évszázaddal ezelőtti világra utal, mely férfidomináns volt, és amelyben az újságok uralták a médiát. A célpont a „telegráf-szerkesztő”, aki tulajdonképpen eldönti, hogy mi jelenjen meg, és mi ne.

White arra következtet, hogy a hírtörténetek kiválasztása „meglehetősen szubjektív”, és a telegráf-szerkesztő személyes tapasztalathalmazán alapszik. Ebből következően visszautasítja a megállapítást, hogy a média objektív. (White, 1950)

(4.3.1.8.2) A *véleményvezér* terminust Elihu Katz és Paul H. Lazarsfeld alkotta meg 1955-ben. (Katz-Lazarsfeld, 1955) A fogalom a tömegkommunikáció vizsgálatának egy jelenségét írja le, nevezetesen azt a jelenséget, hogy a médiumokból a közönség felé tartó információáramlás nem közvetlen, hanem két lépcsőn keresztül ér el a célközönséghez. Ezt szokták a tömegkommunikáció kétlépcsős modelljének is hívni. Az első lépcső azt a folyamatot takarja, melynek során a tömegkommunikációs információ a médiából kiárad; a második azt, amikor ezen információkat a befolyásos – vagy annak tartott – emberek személyközi viszonyaikon keresztül interpretálják. Ezen befolyásos személyeket nevezi Katz és Lazarsfeld véleményvezéreknek. Tehát a véleményvezérek a véleményáramlásban, véleményalakulásban kulcspozíciót foglalnak el. Egy-egy vitatott kérdésben a közösségen (csoporton) belül nagyobb presztízzsel rendelkeznek, mint a többiek. Ahhoz, hogy valaki véleményvezérré válhasson, nyitottabbnak kell lennie a kívülről jövő információra, mint társainak.

Katz és Lazarsfeld 1945-ben Decaturban (Illinois) végzett kutatása tulajdonképpen csak Lazarsfeld előző kutatásának hipotézisét tesztelte és öntötte konkrét formába, vagyis azt, hogy a tömegkommunikációs közlemények megsűrűsödnek a véleményvezéreknek tartott embereken. Lazarsfeld és munkatársai az 1940-es elnökválasztás során Elmíraban (New York) azt vizsgálták, hogyan befolyásolja a média a szavazópolgárok cselekvését, itt történetesen választási szándékaikat. (Lazarsfeld-Berelson-Gaudet, 1944) A váratlan eredmény, amire jutottak, az volt, hogy a tömegkommunikációs folyamatokban nagymértékben megjelent egy személyközi kommunikációs befolyásoltság is. (Ezt akkor még nem erősítette meg semmi, ez volt a feladata az 1945-ös kutatásnak.) A legtöbb szavazó elsősorban a családtagok, közeli barátok véleményét vette figyelembe döntése során, és nem közvetlenül a médiából hozzá eljutó információkat.

„A véleményvezérek nem egy elszigetelt csoportot alkotnak, és [...] a véleményvezérség nem egy olyan jellemvonás, amellyel egyes emberek rendelkeznek, mások pedig nem, hanem sokkal inkább [...] a véleményvezérség szerves része a mindennapi személyes viszonyokra jellemző kölcsönös engedmények

rendszerének.” (Katz-Lazarsfeld, 1955, 33.) A véleményvezérség nem adott személyek vagy csoportok jellemzője tehát, hanem egyes személyek vagy csoportok és bizonyos tárgyak viszonyában található meg. Bizonyos személyekhez politikai témákban fordulunk, bizonyos más személyekhez, mondjuk, gazdasági témákban, s például megint más személytől kérünk információkat egy minap elhangzott tudományos bejelentésről. Ezeket az embereket, mint médiszakértőket fogjuk kezelni, de csak bizonyos témákban, azokban, melyekben szakértőnek gondoljuk őket. De Katz és Lazarsfeld rámutatott arra is, hogy aki szakértő egy bizonyos témában, egyáltalán nem biztos, hogy szakértő egy másik témában is. Ily módon a média és közönsége között egy rettentő bonyolult személyközi viszonyokból álló szűrő épülhet (épül) ki.

Lazarsfeld és Menzel pedig azt mutatta meg, hogy a véleményvezéri státusz nem határozható meg egyértelműen az életciklus, a társadalmi vagy a gazdasági státusz és a szociabilitás által, bár mindhárom tényező szerepet játszik a véleményvezérség kialakulásában. Ez a nem egyértelmű meghatározás odavezet, hogy a társadalom különböző rétegeiben egyenlően oszlanak el a véleményvezérek. (Lazarsfeld-Menzel, 1963)

Katz és Lazarsfeld beszél horizontális és vertikális véleményvezérségről is. A horizontális véleményvezérség az ún. *peer group*okra jellemző. Ezen csoportokban nagyjából hasonló személyek találhatók meg (az adott kérdés tekintetében hasonlóak), ilyen például a szakácsok csoportja, ekkor a csoporton belül a többség ad egyvalaki vagy esetleg egy kisebb csoport véleményére, és elfogadja ő(ke)t mint véleményvezér(eke)t. De ezek a *peer group*ok kérdésről kérdésre változhatnak, az egyetlen jellemzőjük az adott kérdésben köztük mutatkozó hasonlóság. Tehát a szakácsok csoportja például a flambírozás kérdésében horizontális csoport, de, mondjuk, a pártválasztás tekintetében már nem. Sőt vannak a *peer group*okon átívelő véleményformálási viszonyok is, például több ilyen csoport is véleményvezérként fogadja el ugyanazt a személyt a kérdések nagy részében. Az ilyen viszonyokat nevezi Katz és Lazarsfeld vertikális véleményvezérségnek. (Katz-Lazarsfeld, 1955)

Későbbi kutatások átalakították a véleményvezér fogalmát, egyrészt mivel a közvetlen médiabefolyás hangsúlyosabb szerepet kapott az újabb tömegkommunikációs kutatásokban, s ennek megfelelően a véleményformálás más módzatai visszaszorultak; másrészt annyira sok tömegkommunikációs forrásból ér minket a mai világban hatás, hogy a nagyközönségnek nem feltétlenül szükséges a véleményvezérekhez fordulniuk. Újabb kutatások azt is kimutatták, hogy egyre kevesebb ember bocsátkozik beszélgetésbe a hírekről, és egyre többen néznek tévéhíradót, vagy olvasnak újságot. Arról nem is beszélve, hogy választásokkal foglalkozó vizsgálatok arra az eredményre jutottak, miszerint egy vezetőktől követők felé tartó információleszivárgás helyett a legtöbb interperszonális kommunikáció inkább a véleményvezérek közötti információmegosztásban áll, ezen vezérek ritkán befolyásolják követőiket, vagy beszélnek hozzájuk. (Robinson-Davis, 1989)

A közösségeken belül a véleményvezér funkciója hasonló a kapuőréhez, de mégsem azonos vele. A véleményvezér mindössze azt fejezi ki közönsége

előtt, hogy mi a véleménye az adott dologról. A közönségre gyakorolt hatása attól függ, hogy a fent említett szempontok alapján mennyire elfogadott, illetőleg megbecsült mint véleményvezér. A kapuőr ezzel szemben közvetlen befolyással van a közösség életére, és nem feltétlenül a közösség véleményén, a közvéleményen keresztül, hanem közvetlen módon is, hiszen a kapuőr az a személy, aki a különböző hozzáférési csatornákról (akár kommunikációs csatornáról, akár a táplálék megszerzéséről van szó) döntést hozva közvetlenül befolyásolja a közösség életét.

(4.3.1.8.3) A *kutató* a saját tudományában annak a tudománynak a törvényei, módszerei alapján jár el. Az események és dolgok magyarázata során a kutató *(a)* körültekintő megfigyeléseket és kísérleteket végez, *(b)* számot ad a megfigyelt szabályszerűségekről, és *(c)* a jelenségre szisztematikus magyarázati sémákat alkalmaz. Ez utóbbi igen fontos momentum, hiszen a magyarázati sémákban érhető tetten leginkább a tudományos módszer fogalmi eleme, az, hogy milyen fogalmakat, interpretációkat alkalmazunk az adott jelenségre. A szóban forgó magyarázati sémák határozzák meg nemcsak a jelenség értelmezését, hanem a tudós világvégét, tehát, az értelmezésen keresztül, magát a jelenséget is.

A kvantummechanika megjelenése és kifejlődése nyilvánvalóvá tette, hogy a jelenségek mérésére szolgáló tudományos eszközök működésének módja behatárolja e jelenségekre s ezen keresztül az egész világra vonatkozó emberi tudás természetét és pontosságát. A kutatónak nagyon fontos szerepe van a tudományos kutatásban, hiszen nemcsak tudományos kutató, hanem ember is, és e két minőségét külön kell tudnia választani. Ahogyan Max Weber fogalmazott: „Ismét hozzá kell szoknunk ahhoz, hogy képesek legyünk *különbséget tenni* megismerés és megítélés között, s hogy *egyaránt* teljesítsük a tudományos és a gyakorlati kötelességünket: lássuk meg a tények igazságát, és álljunk ki a saját eszményeink mellett.” (Weber, 1904, 15.) Vagyis minden kutatónak szem előtt kell tartania a „*tudományos állítások és értékítéletek különválasztásának*” elemi metodológiai követelményét. Vagy ahogyan Weber fogalmaz: „Kizárólag arról az önmagában véve fölöttébb triviális követelményről van szó, hogy a kutató és az előadó feltétlenül *válassza külön* az empirikus tények megállapítását [...] és a saját gyakorlati értékelését.” (Weber, 1917, 81.)

Vannak azonban, akik nem értenek egyet az értékítéletek tudományból való teljes száműzésével. Gunnar Myrdal szerint például a társadalomtudományi kutatás legfontosabb feladata a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása, gazdaság-, társadalom- és szociálpolitikai programok elméleti és empirikus megalapozása. „Faktuális és elméleti kutatásaink önmagukban logikailag nem eredményezhetnek gyakorlati javaslatokat. Gyakorlati vagy értékelő következtetést csak úgy nyerhetünk, ha premisszáink között legalább egy értékpremissza van. Ha premisszáink kizárólag tényszerűek, csak tényszerű konklúzióhoz jutunk.” (Myrdal, 1972, 264.) Ugyan Myrdal szerint az értékítéletek nélkülözhetetlenek, mégsem szabad összekevernünk őket analitikus, empirikus állításainkkal. Másképpen: egy tudományos beszámolóknak tartalmaznia kell a

kutatási eredményeket, analitikus vagy empirikus állítások formájában, és egy külön részben a gyakorlati javaslatokat, értékítéletek formájában.

Geertz ezzel szemben az interpretatív antropológia kifejtése során úgy érvel, hogy a gyakorlati megfontolásoknak nem elkülönítve kell megjelenniük a tudományos beszámolóknak, hanem azok szerves részeként. „Ha meg akarunk érteni egy tudományt, először nem elméleteit vagy eredményeit kell megértenünk, és egészen biztosan nem azt, amit hívei mondanak róla – azt kell megnéznünk, hogy mit csinálnak azok, akik a gyakorlatban művelik.” (Geertz, 1994, 172.) Geertz felfogásában az antropológus a kultúra vizsgálatával foglalkozik, „az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat”, s Geertz a kultúrát tekinti ennek a hálónak, melynek vizsgálata nem valósítható meg pusztán megfigyeléssel, hogy aztán e megfigyelésekre alapozva gyakorlati utasításokat fogalmazzunk meg. Ezen tevékenységek, melyek Myrdalnál különállók, Geertz esetében elválaszthatatlanok, mivel az antropológus a jelentések nyomába szegődik, és azt próbálja meg feltárni, hogy egyes viselkedések mit jelentenek (milyen értéket képviselnek) egy kulturális közösség tagja számára. Ennek megfelelően az antropológus megfigyel, feljegyez és elemez (magyaráz, értékítéleteket fogalmaz meg). „A tudás keresésében valójában és rendszerint nem lehet elkülöníteni ezt a szokásos három szakaszt; mint független »műveletek« voltaképpen talán nem is léteznek.” (Ibid. 187.)

Wartofsky szerint is fontos szerepe van a tudományos megismerésben a megfigyelőnek (kutatónak), hiszen „a megfigyelés nem felületes pillantás, hanem a bizonyítékok fogalmilag rendezett felkutatása. Az, hogy a pusztán »adatok« bizonyítékul szolgálhassanak, eleve feltételezi, hogy ezek az adatok a következtetések valamilyen rendszerébe illeszkedjenek. Az adatok véletlenszerű összegyűjtése valószínűleg lehetetlen, mégpedig több okból, hiszen az észlelés legalacsonyabb szintjein is van már bizonyos válogatás. Persze, a tudományos megfigyelés szintjén elválaszthatatlanul összekapcsolódik az, amit »megfigyelésnek« és amit »következtetésnek« nevezünk. [...] A megfigyelő tevékenységnek nem pusztán az a célja, hogy megfigyeléseket gyűjtsön és összegezzon, hanem hogy a tények közt valamiféle rendet keressen és mutasson fel. A »megfigyelhetőség« tehát együtt változik a kutatási érdekekkel és célokkal, az eredményeinket összekapcsolja a szándékainkkal. De mégsem egyszerűen azt látjuk, amit látni szeretnénk, és megfigyelésünk sem egyszerűen elvárásunk függvénye, hiszen ez alapjaiban veszélyeztetné a tudomány objektivitását. Az eredmény láthatólag nem az objektivitás feladása, hanem egy bizonyos szerénység. A nyilvánvaló megfigyelési tények sohasem olyan nyilvánvalóak, mint ahogyan a naiv szemlélet számára első pillantásra megjelentek. De a tudományos kutatás éppen arra törekszik, hogy kifinomultabb eszközökkel állítsa helyre a megfigyelésnek, mint a külvilág megismerésére irányuló igényeink próbájának tapasztalati funkcióját.” (Wartofsky, 1977, 125.)

(4.3.1.9) Newmanra visszatérve, amennyiben ágens alapú rendszerről beszélünk, mindig megkülönböztethetünk a rendszeren belül kétféle ágenst, az individuális ágenst és a kollektív ágenst. (d’Inverno–Luck, 1999, 44–59.)

(4.3.1.9.1) Marvin Minsky *Az elme társadalma* című művében (1958) azon nézetének ad hangot, miszerint az elme individuális ágensekből tevődik össze, melyek mindegyike olyan alapvető funkciókat lát el, mint az egyensúly megtartása, a mozgás vagy az összehasonlítás.

(4.3.1.9.2) Bandura a kollektív ágencia fogalma kapcsán azt tartja fontosnak kiemelni, hogy a kollektív ágens individuális ágensekből áll, mely ágensek közös érdekein és céljain, közös tevékenységein alapul a kollektív ágencia, ám ez egyben azt is jelenti, hogy a kollektív ágens nem pusztán individuális ágensek összessége. „Az emberek nem individuális autonómiában élik életüket. Valójában nagyon sok általuk kívánt jószág csak egymástól kölcsönösen függő erőfeszítésekkel érhető el. Ezért együtt kell működniük, hogy biztosítsák mindazt, amit egymagukban nem érhetnének el. A szociális kognitív elmélet tehát a humán ágencia fogalmát kiszélesíti a kollektív ágencia fogalmára. Az embereknek a kívánt eredmény eléréséhez szükséges kollektív erejükbe vetett hite a kollektív ágencia kulcsfontosságú összetevője. A csoport képességei nemcsak a különböző tagok által osztott közös tudások és képességek terméke, de tranzakcióik interaktív, koordinált és együttműködő dinamikájáé is. Ennélfogva a megfigyelt kollektív hatékonyság nem egyszerűen az individuális tagok hatékonyságának összessége.” (Bandura, 2000, 75–76.)

(4.3.1.9.3) Keith Graham úgy gondolja, hogy a kollektív ágencia egy bizonyos ontológiai értelemben redukálhatatlan, éppen ezért ő a társadalmi szerveződésben individuális és kollektív ágenseket, vagy ahogyan fogalmaz, „kollektivitásokat” tételez, melyek egyik legfontosabb tulajdonsága a „kollektív intencionalitás”, vagyis az, hogy a kollektív cselekvés mögé egy kollektív szándék állítható. Ez vezet odáig, hogy azt írja: „egy redukálhatatlanul kollektív cselekvés egy redukálhatatlanul kollektív ágenst igényel”. (Graham, 2002, 82.)

(4.3.2) A KÖZÖSSÉGBEN LEVŐ ÁGENSRŐL

(4.3.2.1) A közösséget tekinthetjük a *kollektivitás* vagy a társadalmi egységek egy típusának, illetőleg tekinthetjük a *társadalmi viszonyok* vagy vélemények típusának. A probléma gyökere Tönnies *Gemeinschaftj*áig vezethető vissza, mely kifejezéssel Tönnies le akarta írni a társadalmi viszonyokat és a kollektivitást is. (Tönnies, 1887) A *Gemeinschaft* spontán és természetesnek vett kifejezéseket foglal magában, azokat a társas viszonyokat, amiket tudatosan keresünk, építünk ki, és érzelmileg töltöttebbek, jobban illenek ahhoz, amit gondolati közösségi kötelekeknek (*communal bund*) hívhatunk, s amik vallási szektáknál és ideológiai csoportoknál figyelhetők meg. (Schmalenbach, 1961)

„Az emberi akaratok viszonyait, tehát a kapcsolatot, vagy valóságos és szerves életnek tartjuk, ez a közösség (*Gemeinschaft*) lényege; vagy ideális és mechanikus képződménynek – ez a társadalom (*Gesellschaft*) fogalma.” (Tönnies, 1887, 9.)

„A. Közösség

1. Családi élet = egyetértés. Ebbe az ember egész érzületével, gondolkodásmódjával beletartozik. Sajátos alanya a nép.
2. Falusi élet = szokás. Ide tartozik az ember egész kedélyével. Sajátos alanya a község.
3. Városi élet = vallás. Ide tartozik az ember egész lelkiismeretével. Sajátos alanya az egyház.

B. Társadalom

1. Nagyvárosi élet = konvenció. Ez átfogja az ember minden törekvését. Sajátos alanya éppen a társadalom.
2. Nemzeti élet = politika. Ez átfogja az embert minden számításával. Sajátos alanya az állam.
3. Nemzetközi élet = közvélemény. Ez átfogja az embert teljes tudatával együtt. Sajátos alanya a tanultak köztársasága.” (Ibid. 329.)

(4.3.2.2) Durkheim szerint az emberi természetben benne van egyfajta individuumon túli értékek és érdekek követése, mely értékek és érdekek szerint csak társadalmiak lehetnek. „Pszichikai életünk e két aspektusa úgy áll tehát egymással szemben, mint személyes a személytelennel. Van bennünk egy lény, aki mindent önmagához viszonyítva, a saját szempontjából képez le, és akinek tevékenységében nincs más célja, csak önmaga. De van bennünk egy másik lény is, aki a dolgokat sub specie aeternitatis ismeri meg, mintha csak egy tőlünk különböző gondolkodásban részesedne, s aki ugyanakkor tetteiben olyan célokat törekszik megvalósítani, amelyek túlmennek rajta.” (Durkheim, 2000, 354.)

„E hipotézis megmagyarázza a dualizmus fájdalmas jellegét. Ha a társadalom csak az egyén természetes és spontán fejleménye lenne, lényünk két része kétségtelenül harmóniában lenne, összeütközés és súrlódás nélkül illeszkedne egymáshoz: ha az előző csak a másik folytatása és mintegy beteljesülése lenne, nem találna emebben semmiféle ellenállásra. De a társadalomnak sajátos természete van, s ennek következtében olyan követelményei, amelyek teljes mértékben különböznek az egyéni természetünk által feltételezettek-től. Az egész érdekei nem szükségképpen a rész érdekei.” (Ibid. 361.)

A diszkusszióknak e pontján talán érdemes a figyelmet arra irányítani, hogy a *társadalom* az ágencia tekintetében gyakran mint *közösség* értendő. A közösséget viszont el kell különítenünk más szervezeti formáktól. E tekintetben azt mondhatjuk, hogy a közösség informális szervezetnek minősíthető, ami szemben áll a formális szervezetekkel. (Hillery, 1968) A formális közösségek elsődleges orientációja egy speciális, meghatározott cél, szemben a közösségi szervezetek orientációjának diffúz céljával. A meghatározott céllal létrejött szervezetek tagjai egymáshoz is mint bizonyos meghatározott szerepeket viselőket viszonyulnak, ezzel szemben a közösségi szervezetek tagjai közötti viszonyok szétterjedtebbek, egymás életének szélesebb aspektusait ölelik fel. A vállalatok, iskolák, a hadsereg, a politikai mozgalmak mind formális szervezetek, míg a család, az etnikai csoport és a szomszédság közösségi szerve-

zetek. A kétféle szervezet nem válik azonban el teljesen egymástól, hiszen a hatékony működés érdekében a formális közösségeken belül működniük kell nem szerepvezérelt viszonyoknak is.

A nem territoriális közösségek esetében problémát jelent annak meghatározása, hogy ki tagja a közösségnek, és ki nem. Az erre adott válaszok már a közösségformálás elveit is tükrözik, ám a közösségformálás elveinek rögzítése vésszesen közel viszi a közösséget a formális szervezetekhez. A territoriális közösségek esetében a fizikai terület oly nagy méreteken is megszabható, hogy egy egész nemzet vagy az egész világ belefér. (Warren, 1978) Társadalmi szempontok alapján érdemes a közösség földrajzi határait annyira leszűkíteni, hogy a tagok számára lehetővé váljon a területen szokásos mindennapi életmód beható ismerete.

(4.3.2.3) Vannak olyan felfogások, amelyek szerint a közösségiség legfontosabb alapja a közös terület. (Hawley, 1986) Ezen felfogások értelmében a közös kötelek nem elegendők önmagukban a közösségformáláshoz. A nem territoriális megközelítést képviselők értelmezésében a közösség továbbra is a közös kötelekkel rendelkező társadalmi entitást jelöli, és nem a közös területet, de szerintük a territorialitás nem elengedhetetlen összetevője a közösségiségnek. A közös kötelek és az összetartozás érzése származhat a közös múltban vagy közös sorsban gyökerező hiedelmekben, közös értékekben, érdekekben, rokoni kapcsolatokban stb., ám ezek egyike sem követel meg fizikai együttlétet. Erre jó példák az etnikai vagy vallási közösségek, melyeknek tagjai élhetnek földrajzilag szétszóródva, mégis ugyanahhoz a közösséghez tartozónak vallják magukat. A probléma ezzel a megközelítéssel az, hogy a társadalmi köteleket hangsúlyozza anélkül, hogy megmutatná, mi is a különbség az itt szereplő közösségi kötelek és más kollektív kötelek között, melyek megléte nem hoz létre közösséget. Mivel a területi jelleg itt nem jöhet számításba, a kötelek típusában kell keresni a különbséget. Ez azonban újratermeli azt a bizonytalanságot, ami a közösség mint a kollektivitás egy formája és a közösség mint az emberi kötelek egy formája körül felfedezhető.

(4.3.2.4) Weber szerint „Közösségnek» nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve *átérezett* (érzelmi-izületi vagy tradicionális) összetartozáson alapuló beállítottsága jellemzi. »Társulásnak» nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált *érdekkiegyenlítődesen* vagy ugyanígy motivált *érdekkapcsolódáson* alapuló beállítottság jellemzi. [...] A társadalmi kapcsolatok nagy többsége *részben* közösség-, *részben* társulásjellegű. Még a legracionálisabb, mégoly józanul kialakított és céljaiban teljesen egyértelmű társadalmi kapcsolat (pl. a vevőkör) is *teremthet* olyan érzelmi értéket, amelyek a szándékolt célon túlnőnek. Fölöttébb különböző mértékben persze, de valamiképpen minden olyan társulás hajlamos erre, amely túl

azon, hogy a tényleges cselekvés valamilyen céllal rendelkező egyesülés keretében megy végbe, hosszú távra szóló társadalmi kapcsolatokat teremt a résztvevő személyek között – mint mondjuk az egy katonai alakulatban szolgálók, ugyanabba az iskolai osztályba járók, ugyanabban az irodában vagy műhelyben dolgozók között létrejött társulás –, s nem szorítkozik eleve egy-egy konkrét dologi teljesítményre. Ám ugyanígy előfordulhat a fordítottja is, az ti., hogy egy szokásos érteleme szerint közösségjellegű társadalmi kapcsolatot a résztvevők – mindnyájan vagy néhányan – teljesen vagy részben célracionális irányultságú kapcsolatként kezelnek. A családot például tagjai – nagyon különböző mértékben – érezhetik közösségnek, illetőleg kihasználják társulás gyanánt.” (Weber, 1976, 66–67.)

(4.3.2.5) Parsons vezette be a *szocietális közösség* fogalmát. „Központi kategóriánk, a szocietális közösség viszonylag ismeretlen – talán azért, mert általában vallásos vagy politikai s nem társadalmi terminusokban beszélnek róla. Szerintünk ezen integratív alrendszer elsődleges funkciója az, hogy meghatározza a szocietális kollektivitással szembeni lojalitás kötelezettségét az általában vett tagság mint egész számára is és a társadalmon belül differenciálódott státuszok és szerepük különböző kategóriái számára is. [...] A lojalitás a készség arra, hogy a kollektivitás vagy a »köz«-érdek, vagy a »köz«-szükséglet nevében kibocsátott és megfelelően »igazolt« felhívásokra válaszoljon. [...] A szocietális közösség az egymást átható kollektivitások és kollektív lojalitások bonyolult hálózata, egy olyan rendszer, amelyre a funkcionális differenciáció és a szegmentálódás is jellemző. Így például a rokonsági-háztartási egységek, üzleti egységek, egyházak, kormányzati egységek, nevelési kollektivitások és így tovább mind differenciálódtak egymástól. Ugyanakkor minden kollektív egységtípus nagy számban fordul elő – pl. nagy számú háztartás létezik, amelyek mindegyike csak néhány személyt fog át; sok helyi közösség van.” (Parsons, 1988, 91–92.)

(4.3.2.6) Az amerikai szociálpszichológus G. Mead az én kialakulása során tételezi fel a *másikat*, mely elengedhetetlen feltétele az *énnek*, hiszen a szerepek elsajátításának, illetőleg az attitűdök felvételének alapvető feltétele az, hogy legyenek olyan mások, akiknek a szerepeit, attitűdjeit átvehetnénk. Az ember nem magányosan létező lény, közösségekben él, s az én a szociális interakciók révén alakul ki. A szervezett közösséget, melyben az egyén felépíti identitását, Mead az *általános másik*nak nevezi. „A szervezett közösséget vagy társadalmi csoportot, amely az egyénnek megadja az én egységét, »általános másiknak« nevezhetjük. Az általános másik attitűdje az egész közösség attitűdje.” (Mead, 1934, 197.) Mead ehhez fűz egy lábjegyzetet is, melyben részletesebben kifejti a fogalmat: „Élettelen tárgyak, hasonlóan más emberi organizmusokhoz, az általános és szervezett (maradéktalanul szocializált) másik részét alkotják bármely adott emberi egyén esetében, amennyiben ez társadalmilag vagy társadalmi módon reagál ezekre az objektumokra (a gondolkodás mechanizmusa, a gesztusokkal történő internalizált érintkezés

révén). Bármely dolog – bármely objektum vagy objektumsorozat, legyen az élő vagy élettelen, emberi vagy állati, vagy egyszerűen csak fizikai – amely iránt cselekvése megnyilvánul, vagy amelyre társadalmilag reagál, eleme annak, ami az ő szemében az általános másik; átveszi az attitűdjét, ami révén tudatossá válik önmaga számára mint objektum vagy egyén, és így fejleszti ki énjét vagy személyiségét. Így például primitív formájában a kultusz csupán az adott társadalmi csoport vagy közösség és fizikai környezete közötti viszony társadalmi megtestesítése – szervezett társadalmi eszköz, amelyet ennek a közösségnek vagy csoportnak egyes tagjai alkalmaznak, hogy társadalmi kapcsolatba kerüljenek ezzel a környezettel, vagy hogy bizonyos értelemben érintkezzenek vele. Ilyen módon e környezet az adott társadalmi csoport vagy közösség minden egyes tagja számára az egész általános másik részévé válik.” (Ibid. 197.)

(4.3.2.7) A mások elméjének problémája, illetőleg annak problémája, hogy mások elméjéről hogyan szerzünk tudást, régóta foglalkoztatta a nyugati filozófusokat, és az ágensre vonatkozó reflexióknak is egészen más módját mutatják, mint az előzőek. Tulajdonképpen a descartes-i *cogitó*val merült fel a probléma, amely a *szubjektumot* helyezte a megismerő pozícióba, és minden más, másra vonatkozó tudást kétségbe vont. A probléma Locke-nál válik fontossá, aki azt mondja: „Saját létezésünkről intuíció útján tudunk. Isten létezését, amint kimutattuk, az ész világosan megismerteti velünk. Minden más dolog létének ismeretéhez csakis érzékelés útján juthatunk.” (Locke, 1979, II, 247.) Azt azonban Locke sem tagadhatja, hogy az emberek kommunikálnak egymással, márpedig szavaik csak a saját elméjükben lévő ideákra vonatkoznak. „Bár a szavak tulajdonképpen nem jelenthetnek mást az emberek ajkán, mint olyan ideákat, amelyek a beszélő elméjében vannak, a beszélő gondolatában mégis mindig két más dologgal való rejtett vonatkozás fűződik hozzájuk. Először: feltételezik, hogy szavaik más, velük érintkező emberek elméjében lévő ideáknak is jelei. [...] Másodsor: az emberek nem óhajtják azt a véleményt kelteni magukról, mintha pusztán saját elképzeléseikről beszélnének.” (Ibid. 13–14.)

A probléma tehát abból adódik, hogy a másikat nem kezelhetem úgy, mint magamat, hiszen nem férhetek hozzá elméjéhez ugyanúgy, mint a sajátomhoz. A másik elméje voltaképpen csak egy tárgy, amelyre érzékletem vonatkoznak, és sohasem egy gondolkodó lény. Ha viszont mégis akként kezelem, akkor a rá vonatkozó ismereteim nem minősíthetők tudásnak, csak olyan véleménynek, mely következtetésen vagy analógián alapul. „Hátra van az a valószínűség, amelyre vonatkozólag az emberek igen különböző helyeslésekkel vélekednek, bár ezek a dolgok olyanok, hogy nem kerülven érzékeink hatáskörébe, nem vethetők alá tanúskodásnak. Ilyenek: 1. a rajtunk kívül lévő véges, anyagatlan lények, mint szellemek, angyalok, ördögök stb. léte, természete és tevékenysége, vagy az anyagi lények léte, amelyekről vagy magukban való kicsinységüknél fogva, vagy tőlünk való távolságuk miatt érzékeinkkel nem vehetünk tudomást; mint pl. a kérdés, vajon vannak-e növé-

nyek, állatok, értelmes lakosok a bolygókon és a széles mindenség egyéb lakóhelyein, 2. a természet műveinek legnagyobb részében végbemenő műveletek módja; mindezekben, ha látjuk is az érzékelhető okozatokat, okaik mégis ismeretlenek, és nem vesszük észre az utakat-módokat, amelyek szerint keletkeznek. [...] Látjuk és ismerjük ezeket és a hasonló hatásokat; de a bennük működő okokat és működésük módját csak sejthetjük és valószínűségüket hozzávetőlegesen állíthatjuk. Mert ezeket és a hozzájuk hasonlókat, amelyek nem esnek emberi érzékek fürkésző munkáján belül, érzékekkel meg nem vizsgálhatjuk, sem tanúságot róluk senkitől nem kaphatunk, s így csupán aszerint tűnnek fel többé vagy kevésbé valószínűleg, hogy az elménkben megállapított igazságokkal jobban vagy kevésbé egyeznek, és annyiban, amennyiben összeillenek tudásunk és megfigyelésünk egyéb részeivel. Ezekben a dolgokban az analógia az egyetlen segítségünk, egyedül ebből merítjük a valószínűséget támogató összes okainkat.” (Locke, 1979, I, 283–284.)

(4.3.2.8.1) Claude Shannon és Warren Weaver az általuk kidolgozott matematikai modellben adóról és vevőről, feladóról és vevőről, címzőről és címzetről beszél. A modell nem meglepő módon a telefonálás folyamatának mintájára gondolja el a kommunikációt, ahol egy információforrásból származó információt egy bizonyos fajta jellel alakítanak át, majd az információ továbbítása ezen kódolt jel formájában megy végbe. A rendeltetési helyre érve a jelet dekódolni kell csak, hogy előálljon az üzenet. A Weaver tanulmányában található folyamatábrán az adó (feladó)⁸ az információforrás és a csatorna között található, vagyis az a feladata, hogy az üzenetet jellel alakítsa. Nem kell, hogy más legyen, mint egy kódoló mechanizmus vagy gép. Az információ kiválasztása, vagyis az üzenet létrehozása máshol, az információforrásban történik. Claude Shannon tanulmányában azonban, melyben szintén megtalálható az említett diagram, az adó helyén lévő egység a továbbító, közvetítő (*transmitter*) nevet viseli, bár működésük és funkciójuk megegyezik. (Shannon, 1948) A Weaver tanulmányában található folyamatábrán a vevő a csatorna és a címzett között található, és feladata a jellel alakított üzenet dekódolása. A címzett ellenben már nem a jellel manipulál, mint a vevő, hozzá már maga az üzenet érkezik el. Míg a vevő tehát egy input-output eszköz, a címzettnek nincsen kimenete ebben a kommunikációs modellben. „A vevő afféle fordított továbbító, amely a továbbított jelet visszaalakítja közleménnyé, s ezt a közleményt »kikézbésíti« rendeltetési helyére. Ha beszélek valakivel, az én agyam az információforrás, az övé a rendeltetési hely; hangberendezésem a továbbító, az ő füle a hozzá kapcsolódó nyolcadik ideggel pedig a vevő.” (Weaver, 1949, 19.) Észrevehető, hogy a szövegben rendeltetési hely található, és nem címzett, s ez utóbbi kifejezés jobban le is fedí a *destination* szó jelentését, amit Claude Shannon használ tanulmányában a kommunikáció végcéljának tekintett egység jelölésére. (Shannon, 1948)

⁸ A Weaver-féle szövegben eredetileg a *továbbító* szerepel, amely megfelel a Shannon által is használt *transmitter* terminusnak, ám a diagram magyar változata az *adó* terminust használja. (Weaver, 1949)

(4.3.2.8.2) Roman Jakobson szerint hat tényezőre van szükségünk ahhoz, hogy kommunikáció jöhessen létre. E hat tényező közül öt tulajdonképpen megtalálható a kommunikáció matematikai modelljében is, ti. kellene az elemek, amik között a kommunikáció létrejön, kell az üzenet, amit továbbítanak a kommunikáció során, kell a csatorna, amiben a továbbítás megtörténik, és a kód, mely az üzenet átalakítása során nélkülözhetetlen. Jakobson szerint ezeken kívül még egy tényezőt kell felvennünk: „Hogy hatékony legyen az üzenet, egy kontextust kíván, amire utal, ami a címzett által megragadható, és ami vagy verbális, vagy verbalizálható.” (Jakobson, 1960, 216.) Azon elemeket, melyek között a kommunikáció végbemegy, Jakobson *Feladónak* és *Címzettnek* nevezi. A jakobsoni modell más magyar bemutatásai azonban nem ragaszkodnak a fenti terminológiához, és Feladó, illetőleg Címzett helyett a *kommunikátor*, illetőleg a *befogadó* terminusokat használják. (Például Róka, 2002. 27–28.) A fentiekből látható, hogy a *címző*, illetőleg a *feladó* terminusok szigorúan párban járnak, és egymás szinonimáiként funkcionálhatnak egy kommunikációelméletben.

(4.3.2.8.3) A kommunikáció más modelljeiben is felbukkan a címzett és a feladó, de nem feltétlenül ezekben az alakokban: „[E]gy kommunikációs helyzetben két »szerepet« szükséges megkülönböztetni: az alkotó (Producens) és a befogadó (Recipiens) szerepét (az elsőt »feladónak«, a másodikat »címzettnek« is szokás nevezni); dialogikus kommunikációs helyzetben ezeket a szerepeket a [...] kommunikátorok felváltva töltik be – a modell azonban tetszőleges számú kommunikátorra is értelmezhető.” (Petőfi, 2004, 88–89.)

(4.3.2.9.1) Buber az Én másra való vonatkozását kétfelé osztja: az Én–Az és az Én–Te viszonyulásra, melyet hasonló attitűdök kísérnek. Amikor az Én az *Én–Te attitűddel* rendelkezik, a másikhöz mint egészhez viszonyul, és amikor az *Én–Az attitűddel* rendelkezik, akkor a másikhöz nem mint egészhez viszonyul, hanem sokkal inkább valami olyanhoz, mint a másik képe. Márpedig „csak a partneri viszonyban ismerhető fel a létem, mint létező egész”. (Buber, 1965, 75.) Ez pedig nem azt jelenti, hogy az Én az Én–Te viszonyban más, személyiséggel rendelkező emberekkel áll viszonyban, míg az Én–Az viszonyban tárgyakkal. Itt inkább a viszonyulás módjáról van szó, vagyis fordulhatok más emberek felé is az Én–Az attitűddel, ekkor pontosan azt kapom, ami Locke szerint a másokra vonatkozó tudásom lehet – ti. a másikat mint tárgyat tapasztalom meg –, és fordulhatok egy fa felé is az Én–Te attitűddel, s ekkor a fát a maga teljességében kell tekintenem, mint amihez hozzátartozik biológiai, kémiai, fizikai felépítése, története, mindazok az emlékek, melyek hozzákapcsolódnak, sőt még „az elemekkel és a csillagokkal folytatott beszélgetései is”. (Buber, 1923, 58.) A különbség a tapasztalásban rejlik: „Azt az emberi lényt, akinek azt mondom, Te, nem tapasztalom. Viszonyban vagyok vele, a szó szent értelmében. Csak amikor kilépek e viszonyból, tapasztalom őt újra. A tapasztalás a Te-től való távollevés.” (Ibid. 60.)

Buber szerint a dialógusba lépés feltétele a másikhöz fűződő viszonyulás.

Az *Ich und Du* szerint két alapvető viszonyulási mód ismerhető fel, az egyik az „Én-Te”, a másik az „Én-Az” viszony. Az „Én” nem létezhet azon mások nélkül, akik felé fordul, akikkel szemben Énként határozódik meg. „Az én nem létezik önmagában, csak az Én-Te első szavának Én-jeként, és az Én-Az első szavának Én-jeként.” (Ibid. 4.)

„Buber mindig ragaszkodott hozzá, hogy a dialogikus elv, ti. az alapvető viszony dualitása, amit ő »Én-Te«, »Én-Az«-nak nevez, nem egy filozófiai koncepció, hanem a diszkurzív nyelv hatókörén kívül eső valóság. E felfedezés kezdeti elragadtatásában Buber az »Én és Te«-t egy ötkötetes filozófiai munka bevezetőjének szánta, de felismerte, hogy – Kauffmann szavaival szólva – »nem tud erre az alapra építkezni«, s elvetette a tervet. Ám azt széles körben elismerik, hogy Buber mindazonáltal megoldotta »az emberi valóságra vonatkozó, s arról szóló dialogicitás egy belső problémáját, melyről, a saját szavaival, senki sem képes gondolkodni vagy beszélni a helyes módon« (Bloch-Gordon, 1983, 62.) azáltal, hogy az igazságáról való meggyőződés sugallatára körülírta a problémát.” (Zank, é. n.)

(4.3.2.9.2) „A francia *Autre* [Másik] kifejezésnek kétféle többesszáma van. Az *Autrui* grammatikailag egyes szám, de szemantikailag többes számot fejez ki: mások, más emberek. Lévinas azonban ezzel a kifejezéssel azt a – bármelyik, ám az Én-nel konkrétan átellenben álló – másik embert jelöli, akihez az én etikailag – tehát közösségi értelemben – viszonyul. A Másik emberhez viszonyulás tehát az Istenhez viszonyulás letéteményese.” (Tarnay, 1997, 214.)

Látható, hogy Lévinas a buberi Másikat gondolja tovább kritikailag. Bubernél az Én-Te viszony a kölcsönösségre épül, vagyis maga a viszony szimmetrikus. Lévinas nem gondolja, hogy ez így van, sőt még csak azt sem, hogy az Én-Te, Én-Az viszonyt puszta érintkezésnek kell gondolni, „mely állandó megújításra vár, és a teljességgel szellemi barátságban teljesedik ki”. (Buber, 1947, 285.) Számára ez túlságosan formális. „Ha az »én«(je) annyiban »én«, hogy Te-t mond, a hozzám viszonyuló helyébe kerülök, és az Én-Te viszony hasonlatos lesz más viszonyokhoz: mintha az Én-ről és a Te-ről egy külső szemlélő beszélne egyes szám harmadik személyben. Formális jellegéből fakadóan a találkozás pólusai felcserélődnek, és a találkozás éppúgy olvasható balról jobbra, mint jobbról balra. Az etikán belül, ahol a másik egyszersmind fölöttem áll és szegényebb nálam, az »én« nem valamilyen »tulajdonság« révén különbözik a »te«-től, hanem annak fenségessége [*hauteur*] révén, ami szakítást jelent Buber formalizmusával. E fenségesség elsődlegessége, úgy is mint mezítelensége és megfosztottsága, nem a másságával való formális viszonyt, hanem magát e másságot minősíti.” (Lévinas, 1976, 109.) Lévinas számára tehát a másik semmiképp sem „Az Ugyanaz” „Másik”-ként való felfogása, mintegy másik szerepkörben való feltűnése: „Az abszolút módon Más – a Másik. Nem vonható egybe az énnel. A kollektivitás, melyben »te«-t vagy »mi«-t mondok, nem az »én« többsége. Én, te – nem egy közös fogalom egyedei. Sem a birtoklás, sem a szám, sem a fogalom egysége nem köt a másikhoz. A közös haza hiánya teszi a Mászt az itthont megzavaró Idegenné. De

az idegen a szabadot is jelenti, aki fölött nincs *hatalmam*. Lényege szerint kibújik a felfogásom alól, még akkor is, ha rendelkezem vele. Egyáltalán nem az én helyemen található. Amennyiben azonban nem alkotok közös fogalmat az Idegennel, ez utóbbihoz hasonlóan én is nem nélküli vagyok. Az Ugyanaz és a Más vagyunk. Az *és* kötőszó itt nem összeadódást vagy az egyiknek a másik fölötti hatalmát jelöli. Igyekszünk megmutatni, hogy az Ugyanaz és a Más *kapcsolata* – amellyel szemben igencsak különleges feltételeket látszotunk támasztani – maga a nyelv. A nyelv csakugyan olyan kapcsolatot valósít meg, ahol a viszonyban állók nem határosak a kapcsolaton belül, és az Ugyanazzal való kapcsolata ellenére a Más az Ugyanaz számára transzcendens marad. Az Ugyanaz és a Más viszonya – avagy a metafizika – eredendően beszédként játszódik, amelyben »én« voltának – sajátosan egyszeri és őslakos mivoltának – ipszeitálásában összegyűlvén az Ugyanaz kilép önmagából.” (Lévinas, 1971, 22.)

(4.3.3) ÖSSZEFOGLALVA

Ágensnek nevezhetjük azt az entitást, ami

- *valami (vagy valamilyen hatás) megtörténtét okozza;*
- *autonóm* (önállóan cselekvő): az autonómia azt jelenti, hogy az ágens minden mástól függetlenül képes működni a cél megvalósítása érdekében;
- *proaktív*: képes cselekvések célok szerinti végrehajtására;
- *reaktív*: képes a környezeti ingerekre való válaszadásra;
- *kontextusérzékeny*: a reaktivitás egy bizonyos értelemben már előfeltételezi; környezetben létező, azt érzékelni képes; *beágyazott, helyzetfüggő*;
- *racionális*: mely szükségképpen a cselekvés lehetőségéhez kötött;
- *intencionális*: az intencionalitás vágyak, hitek, szándékok tulajdoníthatóságát jelenti; az intencionalitás egyfajta racionalitást és célorientáltságot is feltételez; nem választható el magától a proaktivitástól;
- az autonómia továbbá feltételez bizonyos *időbeli állandóságot (folytonosságot)* és így *identitást*;
- *aktuális* vagy *potenciális*: az ágensnek nem kell aktuálisan egy cselekvés közben lennie, hogy azt mondhassuk róla, ágens; ellenben egy aktor csak egy aktus vonatkozásában lehet aktor; az aktus vonatkozásában azt mondhatnánk, hogy míg az aktor inherensen tartozik hozzá az aktus fogalmához, addig az ágens csak akcidentálisan; talán mondhatjuk azt, hogy az aktor egy konkrét cselekvésbe belebonyolódott ágens;
- *individuális* vagy *kollektív*: az individuális ágens az különbözteti meg a többi ágensről, hogy az általa végrehajtott cselekvés nem igényli más ágensek hozzájárulását, egyetlen célhoz köthető csupán – ebben különbözik a kollektív ágensről, ahol ágensek egy csoportja közösen hajt végre egy adott tevékenységet, s ezért az általuk végrehajtott cselekvés több kiindulóponttal is rendelkezik;

- *autonóm módon vagy közösségben* mutatkozik meg;
- az ágens különböző szerepekben mutatkozhat meg:
  - ha autonóm módon, akkor például véleményvezérként és így tovább;
  - ha közösségben, akkor például feladóként, vevőként és így tovább.

(4.4) Az ágens rekonstrukciójához a PTC-ben⁹

(4.4.1) AZ ÁGENSKÉNT MUTATKOZÁS REKONSTRUKCIÓJÁRÓL:

AZ *am-RM*-RŐL

Az ágensként mutatkozás *szerep* megvalósulása. Az „ágens” terminus *használat*a ebben a diszkusszióban semleges lesz abban az értelemben, hogy nemcsak (élő) individuumra (illetőleg egyedre) vonatkozhat, de minden olyan (akárcsak relatíve önálló vagy éppen környezetétől alig elválasztható, beágyazott) rendszerre is mint egységre, amely problémát képes felismerni és/vagy megoldani. Ezek között vannak olyan ágensek, amelyek *individuálisak* (így bármely tagja a társadalomnak, például mi [egyenként]), akik írjuk ezt a tanulmányt, illetőleg ugyanígy az a szervezet is, amelynek megrendelésére és szerződése alapján írjuk ezt a tanulmányt) és *személyesek* (mi, akik írjuk ezt a tanulmányt, egyúttal személyesek is vagyunk), és vannak *nem individuálisak* (például egy-egy szolgálatban levő rendőrjárőr, minthogy funkciójában tekinthető csereszabatosnak más járőrökkel), illetőleg *személytelenek* (mint az a házőrző eb, amely éppen korlátoz cselekvésében); ezek egyaránt lehetnek *humán* (mint mi, akik írjuk ezt a tanulmányt) vagy *szuperhumán* (így valamely emberekből álló testület, közösség mint önálló entitás, például jogi személy) vagy *szubhumán* természetűek (mint például a már említett házőrző eb, akár „kedvenc” funkciójában is, vagy mint egy mobilbanki szolgáltatás *ágense*).

Az *ágens*, illetőleg – némileg pontosabban – az *ágens mutatkozásának* rekonstrukciója egy sajátos, elsősorban szemantikailag értelmezhető modul, az *ágensmutatkozást rekonstruáló modul (am-RM)* keretében történik.¹⁰ Ez a modul hét rétegbe (-0-5) rendezve kínálja a rekonstrukció (fontosabb) kategóriáit (4.2. táblázat), amelyek bemutatása e diszkusszió közvetlen tárgya.

⁹ Az alábbi diszkusszió egyes részletei korábban már kaptak nyilvánosságot, lásd Horányi, 2001a; 2001b; 2004. Maga a diszkusszió erősen alapoz a (5.2) függelékre.

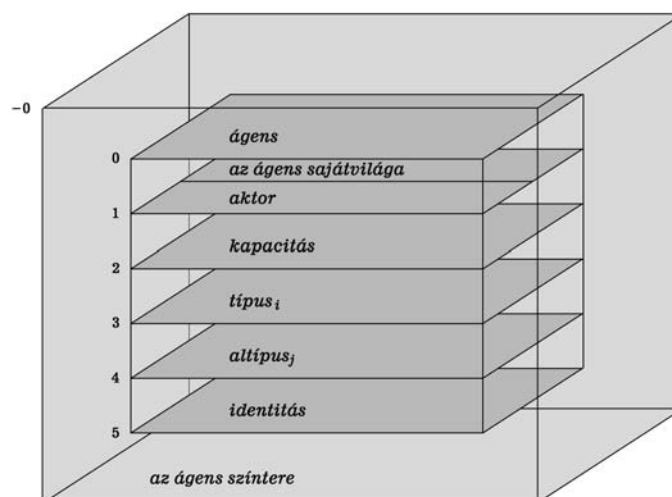
¹⁰ A rekonstruáló modulról, az *am-RM*-ről lásd a (5.4.2)-öt.

4.2. táblázat

-0	0	1	2	3	4	5
az ágensként mutatkozás színtere	az ágens = az, ami ágensként mutatkozik	az aktor = az, ami az ágensként mutatkozóból extern perspektívában mutatkozik	az aktor felkészültsége = az aktorként mutatkozó kapacitása	ágenstípus _i	ágenstípus _i altípus _j	az ágens identitása
		az ágens sajátvilága = az, ami az ágensként mutatkozóból intern perspektívában mutatkozik	az ágens sajátvilágának tartalma = az ágens sajátvilágaként mutatkozó kapacitása			

A réteges elrendezést a 4.3. ábra mutatja.

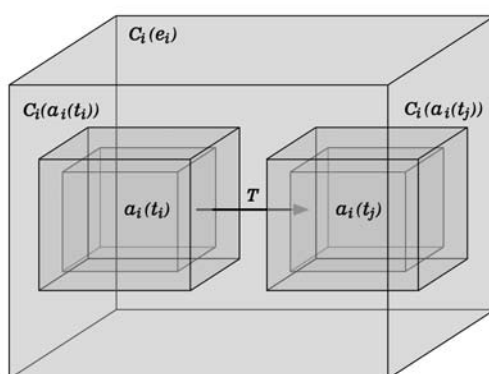
4.3. ábra

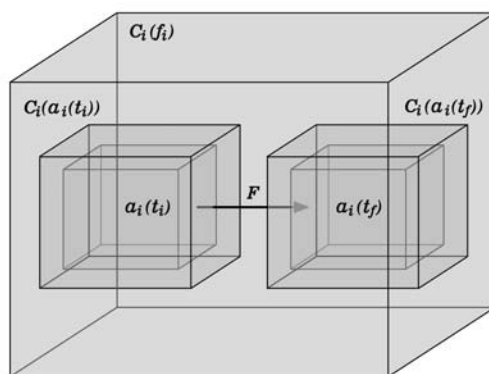
A -0-val jelzett „réteg” az ω ágens mutatkozásának $\langle C \rangle$ színterét kategorizáló kategóriák helye. Nincs ágens - *in vivo* - színtér nélkül: $\langle C(a) \rangle$ (5.2), mindazonáltal gyakori egy olyan reduktív rekonstrukciós törekvés, amely az ágenst mutatkozásának színtere nélkül veszi célba (mondhatni: önmagában, vagyis *in vitro*). Az *am-RM* keretében ezzel úgy lehet számolni, hogy a rekonstrukció egyes lépéseiben a színtért teljesen átlátszóként tekintjük, vagyis olyanak, amelynek nincs hatása az ágens kategoriális leírására, azaz rekonstrukciójára. Egyébként van.

Az *agens* rekonstrukciója lehet *szinkrón* perspektívájú (*am-RMs*): ekkor a rekonstrukció figyelmen kívül hagy minden időbeliséget; és lehet *diakrón* perspektívájú (*am-RMd*), amikor figyelemmel van az időbeliségekre is.

A diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció (*am-RMd*) lehet például *esemény* perspektívájú (*am-RMe*); ezen belül megjelenhetnek a rekonstrukcióban további perspektívák is: így az *aktus*, az *aktivitás*, a *folyamat* vagy a *történet* perspektívája. A 4.4. ábra az *am-RMe*-t két szinkrón állapot ($a_i(t_i)$ és $a_i(t_j)$) átmeneteként koncipiálja. Az átmenetet magát a T kategorizálja. Az e_i esemény kategoriális leírása így: $T(a_i(t_i); a_i(t_j))$, amely a $C_i(e_i)$ szintéren zajlik; avagy másként: $C_i(T(a_i(t_i); a_i(t_j)))$.

4.4. ábra - *am-RMe*

A diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció lehet továbbá *dinamikus* perspektívájú (*am-RM^{f1}*): ekkor olyan változások jelennek meg a rekonstrukcióban, amelyek hosszú távúak, az esemény perspektívájú diakrón rekonstrukcióban megjelenő rövid távú változásokkal ellentétben: itt a második szinkrón állapot ezért t_f . Az átmenetet magát itt az F kategorizálja. Az f_i hosszú távú változás kategoriális leírása így: $F(a_i(t_i); a_i(t_f))$, amely a $C_i(f_i)$ szintéren zajlik; avagy másként: $C_i(F(a_i(t_i); a_i(t_f)))$.

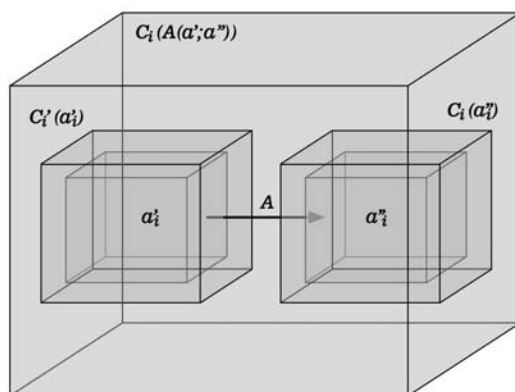
4.5. ábra - *am-RM^f*

¹¹ Ahol az f [*final*] index az ágens végállapotára, vagyis ágensként való integritásának megszűntére utal.

Végül a diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció lehet *adaptív* perspektívájú: ekkor olyan változások, módosulások is megjelennek a rekonstrukcióban, amelyek kategoriális különbségeket jelentenek, vagy másként: a változás nem rekonstruálható ugyanazon kategórián belül. A 4.6. ábra az *am-RMa*-t két szinkrón állapot (a_i' és a_i'') átmeneteként koncipiálja. Az adaptációt magát az A kategorizálja. Az adaptáció kategoriális leírása: $C_i(A(a';a''))$.

4.6. ábra - am-RMa

Végeredményben az *agens* kategoriális leírását a 4.7. táblázat sémája szerint lehet elvégezni:

4.7. táblázat

I.	II.	IIIa.	IIIb.	IV.
<i>am-RMs</i>	<i>am-kRMs</i>	1.	aktor sajátvilág	
		2.	input	
			output	
			• reaktivitás • proaktivitás • a mutatkozás módja	
			mozgástér	
			integráció	
		3-4.		
		5.		
	-0			
	<i>am-fRMs</i>			
	<i>am-aRMs</i>			
<i>am-RMe</i>				
<i>am-RMf</i>				
<i>am-RMa</i>				

A kategoriális leírás az I. oszlop szerint a *szinkrón*, illetőleg a *diakrón* (közelebről az *esemény*, a *dinamikus*, illetőleg az *adaptív*) perspektíva mentén rendezi a rekonstrukciót; a II. a *kategoriális*, a *faktuális* és az *aktuális* perspektíva szerint; a III. pedig az *am-RM* rétegei szerint. A IV., üresen maradt cellákba kerülnek az adott kategoriálisan leírandóra ténylegesen vonatkoztatott kategóriakonfigurációk (amelyek egyaránt lehetnek köznyelvi grammatikát használva a leíró kategóriákat használó köznyelvi mondatok vagy logikai írásmódokat használó formulák).

A következők – módfelett vázlatosan – ezt a sémát követik.

(4.4.1.1) Az ágensként mutatkozás szinkrón perspektívájú

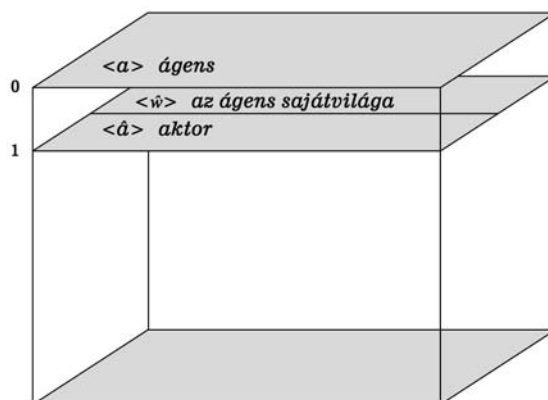
rekonstrukciójáról: az *am-RMs-ről*

A 0. réteg voltaképpen egyetlen kategóriát tartalmaz, az *ágenst* (illetőleg az *ágens mutatkozását*): $\langle a \rangle$. A következő öt rétegbe rendeződő kategóriák ezen kategória(/-ák) szemantikáját hivatottak megadni.

(4.4.1.1.1) Az 1. réteg: az aktor és az ágens sajátvilága

Az 1. réteg két kategóriája az *aktor* ($\langle \hat{a} \rangle$) és az *ágens sajátvilága* ($\langle \hat{w} \rangle$) az *ágens* ($\langle a \rangle$) kategóriájába esőket kétféle módon kategorizálja. E kétféle módról éppenséggel gondolkozhatnánk úgy is, hogy két önálló komponens megkülönböztetését teszi lehetővé az ágensen belül; de úgy is – és e diszkusszió ez utóbbi mentén építkezik –, hogy két különböző módon lehet az ágensre rátekinteni, két különböző perspektívából rekonstruálni, *extern perspektívából* és *intern perspektívából* egyaránt (4.8. ábra). Az ágens extern perspektívából aktorként mutatkozik, intern perspektívából pedig az ágens sajátvilágaként: $\langle a \langle \hat{a} \rangle; \langle \hat{w} \rangle \rangle$.

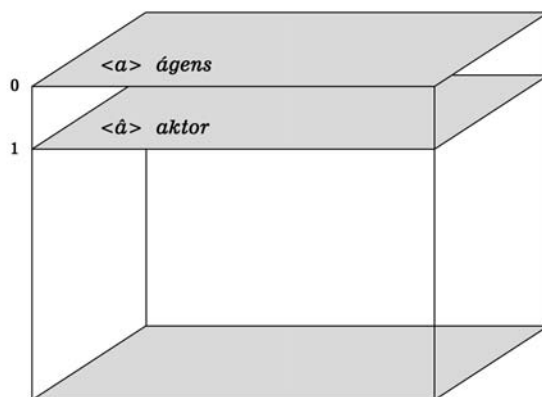
4.8. ábra

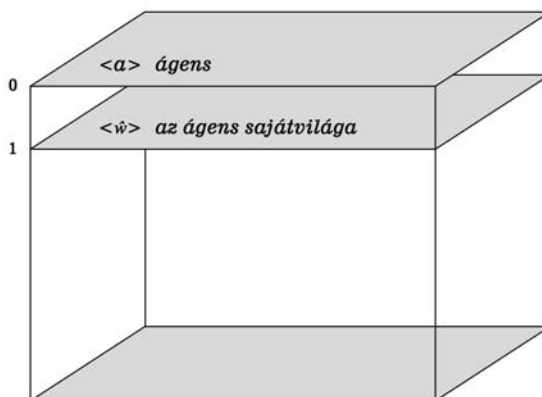
Az egyszerűség kedvéért most vegyük úgy, hogy a -0 teljesen átlátszó, vagyis „az ágensként mutatkozás a C szintéren” és az „ágensként mutatkozás” referenciálisan azonos kifejezések. Ha nem ebből indulnánk ki, az éppen azt jelentené, hogy a helyett $C(a)$ mutatkozását rekonstruálnánk éppen olyan mértékben, amilyen mértékben a homályosan látszik a -0 keretben – megmaradva most már ennél a metaforánál. Ehhez teljesen hasonlóan járunk el a többi esetben is.

Ami az ágensből extern perspektívában látszik, az vagy nem látszik, vagy intern perspektívából egészen másként látszana, és fordítva; egészen odáig, hogy lehetnek rekonstruálandó ágensek, amelyekből intern perspektívában nem látható semmi: $\langle a \hat{a} \rangle$ (4.9. ábra), és olyanok is, amelyek esetében extern perspektívából nem látszik semmi: $\langle a \hat{w} \rangle$ (4.10. ábra).

4.9. ábra

4.10. ábra

Vagyis lehetnek olyan ágensek, amelyekkel kapcsolatban nem lehet sajátvilágot feltárni, és lehetnek olyanok is, amelyekben aktor egyáltalán nem mu-

tatkozik. Általában azonban az a helyzet, hogy az ágens aktor és sajátvilág komplexe. Vagy más szavakkal: az ágenshez *kategoriálisan* aktor is meg sajátvilág is tartozik; noha lehet olyan ágens, amelyhez *faktuálisan* nem tartozik aktor vagy nem tartozik sajátvilág.¹² A *kategoriálisan-faktuálisan* kategóriapár segítségével lehet rögzíteni azt a különbséget, amely valamely ágens sajátvilágából adódó lehetőségei és aközött adódik, hogy egy efféle adott ágens adott esetben ténylegesen mit tud ebből magáénak. A „ténylegesen”-nel kategorizált mindig szűkebb, mint a „kategoriálisan”-nal.

Várhatóan más módszerekkel (és más lexikájú, illetőleg szemantikájú nyelven) rekonstruálható az aktor, mint az ágens, és ami ettől egyáltalán nem független: más módszerekkel lehet az adatokhoz jutni az egyik esetén, mint a másikén. Ezt a különbséget hivatott érzékeltetni a(z aktor) *mutatkozás*(á)nak és a (sajátvilág) *feltárulás*(á)nak a különbsége.

Különálló kérdésként jelenik meg, hogy egy adott esetben valamely rekonstruált aktor, illetőleg valamely rekonstruált sajátvilág referenciája ugyanaz az ágens-e.

(4.4.1.1.2) A 2. réteg: az ágens kapacitása

Az 1. rétegből a 2. irányába haladva a 2. rétegben

- az $\langle \omega \rangle$ ágensre extern perspektívából tekintve az $\langle \hat{a} \rangle$ aktor *felkészültségei* mutatkoznak; míg
- az $\langle \omega \rangle$ ágensre intern perspektívából tekintve az ágens $\langle \hat{u} \rangle$ sajátvilágának *tartalmi* tárulhatnak fel.

Esetenként az, ami extern perspektívából felkészültségnek mutatkozik, intern perspektívában tartalomként tárul fel. Az aktor felkészültségei és az ágens sajátvilágának tartalmi végső soron ugyanarra a $\langle \hat{c} \rangle$ kapacitásra mutatnak; ennek a kapacitásnak egyes részei extern perspektívában felkészültségnek mutatkoznak, intern perspektívában pedig tartalomként tárulnak fel. Nyilvánvaló azonban, hogy valamely aktor valamely felkészültségének azonosítása valamely ágens sajátvilágának valamely tartalmával a már korábban említett referenciális azonosítás problémáját veti fel.

Az *am-RM* 2. rétege ennek a $\langle \hat{c} \rangle$ kapacitásnak a helye. Természetesen erre a 2. rétegre is lehet kategoriálisan (*am-kRM*) tekinteni, és lehet ténylegesen (*am-fRM*), illetőleg lehet aktuálisan is (*am-aRM*).

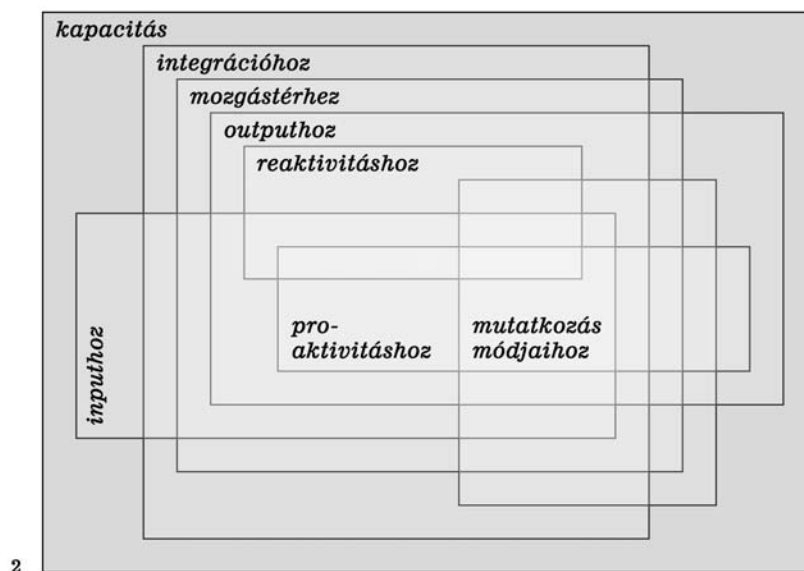
Kategoriálisan tekintünk rá akkor, ha a lehetséges (azaz az ágens számára egyáltalán *elérhető*: hozzáférhető) felkészültségeket, illetőleg a sajátvilág lehetséges (elérhető) tartalmait rekonstruáljuk.

Az ágens kapacitása (*am-kRM*) tagolt: az aktor felkészültségei, pontosab-

¹² Azzal a lehetőséggel nyilvánvalóan nem kell számolni, hogy olyan ágenst kell rekonstruálni, amelyhez sem aktor, sem pedig sajátvilág nem tartozik.

ban a felkészültségnyalábjai különböző típusú *képességekből* és *propozicionális attitűdökből* állnak, illetőleg az ágens sajátvilágában tartományok találhatóak: sajátvilágszigetek, illetőleg sajátvilág-töredékek, vagy éppen sajátvilágmagok. Ilyen kapacitástartomány az, ami az *inputra* vonatkozik, vagy az, ami az *outputra*, a *reaktivitásra*, a *proaktivitásra*, a *mutakozás módjaira*, a *mutakozás mozgásterére*, a *mutakozás integrációjára*. Ezeknek a tartományoknak van viszonyuk egymáshoz is: vannak olyan felkészültségek, tartalmak valamely tartományban, amelyek két vagy több másik tartománynak is részei; vannak olyanok, amelyek noha részét képezik az aktor felkészültségének (illetőleg az ágens sajátvilágának), mégsem részei egyetlen említett tartománynak sem (4.11. ábra). És így tovább.

4.11. ábra

A *propozicionális attitűd* terminus azonban itt nem csupán szorosan vett *tudást* jelent, de *hiedelmet*, *vélekedést* is. A felkészültségek maguk ekkor ezen *attitűdök tárgyaiként* írhatók le. Ezen attitűdtárgyak pedig önmagukban is sokféle lehetnek. Lehetnek például maguk is attitűdök (elsősorban *nem propozicionális attitűdök*, mint például *örül*, *remél*, *érdekében áll* stb., illetőleg sajátos *motivációk*, *szenvedélyek*, *tendenciák*, *hajlamok* vagy éppen *cselekvési diszpozíciók*). Az ágens kapacitása kiterjedhet – természetesen – attitűdök keretében (hatókörében) vagy ezeken kívül megjelenő igen különféle tartalmakra. Például a *tud* vonatkozásában különböző típusú tudásokról szókás beszélni, így például

- mi típusúról (*mi* a helyzet; vagyis minek esete áll fenn a világban; a *mi* típusra többnyire kategóriák *válaszolnak*: például az „asztal”-ra, „az egyetértés gesztusá”-ra vagy a „fogalom”-ra vonatkozóan, de válaszolhatnak történetek, epizódok is; idetartoznak az élőknek önmagáról, illetőleg a környezetéről való tudásai: *álmos vagyok, esik az eső*);
- hogyan típusúról (*hogyan* lehet, kell megcsinálni valamit; vagyis miféle összefüggések érvényesek; ezt esetleg tekinthetjük úgy is: minek a ténye áll fenn a világban, vagy miféle tények állnak fenn a világban; a *hogyan* típusra többnyire viselkedésminták vagy éppen szabályok *válaszolnak*: például *két szám összeadására* vagy *az alany és az állítmány egyeztetésére a magyarban* – lehetne ezeket közelebbről *kompetencia* típusúaknak nevezni – vagy *a cipőfűző bekötésére* vonatkozóan – ezeket pedig *skill* típusúaknak);
- melyik típusúról (*melyik* a jobb; vagyis milyen preferenciák, értékek érvényesek; a *melyik* típusra többnyire preferenciák *válaszolnak*: arra vonatkozóan például, hogy *kettő közül melyik a szebb, vagy melyik az igazságosabb*).

Az ágens kapacitásának vannak olyan elemei, ilyenek például a *tudás* típusú felkészültségek ($2 \times 2 = 4$; *hol van a gyufa otthon* és így tovább), amelyekből egy adott témában mindig csak egyetlen lehet jelen; de vannak *vélekedés* jellegűek is (*alighanem holnap szél lesz, hiszen vörös az ég alja; nem hinném, hogy szeretnék ebben a házban lakni*): ezekből viszont ugyanazon témára vonatkozóan több is lehet, vagyis ugyanazon témában különböző véleményáramlatok lehetségesek.

Vannak csak *lokálisan* érvényes felkészültségek (ilyen például annak tudása, hogy *hol van a gyufa otthon*), illetőleg nem csak lokálisan érvényesek (ilyen például annak tudása, hogy $2 \times 2 = 4$, vagy az, hogy *a nappalokat éjszakák követik*); vannak *temporálisan* korlátozott felkészültségek (ilyen például annak tudása, *hogyan kell eljutni most a budapesti Szövetség utcába, amíg tart a Rákóczi út átépítése*), és vannak temporálisan nem korlátozottak (ilyen például annak tudása, hogy *Budapestet a Duna ketté szeli*); végül vannak olyanok, amelyek csak bizonyos *szociokulturális* környezetben érvényesek (ilyen például annak tudása, *hogyan illik köszönnie manapság Magyarországon egy kisdíáknak, ha tanítójával találkozik az utcán*), és vannak olyanok, amelyekkel kapcsolatban efféle korlátozás nem lehetséges (ilyen például annak tudása, hogy *ha két ember találkozik egymással, köszönésük egymásnak – normál körülmények között – olyan pozitív attitűdöt involvál, amely esetlegesen kapcsolatban maradásukat készíti elő*).

Vannak olyan felkészültségek, amelyeket részben vagy teljesen azonos perspektívák együttese jelentik, így a *kultúra(k)*, a *jog(ok)*, az *ideológia(k)*, a *vallás(ok)*, a *tudomány(ok)*, a *gazdaság(ok)*, a *politika(k)* és még néhány más. Ezek a felkészültségek voltaképpen társadalmi intézményeknek az ágens számára elérhetővé válását jelentik, és a kódokkal analóg módon (vagy másként fogalmazva: *kódként*) működnek, s gyakran hiányuk vagy inkább

működésük szisztematikus korlátozása által válnak társadalmilag is láthatókká. Ezek a sajátos felkészültségrendszerek nevezhetők intézménynek. (Vö. e kötet 2. fejezetét.)

Az *elérhető* azonban nem egyszerűen arra vonatkozik, hogy egy bizonyos ágens miféle felkészültségeknek van már ténylegesen birtokában (mi az, amit már *elért*); vagyis az ágens számára nemcsak azok a felkészültségek érhetőek el, amelyeket már korábban *ténylegesen* elért (már használt, már birtokba vett, már elsajátított), de azok is, amelyek az adott ágens számára elérhetővé válhatnak. Egy adott alkalommal egy adott ágens számára elérhető felkészültségek ugyanis a *lehetőségek* nagyobb tartományát jelentik, hiszen mindazokat a lehetséges felkészültségeket is ide kell számítani, amelyeknek eléréséhez az ágens rendelkezik felkészültségekkel (vagyis nemcsak azt, ami – például – *a fejében van*, de azt is, aminek utána tud nézni *a könyvespolcán található kötetben*, miután megtanult olvasni, és tudja, hogy mi található a könyvespolcán). Az elérhetőség voltaképpen tekinthető volna *részesedésként* (*participációként*) is: az ágens részesedik mindazokban (a felkészültségekben), amelyek számára egy adott alkalommal elérhetőek.

Az ágens számára szükséges releváns *felkészültségeknek* – azoknak, amelyek éppen ahhoz szükségesek, hogy ágensként legyen képes mutatkozni – minden esetre *elérhető*eknek kell lenniük. Nyilvánvaló ez akkor, amikor éppen *nem jut eszembe* valami, vagy amikor *nem vagyok a könyvespolcom közelében*. Az „akkor, amikor” voltaképpen valamely individuális alkalomra utal (*am-ARM*), bár kétségtelen, hogy a szükséges felkészültségek a ténylegességek szempontjából is vizsgálhatók (*am-fRM*), sőt a kategoriális perspektívában való vizsgálatnak is tárgyai lehetnek (*am-kRM*).

Tényleges (faktuális) a rátekintés akkor, ha az adott ágens tényleges felkészültségei, illetőleg sajátvilágának tényleges tartalmai adják a rekonstrukció tárgyát (*am-fRM*). Az aktor tényleges felkészültségei: az aktorként mutatkozóknak a számára lehetségesből ténylegesen lekötött kapacitása. Az ágens sajátvilágának tényleges tartalmai: az ágens sajátvilágaként mutatkozó ténylegesen lekötött kapacitása.

A ténylegesen *elért* különbözhet a ténylegesen *elérhető*től amiatt is, hogy az ágens *korlátozva* van az elérésben; az elérhetőség korlátozott.

Aktuális az ágens kapacitására a rátekintés (*am-ARM*) akkor, ha a rekonstrukció arra van tekintettel, hogy valamely t_i időpontban (vagy t_i és t_j által kijelölt időhorizonton) alkalmilag mi érhető el az ágens számára. Ez vélhetően mindig szűkebb, mint ami elérhető volna *faktuálisan*.

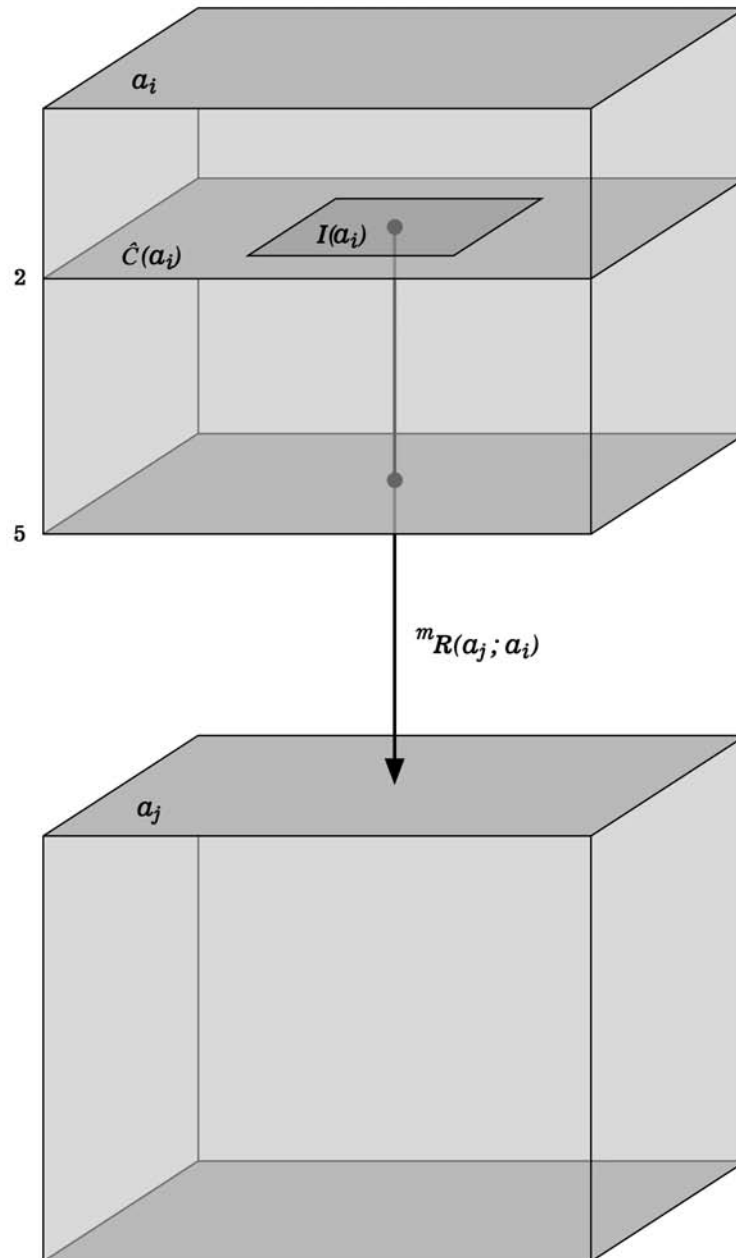
(4.4.1.1.2.1) Az ágens kapacitása az inputhoz

am-kRM

Az inputhoz szükséges kapacitás az ágens kapacitásának része. Ez teszi az ágens képessé, hogy elérjen valamit, ami mutatkozik; a mutatkozások elérhetőségét biztosítja. Attól függően, hogy milyen az ágens kapacitása, kategoriálisan különfélék lehetnek az elérhetőségek.

Az alaphelyzetet a 4.12. ábra szemlélteti. Az a_j mutatkozik, és ha az a_i -t I felkészültségei alkalmassá teszik erre, akkor a_i számára a_j mutatkozása elérhető: ${}^mR(a_j; a_i)$.

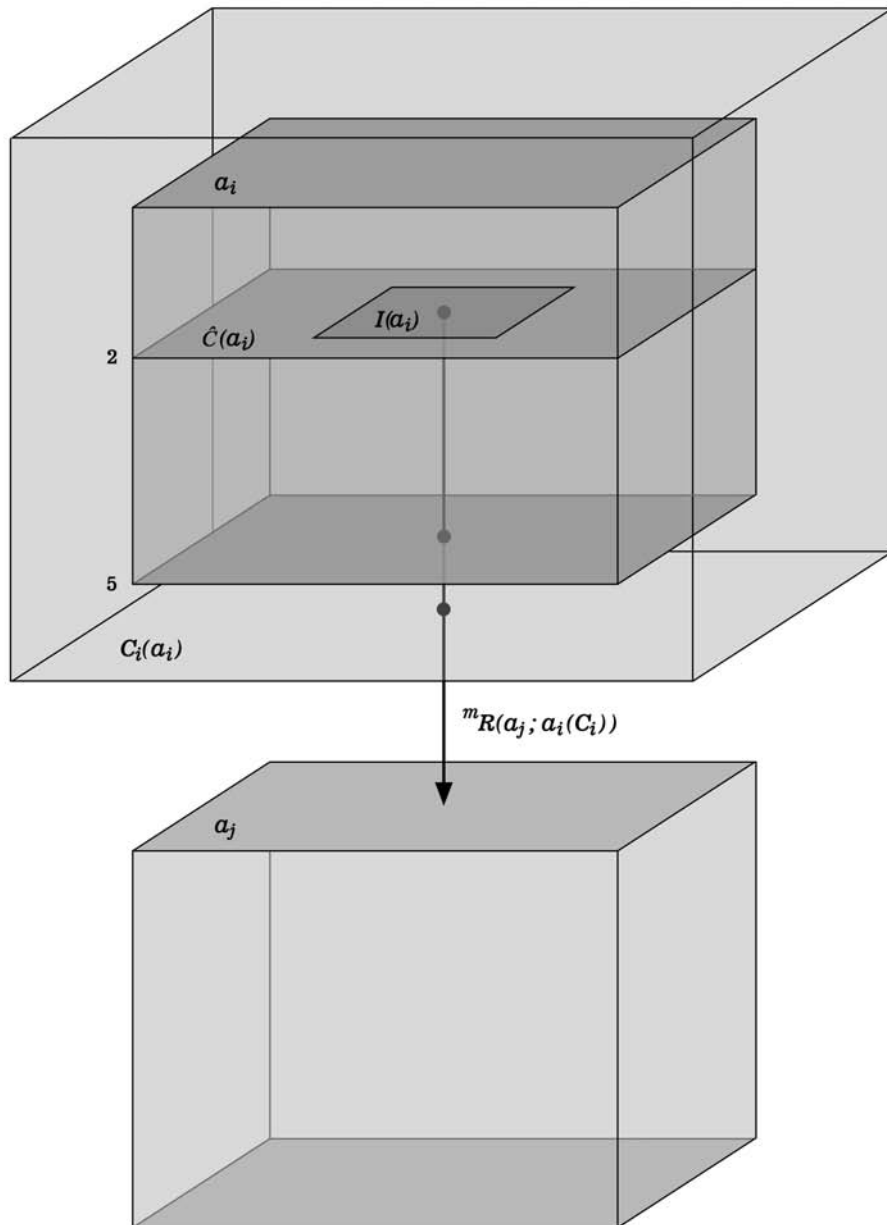
4.12. ábra

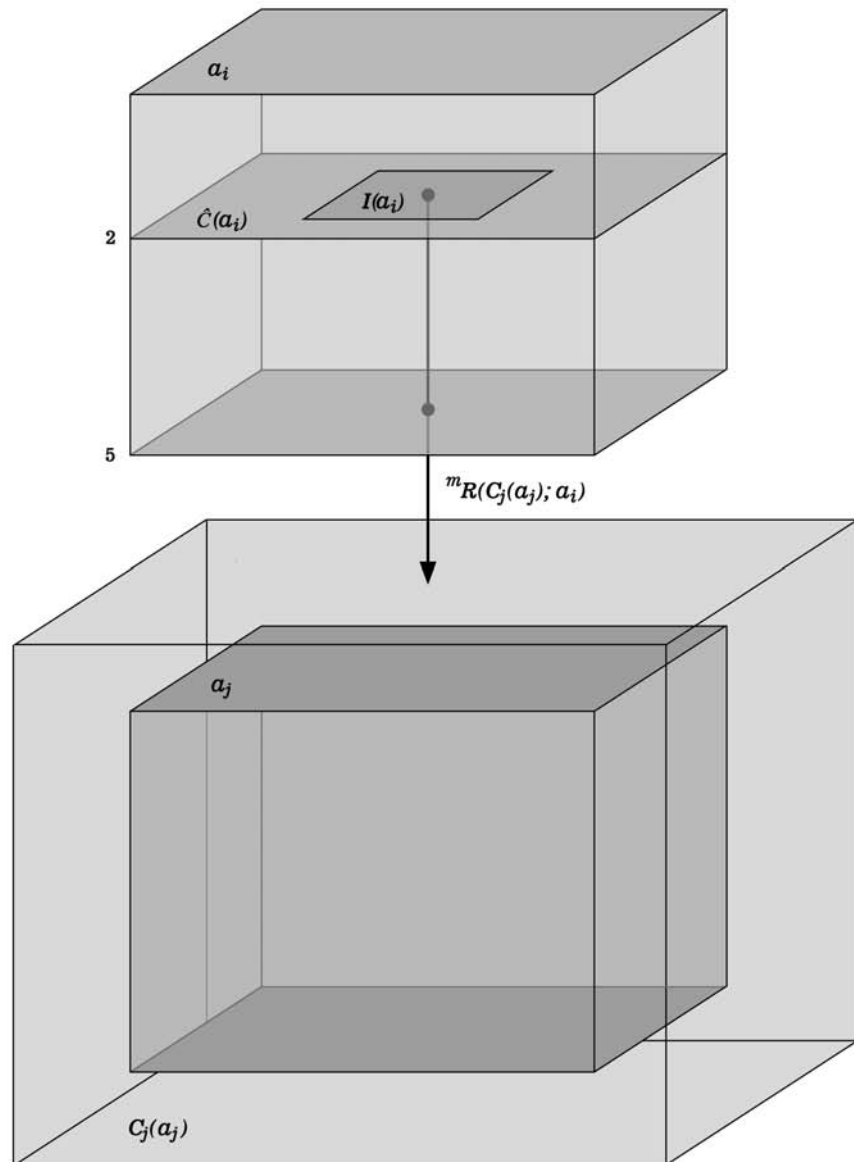

A 4.13–4.15. ábrák azokat a helyzeteket szemléltetik, amikor a_j , illetve a_i szinterei nem redukálhatók.

4.13. ábra

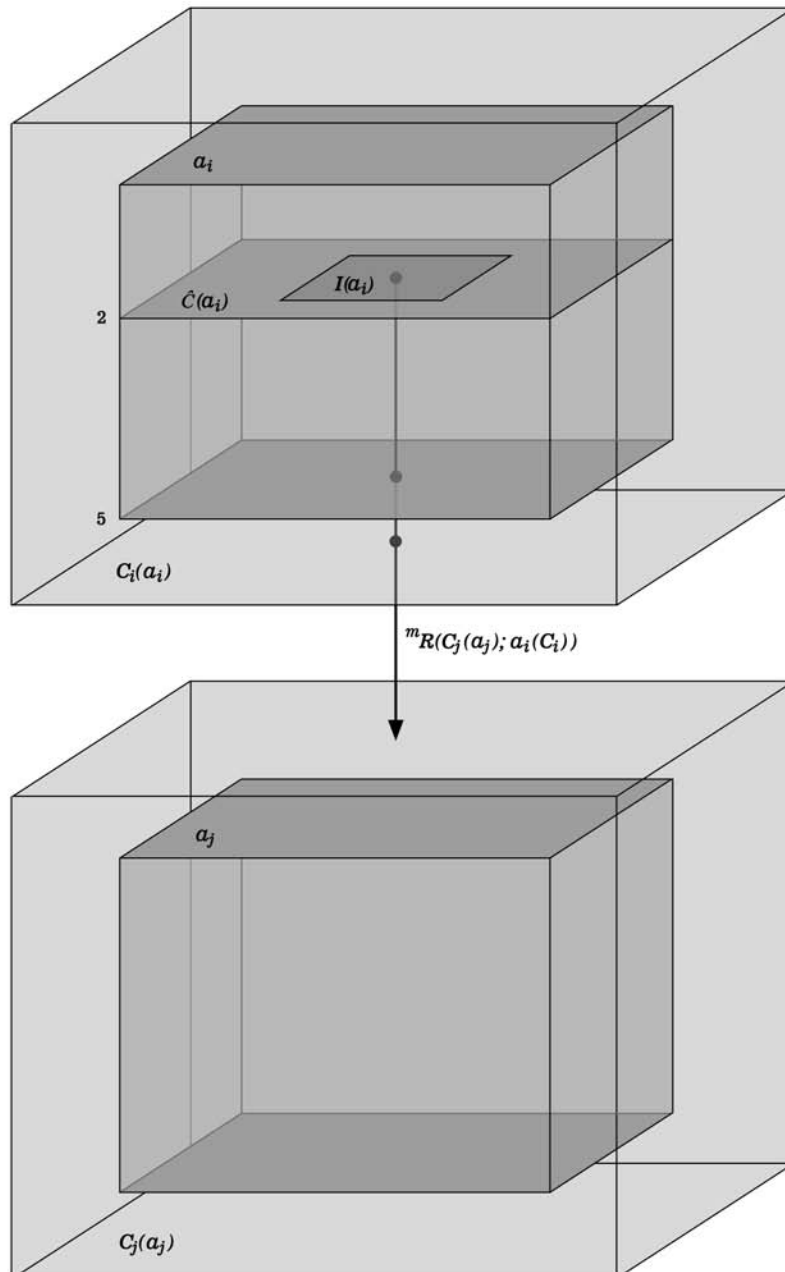

4.14. ábra

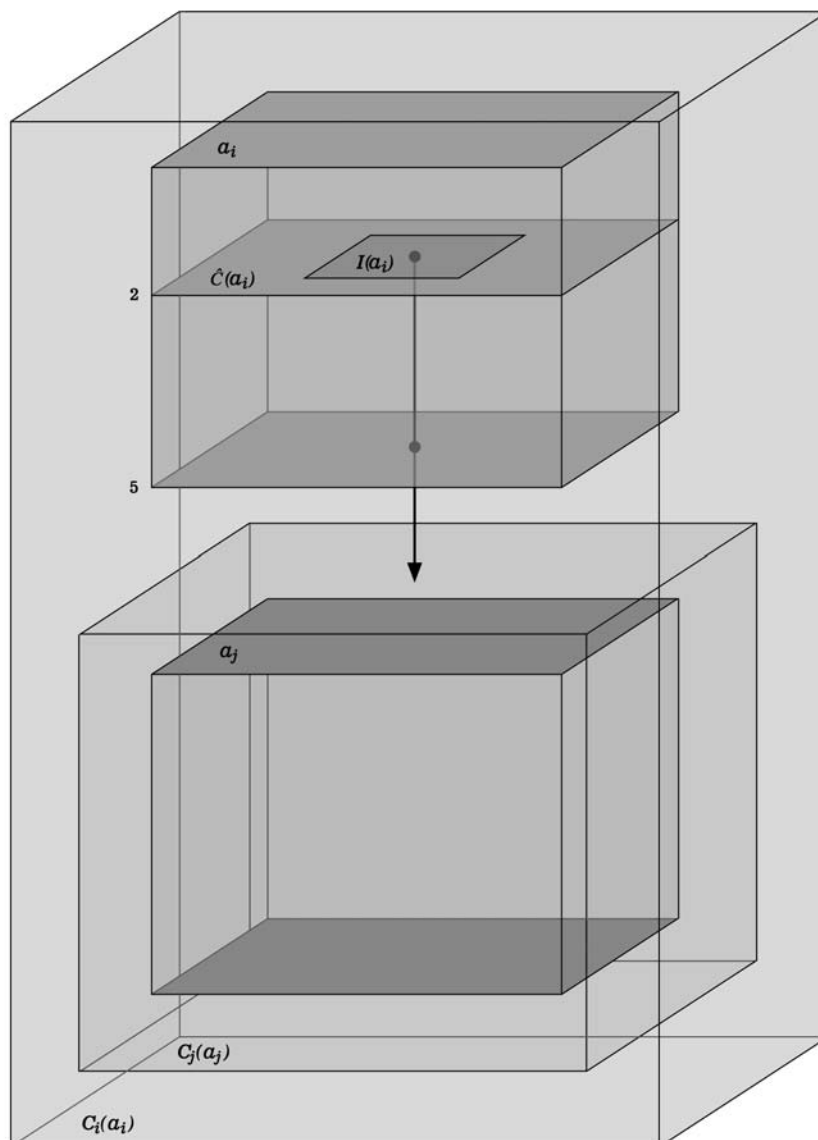
A mutatkozás szempontjából determináló jellegüket az a csomópont szemlélteti, amely a megfelelő rétegen áthaladó nyilat és a réteget egybekapcsolja.

4.15. ábra

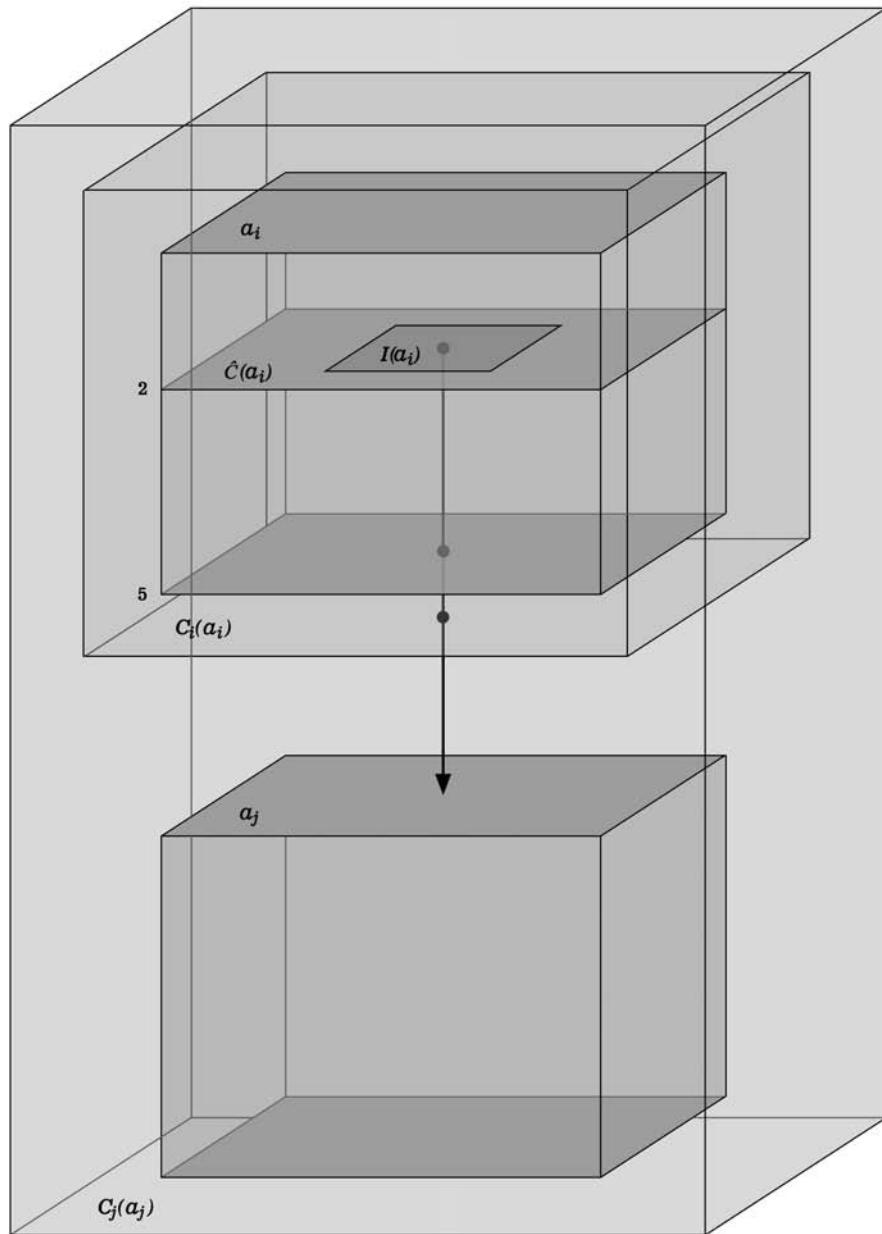

A szinterek determinációjának még további két kategoriális esete lehetséges: ezeket a 4.16. és a 4.17. ábrák szemléltetik. A 4.12–4.15. ábrákon szemléltetett esetekben az elérhetőség extern perspektívájú. A 4.16. ábra is extern perspektívából tekint a mutatkozás szintérére, a 4.17. ábrán szemléltetett esetben viszont a mutatkozás szintere intern perspektívából érhető el.

4.16. ábra

4.17. ábra

am-fRM

Valamely ágens esetében ténylegesen található a kategorizálás input kapacitásként különböző modalitású percepciók képességeket (látást, hallást, tapintást és egyebeket jelent az egyes ágensekre jellemző módon, illetőleg olyan percepciók képességeket, mint például a különböző izomtónusokét és így tovább), különböző típusú feldolgozási képességeket (a központi idegrendszeri feldolgozástól az egyes szinaptikus átmenetekben történő gátlásokig) és másokat, amelyek aztán az ágenstípus kategorizációjában „humán ágens” címkét igényelnek.

(4.4.1.1.2.2) Az ágens kapacitása az outputhoz

am-kRM

Az output kapacitás voltaképpen kapacitás a hatáskeltésre, amely esetenként különböző típusú cselekvésképességeket jelent (a hely- és helyzetváltoztatástól, esetleg az élő testének külső vagy éppen belső változtatásától kezdve a környezet legkülönfélébb megváltoztatásáig sok minden különböző, de az adott élőtt tipikusan jellemző cselekvésképességről lehet szó).

Amennyiben az ágensnek van outputkapacitása, szabadságában állhat egy adott perspektíva szerint *belebonnyolódnia* (részben vagy egészben) a hatáskeltésbe, ha addig nem tette; vagy *kihátrálnia belőle*, ha belebonnyolódott volt; vagy éppen *távol tartania magát tőle*. Az ágens jellemzi, hogy mely perspektívákban megmutatkozó esetekkel kapcsolatban van meg ez a szabadsága, és melyekkel kapcsolatban nincs.

Az ágens kapacitása azonban nemcsak *reaktív* output hatáskeltésre lehet meg, hanem *proaktívra* is, amely többnyire valamilyen *szándék* jelenlétére utal: pontosabban az ágens mutatkozásában mutatkozó szándéokra.

A diszkusszió szempontjából meghatározónak tekinthető ágensek esetében az *ágensként mutatkozás* ténylegesen három különböző módozatú (típusú) mutatkozás (vagy éppen *szerepmegvalósulás*) konglomerátuma: a *problémafelismerő és/vagy problémamegoldó* ágensként való mutatkozása vagy a *szignifikáció* ágensként való mutatkozása és/vagy a *kommunikáció* ágensként való mutatkozása. (5.2)

(4.4.1.1.2.5.1) A problémafelismerés és/vagy -megoldás ágensként mutatkozásról

am-kRM

A diszkusszió valamely ágens számára *problémának* tekinti azt a *kritikus különbséget*, ami az adott ágens valamely alkalommal vett állapota és egy számára ugyanakkor kívánatos állapot között *esetleg* fennáll, amennyiben ezt az ágens felismeri: tekintsük ezt a *valamely ágens számára saját állapotára vo-*

natkozó, az adott alkalommal a kritikus különbségnél nagyobb különbséget a probléma olyan kategorikus szerkezetének, amelyre – ha nem is kimerítően, de – a legtöbb probléma deskriptív tartalmától függetlenül visszavezethető.¹³

Egy potenciális ágens akkor képes a *probléma* felismerésére, ha megvan hozzá az a szükséges felkészültsége, amellyel észreveheti, hogy jelen állapota és a jelenben számára kívánatos állapot közti különbség nagyobb egy bizonyos küszöbértéknél. Az, hogy melyek a szükséges felkészültségek, a felismerendő és megoldandó probléma (deskriptív) természetétől függ.

Az ágens számára szükséges *releváns felkészültségeknek* minden esetre *elérhető*nek (*hozzáférhető*nek) kell lenniük. Akkor tekinthető a problémamegoldáshoz releváns felkészültség *elérhető*nek (*hozzáférhető*nek), ha akkor, amikor az ágensnek szüksége van rá, képes használni a szükséges felkészültséget a probléma megoldása érdekében. Nyilvánvaló ez akkor, amikor éppen *nem jut eszembe* valami, vagy amikor *nem vagyok a könyvespolcom közelében*. Az „akkor, amikor” voltaképpen valamely individuális alkalomra utal.

Az *elérhető* (a *probléma felismeréséhez és megoldásához szükséges felkészültség elérhetősége* kifejezésben) nem egyszerűen arra vonatkozik, hogy egy bizonyos ágens miféle felkészültségeknek van már ténylegesen birtokában (mit *használt* már); vagyis az ágens számára nemcsak azok a felkészültségek érhetőek el, amelyeket már korábbi problémafelismeréseiben, illetőleg problémamegoldásaiban *ténylegesen* elért (már használt, már birtokba vett, már elsajátított), de azokra a felkészültségekre is, amelyek az adott ágens számára elérhetővé válhatnak. Egy adott alkalommal egy adott ágens számára elérhető felkészültségek ugyanis a *lehetőségek* nagyobb tartományát jelentik, hiszen mindazokat a lehetséges felkészültségeket is ide kell számítani, amelyeknek eléréséhez az ágens rendelkezik felkészültségekkel (vagyis nemcsak azt, ami – az előző példánál maradva – a *fejében van*, de azt is, aminek utána tud nézni a *könyvespolcán található kötetben*, miután megtanult olvasni, és tudja, hogy mi található a könyvespolcán).

Problémamegoldásra akkor képes egy potenciális ágens, ha megvan hozzá az a szükséges felkészültsége, amellyel a jelen állapota és a jelenben kívánatos állapota közti különbséget a küszöbérték alá képes szorítani.

A probléma pedig akkor tekinthető megoldottnak, ha a (problematikus) különbség az adott esetben kritikusnak számító különbség alá esett, vagy éppen megszűnt. Ez a csökkenés (megszűnés) egyrészt csökkentést (megszüntetést) jelent, vagy minimalizálást, azaz optimalizálást az ágens aktusa (aktivitása) által, amely vagy önmagának, vagy adott környezetének a változására irányul, vagy mindkettőre egyszerre. Másrészt, természetesen, az ágens problémamegoldó aktusában (aktivitásában) számolhat azokkal a spontán, az ágens saját szándékától nem függő folyamatokkal is, amelyek adott esetben segítik (egyszerűsítik) vagy éppen feleslegessé teszik, más esetekben pedig nehezítik (bonyolítják) az ágens problémamegoldó iparkodását.

¹³ Ez a megállapítás – természetesen – nem mentesít egy körültekintő problématisztopológia felállítástól és annak vizsgálatától, hogy csakugyan lehet-e minden problémát azonos kategoriális szerkezetűnek tekinteni.

A potenciális ágens vagy megoldja a felismert problémát, vagy nem (nem oldja meg, vagy meg tudná, de nem teszi, mert lehetősége van a belebonyolódás elkerülésére, vagy nem is tudná megoldani, mert nincs rá felkészülve, ennek összes esetleges következményével együtt).

A *problémafelismerő ágens*, illetőleg a *problémamegoldó ágens* terminus mint sajátos szerep megnevezésére alkalmas címke használata akkor jogos, ha azt jelzi, hogy az ágens felkészült a probléma felismerésére és/vagy megoldására.

am-fRM

Nincs azonban ok arra, hogy a címkét csak az éppen problémát felismerő és/vagy megoldó ágensre lehessen alkalmazni.

am-aRM

A problémamegoldás mindig csak konkrét lehet: általában nem lehet problémát megoldani; csak *ezt és ezt* a valamely ágens számára megjelenő problémát *itt és most*. A problémamegoldás, továbbá, lehet valóban megoldás (vagy éppen konfliktuskezelés), de lehet másik probléma gerjesztése (konfliktusgerjesztés) is.

(4.4.1.1.2.5.2) A szignifikáció ágenseként mutatkozásról

am-kRM

A *szignifikáció* a probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához szükséges felkészültség egy lehetséges helye. A *szignifikáció* sajátos *konstitúció*, a *szignifikáció* eredményeként *adott körülmények között* (adott szintéren) jön létre (van benne a világban).

A szignifikáció két egyébként nem egymáshoz rendelt dolog (egy szignifikáns és egy szignifikátum) egymáshoz rendeltségét jelenti. A szignifikációban jön ugyanis létre a szignifikáció két konstituensének, a *szignifikánsnak* és a *szignifikátumnak* az egysége valamely ágens által elfogadott (érvényesnek tekintett) sajátos tudás (felkészültség) mentén: ezt *konstitutív alapnak* nevezzük. A konstitutív alap az, amelynek következtében egy bizonyos szignifikáns és egy bizonyos szignifikátum valamilyen céllal (értelemmel) egységet alkot. Ezt az egységet mint állapotot tekintjük. A „szignifikáns” és a „szignifikátum” funkciót (szerepet) jelölő terminus (nem lehet ugyanis a világot egyszer s mindenkorra szignifikánsokra és nem szignifikánsokra, illetőleg szignifikátumokra és nem szignifikátumokra osztani).

Ez a diszkusszió a szignifikációt aktusként koncipiálja. A szignifikáció ágense voltaképpen ennek az aktusnak az ágense. A szignifikáció vagy *szimbolikus* (így a *figyelmeztetés az „esik az eső” mondattal*), vagy *szimptomatikus* (így jelzi a *befagyott víztócsa a télies időjárást*), vagy pedig *osztentatív* (így válik az animizmus híve számára a *villámcsapás isteni dorgálássá*), illetőleg *pszichikus* (így képviselik *emlékeink a világot körülöttünk*) vagy *szakrális* (így mutatkozik meg *az isteni a liturgiában*). (5.2)

Akkor tekinthető valamely ágens számára valamely *szignifikáció* elérhetőnek, ha ennek *szignifikánsa* az ágens számára elérhető, vagyis ha az ágens számára adott percepciók modalitásai valamelyike számára elérhető – és ha elérhető az adott szignifikatív szempontjából releváns konstitutív alap. A szignifikáció ágensének szükséges felkészültsége nem eredendő, hanem többlet-felkészültségként érhető el. A *szignifikáció ágense* terminus mint sajátos szerep megnevezésére alkalmas címke használata akkor jogos, ha azt jelzi, hogy az ágens felkészült a szignifikáció használatára.

(4.4.1.1.2.5.3) A kommunikáció ágenseként mutatkozásról

am-kRM

A *kommunikáció* a probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához szükséges felkészültség egy sajátos helye, amely nem más, mint az *elérhető* és *legitimált* szignifikáció.

Ahhoz, hogy a szignifikáció egy (individuális) ágens vagy éppen egy (bizonyos) közösség számára *elérhető* legyen, vagyis *spektáció* tárgya lehessen, először is, a szignifikáns sajátosságaiból következő módon, a szignifikánsnak elérhetőnek, azaz prezentálnak kell lennie.

A *prezentálás* a szignifikánsra vonatkozóan végrehajtott aktus (vagy aktivitás), amelyet egy ágens, a *prezentáló* hajt végre. A prezentálás azt célozza, hogy a szignifikáció elérhetővé váljon a spektáció számára. A spektáció ágense a *spektátor*. A prezentálás nagyon változatos aktusokban valósul meg.

A *spektátor* és a *prezentáló* az ágens lehetséges szerepeinek megnevezései. A „spektátor” és a „prezentáló” funkcionális terminusok; a világ nem osztható ketté spektátorokra és nem spektátorokra, illetőleg prezentálókra és nem prezentálókra.

A prezentálás egyes eseteiben a lehetséges spektátorok köre semmi módon nincs korlátozva, más esetekben azonban a lehetséges spektátoroknak csak egy meghatározott köre vagy éppen csak egy-egy lehetséges spektátor számára teszi elérhetővé a szignifikánst. Nyilvánvalóan a spektáció szempontjából voltaképpen kontinuumról van szó azonos felkészültségű ágenstípus esetében is. Ennek a kontinuumnak az egyik szélső értékét korlátozatlan *nyilvánosságnak* lehet tekinteni, a másikat pedig *privátnak*. A *korlátozott nyilvánosság* azt jelenti, hogy vannak *faktuálisan privát* szignifikánsok az adott ágens perspektívájából. *Logikailag privát* egy szignifikáció akkor, ha az ágens számára nem érhető el ennek szignifikátuma például felkészületlenség okán.

A *legitimálás* olyan konstitúciók esetén, amelyekben a létrejövő szignifikáció *koherenciája* a korábban már létezett szignifikációkkal nyilvánvaló a spektáció számára, jóformán észrevétlen maradhat: *evidens*. Azokban az esetekben, amelyekben ez a koherencia nem nyilvánvaló, további szignifikációk válnak szükségessé; azokban az esetekben, amelyekben (látszólagos vagy valóságos) *inkoherencia* áll fenn, de javítható (például valamilyen hibáról van szó), a legitimálásért, vagyis azért, hogy az inkoherencia (legalább látszólag)

eltűnjön, ugyancsak konstituálások szükségesek, amelyek aztán a legitimálás szempontjából vagy eredményesek (sikeresek), vagy nem; lehetnek azonban olyan inkohereus szignifikációk is, amelyek nem valamilyen hiba miatt azok, hanem *innovatív* természetük okán: ezekben az esetekben a legitimáló aktusoknak végeredményben az *inkorporálást* kell elérniük; végül lehetnek olyan inkohereus szignifikációk is, amelyek semmi módon nem tehetők koherenssé sem konstitúciójuk alkalmával, sem később. A legitimálás végeredményben a szignifikációnak más szignifikációk szövédékebe illeszkedtségét mutatja meg, és ha szükséges, konstituálásba torkollik.

Ha az elérhető és legitimált szimbolikus szignifikációt azonosítjuk a *szimbolikus kommunikációval*, akkor az elérhető és legitimált szimptomatikus, osztentatív, pszichikus vagy szakrális szignifikáció ennek különböző alternatíváját adja. Ebben az értelemben lehet beszélni a nem szimbolikus kommunikációról, vagyis a *szimptomatikus kommunikációról* (így kommunikáció a kirakatba elhelyezett áru a járókelők részére mint *minta*; vagy az állatvilágban jól ismert *mimikri* jelensége), vagy az *osztentatív kommunikációról* (így kommunikációk a katolikusok részére Asszisi Szent Ferenc stigmái), vagy a *pszichikus kommunikációról* (így kommunikáció az *utánzásos tanulással* terjedő viselkedésminta; vagy az úgynevezett *Pygmalion-hatás* a tanár-diák viszonyban), vagy a *szakrális kommunikációról* (így kommunikáció például a katolikusok részére az *Eucharishtiában* való részesedés).

Maga a kommunikáció – a problémamegoldás perspektívájában – állapotként mutatkozik meg. Az ágens ebben az állapotban részes: ez maga a *participáció*. A kommunikációval ellentétben a perzentálás vagy a spektáció a prezentáló vagy a spektáció ágensének aktusa.

A részesedés egyaránt magába foglalhat olyan felkészültségeket, amelyek a (problémafelismerő/-megoldó) ágens saját szerepére vagy magára a kommunikációra vonatkoznak, és vannak (pontosabban lehetnek) olyanok is, amelyek magára a világra (pontosabban arra a színtérre, amelyben a probléma megjelenik). Ha az ágens legalább részben kommunikációval jut hozzá felkészültségéhez, akkor az ágens kommunikációra való felkészültségét (így a *szerepre*, a *kommunikációs rendszerre* és a *világismeretre* vonatkozó felkészültségeket) és ennek változása(i)t (például fejlődését) is sajátvilága részének kell tekinteni.

Akkor tekinthető valamely ágens számára valami *kommunikációnak*, ha valamely szignifikáció elérhető és legitimált az ágens számára. A kommunikáció ágensének szükséges felkészültsége nem eredendő, hanem többlet-felkészültségként érhető el. A *kommunikáció ágense* terminus mint sajátos szerep megnevezésére alkalmas címke használata akkor jogos, ha azt jelzi, hogy az ágens felkészült a kommunikáció használatára.

(4.4.1.1.2.6) A ágens kapacitásának mozgásteréhez

am-kRM

A *mozgástér* a cselekvési lehetőségeknek és akcióknak azon együttese, amelyek kivitelezése lehetséges, illetőleg konfliktusmentesen lehetséges, pontosabban a lehető legkevesebb konfliktussal jár. A mozgástér korlátait ily módon természetszerűen erősödő konfliktusok jelölik ki, az egyes konfliktusok elviselhetőségéről a vélemények megoszolhatnak.

A mozgástér így az ágens mutatkozásának sajátos színtere.¹⁴ Az ágens mozgásterére része annak a színtérnek, amelyben az ágens mutatkozik, pontosan az a része, amelyet más ágensek mozgástérként engednek: *legitimálnak*. Előfordulhat, hogy olyan mozgásteret is engednek az ágensnek, amelyekre kategoriálisan nem felkészült.

Az ágens kategoriális mozgásterére az a hely, amelyben az ágens felkészültségeivel valamiként mutatkozni képes. A kategoriális mozgástér az ágent *in vitro* jellemzi. Az ágens kategoriális mozgásterére a maximális mozgásterére.

am-fRM

Az ágens tényleges mozgásterére eltér a kategoriálistól, többnyire kisebb ennél. Az ágens kategoriális mozgásteréből nyomások [*push*] (mely színtereken várják el a többiek az ágens mutatkozását) és szívások [*pull*] (az ágens mely legitimált színtereken kíván mutatkozni) hatására áll elő a tényleges mozgástér. Ténylegesen előfordulhat, hogy a többiek olyan mozgásteret is engednek (legitimálnak) az ágensnek, amelyekre faktuálisan nem felkészült.

Ha nincsenek ilyen korlátozások vagy kiterjesztések, akkor az ágens kategoriális és tényleges mozgásterére egybe is eshet. A tényleges mozgástér – akár vannak korlátozások a kategoriális mozgástérhez képest, akár nincsenek, akár vannak kiterjesztések, akár nincsenek, avagy a kettő egybeesik – az ágens *in vivo* szemléletét igényli. Az ágens tényleges mozgásterén belül *kompetens*.

(4.4.1.1.2.7) Az ágens kapacitásának integrációjához

am-kRM

Az ágens kategoriális identitása voltaképpen sajátos integráció eredménye. Ezt az integrációt sajátos felkészültség biztosítja kapacitásán belül. Ez a felkészültség azt az ökonómiaelvet valósítja meg, amely értelmében a kooperáció keretében költséghatékonyabban lehet az integrációt mint célt elérni és fenntartani.

am-fRM

Az integrációt biztosító felkészültség valójában az ágens típuspecifikuma, és igen változatos outputok tartozhatnak hozzá. Végeredményben a túlélés-

¹⁴ Vö. e kötet 3. fejezetét.

re, illetőleg az életminőség fenntartására (esetleg javítására) vonatkozó drive-okról van szó.

(4.4.1.1.3) A 3. és a 4. réteg: az ágens valamely típusúként mutatkozásáról

Valamely ágens teljes rekonstrukciójának eliminálhatatlan része az ágens típusának, (és ha van, ezen belül) altípusának rekonstrukciója. Mind a típus, mind az altípus az 1. és a 2. rétegbeli rekonstrukció sajátosságainak konfigurációjaként adható meg, vagy másként: ezen sajátos konfiguráció(k) van(nak) a típus, illetőleg az altípus kategóriájával kategorizálva.

Az egyes ágensek közötti különbségek alapozzák meg a típus szerinti eltéréseket. Vagyis a tipológia az egyes rétegekbe rendeződő kategóriák szerinti leírások különbségeiben ragadható meg. Attól függően, hogy az ágens miféle, különfélék például a számára egyáltalán elérhető felkészültségek, és így különbözők a problémamegoldási esélyei is. Voltaképpen amiféle típusú lehetősége (nyitottsága, „szabadsága”) nincs egy adott ágensnek valamely felkészültség elérésére, a világ azon perspektívákba eső esetei, amelyekkel kapcsolatos nyitottsága hiányzik, számára nem léteznek: nem tudnak létezni. Az egyes különbségek nem csak a kategoriális leírásban ragadhatók meg, lehetnek ugyanis olyan tipológiai különbségek, amelyek a tényleges helyzetből adódnak, például valamely ágens mozgástere változhat szinterről szintérre, míg egy másiké nem.

A probléma felismerése és/vagy megoldása szempontjából

~ mutatózó ágens	integráltként (4.4.1.1.3.2.1)	nem integráltként (4.4.1.1.3.2.1)
magányosként (4.4.1.1.3.1.1)	<p style="text-align: center;"> individuális ágens vagy kollektív ágens </p>	
koalíció tagjaként (4.4.1.1.3.1.2)		
kollektív ágens tagjaként (4.4.1.1.3.1.3)		

(4.4.1.1.3.1.1) A magányosként mutatózó ágensről

Magányosként mutatózónak tekinthető az ágens akkor, ha a mutatózás adott szintjén nincs olyan másik ágens, aki ágensként mutatózásában (akár problémafelismerő és/vagy -megoldó, akár a szignifikáció vagy éppen a kommunikáció ágenseként mutatózásában) felkészültségét növelő pozíció-

ban volna. Vagy másként: két ágens, például a_i és a_j , lehetnek *magányosak*, ha nincs közöttük olyan kapcsolat, amely ágensként való mutatkozásukban felkészültségnövelő (vagy -csökkentő) volna egymás vonatkozásában. Viszont a_i és a_j magányossága nem jelenti azt, hogy például a_i abszolút magányos, mert például a_k -tól nincs elszigetelve; azaz a_i különböző ágensek vonatkozásában mutatkozhat különbözőnek.

A magányosként mutatkozó ágens sem feltétlenül abszolút magányos. Nagyon sok más szintéren lehet koalíció tagja vagy éppen valamely kollektíva részese (és ha feltételezzük, hogy ez tulajdonképpen egy igen erős absztrakcióként gondolható csak el, mondhatnánk, csak *in vitro* fordul elő, és *in vivo* sohasem, de legalábbis csak igen-igen ritkán, akkor a magányos helyett mondható volna *elszigetelt* is).

(4.4.1.1.3.1.2) A koalíció tagjaként mutatkozó ágensről

am-kRMs

Koalíció¹⁵ tagjaként mutatkozóknak tekinthető az az a_i ágens, akinek más

¹⁵ Tulajdonképpen a *koalíció* nem témája ennek a fejezetnek. A koalíciós taghoz azonban koalíció is tartozik. A koalíciós közösségeket, akármilyenek is legyenek, egyrészt a problémamegoldásra vonatkozó közös felkészültség teszi (közös, mert az adott felkészültség a közösség minden tagja számára egyaránt elérhető, illetőleg hozzáférhető). Voltaképpen más közösségről, mint kommunikációról, nem lehet beszélni annak okán, hogy a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség különböző típusai (végső soron az ágens típusai) és sajátos megvalósulásai (az ágensek egyéni felkészültségei) a közösségképző tényezők, amelyek mentén a típusonként különböző közösségek létre tudnak jönni, vagyis a közösség tagolttá válhat. Egy adott (individuális) ágens szempontjából ez egyúttal azt is jelenti, hogy akár egyszerre több különböző közösség tagja (is) lehet. *Koalíció* egy baráti társaság vagy egy társasutazáskor egybeverődött emberek együttese, emberek alkalmi együttműködése. Példaként a *szomszédosságról*: voltaképpen egy individuális ágens vagy egy kollektív ágens (például egy család) vonatkozásában jön létre, látszólag spontán, és legfontosabb szervező elve a térbeli *közelség* („mindjárt jövök, csak átszaladok a szomszédba egy tojásért”). Megszűnik – részben vagy egészben –, ha változnak a térbeli viszonyok. Létrejötté azonban nem csak a térbeli közelségtől függ, alighanem függ attól is, hogy kikről is van szó (lehetnek a szomszédok olyanok, hogy nincs érkezésünk még szomszédosági viszonyba keveredni velük, és lehetnek ők is olyanok, akiknek nincs érkezésük velünk szomszédosági viszonyba keveredni); no meg függ attól, hogy vannak-e alkalmak az ismerkedésre. Azáltal válik valaki szomszédoságának részévé, hogy *odaköltözik*, és azáltal szűnik ez meg, hogy *elköltözik*. A szomszédosság voltaképpen kölcsönösségen alapuló, ellenszolgáltatás nélküli segítségnyújtást jelent. Van *sajátvilága*: a közös iratlan emlékek, szokások. Kompetens ágens nincs, véleményvezér(ek) lehetnek, lehetnek esetleg témánként vagy témacsoportonként különböző véleményvezérek is. A szomszédosságnak vannak változatai: ilyen például a szervezet nélküli lakóközösség vagy a fraternitás (a bélyegyűjtőké, a horgászoké stb.). Ezek olyan szomszédosságok, amelyekben a szervező elv nem a térbeli *közelség*. Fontos azonban az, hogy nemcsak tudásközösségekről, de élményközösségekről (mint például egy *baráti társaság* esetén) vagy éppen érdekközösségekről (mint például egy *szakszervezet* esetén) is lehet beszélni, vagyis egyaránt lehet beszélni az azonos attitűdöket táplálók közösségeiről és az azonos attitűdtartalmak tekintetében felkészültek közösségeiről (mint például a *fizikusokról* vagy a *katolikusokról*), akik alkothatnak alkalmi koalíciót (éppen azon az alapon,

ágenssel (a_j) (illetőleg ágensekkel) egymás számára kölcsönösen elérhető kapacitása van, és így esélye arra, hogy saját kapacitása a koalícióban belül számára nem elérhető kapacitásokkal kiegészülhessen, és így – végeredményben – kapacitása a problémafelismerésben és/vagy -megoldásban, a szignifikációban vagy éppen a kommunikációban növekedjék.

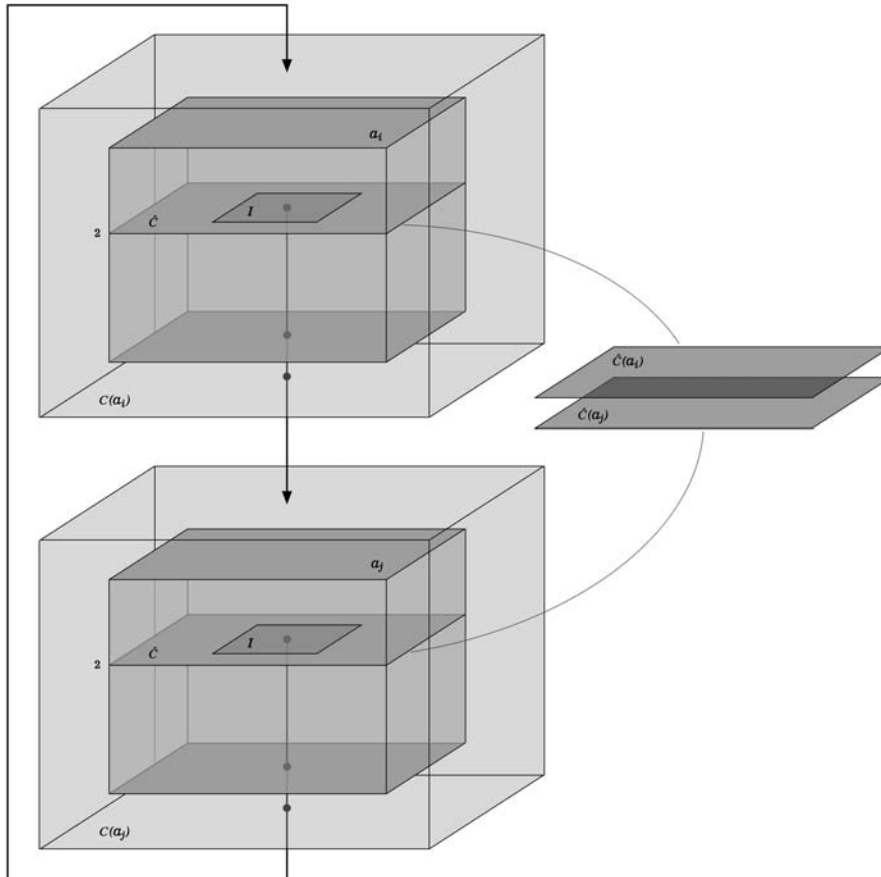
A kölcsönösség a koalíció alapja, vagyis a_i és a_j koalícióban vannak egymással (4.18. ábra), ha ágensként mutatkozásukban van *kölcsönösség* (4.19. ábra): ez az ágensek *participációja*. (Lásd még a 3. fejezetet.) A 4.19. ábra a *kölcsönös mutatkozást* reprezentálja, a kölcsönösen elérhető és így közös(sé váló) felkészültség egy esetét. Ennek azonban vannak feltételei:

- (megfelelő) felkészültség: a *kölcsönösség* mint a mutatkozásból levonható konklúzió talán azt az *analogikus* következtetést is megengedi a $\hat{w}$ -re vonatkozóan, hogy ha az egyik *így*, akkor talán a másik is;
- (megfelelő) saját logika: a *koalíció tagjaként mutatkozó ágens*, M_i *sajátlogikájának* hasonlóknak, egyes elemeiben azonosnak kell lennie a koalíció más tagjainak sajátlogikájával;
- (megfelelő) mozgástér;
- (megfelelő) koalíciós szándék;
- a koalíció tagjaként mutatkozó ágens (megfelelő) identitása.

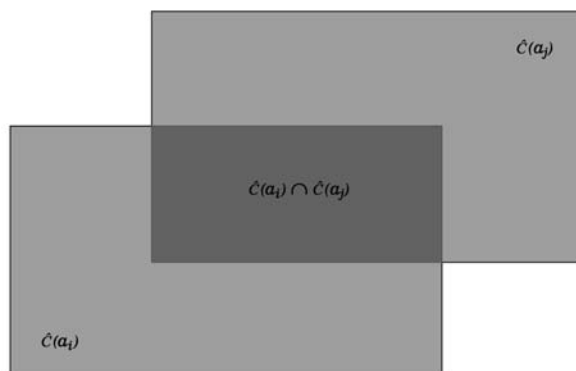
---

hogy mindannyian fizikusok vagy éppen katolikusok). Koalíciós partnerek a barátok, az idegenek és a bennszülöttek, a (média)fogyasztó és a (média)szolgáltató és így tovább.

4.18. ábra

4.19. ábra

A koalícióban álló ágensek kölcsönösen elérhető felkészültségei alkotják a koalíció sajátvilágát. A koalíció sajátvilága azonos belső nyilvánosságával. Ez a nyilvánosság kétségkívül többletként jelenik meg az egyes ágensek felkészültségében.

Az a_i és az a_j által fenntartott koalícióban az a_i és az a_j által kölcsönösen elérhető felkészültségek együttesen alkotják a koalíció nyilvánosságát. Az a_i és az a_j által fenntartott koalíció belső nyilvánossága azonban nem feltétlenül érhető el a_s számára, még ha a_i és a_j is koalíció tagjaként mutatkozik számára.

Lehetséges az is, hogy egy adott témára (tárgyra) vonatkozó felkészültség a koalíció egyik része (csoportja) számára elérhető, míg egy másik témára (tárgyra) vonatkozó felkészültség egy másik csoport számára elérhető; miközben a két csoport lehet részben vagy egészben egymást átfedő, és az is lehetséges, hogy nincs a koalíciónak olyan tagja, amely mind a két csoportnak tagja volna. Amikor a nyilvánosság szerkezetéről van szó, akkor éppen arról van szó, hogy bizonyos felkészültségek hogyan vannak jelen a koalíció tagjainak vagy csoportjainak, azaz éppen magának a koalíciónak a számára.

A koalíció állapotában levő ágensek kölcsönös egymástelérésükben egyaránt lehetnek intenzívebbek (vagy kiterjedtebbek), vagy kevésbé azok.

Ahhoz, hogy valamely ágens koalíció tagjaként legyen képes mutatkozni, többféle feltételnek kell tudnia eleget tenni. Ha például nem tud kiszabadulni elszigeteltségéből, vagyis nincs mozgástere a mutatkozásra, amely sajátosság nem felkészültségének, de annak a szintérnek tulajdonítható, amelyben megmutatkozna, koalíció tagjaként se tud mutatkozni. És így tovább.

Az ágensek nemcsak abban különböznek egymástól, hogy miféle problémamegoldó felkészültségeik vannak, de abban is, hogy mi a mozgásterük egy-egy szintéren, amely mozgástér, természetesen, lehet különböző is akár szinterről szintérre.

Ha valamely ágens koalíció tagja, akkor a mozgásteré nyilvánvalóan függ a koalíciótól. Ezt a tényleges mozgásteret nevezzük az ágens státuszának. Egy adott szintérre vonatkozóan az ágens státuszáról beszélni voltaképpen nem jelent mást, mint egy sajátos mozgástérről beszélni (vagy másként: azon sze-

repek összességéről, amelyeket az adott szintéren vagy éppen szintereken az ágens megvalósíthat, azaz az adott szintéren *legitimálnak* számítanak).

A koalíció tagjaként mutatkozó ágens mozgásterét nagymértékben meghatározzák

- *a koalíciós előzmények* (vagy másként: az adott koalíció történelmi hagyományai);
- *az adott koalíció pillanatnyi állapota* (amely azonosítható a koalíció P_i belső nyilvánosságával): korlátait a konfliktusok fölerősödése például jelentősen módosíthatja vagy éppen bővítheti (fölvetve olyan kérdést, hogy például az illető ágens mekkora konfliktusok vállalására kész egy-egy kérdésben); más esetekben éppen fordított a helyzet, a koalíció véleménydinamikája valamely területen ideiglenesen oly mértékben változhat, hogy az végül olyan területeken is szervezeti pozíciók feladására készíthet, amelyekről az adott ágens úgy vélte, hogy azokban kiépített állásokkal rendelkezik; adódhatnak ugyanakkor olyan összeütközések is, amelyeket mindenáron vállalnia kell az ágensnek;
- azok a *szerepkészletek*, amelyeket a mutatkozás szintjén más ágensek (az előzményekből, vagyis a történelmi mintákból következően) az adott ágensbe látnak bele; vagyis befolyásolja a mozgásteret azon szerepek összessége is, amelyeket az adott szintéren az ágens megvalósíthat, mert az adott szintéren *legitimálnak* számítanak; ez nyilvánvalóan nem esik egybe szükségszerűen azoknak a szerepeknek a konglomerátumával, amelyek megvalósítására az ágens egyébként felkészült;
- önálló kérdésként jelennek meg *az ágensek lehetséges várakozásai (pull)* más ágensek törekvéseire vonatkozóan, amelyek lehetnek szintérről szintérré változók, és legfőképpen lehetnek egészen más szerkezetűek, mint maguknak az ágenseknek saját lehetséges törekvései (*push*); konceptuálisan e kétféle mozgástér nem különbözik egymástól, de deskriptív értelemben külön-külön vizsgálándók; a társadalmi mozgásterének vizsgálatakor hasznos figyelembe venni azt a megkülönböztetést, amely a *nyomásos (push)* típusú tevékenységet elválasztja a *szívásos (pull)* típusú tevékenységtől; egyszerűbben talán így fogalmazhatnánk meg: milyen területeken várja el egy ágens egy másik segítségét, szolgálatát, mely területeken kínálja fel valamely másikkal tevékenységét; mennyire esnek egybe e területek egymással, s hol térnek el;
- *a koalíció elitjének elvárásai* önmagával szemben.

Kompetensnek nevezhető egy ágens, ha elérhető számára az adott probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához szükséges felkészültségek, és rendelkezik is az adott probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához szükséges *legitimált* mozgástérrel.

A mozgásterék lehetséges határait különféle intézmények is meghatározzák. Ezek az intézmények egyúttal kommunikáció értelemben forrásai is az egyes szintereken lehetséges többletjelentéseknek.

am-kRMd

A koalíció tagjaként mutató ágensnek van dinamikája:

- változhat a kiterjedtség: növekedhet vagy csökkenhet mind deskriptív értelemben, mind strukturálisan;
- deskriptív értelemben változhat úgy is, hogy a koalícióban álló ágensek *kooperatív* vagy *kompetitív* dinamikát mutatnak (például a problémamegoldás sikeressége érdekében történő *kooperációra* vagy *kompetícióra* való közös felkészültség változásával).

A kooperációra (vagy éppen a kompetícióra) való felkészültség így magában foglalhatja azokat a felkészültségeket is, amelyek lehetővé teszik, hogy egyes koalíciók működésében a részt vevő ágensek szerepei különbözzenek egymástól.

(4.4.1.1.3.1.3) *A kollektív ágens tagjaként mutató ágensről**am-kRMs*

Valamely kollektív ágens tagjaként mutató ágens (pl. egy gazdasági társaság ügyvezetője vagy beosztott munkatársa, tulajdonosa; vagy valamely családban az apa, az anya, a gyerek, az anyós, az após és így tovább) mozgásterét korlátozott. Egy adott probléma felismerésében és/vagy megoldásában felkészültsége alapján akár kompetensként is mutatható, valamely kollektív ágens tagjaként ez mégsem lehetséges.

Valamely szinten valamely kollektív ágens tagjaként mutató ágens egy másik szinten lehet magányosként vagy koalíció tagjaként mutató. A kollektív ágensek felkészültek lehetnek arra, hogy tagjaikként mutató ágensek más szinteken mutatózását befolyásolják vagy éppenséggel meghatározzák.

A kollektív ágens tagjaként mutató ágens lemond más szinteken lehetséges mozgásterének egy részéről annak fejében, hogy a kollektív ágens tagjaként problémafelismerő és/vagy -megoldó felkészültsége megsokszorozódik ahhoz képest, mintha magányos ágensként mutatózna.

(4.4.1.1.3.2.1) *Az integráltként mutató ágensről**am-kRMs*

Ha egy ágens integráltként mutatózik, az éppen azt jelenti, hogy mutatózik a struktúrája. Mutatóznak azok a konstituens részek (de legalábbis ezen konstituensek egy része), amelyek integrációjaként mutatózik. Maguk a konstituensek kategóriálisan lehetnek egyfélék, de lehetnek különfélék is.

Mind az integráltság, mind pedig a konstituensek a mutatózó ágens problémafelismerésének és/vagy -megoldásának szempontjából tekintendők. Vagyis az az elemzés, amely az integráltként mutatózó ágens konstituenseit (vagy ezek egy részét) feltárja, illetőleg feltárja az integráltság sajátosságait, a problémafelismerés és/vagy -megoldás szempontjából történik.

(4.4.1.1.3.2.2) A *nem integráltként mutatózó ágensről**am-kRMs*

Ha egy ágens nem integráltként mutatózik, az éppen azt jelenti, hogy nem mutatózik a struktúrája, vagy éppen ilyen nincs is. Másként: nem mutatóznak azok a konstituens részek (ha vannak ilyenek egyáltalán), amelyek integrációjaként mutatózik, de legalábbis ezen konstituensek egy része.

Ha egy ágens nem integráltként mutatózik, akkor ez még nem zárja ki azt, hogy ne volnának konstituensei, esetleg olyan konstituensei, amelyeket elemzéssel ki lehet mutatóni. A nem integráltként mutatózás mindössze azt jelenti, hogy az az elemzés, amely a nem integráltként mutatózó ágens konstituenseit (vagy ezek egy részét) kívánja feltárni, a problémafelismerés és/vagy -megoldás szempontjából nem talál konstituenseket.

(4.4.1.1.3.3.1) Az *individuálisként mutatózó ágensről**am-kRMs*

Az individuálisként¹⁶ mutatózó ágens egyaránt mutatózhat magányosként, koalíció tagjaként vagy kollektív ágens tagjaként. Mutatózhat integráltként és nem integráltként egyaránt.

Az individuális ágens e diszkusszió rekonstrukciójában vagy *egyéni* jelleget mutat, vagy ilyet nem mutat. Egyéni jelleget mutat például egy *személyiség*; nem mutat egyéni jelleget például egy *szerep*. Mind a személyiség, mind a szerep esetében lehet beszélni ennek sajátvilágáról. Nyilvánvalóan másféle felkészültségek együttesét jelenti a személyiség, mint a szerep. A személyiség esetében a sajátvilág centrumában nem egyszerűen a mindennapi világ, hanem a mindenkori *én* mindennapi világa, az *én* számára releváns történések, és ezen keresztül az adott közösségi *common sense*-hez tartozó felkészültségek: a mindennapi tapasztalatok keretfeltételeinek összességét megjelölő időbeliség, térbeliség, szociabilitás állnak. A szerep tekintetében a közösségi *common sense*-hez tartozó (történelmileg változó) felkészültségek *közvetlenül* részei a szerep sajátvilágának, amely nyilván más és más a különböző szerepek esetében,¹⁷ így például a *beszélő*, a *hallgató*, az *olvasó*, az *író*, a *szónok*, a *könyvtáros*, az *újságíró*, a *rádióriporter*, a *tévészerveztő*.¹⁸

¹⁶ Az *individuális* itt mindössze azt jelenti, amit a főnévi használatú *individuum*, vagyis azt, „fel nem osztott”, és nem jelenti az „egyszeri”-t, az „egyedi”-t.

¹⁷ Konceptualizációjuk pedig függ a választott kommunikációfelfogástól is: vagyis különbözne például a *tranzaktívban* mutatózó az *interaktívban* mutatózótól, és mindkettő a PTC-ben adandó kategoriális leírástól.

¹⁸ Valamint az *auktor*, a *kompillátor*, a *kommentátor* (R. Barthes), a *Másik* (G. Mead) és mindek előtt a *cselekvő [actor]* (M. Weber) esetében, hogy csak néhány példa álljon itt.

(4.4.1.1.3.3.2) A kollektívként mutatkozó ágensről

am-kRMs

A kollektívként mutatkozó ágens egyaránt mutatkozhat magányosként, koalíció tagjaként vagy kollektív ágens tagjaként. Mutatkozhat integráltként és nem integráltként egyaránt.

Az *individuális* és a *kollektív* ágens közti különbség főként a leírásuk perspektívái közti különbséget jelenti. Azaz a kollektív ágens konstituenseinek kategoriális leírása különbözik az individuálisként mutatkozó ágens konstituenseinek (ha vannak) leírásaitól.

A *kollektív* ágensben részt vevő *konstituens* ágensek vagy maguk is kollektív ágensek, vagy individuálisok.

A kollektívként mutatkozó ágens kétségkívül különbözik a koalíció tagjaként mutatkozó ágenstől. Az integrációban részt vevő (konstituens) ágens voltaképpen elveszti ágensként mutatkozásának önállóságát. Lehetséges az is, hogy valamely konstitutív ágens a kollektív ágens mutatkozásának valamely esetében nem látható, vagy másként: a kollektív ágens mutatkozása nem kimerítő.

Az, ami összetartja az integrációban résztvevőket, sokkal szorosabb, mint a koalícióban résztvevők esetében. Két ugyanazon koalíció tagjaként mutatkozó ágens (a_i és a_j) egyúttal *integrálnak* is tekinthető (a_{ij}), ha egységesen mutatkoznak problémafelismerő és/vagy -megoldó ágensként, a szignifikáció ágenseként vagy a kommunikáció ágenseként. Az *egységesen mutatkozás* annak a problémafelismerésnek és/vagy -megoldásnak, a szignifikatívnak vagy éppen a kommunikációnak a szempontjából értelmezhető, amelyben az integráltként mutatkozó ágens éppen mutatkozik.

A kollektív ágens *kollektív aktorral* ($\hat{a}_{ij}$) és *kollektív sajátvilággal* ($\hat{w}_{ij}$) rekonstruálható. A kollektív ágens létrejöttének feltétele a konstituens ágensek *kölcsönös* szándéka (elkötelezettsége) is erre. Arra vonatkozó szándékukból, hogy a részt vevő ágensek eltérő felkészültségüket egyesítve integráltként például olyan problémafelismerésre és/vagy -megoldásra is felkészültek legyenek, amelyre a konstituensek külön-külön nem.

A kollektív ágensek a terminus szoros értelmében – hiszen hatnak – okai képesek lenni eseményeknek, változásokat idézhetnek elő környezetükben, illetőleg amikre hatni képesek: a dolgokra és az eseményekre. Vagyis pontosan úgy funkcionálnak, mint például az individuális ágensek. Alkalmanként viszont „nevükben”, képviselőjükben individuális ágensek járnak el legitim módon, vagyis más ágensek által elfogadott módon. S természetesen lehetséges az is, hogy az individuális ágens képviselője illegitim.

Két ágens *integrálnak* tekinthető e diskusszióban valamely felkészültség vonatkozásában, ha az adott felkészültség mindkettő számára (kölcsönösen) elérhető. Két (individuális vagy kollektív) ágens kollektív ágensként működik, ha integráltak, és *belebonyolódtak* valamely probléma felismerésébe és/vagy megoldásába.

Az integráció éppen azon kölcsönösen elérhető felkészültségek mentén

jön létre, amelyekben a kollektív ágens individuális ágens konstituensei részesednek. Ez a részesedés (participáció) teszi a kollektív ágenst. Ezért a kollektív sajátvilág voltaképpen a kollektív ágens belső nyilvánosságaként tekinthető: a konstituens ágensek számára adott nyilvánosság. Ezen nyilvánosság egy adott állapota pedig mint az adott kollektív ágens egy lehetséges belső állapota tekinthető. Ez a (belső) nyilvánosság ugyanúgy felkészültségeket tartalmaz, mint például egy individuális ágens sajátvilága. A sajátvilág tartalmának jellege sem különbözik. Például mások mellett vélekedésekből, véleményekből áll, amelyekből ugyanazon témára vonatkozóan akár több is lehet: vagyis ugyanazon témában lehet több különböző véleményáramlat – sőt ezen különböző véleményáramlatoknak lehet különböző és változóan különböző a súlyuk egy adott kollektív sajátvilágban, lehetnek köztük látensek (rejtőzködők) is, amelyek jelen vannak ugyan, de legfeljebb csak célzások formájában vesznek részt a nyilvánosság folyamataiban.

Lehetséges, hogy egy adott témára vonatkozó felkészültség a *kollektív ágens* valamely részének (csoportjának) minden tagja számára egyaránt elérhető, míg egy másik témára (tárgyra) vonatkozó tudás (felkészültség) csak egy másik rész (csoport) számára elérhető; miközben a két csoport lehet részben vagy egészben egymást átfedő, és az is lehetséges, hogy egyik csoportnak sincs olyan tagja, amely mind a két csoportnak tagja volna.

A nyilvánosságnak van szerkezete: a participáció lehetőségének (az elérhetőségnek) a szerkezete egy (individuális vagy kollektív) ágens szempontjából; mind az ágens lehetőségei, mind szükségletei (igényei), mind pedig felkészültségei szempontjából lehet beszélni a részvétel horizontjáról, amely lehet tágasabb, illetőleg szűkebb: elvileg lehetne korlátolatlan, de ténylegesen a nyilvánosságban való részvétel mindig korlátozott (vagyis az elérhetőség határán jóval belül van). A részt vevő individuális ágens szereplési hajlandósága vagy éppen hallgatása a kollektív ágenst strukturáló tényező. A lehetőség, a szükséglet és a felkészültség egyaránt az elérhetőséget mint a részt vevő individuális ágens számára a nyilvánosságnak bizonyos tartományát jelöli ki.

Amikor a nyilvánosság szerkezetéről van szó, akkor éppen arról van szó, hogy bizonyos felkészültségek hogyan vannak jelen, hogyan érhetőek el a kollektív ágens konstituenseinek (például a *tagolatlan ágenseknek*), csoportjainak vagy éppen magának a *kollektív ágensnek* a számára. Vagy másként: a nyilvánosság szerkezete a participáció lehetőségének (az elérhetőségnek) a szerkezete egy adott ágens szempontjából. Mind az ágens lehetőségei, mind szükségletei (igényei), mind pedig felkészültségei szempontjából lehet beszélni a részvétel horizontjáról, amely lehet tágasabb, illetőleg szűkebb: elvileg lehetne korlátolatlan, de ténylegesen a nyilvánosságban való részvétel mindig korlátozott (vagyis az elérhetőség határán jóval belül van). A konstituens ágensek szerepmegvalósítási hajlandósága vagy éppen hallgatása is a kollektív ágenst strukturáló tényező.

A kollektív ágens sajátvilága voltaképpen belső nyilvánosságként tekinthető: a részt vevő individuális ágensek számára adott nyilvánosság. Ezen nyilvánosság egy adott állapota pedig mint az adott kollektív ágens egy lehetsé-

ges belső állapota tekinthető. Ez a nyilvánosság (belső állapot) különböző felkészültségeket tartalmaz, amelyek között lehetnek olyanok is (például véleményáramlatok), amelyeknek különböző és változóan különböző a súlyuk az adott (belső) nyilvánosságban; ezért lehetnek köztük látensek is, amelyek jelen vannak a nyilvánosságban, de legfeljebb csak célzások formájában vesznek részt a nyilvánosság folyamataiban. Ebben a nyilvánosságban – mint a problémamegoldás sajátos (kommunikáció) színterén – zajlanak az adott közösség (kommunikáció) problémamegoldó tevékenységei.

A közösség számára elérhető (hozzáférhető) többlet-felkészültség sem kizárólag tudáskarakterű a terminus szűk értelmében, de közvélekedésekről, közhiedelmekről és közösségi feltételezésekről egyaránt szó van; vagyis mindarról, amit nevezhetnénk egységesen az adott közösség *kollektív propozicionális attitűdjeinek* és ezen attitűdök *kollektív (közös, vagyis az adott közösség minden tagja számára egyaránt elérhető, illetőleg hozzáférhető) tartalmának*.

Van különbség az olyan kollektív ágens, amely stabilan és tartósan fennáll, illetőleg működik (hat), és az olyan között, amelynek fennállása igen rövid ideig tart (például két egymást hamarosan követő közvélemény-kutatás nem találja azonos súlyúnak, kiterjedtségűnek ugyanazon véleményáramlatot), vagyis nagy a dinamikája és kicsi a stabilitása. Ezen különböző *stabilitású* és *dinamikájú* kollektív ágensek egyébként egyaránt lehetnek formálisan szervezettek (mint például egy gazdasági szervezet, egy egyesület vagy politikai párt a rájuk jellemző és sajátos kölcsönös tudásokkal, több-kevesebb szigorúsággal megtartott képviselési jogosultságokkal a nyilvánosságban), és „csupán” informálisan szervezettek (mint például egy baráti társaság és az általa kultivált sajátos kölcsönös tudások, a Beatles-rajongók közössége vagy éppen egy lakóhelyi szomszédosság).

Természetesen a kollektív ágensek esetében is értelmes egy adott színterre vonatkozó *státuszról* beszélni; egy sajátos mozgásterről; sőt szükségletéről is a nyilvánosságban való részvételre: minthogy a kollektív ágensnek is van mozgástérszükséglete a problémafelismerés és/vagy -megoldás színterén; igényről az értékelésre és a cselekvésre, s így a helyzet alakítására; információs szükségletéről; felkészültségről a nyilvánosságban való részvételre; törekvésről a nyilvánosságban való részvételre: azaz szereplési hajlandóságról vagy éppen törekvésről a hallgatásra; a felkészültségről a nyilvánosságban való részvételre és a nyilvánosságban való részvételre vonatkozó teljesítményről beszélni vagy éppen ezeket a sajátosságokat empirikus módszerekkel vizsgálni. Alighanem empirikusan vizsgálható lehetőségei vannak a nyilvánosságban való részvételre vagy részt nem vételre, vagyis van státusza (mozgástere), illetőleg vizsgálható tényleges részvétele a nyilvánosságban, vagyis maga a teljesítmény: a szereplés vagy a hallgatás maga.

Különböző kollektívként mutatkozó ágenseket lehet azonosítani: így többek között a (nukleáris) *családot*, a *szomszédosságot*, a *szervezetet*, az *egyesületet*, a *helységet*, a *nemzetet* és másokat. Ezeknek mindegyikére jellemző, hogy integrációjuk többlet-felkészültségük valamely sajátos vonásán alapul.

(4.4.1.1.4) Az 5. réteg: az ágens identitásának mutatkozásáról

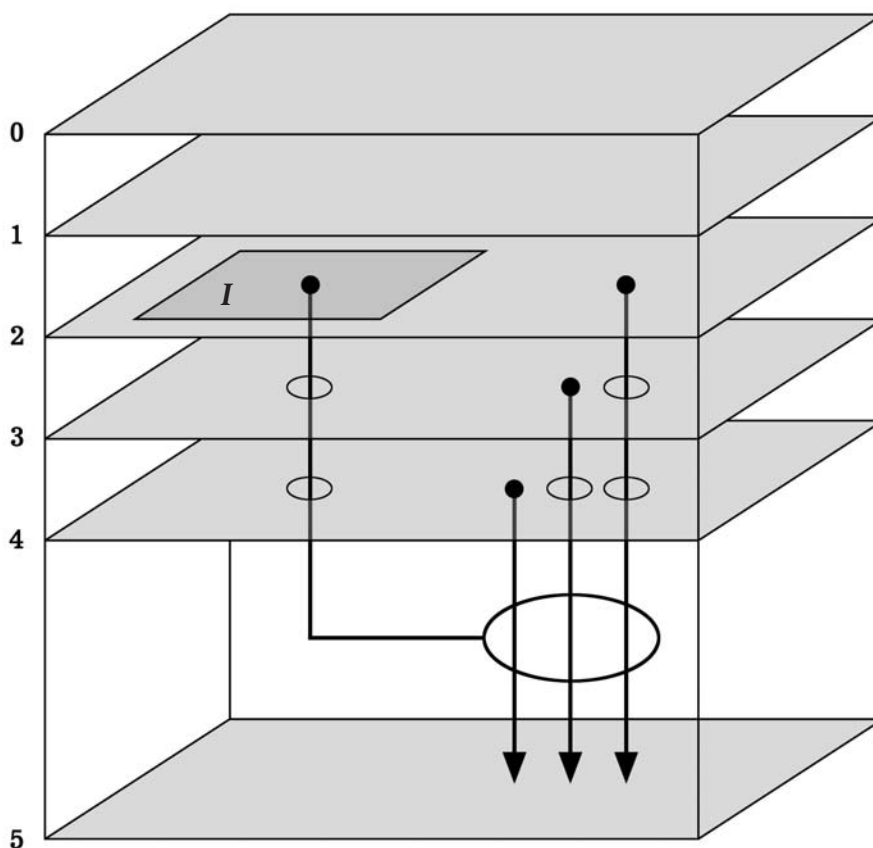
am-kRM

Az ágens kategoriális identitása voltaképpen sajátos integráció eredménye: az ágens kategoriális felkészültségeinek integrációja. A 2. rétegben a kapacitás az integrációra az 5.-ben feje ki integráló hatását.

am-fRM

Az ágensként mutatkozásban mutatkozó *identitás* faktuális komponenseinek, vagy másként: az integráltságnak a deskriptív tartalma (*nekem ez, én ilyen vagyok, Te meg más*), ez az 5. réteg. Megjelenik benne mind az 1. réteg, mind a 2. réteg, sőt a 3-4. (4.20 ábra) is. Az ágens tényleges mozgásteret is része identitásának; az interiorizált intézmények a mutatkozás lehetséges módjaira való felkészültséget jelentik: ez az ágens maximális mozgásteret.

4.20. ábra

(4.4.1.1.5) A -0. réteg: az ágensként mutatkozás színteréről

am-kRMs

Ebben a fejezetben a *színtér* részletes diszkussziója felesleges, hiszen erről szól e kötet 3. fejezete. Voltaképpen az ágens ágenciájának színteréről kizárólag az ágens mozgásterével összefüggésben érdemes diszkutálni e helyen. A (4.4.1.1.2.6)-ban a *mozgástér* fogalmát már bevezettük. A két kategória tartalma annyiban mindenképpen azonos, hogy mindkettő azt a helyet kategorizálja, ahol az ágens megmutatkozik. A *színtér* inkább azzal függ össze, hogy az ágens mutatkozásának milyen helyet konstituált, míg a *mozgástér* azzal, hogy mely helyeket használhatja mutatkozásában *legitim* módon.

(4.4.2) AZ ÁGENSKÉNT MUTATKOZÁS DIAKRÓN PERSPEKTÍVÁJÚ REKONSTRUKCIÓJÁRÓL: AZ *am-RMd*-RŐL

Az ágens diakrón perspektívájú rekonstrukciója vagy azt mutatja meg, ahogy valamely hatás:

- megjelenik az ágensnek tulajdonítható módon (például az ágens *cselekvése* okán), azaz valamely C_i színtéren t_j -ben jelen van, miközben t_i -ben nincs jelen, ahol $t_i < t_j$; vagy megjelenik magában az ágensben más ágensnek tulajdonítható módon (vagyis az ágens *elszenved* a hatást); ezek rövid távú hatások: az *am-aRMe* keretében írhatók le;
- megjelenik magában az ágensben magának az ágensnek tulajdonítható módon (*tanulás, szocializáció*), például a 2. rétegben az ágens létrejöttékor jelen van valamennyi (kategoriális) felkészültség, amely ténylegesen gyarapodhat; ezt a gyarapodást *többletként* lehet nyilvántartani az *eredendő* felkészültséggel szemben; lehet az is, hogy az ágens létrejöttékor kevesebb felkészültsége van ténylegesen, mint lehetne kategoriálisan, ha például valaki fogyatékkal születik; ezek a hosszú távú hatások az ágens dinamikáját érintik és az *am-fRMf* keretében írhatók le.
- Az ágens adaptív perspektívájú rekonstrukciója azt mutatja meg, ahogy: az ágensben kategoriálisan valami olyan változás (alkalmazkodás) jelenik meg (t'' -ben jelen van, miközben t' -ben nincs jelen, ahol $t' < t''$), amely változás az ágens t'' szerinti kategoriális rekonstrukciójában más kategoriákat is igényel, mint a t' szerintiben.

A *dinamikus* perspektívában rekonstruálható változások az ágens ténylegességeit érintik, és nem magát az ágenst kategoriálisan.

Az ágensnek közötti integráló kapcsolatok kölcsönösen elérhető felkészültségeket jelentenek (illetőleg a felkészültségeknek mint véleményáramlatoknak esetenként olyan *egyezkedő* vagy másféle dinamikáját, illetőleg ennek eredményét jelentik) a probléma felismerése és/vagy megoldása szempontjára.

ból (és nem az elérhetőség technológiájára vonatkoznak, azaz például nem *hálózatosságot* jelentenek). Amennyiben ezeket a kapcsolatokat olyan gráfokként képzeljük el, amelyek csomópontjában egy-egy (akár individuális, akár kollektív) ágens van, akkor az élek az ágensek között fennálló integráló kapcsolatokat írják le; magukat az éleket pedig deskriptív tartalmuk alapján (miféle a két csomópontot összekapcsoló, kölcsönösen elérhető felkészültség) akár tipizálni is lehet, hiszen könnyen előfordulhat olyan eset, amikor egy bizonyos ágens nem csak egyetlen másik ágenssel van kapcsolatban, de sok másikkal is, és ezek a kapcsolatok különfélék, s így a létrejövő integrációk sem egyfélék.

Belátható, hogy ezek a gráfok tanulmányozhatók: például megállapítható egyes csomópontokról, hogy kapcsolataik egymás között záródnak, és *kifelé* nincsenek vagy alig vannak azonos tartalmú kapcsolataik, noha más deskriptív tartalmú integrációban, természetesen, részt vesznek (vagyis valamely ágensről megállapítható például, hogy egy adott szervezetből kifelé mutató üzleti kapcsolatai nincsenek, viszont vannak ettől független családi kapcsolatai). Lehet úgy tekinteni erre a részgráfra, hogy kollektív ágensként viselkedik, és maga a részgráf nem ugyanúgy része az egésznek, mint ahogy az egymással horizontális kapcsolatban álló (individuális és/vagy kollektív) ágensek (csomópontok). A kollektív ágens képviselő csomópontban (a *befogadó* ágensben) található részgráf (és a benne működő csomópontok mint *részt vevő* ágensek reprezentációi) vertikális tagoltságot ad(nak) a leírt viszonyoknak, amely egészen másféle, mint a horizontális. Ebből következően talán a struktúrát nem is szerencsés *hálózatnak* nevezni, inkább *egymást többszörösen átható világoknak* (ahol is a világ az ágens *sajátvilágára* utal).

Minden kétséget kizáróan egy efféleképpen értelmezett gráf eszközt jelenthet a társadalom kommunikációs szerkezetének további feltárásában, amely nem más, mint a társadalom szerkezete a társadalmi kommunikáció perspektívájából. A kérdés természetesen továbbra is az lesz, hogyan korrelál ez a kommunikáció perspektívájú szerkezetesség a társadalom más perspektívákból látszó szerkezetességével, például a hatalmi viszonyokkal, a demográfiai mutatókban mutatkozó szerkezetekkel, általában a szokásosan nem kommunikációnak tekintett struktúrákkal. Ennek vizsgálata azonban már egy másik diskusszió tárgya lehet csak.

A többlet-felkészültség az ágens szocializációja során válik számára elérhetővé. A szocializációnak a nem eredendő közösségekben különféle módjai (mint például az alkalmi dialógustól a hosszabb időszakokban permanens, stabil szerepviszonyokat mutató, vagyis nem alkalmi családi dialógusig), illetőleg (szervezett és nem szervezett) szinterei vannak, pontosabban lehetnek: a baráti társaságtól, az „(irodalmi) szalon”-tól a szomszédosságon vagy az iskolán keresztül a piacig (beleértve akár az áru- és az értéktőzsdét is).

A kollektív ágens integrációja végeredményben:

- erősödhet (ekkor konvergálnak a konstituens ágensek attitűdjei és attitűdtárgyai); és

- gyengülhet (ekkor pedig divergálnak az attitűdök, illetőleg az attitűdtárgyak).

A kollektív ágens (és így stabilitása is) *adaptív* – mind *extern*, mind pedig *intern* perspektívából vizsgálható. A többlet-felkészültség voltaképpen az ágens szocializációja során válik számára elérhetővé. Természetesen a közösség számára elérhető (hozzáférhető) többlet-felkészültség sem állandó: változik, dinamikája van. Egyrészt lehetnek benne ugyanazon témára vonatkozóan különböző véleményáramlatok, amelyek súlya időről-időre változhat. Nyilvánvaló azonban, hogy van különbség az olyan kollektív ágens, amely stabilan és tartósan fennáll, illetőleg működik (hat), és az olyan között, amelynek fennállása igen rövid ideig tart (például két egymást hamarosan követő közvélemény-kutatás nem találja azonos súlyúnak, kiterjedtségűnek ugyanazon véleményáramlatot), vagyis nagy a dinamikája és kicsi a stabilitása.

A kollektív ágens dinamikája adódhat abból is, hogy *nyilvánosságának* témai bővülnek vagy éppen szűkülnek (lehetnek például olyan felkészültségek egy adott időpontban, amelyek ezt megelőzően benne voltak az elérhető [hozzáférhető] többlet-felkészültségben, de az adott időpontban már nincsenek). *Tematizációnak* lehet nevezni azt a folyamatot, amelyben egy téma kommunikálttá válik, miközben korábban nem volt az; illetőleg amelynek során megváltozik az a mód, ahogyan korábban kommunikálva volt az, ami kommunikálva volt; illetőleg amelyben kommunikálhatóvá válik az, ami korábban kommunikálhatatlannak látszott. Vagyis a tematizáció mindannak (az eseménynek, folyamatnak, aktusnak, akciónak) az összessége, ami részt vesz valami (téma) megjelenésében, megjelenítésében a kommunikáció valamely színterén (valamely nyilvánosságában).

A tényleges felkészültség szerkezete és tartalma az individuális ágens esetében az ágens *szocializációs történetéből* érthető meg (legyen az akár gazdag, akár jóformán semmi), a kollektív ágens esetében viszont ugyanez a kollektív ágens *sajátvilágának történetéből* érthető meg, amely valahogy része az adott (kommunikáció)közösséget, vagyis kollektív ágens magába foglaló *társadalom történetének*.

Az egyes ágenstípusokat ugyanis kategoriálisan jellemzi az, hogy sajátvilágukban miféle felkészültségek lehetnek *eredendően* (s ennek következtében miféle problémák megoldására lehetnek felkészültek), illetőleg miféle lehetőségeik vannak felkészültségük (és így problémamegoldó kapacitásuk) *gyarapítására*.

Az ágens ugyanis a probléma felismeréséhez és/vagy megoldásához szükséges felkészültséget vagy *eredendően birtokolja* (az eredendően adottra egyes esetekben mint *genetikusra* szokás hivatkozni; máskor lehet *előre huzalozottat* mondani), vagy *többletként elsajátítja*, azaz például szocializáció útján jut hozzá. A szocializáció (és benne a különböző tanulási módok, így például a szimbolikus tanulás) a tanulás sajátosan komplex (szociális) formája, vagyis felkészültségek átörökítése (elérhetővé, illetőleg hozzáférhetővé tétele). Ez éppen azt jelenti, hogy más ágensek felkészültségét a maga számára

ra is elérhetővé teszi: kommunikációnak azt a nyilvánosságot nevezhetjük, amelyben a korábban csak valamely ágens számára elérhető felkészültség más ágens(ek) számára is elérhető (vagy éppen elérhetővé válik): a kommunikáció elérhetővé tesz olyan felkészültségeket, amelyek ezt megelőzően nem voltak az ágens felkészültségei.

Előfordulhat olyan eset is, amikor az ágens individuális iparkodása következtében *adaptív* értelmű többletre tesz szert *tanítóprogramja(i)*nak segítségével (ha számára ez egyáltalán – kategoriálisan – elérhető).

Ha az ágens legalább részben kommunikáció által jut hozzá felkészültségéhez, akkor az ágens kommunikációra való felkészültségét (így a *szerepre*, a *kommunikációs rendszerre* és a *világismeretre* vonatkozó felkészültségeket) és ennek változása(i)t (például fejlődését) is sajátvilága részének kell tekinteni.

Az *adaptív* perspektívában rekonstruálható változások az ágenst nem ténylegességeiben érintik, hanem kategoriálisan. Lehet ezt evolúciós lépésnek tekinteni.

Az ágens problémafelismerő és/vagy -megoldó felkészültségét nemcsak *elsajátítással* növelheti, de azáltal is, hogy problémafelismerésre és/vagy -megoldásra (kooperációra) vállalkozik olyan más ágensekkel együtt, akiknek megvan az a felkészültségük, amely neki magának nincs; vagy olyan kooperációra, amely eleve több résztvevő együttes erőfeszítését (iparkodását) igényli: az ágensek koordinációjának közege a kommunikáció.

Mind a dinamikus, mind pedig az adaptív perspektívájú rekonstrukcióban fontos kérdés a *stabilitás*.

FÜGGELÉK

(5.1) A kommunikációkutatás történetéből¹

Horányi Özséb

[...] manapság a kommunikációról kétféle megközelítésben vagyunk képesek gondolkodni: vagy valamilyen kommunikációfogalom (modell) *árnyékában* mint e fogalom értelmezési tartományába eső dologról, vagy a jelenség szintjén, amelyben hasonlóságok mutatkoznak kommunikatív jelenségekkel. Az előző esetben beszélhetünk *kommunikációról*, az utóbbiban pedig *kommunikatív jelenségről*. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a kommunikációkat egyúttal ne tekintsük kommunikatív jelenségeknek, míg fordítva ez nem feltétlenül van így: nem minden kommunikatív jelenség kommunikáció is egyúttal. Kétségtelen, hogy vannak esetek, amelyek kommunikációnak számítanak. De az is kétségtelen, hogy a világban tapasztalható dolgokat, eseteket nem lehet két részre osztani: nem lehet elválasztani azokat, amelyek kommunikációnak számítanak, és azokat, amelyek nem számítanak kommunikációnak. Azért nem lehet, mert a legtöbb eset olyan, hogy nem zárható ki vele kapcsolatban a kommunikatív értelmezés. Az elpirulás önmagában olyan fiziológiai változás, amelynek élettani okai vannak: ezek a fiziológiai változások önmagukban nem képviselnek semmiféle kommunikatív értelmet. Ha azonban olyan összefüggésbe, kontextusba kerülnek bele, amelyben értelmet képesek adni más eseteknek, illetőleg értelmet képesek kapni más esetektől, akkor ez az így *származtatott* értelem könnyen sejtethet kommunikatív karaktert.

A két esettípus különbségét abban láthatjuk, hogy az elsőben olyan kialakult, sztenderddé lett helyzeteket figyelhetünk meg, amelyek függetlenedtek *itt-és-most* előfordulásuk individualitásától, vagyis kontextusuktól. Ugyanez nem mondható el a második eset kapcsán. Az elpirulásnak mindössze az a környezet kölcsönöz(het) kommunikatív karaktert, amelyben meggesik: individualitása nem mellőzhető körülmény.

---

¹ Részlet a *Társadalmi kommunikáció* című kötet *Bevezetéséből*. (Béres-Horányi, 1999, 9-16.)

Vagyis az, hogy manapság mit tekintünk a „kommunikáció”-val megnevezhetőnek, részben annak a fogalmi mezőnek a tartalmától és szerkezetétől függ, amely érintkezik kommunikációfogalmunkkal, -fogalmainkkal, részben pedig attól, hogy mit mivel látunk hasonlónak. Ebből nemcsak az adódik, hogy a kommunikáció fogalmát illetően csak és szigorúan többes számot kell, pontosabban: lehet használni, és csak a kommunikáció fogalmairól lehet beszélni; de az is, hogy ezek a fogalmak akár olyan nyalábot is alkot(hat)nak, amelyek esetén aligha lehet főfogalomról, alárendelt fogalomról meg effélékről beszélni, vagyis nem látszik az, hogy ezek a fogalmak bármiféle hierarchiába volnának kötelesek rendeződni, hanem inkább az látszik, hogy két fogalom (például a tranzaktív és az interaktív) hasonlósága más, mint másik két fogalomé (például a kultivációsé és az interaktívé): hasonlóságuk másban mutatkozik meg.

(0.1.1.2) Másféle kiindulópontot jelent a kommunikáció vizsgálatában azt kutatni, hogy mire való, mi (vagy éppen mi lehet) a funkciója. Az egyes felfogásmódok a számba vehető funkciók szempontjából akár jelentősen is különbözhetnek egymástól.

Jakobson (1960) hattényezőes funkcionális modelljében külön funkcióként jelenik meg az *informálás*, a *meggyőzés*, az *érzelmek kifejezése* és így tovább. Voltaképpen az ismert funkcionális modellekben a fent említett három funkció mindig szerepel,² s a valódi különbség közöttük az, hogy van-e ezek mellett más funkció is megnevezve, s ha van: mennyi. Ezek között van olyan, amely a Jakobson-modellhez képest sokkal többel dolgozik. (Robinson, 1972)

A legtöbb vizsgálódásban azonban csak egyik vagy másik funkcióról van szó, sőt nagyon sok esetben egyetlen funkció keretében teljes egészében be lehet mutatni a kommunikáció egy-egy jellegzetes terepét.³ Ilyen jellegzetes terep például a *tanácsadás*, a *terápia*,⁴ a *marketing*,⁵ az *iroda*⁶ vagy olyan speciálisnak tekinthető terepek, mint a *feminista diskurzus*,⁷ az *egyházi kommunikáció*⁸ vagy az *öngyilkosság*.⁹ Az oktatás és a nevelés legkülönfélébb társadalmi intézményeinek működése is sajátos funkciójú kommunikációnak számíthat. Az a kutatási tradíció pedig, amely ennek a társadalmilag akkumulált tudásnak valamely tagjába vagy csoportjába való *belehelyeződést* vizsgálja, a *szocializáció* kutatása. (Somlai, 1997)

Ismeretesek ugyanakkor olyan vizsgálódások is, amelyek nem a funkciók

² Bühler (1934) esetében például csak ez a három.

³ A meggyőzés, a befolyásolás, általában az, amit konatív funkciónak szokás nevezni, különösen alkalmasnak tűnik az ilyesféle kiemelésre, lásd például Pratkanis-Aronson, 1992 vagy Price, 1998.

⁴ Lásd például Buda, 1993; 1994; 1995.

⁵ A tájékoztatóhoz lásd például Kiss, 1996; Németh, 1997; Sándor, 1990; Smith, 1993.

⁶ Lásd például Dobay, 1996.

⁷ Lásd például Hadas, 1994.

⁸ *Egyházi megnyilatkozások a médiáról*, 1997.

⁹ Lásd például Kézdi, 1995.

leírásának fejlesztése (differenciáltabbá tétele) által igyekeznek előrehaladni, hanem inkább egy olyasféle kérdésre keresve a választ, hogy *mi végre mindez*. Ezek a kutatások voltaképpen a kommunikációnak a kommunikátor életében betöltött szerepét vizsgálják (lásd például Csányi, 1999).

(0.1.2) Ez azonban még nem minden. Hiba volna ugyanis nem észrevenni, hogy mindazok a jelenségek, amelyeket *kommunikatív*ként tekintünk, az előző felfogásmódok (kutatási irányok, sőt kutatási hagyományok) mentén másféleképpen is szemlélhetők. Sőt szemlélik is: könnyen található olyan kutatói attitűd, amelyik meg egyenesen azt tartja: másféleképpen szemlélendő.

(a) Például mindaz, ami *jel*nek tekinthető, talán *kommunikatív* is. Közben az a kutatási irány, sőt évezredek kutatási hagyomány, amely a jeleket vizsgálja, a *szemiotika*, nincs igazán figyelemmel a kommunikációkutatás eredményeire.¹⁰

Másként tekint ugyanarra a szemiotika, és máshogy a kommunikációkutatás (noha vannak olyan kísérletek, amelyek egyetlen közös keretben kívánnak gondolkodni¹¹). A szemiotika sokkal inkább az egységként (esetleg dologként) tekinthető jelre figyel, amelynek sokféle viszonya lehet a világgal: egyrészt lehet például index, ikon vagy szimbólum; másrészt lehet egyedi (csak önmagában tekintendő), sőt egyszeri (vagy másként: alkalmi), de lehet akár (jel)rendszerbe illeszkedő is. A kommunikációkutatás – a szemiotika értelmében – nem foglalkozik szerkezeti vizsgálódásokkal, viszont igen lényegesnek tekinti például az ágenst, vagy sokat foglalkozik a funkciók kérdésével. Két kutatási irányról van szó, amelyek lényegileg a világnak ugyanarra a szeletére tekintenek, de nem ugyanazt tekintik e szelet lényegének. Egymásra pedig alig vetnek tekintetet: talán még riválisnak sem tekintik egymást.

(b) Sajátos szint jelent a kutatásban és a könyvkiadásban is az a folyamatosan tetten érhető törekvés, hogy legalább a gyakoribb jelek legyenek hozzáférhetőek valamiféle *szimbólumtár*ban. Ezek a 'szótárak' a tudományosság egy jellegzetes felfogását képviselik.¹²

(c) Javarészt a manapság *kognitív*ként címkézendő kutatási terület vizsgálati tárgyai is szemlélhetők jelként, illetőleg kommunikatívként. Wittgen-

¹⁰ A szemiotikáról rövid áttekintést adni szinte lehetetlen: ha egyetlen szerzői perspektívát kellene említeni, akkor – a néhány klasszikus: Barthes (1964), Morris (1971), Peirce (1931) és Saussure (1915) mellett manapság – Umberto Eco-t érdemes említeni (1962; 1976; 1979; 1984; 1993); ha enciklopédikus megközelítést kellene adni, akkor két-három magyar szerző (Andor, 1980; Hoppál, 1992; Voigt, 1977) mellett a magyar származású Thomas A. Sebeok neve említendő. Még le sem zárult életműve extenzitásában túlszárnyalhatatlan. Külön is érdemes megemlíteni a szerkesztésében megjelenő *Semiotica* című folyóiratot vagy az általa szerkesztett szemiotikai enciklopédiát: az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*-ot (1986).

¹¹ E kötetben [*Társadalmi kommunikáció*] Petőfi S. János képviseli ezt a koncepciót.

¹² Álljon itt néhány példa: Borges, 1979; Burckhardt, 1980; Chevalier-Gheerbrant, 1969; Cooper, 1978; Doppelfeld, 1992; Fontana, 1993; Hoppál-Jankovics-Nagy-Szemadám, 1990; Pál-Újvári, 1997; Vanyó, 1988.

steintől származik az a megállapítás, hogy a gondolkozás voltaképpen felhasználat. (Wittgenstein, 1958, 16)¹³

(d) Manapság a *reprezentáció* a kognitív kutatási irány egyik kulcsterminusa. Mindazonáltal a *reprezentációval* kapcsolatban megfigyelhető kutatási érdeklődés voltaképpen kortalan. A reprezentációkat jelként tekinteni szinte evidencia, hiszen például Peirce (1931) a jelnek azon konstituensét, amelyet gyakran jelölőnek neveznek, a *representament* terminussal jelölte. Panofsky (1984) egész képi jelentésemélete, benne a *rejtett szimbolizmusokkal*, a reprezentációra épül. A reprezentációk kutatása manapság diszciplinárisan is kiterjedt terület: a sor (talán) a logikától (például Moore, 1995) a *szociális reprezentáció* terminussal jelölt sajátos szociálpszichológiai kutatási irányig tart: a szociális reprezentációkat kutatóik mint sajátos kommunikációkat tekintik.¹⁴

(e) Igen sok ponton érintkezik a kognitív kutatási iránnyal a *szándékkal* (*intencióval*) való magyarázat.¹⁵

(f) Sok tekintetben az *információ* kutatását, illetőleg az *információelméletet* (akár szigorúan matematikai diszciplinaként tekintünk rá, akár tágabban értjük, mint társadalomtudományt vagy éppen esztétikumot kutató diszciplinát) és a *szabályozások* vizsgálatát, illetőleg a *kibernetikát* (mint szabályozásokkal foglalkozó diszciplinát) manapság már lehet akár a kognitív tudományok előzményének is tekinteni.¹⁶

(g) Annak a jelenségvilágnak, amelyről ebben a könyvben [*Társadalmi kommunikáció*] mindvégig szó van, éppen a túlsó határán járunk, ha a reprezentációkra alapított megközelítések után a reprezentációk (vagy általában a jelek) által hordozott *hic et nunc* jelentést említjük. Minden, ami kommunikatív, illetőleg bármiféle jel megértése csak az előzetesen meglévő tudásra alapozhat. A *tudásszociológia* pedig éppen ennek a tudásnak az eloszlásáról vagy a hozzáféréséről gondolkodik a társadalom terében.¹⁷

(h) Manapság nagyon gyakran látszik úgy, hogy a kommunikatívnak tekintett jelenség egyúttal *közvetített*, *mediatizált* is. Ebbe a szférába látszólag igen különböző jelenségek tartoznak az újként nyilvántartott médiumoktól kezdve a multimédián és az elektronikus médián keresztül a számítógépes hálózatokkal megvalósított nyílt rendszerekig vagy, ahogy esetenként mondani szokás, a számítógéppel mediált kommunikációig. Kétségtelen, hogy a médium ezekben az esetekben többet jelent a fizikai, kémiai vagy biológiai

¹³ A ma kognitív tudományoknak nevezett diszciplinák szemléletmódját bemutatni és a kommunikációkutatás szokásos mentalitásával összevetni azonban nem lehet ennek a rövid előszónak a feladata, a terület áttekintését jól szolgálhatja: Guttenplan, 1994; Pléh 1998.

¹⁴ Ebben a kötetben a [*Társadalmi kommunikáció*] Pléh Csaba és László János fejezeteiben lehet ezekről az irányokról tájékozódni, valamint Boros, 1998; László, 1999; Pléh, 1998; Rabinow-Sullivan, 1986; Rorty, 1979; 1991; Walton, 1990.

¹⁵ Vö. az előző bekezdésben adott hivatkozások java része mellett például: Anscombe, 1957; Chisholm, 1967; Davies, 1995; Dennett, 1991; 1995; 1996; Grice, 1989; Lyons, 1977; Szécsi 1998.

¹⁶ E kutatási irányok és a kommunikációkutatás kapcsolatának megértéséhez kiindulópontok találhatóak például Bense, 1969; Csibi, 1986; Devlin, 1991; Moles, 1958; Shannon-Weaver, 1949 munkáiban.

¹⁷ Vö. Berger-Luckmann, 1966; Karácsony, 1995; Janus, 1986; *Replika*.

kommunikációs csatornánál. Talán jelenti ezt is, de a médium mindenekelőtt egy intézmény(rendszer), amely előzetesen rögzített módon működik, esetenként döntések születnek benne és így tovább.¹⁸

(i) E kötet [*Társadalmi kommunikáció*] vizsgálódásainak középpontjában álló jelenségek szemlélete a *művészet* kontextusában semmiképpen sem nevezhető szokatlannak. Jakobson a leghétköznapibb közlések esetében is jogosnak tekinti a közlemény poétikusságának vizsgálatát; a tömegkommunikáció közleményrendszereit előállító iparban szinte mindig van olyan munkatárs, aki a művészeti vezető vagy valami ehhez hasonló. Dantót (1981) érdemes itt tájékoztató pontként megemlíteni.

(j) Egyáltalán nem szokatlan *transzcendens* kontextusok eseményeit kommunikatívként értékelni.¹⁹

(k) A *narrativisztika* szövegekkel foglalkozik. Voltaképpen a narráció sajátos szövegosztályként is tekinthető – például – az argumentatív szövegek osztálya mellett, manapság azonban terjed egy olyan felfogás is, amely voltaképpen minden szövegstruktúrát narratívának tekint. Ekkor alighanem a *fiktionalitás* és a *nonfiktionalitás* terminusokhoz kapcsolható fogalmi különbséget veszi magára.²⁰

(l) Egészen más kutatási tradíciót képvisel a *hermeneutika*, illetőleg a *dekonstrukció*. A hermeneutika és a dekonstrukció is *szövegekkel* foglalkozik. Maga a foglatosság azonban igen távol esik a nyelvészeti értelemben vett szövegvizsgálattól, inkább filozofikusnak kellene nevezni a hermeneutikai vagy a dekonstrukciós diskurzust. A kutatási tárgy hasonlósága vagy éppen azonossága a fentiekkel voltaképpen nyilvánvaló.²¹

(m) Végül röviden meg kell említeni azt a filozofikus kontextust is, amelyben a kommunikáció – mint *társadalmi kommunikáció* – a világ *ontológiai* szerkezetének alakulásában aktív tényező. A „társadalmi kommunikáció” szakkifejezés magyarul először valószínűleg Janoušek kötetében (1968) fordul elő, míg a nemzetközi szakirodalomban a „social communication” alighanem Festingernél (1950) jelent meg először: inkább csak a kommunikáció természetes közegét nevezve meg ezzel, s még nem a társadalom sajátos kommunikációs szerkezetét. A *társadalmi kommunikáció* megnevezésnek ugyanis csak akkor van létjogosultsága, ha többet tud magában foglalni, mint azt, hogy a kommunikáció a *társas lény* legfontosabb eszköze társas attitűdjeinek, szükségleteinek megvalósításában, kielégítésében, mert hiszen ennyi magából a *kommunikációból* is következik. Ez a könyv [*Társadalmi kommunikáció*] azt igyekszik érzékeltetni, hogy a társadalmi kommunikáció vizsgálata képes felszínre hozni ezt a bizonyos többletet.

¹⁸ Néhány tájékoztatóra alkalmas hivatkozás: Cseh-Enyedi-Solténszky, 1998; Lengyel, 1995; Steinmetz, 1993; Tang-Scoggins, 1992.

¹⁹ A teológiai szakirodalom alkalmas olvasása igen hasznos lehet az intellektuális tágasság megszerzéséhez a kommunikációról való gondolkodásban: vö. pl. Rahner-Vorgrimler, 1976; 1985; Swinburne, 1992; Tillich 1978.

²⁰ A tájékoztatóhoz kiindulópontot kínál: Kovács-Gilbert, 1994; László, 1999; Mitchell, 1980; Thomka, 1998-2001.

Jelentős és több irányból ható előzményei vannak a társadalmi kommunikáció mai felfogásának: idetartozik egyik részről Mead (1970), aki szociálpszichológusként a *másik* fogalmát adta a kommunikációkutatásnak, s ezzel egyúttal a dialogicitás talajára is helyezte ezt;²² de idetartozó előzmény Popper 3. *világa* is (1972; 1993). Azokról a konstitúciókról – a durkheimi értelemben vett társadalmi tényekről (Durkheim 1978; Némedi 1996) – van szó (ropant hevenyészett fogalmazásban), amelyek a (társadalmi) kommunikációban jönnek létre, s általuk maga a világ változik: olyan egyébként (vagyis a társadalmi kommunikáció kontextusán kívül) nem létező dolgokról van szó, mint például egy *elitéltről* (vagyis egy olyan intézmény – ez esetben a jog – által artikulált szerepkészlet megvalósulásáról, amelyről ezen intézményen kívül nem is lehet értelmesen beszélni) vagy mint az *elitéltté válásról*, vagy mint egy *elitélésről*. Ezek a dolgok ugyanabban az értelemben léteznek, mint például a *Duna* vagy a *Duna áradása*: hatásaik által.²³

(n) Legvégül azt is meg kell említeni, hogy az a terület, amelyet kommunikatívnak tekinthetünk, egyre gyakrabban érintkezik olyan kontextusokkal, amelyek világosan *etikai* természetűek. A morális értékeket a diszkusszióba bekapcsoló műveknek csak kisebb és képünket a világról kevésbé próbára tevő része az, amely a kommunikatív események etikai megítélésével van kapcsolatban.²⁴ Ennél sokkal fontosabbnak tűnik az a másik rész, amely másként vonja be az etikát a diskurzusba: mélyebben, a konstitúció mélységében. Ma ennek a törekvésnek még talán az intellektuális határai sem világosak, de különösen nem világosak a várható mentalitásváltozások.²⁵

Mindezek a megközelítések és talán még mások is, amelyekről az említés szintjén sem esett szó,²⁶ azt a kérdést vetik fel, hogy miként lehet vagy cél-

²¹ A tájékozódást segítő hivatkozásokon túl a részletesebb bemutatásra itt sincs lehetőség (vö. például Bacsó, é. n.; 1990; Culler, 1992; Derrida, 1967; 1972; Gadamer, 1975; Harland, 1993; Jauss, 1997; *Literatura* 1991/4; Norris, 1982, 1987; Orbán, 1994; Silverman, 1994).

²² Lásd még például Buber, 1922; Jaspers, 1953; Kamlah-Lorenzen, 1973; Lévinas, 1997; Meten, 1994; illetőleg egy magyar előzményt: Karácsony, 1938; 1939.

²³ Tájékozódásként ebben a látszólag merőben új helyzetben ajánlható Anzenbacher, 1992; Berger-Luckmann, 1966; Felkai, 1993; Frank, 1998; Habermas, 1981; 1994a; 1994b; Luhmann, 1999; Outhwaite, 1994; Weiss, 1997.

²⁴ Lásd például *Média és etika* 1996; Rivers, 1988.

²⁵ Tájékozódásként ajánlható: Apel, 1976; 1992; Fink, 1988; Habermas, 1995; Lorenzen-Schwemmer, 1975; Rorty, 1989; 1998.

²⁶ Így például a jövő (információs) társadalmáról (néhány hivatkozás a tájékozódás megkönnyítésére: *Áldás és átok*. 1985; *Információs társadalom könyvek*. Budapest, ORTT-Magyar UNESCO Bizottság, HÉA Stratégiakutató Intézet, 1998. Az eddig megjelent kötetek cím szerint: *Az írországi információs társadalom*; *Zöld könyv az információs társadalomról Portugáliában*; *Kommunikációs Világjelentés 1997*; *Információs Világjelentés 1997-1998.*), a modernizáció vagy a globalizáció kommunikációs vonatkozásairól vagy a legújabb infrastrukturális forradalomról (az interaktivitás terjedésének következményeiről, a digitalizáció következményeiről, a hipertext elterjedése következtében beállt helyzetről, a különböző adatátviteli rendszerek összekapcsolódásáról), vagy a kommunikáció jogi szabályozásáról (vö. például Halmai, 1994; 1996; Majtényi, 1997; Fleck, 1996; internet vonatkozásában: Hance, 1997; az adatvédelem szempontjából: *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995-1996*; *Az adatvédelmi biztos beszámolója*

szerű vagy szükséges vagy éppen: természetes a kommunikáció jelenségszférájának a határait kijelölni. És: mivel, miféle területtel van kapcsolatban, ezen területek mely része tartozhat ide, vagy éppen az idetartozónak vélt terület mely része tartozhat máshova, vagy volna célszerű máshol nyilvántartani, vagy volna szükséges máshol nyilvántartani, vagy éppen: volna természetes máshol nyilvántartani. Világos, hogy itt azoknak a támpontoknak a különféle elrendezésére vonatkozó lehetőségekről van szó, amely támpontok – végeredményben – a „kommunikáció” kategoriális leírásának referenciái. Különbözőképpen elrendezve ezeket másféle kommunikációfogalomhoz jutunk, nem egyszerűen a terület belső tagoltságából (ennek figyelembevételéből vagy figyelmen kívül hagyásából következően), hanem a kapcsolódó területekhez való viszony meghatározásából következően.²⁷ Éppen ebből követke-

1998) vagy a kommunikáció gazdaságtanáról, vagy a kommunikáció menedzsmentjéről, vagy a kommunikáció politikájáról, stratégiájáról (vö. például Bognár-Fehér-Varga, 1998; Hame-link, 1994; Lange-Palmer, 1995; Terestyéni 1995).

²⁷ Talán nem érdektelen e tekintetben pillantást vetni enciklopédiákra vagy egy-egy diszciplína értelmező szótárára. Érdekes például, hogy a *pszichológia* – mondjuk így – a mikrostrukturákkal foglalkozva általában csak a személyközi kommunikáció eseteit tekinti kommunikációnak, s például a társadalmi makrostrukturák kommunikációs jelenségeit (így például a tömegkommunikáció jelenségeit) is legfeljebb csak a társadalmi mikrostrukturák perspektívájából tekinti odatartozónak (lásd például Benesch, 1987); vagy egyáltalán nem tekinti a kommunikációt témájának (így például Bartha-Szilágyi, 1966; Drever, 1952; Hofstätter, 1957). A makrostrukturákkal a *szociológia* foglalkozik, amely viszont nem vesz tudomást a társadalmi mikrostrukturákban folyó személyközi kommunikációról (lásd például Boudon-Besnard-Cherkaoui-Lécuyer, 1993), sőt esetenként a tömegkommunikációról sem (lásd például Abercrombie-Hill-Turner, 1984; Mitchell, 1968). Van olyan nem pszichológiai, általános társadalomtudományi szótár is, amelyben a kommunikáció címszó végeredményben csak mikrostrukturális perspektívából tekint a témára (így például Gould-Kolb, 1964). Ugyancsak érdekes, ha a *filozófia* perspektívájából tekintjük át a kérdést: van olyan szótár, amely önálló címszóként foglalkozik a kommunikációval (így például Runes, 1956: pontosabban kettővel is; Szigeti-Vári-Volczér, 1972; Szerdahelyi-Zoltai, 1979: ebben a kommunikáció mellett a tömegkommunikáció is címszó); van olyan is, amely egyáltalán nem tekinti témájának (így például Crayling, 1995; Lacey, 1976; Urmson-Rée, 1989). Van olyan, amelyben különböző filozófusokról szóló címszavak keretében van szó a témáról, s ha önállóan nem is címszó, de a nyelvvel összefüggésben fontos részfejezet foglalkozik vele (így az Edwards, 1967-ben); van olyan is, amelyben csak egyetlen filozófus nevével (Jaspersszel) kapcsolatban jelenik meg a kommunikáció témája (Kunzmann-Burkard-Wiedmann, 1991). Akárhogy is nézzük, ezek véletlenszerű eseményeknek, koncepcionálisan nem megalapozott megoldásoknak tűnnek. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az egyes témák kutatásának vannak olyan hagyományai, amelyeket nehéz áttörni, például az irodalmi alkotást kommunikációnak tekinteni ritka kivételektől eltekintve legfeljebb csak márdátávlatból lehet, de nem az interpretációs technikák fogásainak szintjén. A ritka kivételek közé tartozik például Kálmán, 1990. Az is kétségtelen, hogy rövid lelkesedő periódusok után vagy között az interdiszciplinaritás (esetleg multidiszciplinaritás) sem látszik járható útnak, hiszen a felületesség, a félreértések árnya lengi körül folyamatosan, noha elvben az interdiszciplinaritás jelenthetne olyan integratív perspektívát, amelyből rátekintve a dolgokra ezek komplexitása s így – elvben – leírásuk komplexitása nem lehet kétséges. Mindazonáltal manapság interdiszciplinaritásnak lenni kockázatos dolog. S aligha választja ezt a kockázatos utat a kutató, ha a társadalomtudományok terén még mindig nem indult meg a sztenderdizálódás. Ha még mindig a személyes elem dominál a kutatói teljesítményben, s nem azt ismeri el a tudo-

zik, hogy itt ugyanúgy nem vethető fel az *adekvátság* kérdése a leírással kapcsolatban, mint ahogyan a kommunikációs modellekkel kapcsolatban sem. Ezek a megfontolások nem adnak kulcsot az egyes felfogások közötti abszolút sorrend megállapítására, de arra igen, hogy két felfogásmódot összehasonlítsunk.

(0.1.3.1) Az előzőekben megemlített kutatási stratégiák végrehajtásának nehézsége – úgy látszik – nem annak felismerésében áll, hogy hány (parciális) modellre, koncepcióra van szükség a teljes kommunikációs jelenségszféra lefedéséhez (feltételezve természetesen azt, hogy ezek száma csak végesen sok), vagy a lehetséges kapcsolódási területekkel való közös lefedésre, vagy a kapcsolódó területekre a kommunikáció egy-egy jelenségének integrálásához, hanem ezeknek a modelleknek, koncepcióknak a – természetes igényként megjelenő – egyesítésében.

Ha a parciális modellek gyűjtögetését kutatási stratégiaként *enciklopédikusnak* nevezhetjük, akkor ez utóbbit bizvást mondhatjuk *monografikus* igényűnek.

Az enciklopédikus mentalitású vállalkozásra (amelyek közé nem soroljuk be a kifejezetten felsőoktatási célokra létrejött szöveggyűjteményeket) sergenyi példa említhető.²⁸ Vannak kifejezetten enciklopédikus vállalkozások is.²⁹

Ami a monografikus igényt illeti: ezek lehetnek olyanok, hogy valamiféle *taxonómia* megalkotásában látják a feladatot (az előzőekben említett funkcionális modellek mind ilyenek), míg mások az egyes funkciók közötti kapcsolatok (akár rejtett összefüggések) magyarázó erejű feltárását, az *explikációt* tekintik feladatnak.³⁰

Nagyon kevés – mondhatni igen ritka – az olyan megközelítés, amely a kétféle szempontot, a szerkezetit és a funkcionálist egyetlen modellen belül törekedne kezelni: a taxonómia szintjén ilyen Jakobson (1960). Egy-egy részterületen – természetesen – már más a helyzet, például a nyelvi kommunikáció esetében se szeri, se száma azoknak a megközelítéseknek, amelyek a nyelvi *megnyilatkozás* lehetséges funkcióinak és (grammatikai) szerkezetének kapcsolatát veszik célba.

Még akár csak néhány évvel ezelőtt is teljesen reménytelen vállalkozásnak tűnt volna olyan kötet összeállítása (egyetlen szerzőtől különösen, de még

---

mány, ha a kutatás éppen azt eredményezi, hogy világossá válik valamely kutatási tárgy hasonlósága valamely másikkal. Ez a sztenderdizálódásra törekvő kutatói viselkedés manapság sok területen megfigyelhető már, elsősorban a természettudományokban, de nem a társadalomtudományokban. Ezért nem is kell csodálkozni, ha lényegileg azonos kutatási tárgyat a diszciplináris szokások és a kutatói önbecsülés különbözőnek igyekeznek bemutatni.

²⁸ Így például Barnouw-Gerbner-Schramm-Worth-Gross, 1989; Beckenbach-Tompkins, 1971; Berger-Chaffee, 1987; Hoppál-Niedermüller, 1983; Horányi, 1975; Kapitány-Kapitány, 1995; Knapp-Miller, 1985; Pál, 1987-1995; Pléh-Síklaki-Terestyéni, 1997.

²⁹ Így például Barnouw, 1989.

³⁰ Ilyen például az Austin, 1973 által kezdeményezett beszédaktus-elmélet, lásd például Sadock, 1974; Searle, 1969; 1979; Searle-Kiefer-Bierwisch, 1980; Searle-Vanderveken, 1985; illetőleg magyar nyelven jó áttekintést ad e kutatási irányról: Pléh-Síklaki-Terestyéni, 1997.

több szerző tollából is), amely *monografikus igényű* és – mondjuk így – felsőoktatási anyagként *általános* célokra is alkalmas. Pontosabban fogalmazva: olyasfajta mű összeállítása látszott reménytelennek, amely monografikus, és a kommunikáció jelenségszférájára vonatkozó ismereteket standard változatban tartalmazta, mert olyan egyszerűs monográfiák természetesen születtek, amelyek a kommunikáció jelenségszféráját többé-kevésbé lefedték.³¹ Alighanem azért, mert maga a kommunikációs jelenségszféra olyasfajta komplexitásról árulkodik (bárhogyan is operacionalizáljuk ezt az itt köznyelviként használt szót), amit vagy nem tudtunk kezelni (mert tudományos eszközeink nem alkalmasak rá), vagy nem találtuk meg még azt a redukciós eljárást, amely reduktív jellege ellenére adekvát eredményre vezet.

Tény és való, hogy a helyzet most sem sokkal jobb, de az is kétségtelen, hogy ma már látszik néhány jó kiindulópont. Valószínűleg még ma sem lehet egyetlen szerző tollából általános célú, felsőoktatásban használható, monografikus igényű könyvet összeállítani a kommunikációról, de lehetségesnek látszik közelíteni ehhez. [...]

---

³¹ Talán nem tanulság nélkül való éppen e szempontból áttekinteni amúgy olyan klasszikusnak számító műveket, mint például Aranguren, 1967; Berlo, 1960; Cherry, 1961; Janoušek, 1968; Nordenstreng, 1975; Stevens, 1950; Szecskő, 1971.

(5.2) A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról¹

Horányi Özséb

(5.2.0) Az alábbi diszkusszióban a *szimbolikus* és a *kommunikatív* valamely probléma felismeréséhez és megoldásához egy (problémamegoldó) ágens számára szükséges releváns felkészültség lehetséges helyeként van koncipiálva.

A diszkusszió – továbbá – különbséget igyekszik tenni a *szimbolikus* és a *szimbólum*, illetőleg a *kommunikatív* és a *kommunikáció* között: szimbolikusként diszkutál ugyanis olyan jelenségeket is, amelyek nem szimbólumok, és kommunikatívként olyanokat, amelyek nem kommunikációk; miközben, természetesen, ami szimbólum, az szimbolikus is, illetőleg ami kommunikáció, az kommunikatív is.

(5.2.1.1) Valamely ágens számára *problémának* nevezi a diszkusszió azt a kritikus különbséget, ami az adott ágens valamely alkalommal való állapota és egy számára ugyanakkor kívánatos állapot között esetleg fennáll, amennyiben ezt az ágens felismeri. Magának a különbségnek két forrása lehet: vagy abból adódik, hogy az ágens állapota változik meg úgy, hogy kívánatos volna valamiféle további változás, vagy pedig abból, hogy az ágens környezete változik meg úgy, hogy kívánatos volna valami további változás.

A „különbség” azt jelenti, hogy a két állapot az ágens számára különbözőként *kategorizálódik* (ami itt egyaránt jelentheti az ágens kategoriális felismeréseinek különbségét, ha például *valaki úgy érzi, hogy melege van*, illetőleg az ágens számára adott kategoriális felismerések különbségeit, amikor például *valamely gyermek viselkedését szülői kifogás éri*). Nyilvánvaló, hogy ezek a különbségek sokféleképpen különbözhetnek egymástól (*a fenyegető veszély elhárításától az unalom elűzésének gondjáig, az életfeltételek biztosításán és a szabadidő eltöltésén keresztül vagy a fáj a fogamtól az ózonlyuk megszüntetésén keresztül a nagy Fermat-sejtés bizonyításának hiányáig*).

¹ Az itt következő diszkusszió intellektuális előzményeként lásd Horányi Özséb *A kommunikációról* című írását. (Béres-Horányi, 1999, 22–34.) A jelen szöveg: Arról, *ami szimbolikus, és arról, ami kommunikatív* címen (szinopszis, 7.1 változat) elérhető még: <http://ozseb.horanyi.hu>.

A „kritikus” pedig azt jelenti, hogy lehet ez a különbség olyan kicsi, ami még nem jelent problémát: az adott alkalommal az adott különbség az adott ágensnek; így például akkor, amikor az ágens úgy érzi, melege van, de nem annyira, hogy szükségét is érezné annak, hogy ablakot nyisson, vagy öltözeten változtasson. Vagyis lehetnek ezek a változások – akár magában az ágensben, akár a számára adott környezetben – olyan kicsik is, amelyek nem válnak problematikusvá, azaz nem jelentenek olyan elmozdulást a korábbi állapottól, amely problematikus különbséget idézne elő, illetőleg problémamegoldó viselkedést (aktust vagy éppen aktivitást) váltana ki. A „kritikus” éppen arra a különbségre utal, ami már problémamegoldó viselkedést vált ki az adott alkalommal az adott ágensben.

Az „esetleg” azt jelenti, hogy az ágens valamely alkalommal vett állapota és a számára ugyanakkor kívánatos állapot egybe is eshet. Továbbá azt, hogy egy adott időpontban lehet az a helyzet, hogy a két állapot egybeesik, és egy másikban pedig az, hogy nem esik egybe.

(5.2.1.2) A probléma akkor tekinthető megoldottnak, ha a (problematikus) különbség az adott esetben kritikusként számító különbség alá esett, vagy éppen megszűnt. Ez a csökkenés (megszűnés) egyrészt csökkentést (megszüntetést) jelent az ágens aktusa (aktivitása) által, amely vagy önmagának, vagy adott környezetének a változására irányul, vagy mindkettőre egyszerre. Másrészt, természetesen, az ágens problémamegoldó aktusa (aktivitása) közben számolhat azokkal a spontán, az ágens saját szándékától nem függő folyamatokkal is, amelyek adott esetben segítik (egyszerűsítik) vagy éppen feleslegessé teszik, más esetekben pedig nehezítik (bonyolítják) az ágens problémamegoldó iparkodását.

A *problémamegoldás* mindig csak individuális lehet: általában nem lehet problémát megoldani; csak *ezt-és-azt* a *valamely* ágens számára megjelenő problémát *itt-és-most*.

(5.2.1.3) Ez a diszkusszió csak olyan problémákra tekint, ha egyáltalán vannak másfélék, amelyek valamely ágens számára azok, és ezt az ágens felismeri, amely – természetesen – nem jelenti egyúttal azt is, hogy szükségképpen tudatában is van a felismert problémának, hiszen például a reflexszerű problémamegoldó válaszainknak javarészt nem vagyunk tudatában. A probléma felismeréséhez és a tényleges megoldásához mint az ágens sajátos viselkedéseire az ágens számára szükséges releváns *felkészültségeknek elérhetőnek* (vagy másként: *hozzáférhetőnek*) kell lenniük.

Akkor tekinthető a problémamegoldáshoz releváns felkészültség *elérhetőnek*, ha akkor, amikor az ágensnek szüksége van rá, képes használni a szükséges felkészültséget a probléma megoldása érdekében. Az *akkor, amikor* voltaképpen valamely individuális alkalomra utal.

Az elérhetőség pedig tekinthető sajátos relációnak az ágens és egy olyan *hely* között, ahol az éppen szükséges releváns felkészültség ténylegesen található; s tény, hogy ez igen sokféle található: egy könyvben vagy egy ábrán

ugyanúgy, mint valaki mozdulataiban vagy éppen valaki fejében, arról nem is szólva, hogy éppenséggel lehet az ágens saját fejében is. Az elérhetőség voltaképpen *részese*désként (*participáció*ként) is volna tekinthető: az ágens részeseedik mindazokban (a felkészültségekben), amelyek számára egy adott alkalommal elérhetőek, más szavakkal: azok a felkészültségek, amelyek a problémamegoldás egy adott esetében az ágens számára elérhetőek, logikai értelemben *a priori*ak: erre utal a részeseedés.

Mindazonáltal az elérhetőség, illetőleg a részeseedés az ágens perspektívájából – logikai terminusokban – különféle sajátos *propozicionális attitűd*ként írható le: mint például *tud*ként, *hisz*ként, *vél*ként, *feltételez*ként, *úgy veszi minth*aként vagy *emlékezik*ként és így tovább.

A felkészültségek maguk ekkor mint ezen *attitűdök tárgyai* írhatók le. Ezen attitűdtárgyak pedig önmagukban is sokféleek lehetnek. Lehetnek például maguk is attitűdök (elsősorban *nem propozicionális attitűdök*, mint például *örül*, *remél*, *érdekében áll* stb.), illetőleg mint például sajátos *motivációk*, *hajlamok* vagy éppen *cselekvési diszpozíciók*. Lehetnek – természetesen – attitűdök keretében (hatókörében) vagy ezeken kívül megjelenő igen különféle tartalmak. Például a *tud* vonatkozásában szokás *mi* (a helyzet), *hogyan* (lehet, kell megcsinálni), *melyik* (a jobb) típusú tudásról beszélni. A *mi* típusra többnyire kategóriák 'válaszolnak' (például az „asztal”-ra, „az egyetértés gesztusá”-ra vagy a „fogalom”-ra vonatkozóan), a *hogyan* típusra viselkedésminták (például két szám összeadására, az alany és az állítmány egyeztetésére a magyarban vagy a cipőfűző bekötésére vonatkozóan), a *melyik* típusra preferenciák (arra vonatkozóan például, hogy kettő közül melyik a szebb vagy melyik az igazságosabb).

Ezek a különböző tartalmak maguk is sokféleképpen különbözhetnek egymástól, mert ha például valaki tudja is, hogy mikor volt a pákozdi csata, ebből nem következik, hogy azt is tudja, mikor volt a waterlooi, ha viszont valaki be tudja kötni a cipőjét, akkor ebből már következik az, hogy más cipőt is be tud kötni, és így tovább. Ezen attitűdtárgyak magukba foglalhatják mind a probléma felismeréséhez, mind a megoldásához szükséges felkészültségeket, illetőleg e felkészültségek eléréséhez szükséges felkészültségeket.

Az ágens számára, természetesen, nem csak azok a felkészültségek érhetőek el, amelyeket már korábbi problémamegoldásaiban *ténylegesen* elért (használt, birtokba vett, amihez már *ténylegesen* hozzáfért). Az adott alkalommal az adott ágens számára elérhető felkészültségek ennél a *lehetőségek* nagyobb tartományát jelentik, hiszen mindazokat a lehetséges felkészültségeket is ide kell számítani, amelyek eléréséhez az ágens rendelkezik felkészültségekkel (vagyis nemcsak azt, ami például a *fejében van*, de azt is, *aminek utána tud nézni* a könyvespolcán található kötetben, miután megtanult olvasni, és tudja, hogy mi található a könyvespolcán).

Az lehetséges, hogy *ennek-és-ennek* a problémának a megoldásáért először *azt-és-azt* a problémát kell megoldani; valamint az is, hogy *azt-és-azt* a problémát megoldva egyúttal *ez-és-ez* a probléma is megoldódik. Lehetséges, hogy akár *ezt-és-ezt* a problémát, akár *azt-és-azt itt-és-most* nem lehet megol-

dani csak *ott-és-akkor*. Valamint az is lehetséges, hogy egy bizonyos ágens számára megjelenő problémát helyette egy másik ágens old meg, vagy éppen együttesen oldják meg.

(5.2.2.1) A *szimbolikus* a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség egy lehetséges helye, amely sajátos *konstitúció*, a *szignifikáció* eredményeként *adott körülmények között* (adott szintéren) jön létre (van benne a világban).

(5.2.2.1.1) A szignifikációban jön ugyanis létre a szimbolikus két konstituen-sének, a *szignifikánsnak* és a *szignifikátumnak* az egysége valamely ágens által elfogadott (érvényesnek tekintett) sajátos tudás (felkészültség) mentén: nevezük ezt *konstitutív alapnak* (bár a „kód” terminus szokásosabb). A konstitutív alap az, amelynek következtében egy bizonyos szignifikáns és egy bizonyos szignifikátum valamilyen céllal (értelemmel) egységet alkot. Ezt az egységet mint állapotot tekintjük. A „szignifikáns” és a „szignifikátum” funkciót (szerepet) jelölő terminus (nem lehet ugyanis a világot egyszer s mindenkorra szignifikánsokra és nem szignifikánsokra, illetőleg szignifikátumokra és nem szignifikátumokra osztani). Az, ami az egyik esetben szignifikátum, egy másikban – könnyen – lehet szignifikáns, és fordítva.

Az „adott körülmények között” kifejezés arra utal, hogy a szimbolikus mindig *valahol* (valamely szintéren) van, s létrejöttében ezek a körülmények meghatározók. A „valahol” utalhat részben térbeli és időbeli adatokra, részben pedig más szimbolikusokra is.

(5.2.2.1.1.1) A *szignifikátum* mint a világnak egy fragmentuma vagy *nyers*, vagy *szimbolikus*.

A szignifikátum akkor *nyers*, ha releváns leírása megadható az ágens számára elérhető percepciók modalitásainak terminusaiban. A nyers esetek mint szignifikátumok a szignifikáció keretében csak *konstatálva* vannak. A nyers esetek együtttvéve alkotják a világ *nyers fakultását*.

A szignifikátum akkor *szimbolikus*, ha releváns leírásának logikai formájában van utalás a szignifikánsra és a szignifikátumra mint rendezett párra, valamint ha a leírás logikailag (vagyis szükségszerűen) tartalmazza a szimbolikus konstitúcióra felkészült ágensre utalást, vagyis azt, hogy az ágens számára felkészültségként elérhető az a konstitutív alap, amely megalapozza a konstitúciót.

A szimbolikus szignifikátum, a nyerssel ellentétben, *konstituálódik* a szignifikáció keretében, vagyis a szimbolikus új létezőként társul a már létező világhoz – sőt mondhatjuk, hogy a világnak egy új fakultása jelenik meg így: a *szimbolikus fakultás*.

A szimbolikusként kategorizálható szignifikátumok nem léteznek a szimbolikuson kívül. A szimbolikus szignifikátuma *transzcendens* (a terminus tág értelmében) a nyershez képest.

A szimbolikus *komplexebb* a nyersnél. Magának a „komplexitás” terminusnak a használatát ez a diszkusszió nem vizsgálja, de úgy tekinti, hogy két

vizsgálati tárgy közül komplexebb az, amelyben a (hierarchikusan vagy nem hierarchikusan) együttműködő, de relatív önállósággal rendelkező egységek száma, illetőleg változatossága nagyobb.

(5.2.2.1.1.2) Akkor tekinthető valamely *szignifikáns* egy ágens számára elérhetőnek, ha az ágens számára adott percepció modalitások valamelyike számára elérhető. (Az „elérhető” azonban itt némiképpen mást jelöl, mint amit jelölt a felkészültség elérhetőségével kapcsolatban korábban: erre még vissza kell térni.)

Létrejöhetnek olyan multimediális (vagy multimodális) szignifikánsok is, amelyek több percepció modalitáson belül kialakult szignifikánskonstrukciókat kapcsolnak össze sajátos komplexitásra adva ezzel lehetőséget. A szignifikánskonstrukció létrejöttének alkalmanként jelentős technikai-műszaki, sőt akár szervezeti feltételei is vannak, pontosabban: lehetnek.

(5.2.2.1.1.3) A szignifikátum szignifikánshoz kapcsolódásának, a szignifikációnak az ágens mindig tulajdonít *célt* vagy *értelmet*: a szignifikáció ugyanis lehet *reprezentáló* vagy *leíró*, lehet *igazoló* vagy *cáfoló*, lehet *egyetértő* vagy *jóváhagyó*, lehet *érvelő* vagy *bizonyító*, lehet *kérő* vagy *kérdő*, lehet különféle képpen *előíró*, és még sok más.

(5.2.2.1.2) Ez a diszkusszió a szignifikációt, s így a szimbolikus konstitúcióját is, aktusként koncipiálja, sőt *szimbolikus aktusként*.

(5.2.2.1.2.1) Amennyiben ténylegesen érvényes egy bizonyos feltételezett konstitutív alap, akkor egyrészt a szignifikáns (meg)*konstruálása*, másrészt a szignifikáns *spektációja* egy adott esetben – ha együtt jár a feltételezett konstitutív alap elérhetőségével – egyúttal (logikailag, vagyis szükségszerűen) a konstitúció(s) aktus) megtörténtét is magával vonja.

A szignifikáns konstrukciójának aktusában struktúrát (formát) kap a (valamely percepció modalitás számára elérhető, vagyis nyers) anyag.

A szimbolikus konstitúciójára felkészült ágens nélkül sem egy adott, sem pedig semmiféle más szimbolikus nem áll fenn, miközben fennállása nem az adott és erre felkészült ágens individuális aktusának következménye. A szimbolikus nem áll fenn, ha nincs olyan ágens, aki igazodik hozzá; vagyis felismeri és elfogadja az adott szignifikáció tényszerűségét és ennek következményeit.

(5.2.2.1.2.2) A szimbolikus lehet *alkalmi* (mint egy *cserép muskátli az ablakban annak jeleként, hogy minden a megbeszéltek szerint van*), lehet *szokásos* (mint az *emlékeztetőül a zsebkendőre kötött csomó*), és lehet valamilyen szignifikációs rendszerbe illeszkedő (mint az *„Esik az eső” mondattal történő figyelmeztetés* vagy mint egy *egyházi szertartás*).

Az alkalmi szignifikációk *individuális helyzetekből* vagy *eseti megegyezésekből* merítik konstitutív alapjukat A szokásos és a rendszerbe illeszkedő

szignifikációk alapjukat *konstitutív szabályok*ban találják meg. A rendszerbe illeszkedők esetén pedig a *konstitutív szabályok egy bizonyos rendszere* (vagy – esetleg – szabályrendszerek konglomerátuma, amelyben nincs szigorú hierarchia) adja a szignifikáció alapját (mint egy természetes emberi nyelv, például a magyar nyelv; vagy mint egy cégbíróság által jóváhagyott egyesületi alapszabály esetében).

Valamely szimbolikus aktust nemcsak konstitutív szabály alapozhat meg (avagy másként: valamely szimbolikus aktusnak nemcsak szabály lehet a konstitutív alapja), de *per analogiam* egy másik szimbolikus is.

Természetesen a szignifikáns konstrukciója is szabályok mentén történik (a konstruálás voltaképpen szabályok alkalmazását jelenti). Ezek a szabályok, nyilvánvalóan, nem azonosak a konstitutív aktusban alkalmazott konstitutív szabályokkal. A szignifikáns konstruálását sem csak szabályok alapozhatják meg, hanem *per analogiam* egy másik szignifikáns is.

(5.2.2.2.1) A *szignifikáció* voltaképpen transzcendálás, amelynek csak egyik módja a *szimbolikus*, pontosabban: a szimbolikus szignifikáció. A szignifikáció egy másik módja a *szimptomatikus*. A transzcendenciát (a szó szűkebb értelmében) bekapcsoló szignifikáció is önálló módként koncipiálható, ez az *osztentatív*.

Valamely nyers szimptomatikusan szignifikálhat egy másik nyerszet: a *befagyott víztócsa a télies időjárás*. Ilyenkor ez utóbbi az előzőben *megmutatkozik* (vagy az előző példázza az utóbbi). Ekkor is, ami szignifikál, az a szignifikáns, ami szignifikálva van, az a szignifikátum. Ilyen szignifikációk például az *erősítőként* működő mikroszkópok, amelyek kiterjeszthetik az ágens felkészültségeit (vagy éppen kapacitását); vagy például a röntgenképek, amelyek *transzformátorként* átalakíthatják a felkészültségek egy részét. A szimptomatikus szignifikáció is szükségképpen feltételezi a (szimptomatikus szignifikációra nyitott) ágenst.

Az osztentatív szignifikációban a transzcendens valamely nyers *átváltozásán* keresztül *mutatkozik meg*, vagyis válik elérhetővé a szokásos ágenstípusok számára, így válik az animizmus híve számára a *villámcsapás isteni dorgálássá*. Ebben a mondatban az „elérhető”-nek egy harmadik használatáról van szó. Egyébként az osztentatív szignifikáció is szükségképpen feltételezi az (osztentatív szignifikációra nyitott, azaz felkészült) ágenst.

A szignifikátum akkor *transzcendens*, ha releváns leírása csak a teológia más perspektívák terminusaira nem redukálható terminusaiban lehetséges. A transzcendens esetek együttvéve alkotják a *transzcendens fakultást*.

A *mutatkozásban*, akár szimptomatikus, akár osztentatív módjáról is van szó, a szignifikáció *irányultsága* éppen ellentétes a szimbolikus szignifikáció irányultságához képest. A szimptomatikus és az osztentatív szignifikációban az ágens szerepe a *felismerő*; a szimbolikus szignifikációban a felismerő (konstatáló) szerep mellett az ágens szerepe a létrehozást (konstitúciót) is magába foglalja. Ez az oka annak, hogy a szignifikációs viszony nem azonosítható maradéktalanul az *intencionális* viszonyal.

(5.2.2.2.2) Az előzőekben bemutatott szignifikációs módok (a szimbolikus, a szimptomatikus és az osztentatív) egyszerűeknek tekinthetők a *pszichikus* és a *szakrális* szignifikációs módok komplexitásának fényében.

A *pszichikus* szignifikáció voltaképpen a szimbolikus és a szimptomatikus komplexeként koncipiálendő. A pszichikus perspektívában megjelenő eset ugyanis egy pszichikummal rendelkező ágens számára két különböző módon válik elérhetővé: *vagy* (szimptomatikusan) megmutatkozik az elérhető perceptuális modalitásokon keresztül; *vagy* ha a pszichikummal rendelkező ágensnek megvan a szükséges felkészültsége, akkor (szimbolikus) szignifikáció által válik elérhetővé, mint szignifikátum; ha nincs, akkor relatíve ugyan, de *logikailag privátként* nem válik elérhetővé. Végül, természetesen, lehetséges az is, hogy bár egy adott eset elérhetővé válhatna az előző két mód egyikén, de ténylegesen nem válik elérhetővé egyik módon sem: vagyis *faktuálisan privát* marad.

A szignifikátum akkor *pszichikus*, ha releváns leírása egyrészt logikailag (vagyis szükségszerűen) feltételezi a pszichikummal rendelkező ágens, másrészt pedig csak ha a pszichológia más perspektívák terminusaira nem redukálható terminusaiban adható meg. A pszichikus esetek együttvéve alkotják a *pszichikus fakultást*.

A *szakrális* szignifikáció voltaképpen a pszichikus és az osztentatív *vagy* a szimbolikus és az osztentatív komplexeként koncipiálendő. E komplexben a *konjunktív* jelleggel és az osztentatív szignifikáció *irányultságával* kapcsolatban különböző kérdések volnának diszkutálendőek, amelyek azonban túlmutatnak e diszkusszió keretein.

A szignifikátum akkor *szakrális*, ha releváns leírása egyrészt logikailag (vagyis szükségszerűen) feltételezi a szimbolikus konstitúcióra és a transzcendens konstatálására felkészült ágensre utalást, valamint a leírás logikai formája éppen a szimbolikus leírásának logikai formája; másrészt pedig csak ha a teológia más perspektívák terminusaira nem redukálható terminusaiban lehetséges. A szakrális esetek együttvéve alkotják a *szakrális fakultást*.

A pszichikust és a szakrális szimbolikus aktus csak konstatálja, de a pszichikus és a szakrális egyes eseteiben feltételezi a szimbolikus.

Végeredményben a szignifikátum mint a világnak egy fragmentuma nemcsak nyers vagy szimbolikus lehet, de az osztentatív szignifikáció következtében transzcendens, a pszichikus szignifikáció következtében pszichikus, a szakrális szignifikáció következtében pedig szakrális (szent) is.

(5.2.2.3) A szignifikáció két dolog, a szignifikáns és a szignifikátum sajátos viszonya adott körülmények között valamely ágens számára, amelyben az a lehetőség is bennfoglaltatik, hogy *ehhez* a szignifikánshoz egy ízben *ez* a szignifikátum kapcsolódik, egy másikban pedig *az*. Van valami *szabadsága* a szignifikációban a szignifikánsnak és a szignifikátumnak egymás vonatkozásában.

Vannak azonban olyan esetek, amelyek nem ilyenek. Ezek nem szignifikációk, sőt épphogy alternatívái a szignifikációknak. Ezekben az, amit a szig-

nifikáció vonatkozásában szignifikátumnak tekintettünk, *kötötte*n van. Az, ami az asztalt asztallá teszi, nem tud a szék részévé válni (és fordítva) anélkül, hogy ne váljon ezzé (vagy majdnem ezzé). Vagy az, ami a kutyát kutyává teszi, nem tud a macska részévé válni (és így tovább). Éppen ezért azt mondjuk, hogy az asztalban (és így tovább) *kötött intelligibilia* van jelen. A szignifikációkban pedig *nem kötött* (esetleg szabad vagy éppen lebegő) *intelligibilia* van jelen. Vagy még pontosabban: az olyan dolgokban, mint például az asztal, az intelligibilia kötött, az olyan dolgokban pedig, mint a szignifikáció, az intelligibilia nem kötött.

Nem ennek a diszkusszióknak a feladata kifejtetni az intelligibilia előfordulásának e két kategoriálisan különböző helye közti hasonlóságot és különbséget, vagy azt, hogy mint válhat egy kötött intelligibilia egy másik helyre átvihetővé, vagyis nem kötötté.

(5.2.2.4) Az ágens számára problémává vált helyzet megoldása többnyire magának az ágensnek az iparkodásából származik.

(5.2.2.4.1) Az „ágens” terminus használata ebben a diszkusszióban semleges abban az értelemben, hogy nemcsak (élő) individuumra (illetőleg egyedre) vonatkozhat, de minden olyan (akárcsak relatíve önálló) rendszerre mint egységre is, amely problémát old meg. Az „ágens” rekonstrukciója ebben a diszkusszióban egyaránt történhet a „személyiség”, a „szerep”, illetőleg az „ágensvilág” („az ágens sajátvilága” vagy „életvilága”) rekonstrukciójának terminusaiban (noha, természetesen, ezek a terminusok nem szinonimái egymásnak).

(5.2.2.4.2) Az ágens iparkodásának hátterében egyrészt két olyan felkészültség, közelebbről *alapkészítés* áll, amely minden ágenszt jellemez: ennek értelmében törekszik megtenni minden (lehetséges)t a túlélésért és az élethelyzet (minőségének) – legalább – fenntartásáért (s ez nem zárja ki a javítására vonatkozó esetleges törekvéseket sem); másrészt mindaz, ami e két alapkészítésből leszármaztatható mint az ágens *szükséglete*, illetőleg *érdeke* vagy éppen *célja*. Ezek mint „különbségképző” kívánatosságok működnek, amelyekre tekintettel válik (pontosabban: válhat) az ágens állapota valamely alkalommal problémává.

A problémamegoldás feltétele, hogy az ágens számára a szükséges felkészültség elérhető legyen. Hogy melyek a szükséges felkészültségek, a felismerendő és megoldandó probléma természetétől függ. A szükséges felkészültségek között lehetnek funkcionális különbségek. Egyesek a problémamegoldó ágens *szerepével* kapcsolatosak, mások a *szignifikációra* vonatkoznak (pontosabban *konstitutív* alapként lehet ezekre utalni), és vannak (pontosabban lehetnek) olyanok is, amelyek magára a világra (pontosabban azokra a körülményekre, amelyek között a probléma megjelenik).

A sikeres problémamegoldás nemcsak a problematikus különbség kritikus alá csökkenését jelenti, de a szükséges felkészültség adekvátságának megerő-

sítését is: olyan tapasztalatot, hogy más (hasonló) esetekben is van esélye a sikernek. E tekintetben a sikeres problémamegoldás egyaránt egyik kiindulópontja az ágens individuális és típusa szerinti („fajspecifikus”) *alkalmazkodásának*. Az ágensnek a problémamegoldásra való felkészültsége perspektívájából tekintve ennek több kategoriálisan különböző módját lehet koncipiálni. Ez a diszkusszió alapvetően azokra a problémamegoldásokra koncentrál, amelyek az ágens iparkodásából származnak. Nem vizsgálja azokat a sajátos problémamegoldásokat sem, amelyek az evolúción alapszanak: ilyenkor ugyanis a probléma megoldása semmiképpen sem magának az ágensnek az iparkodásából adódik, hanem olyan fajspecifikussá váló alkalmazkodás (a hasonlóságokon alapuló „típusok”) jóvoltából, amelyek a faj individuumait *elève* felkészültté teszik a probléma megoldására; vagy másként: ilyenkor saját természetük szerint, vagyis *eredendően* (számukra természetes módon, például genetikusan) felkészültek valamely probléma megoldására.

Az egyes ágenstípusokat kategoriálisan jellemzi az, hogy miféle felkészültségei lehetnek eredendően (s ennek következtében miféle problémák megoldására lehetnek felkészültek), illetőleg miféle lehetőségeik vannak felkészültségük (és így problémamegoldó-kapacitásuk) gyarapítására.

Voltaképpen, amiféle típusú lehetősége (nyitottsága, „szabadsága”) nincs egy adott ágensnek, és nincsenek meg az ennek megfelelő felkészültségei, a világ azon fakultása, amellyel kapcsolatos nyitottsága hiányzik (illetőleg *ahogyan* hiányzik), számára nem létezik (illetőleg *úgy* nem létezik): nem tud létezni.

Sőt, ha az adott ágensben meg is van a szükséges nyitottság a világ egyik vagy másik fakultásával kapcsolatban, többnyire szabadságában áll az adott fakultásba belebonyolódnia (részben vagy egészben), ha addig nem volt; illetőleg kihátrálnia belőle, ha belebonyolódott volt; vagy éppen távol tartania magát tőle. Az ágenst jellemzi, hogy mely fakultásokkal kapcsolatban van meg ez a szabadsága, és melyekkel kapcsolatban nincs.

Mindez egyúttal az ágens szempontjából azt is jelenti, hogy ha egy adott probléma felismerésére nincs felkészülve, akkor nem tudja felismerni és nyilvánvalóan meg sem tudja oldani azt; illetőleg ha felismerni képes ugyan, lehet, hogy megoldani már nem tudja, ennek összes esetleges következményével együtt, ami a túlélést, illetőleg az élethelyzet minőségét illeti. Amivel kapcsolatban pedig lehetősége van a belebonyolódás elkerülésére, ugyanígy (több vagy kevesebb) lehetősége van nem felismerni a problémahelyzetet, amiben esetleg van, illetőleg nem megoldani a problémát, ennek minden következményével együtt.

Minden ágens számára valamennyi felkészültség eredendően elérhető, vagyis adottság (amely – természetesen – lehet olyan, hogy csak bizonyos endogén fejlődési – *érési* – periódust követően válik elérhetővé az ágens számára). Egyes típusoknál a felkészültség teljes egészében az eredendően adottal azonos. Más ágenstípusok esetében az ágens saját iparkodása, vagyis (exogén) *tanulása* által elérhetővé vált felkészültsége nagyobb és jelentősebb a számára eredendően elérhető felkészültségnél. Így aztán az egyes ágenseknek típu-

sukból adódó típusfelkészültségükön belül egyéni felkészültségük is lehet eltérő egymástól.

A tanulásnak vannak *egyszerűbb* formái, amelyek az ágensnek mint tanuló rendszernek a (belső) állapotait érintik, például az asszociáció vagy a kondicionálás formájában. Ezek a tanulásra felkészült ágenstípusok számára a maguk módján elérhetőek. Egyes ágenstípusok számára azonban a tanulásnak nemcsak ezek az egyszerűbb, hanem a sokkal *komplexebb* formái is elérhetőek. Ezen komplexebb tanulási formák között vannak olyanok is, amelyek a tanuló rendszer (belső) állapotait külsővé teszik, például valamely szimbolikusnak mint eszköznek a segítségével.

Vagyis az ágens nemcsak tanulás révén javíthatja eredendő adottságait, de sajátos eszközök használatával is, köztük *erősítő*kkal, illetőleg *transzformátor*okkal. Az erősítők olyan alkalmilag vagy nem alkalmilag használt szignifikációk, amelyek az ágens felkészültségeit (vagy éppen kapacitását) kiterjesztik (így a mikroszkóp). A transzformátorok pedig átalakítják (így a röntgenkép).

Az ágens növelheti felkészültségét még olyan módon is, hogy már meglévő (elért) felkészültségeit *feldolgozza*, vagyis egyes tartalmait összehasonlítja másokkal, és azonosságokat, hasonlóságokat vagy különbözőségeket állapít meg köztük, vagy éppen összefoglalva tartalmaikat általánosít (generalizál): tehát olyan összefüggéseket állapít meg, amelyek ezt megelőzően nem voltak felkészültségének explicit – azaz számára elérhető módon – tartalmi; továbbá felkészültségének egyes tartalmaiból következtetéseket von le: azaz olyan megállapításokat tesz, amelyek ezt megelőzően nem voltak felkészültségének explicit – vagyis számára elérhető módon – tartalmi, és így tovább. Végül az ágens felkészültsége lehet olyan, hogy az említett explicit felkészültségeket eredményező folyamatok nemcsak konvencionális pályákat futnak be, hanem *kreatív* lépéseket is tartalmazó *inventív* , illetőleg *innovatív* pályákat is. Természetesen a lépések lehetnek *destruktív* ak is. Ezek részletezése azonban túlvezet e diszkusszió lehetséges keretein.

Végül növelheti felkészültségét *megismerés* által is. A kötött intelligibilia elérhetővé tétele vagy elérhetővé válása az ágens számára ugyanúgy növeli a problémamegoldásra is alkalmas felkészültséget, mint a nem kötött (szabad) intelligibilia (beleértve ebbe azt a felkészültségnövekedést is, amely a dolgoknak eszközként való használhatóságuk felismerésében ölt testet), vagyis a szignifikátum elérhetővé tétele vagy elérhetővé válása az ágens számára.

(5.2.3.1) A *kommunikatív* a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség egy sajátos helye, amely nem más – e diszkusszió szemléletében –, mint az elérhető és legitimált szignifikáció.

Az „elérhető”-nek a kommunikatívval kapcsolatos használata épp a negyedik ebben a diszkusszióban. Az „elérhető” eddig már megjelent a felkészültség, a szignifikáns és a szignifikátum mellett is. Az ágens szintén jelen van mindegyik kontextusban: s éppen ez adja e látszólagos különbségekben (minthogy egészen más dolog a felkészültséggel rendelkezés, illetőleg e rendelkezés lehetősége, mint a szignifikáns támpontjainak percepciója, illetőleg

a percepció lehetősége, vagy mint a szignifikátum megértése, illetőleg megértésének lehetősége) azt a közöset, ami érthetővé teszi az „elérhető” használatának e diszkusszióban megmutatkozó módozatait: mindegyik használatban az ágens részesedéséről van szó a problémamegoldás érdekében.

(5.2.3.1.1) Más szavakkal: a kommunikatív – a problémamegoldás perspektívájában – állapotként mutatkozik meg. Az ágens ebben az állapotban részes: ez maga a *participáció*.

A részesedés (participáció) egyaránt magában foglalhat olyan felkészültségeket, amelyek a (problémamegoldó) ágens saját szerepére vagy magára a kommunikatívra vonatkoznak, és vannak (pontosabban lehetnek) olyanok is, amelyek magára a világra (pontosabban arra a színtérre, amelyben a probléma megjelenik).

(5.2.3.1.1.1) Az ágens, ha valamely kommunikatívban, vagyis participáció keretében konstituálódik, valamely szimbolikus vagy, általánosabban fogalmazva, egy adott szignifikáció szignifikátumára akár konstatálásként is tekinthet.

(5.2.3.1.1.2) Valamely szimbolikus vagy általánosabban fogalmazva egy adott szignifikáció szignifikánsa a participáció keretében is konstatálva van.

(5.2.3.1.1.3) Az ágens a kommunikatívban mindig *célt* vagy *értelmet* tulajdonít. A kommunikatív lehet *egyeztető*, *előhívó*, *hibaellenőrző*, vagyis *szabályozó* funkciójú. Ez lehet társadalmi méretű (például a konfliktuskezelésben vagy a racionalitás érvényesítésében); de lehet individuumléptékű is (például a kognitív diszsonancia feloldására, az érzelmek egyensúlyban tartására vagy a racionalizálásra való törekvésben). Végeredményben a kommunikatív értelmét az (individuális) ágensek közösséggé *integrálásában* lehet látni.

(5.2.3.1.2) A kommunikatív állapot azonban változhat is, amely változást aktusok idézik elő: a prezentálás és a legitimálás.

(5.2.3.1.2.1) Ahhoz, hogy a szignifikáció egy (individuális) ágens vagy éppen egy (bizonyos) közösség számára elérhető legyen, vagyis *spektáció* tárgya lehessen, először is a szignifikáns sajátosságaiból következő módon a szignifikánsnak elérhetőnek, azaz prezentálnak kell lennie.

A *prezentálás* a szignifikánsra vonatkozóan végrehajtott aktus (vagy aktivitás), amelyet egy ágens, a *prezentáló* hajt végre. A prezentálás azt célozza, hogy a szignifikáció elérhetővé váljon a spektáció számára. A spektáció ágensé a *spektátor*. A prezentálás nagyon változatos aktusokban valósul meg.

A *spektátor* és a *prezentáló* az ágens lehetséges szerepeinek megnevezései. A „spektátor” és a „prezentáló” funkcionális terminusok; a világ nem osztható ketté spektátorokra és nem spektátorokra, illetőleg prezentálókra és nem prezentálókra.

A prezentálás egyes eseteiben a lehetséges spektátorok köre semmi módon

nincs korlátozva, más esetekben a lehetséges spektátoroknak csak egy meghatározott körére igaz ez; vagy a prezentáló éppen csak egy-egy lehetséges spektátor számára teszi elérhetővé a szignifikánst. Nyilvánvalóan a spektáció szempontjából voltaképpen kontinuumról van szó azonos felkészültségű ágenstípus esetében is. Ennek a kontinuumnak az egyik szélső értékét korlátotlan nyilvánosságnak lehet tekinteni, a másikat pedig *privátnak*. A *korlátozott nyilvánosság* azt jelenti, hogy vannak *faktuálisan privát* szignifikánsok az adott ágens perspektívájából. *Logikailag privát* egy szignifikáció akkor, ha az ágens számára nem érhető el ennek szignifikátuma például felkészületlenség okán.

(5.2.3.1.2.2) A *legitimálás* olyan konstitúciók esetén, amelyekben a létrejövő szignifikáció *koherenciája* a korábban már létezett szignifikációkkal nyilvánvaló a spektáció számára, jóformán észrevétlen maradhat: *evidens*. Azokban az esetekben, amelyekben ez a koherencia nem nyilvánvaló, további szignifikációk válnak szükségessé; azokban az esetekben, amelyekben (látszólagos vagy valóságos) *inkoherencia* áll fenn, de javítható (például valamilyen hibáról van szó), a legitimálásért, vagyis azért, hogy az inkoherencia eltűnjön (legalább látszólag), ugyancsak konstituálások szükségesek, amelyek aztán a legitimálás szempontjából vagy eredményesek (sikeresek), vagy nem; lehetnek azonban olyan inkoherens szignifikációk is, amelyek nem valamilyen hiba miatt azok, hanem *innovatív* természetük okán: ezekben az esetekben a legitimáló aktusoknak végeredményben az *inkorporálást* kell elérniük; végül lehetnek olyan inkoherens szignifikációk is, amelyek semmi módon nem tehetők koherenssé, sem konstitúciójuk alkalmával, sem később. A legitimálás végeredményben a szignifikációnak más szignifikációk szövődékébe illeszkedtségét mutatja meg, és ha szükséges, konstituálásba torkollik.

A koherencia vagy szintaktikai, vagy szemantikai, vagy pragmatikai természetű. A szintaktikai és a szemantikai koherencia a szignifikációk közötti viszonyokat karakterizálja. Pragmatikai koherencia olyan esetekben is fennállhat, amelyekben sem a szintaktikai, sem a szemantikai nincs meg.

A legitimálás segítségével értelmezhető egyébként mindaz, ami a kommunikatív interaktív felfogásmódjában (modelljében) e felfogásmód specifikumaként a közös cél elérése (hozzáférése) iránti iparkodással kapcsolatos.

A legitimációs igény meghatározza (de legalábbis befolyásolja) a sikerre törekvő prezentáció és szignifikáció dinamikáját (illetőleg ezen belül a konstitúciót és a konstrukciót). E meghatározottság (amelyet esetenként kommunikatív stratégiaként tekintenek) koncipiálása jelenleg még igen változatos: egyrészt különféle forgatókönyvekről, játszmákról, történetgrammatikákról, közvetkezmenystruktúrákról vagy éppen maximákról szokás beszélni, sőt kommunikatív szándékok hierarchiájáról (mint például: azt hiheti, hogy azt akarjuk, hogy azt higgye, hogy mi valamit hiszünk); másrészt pedig kooperatív, illetőleg kompetitív megoldásokról.

(5.2.3.2) Ha az elérhető és legitimált szimbolikus szignifikációt azonosítjuk a *szimbolikus kommunikatívval*, akkor az elérhető és legitimált szimptomatikus szignifikáció vagy osztentatív szignifikáció vagy pszichikus szignifikáció vagy szakrális szignifikáció ennek különböző alternatíváját adja. Ebben az értelemben lehet beszélni a nem szimbolikus kommunikatívról, vagyis a *szimptomatikusan kommunikatív*ról (így kommunikatív a kirakatba elhelyezett áru a járókelők részére mint *minta*; vagy az állatvilágban jól ismert *mimikri* jelensége), vagy az *osztentatív kommunikatív*ról (így kommunikatívok a katolikusok részére Assisi Szent Ferenc stigmái) vagy a *pszichikus kommunikatív*ról (így kommunikatív az *utánzásos tanulással* terjedő viselkedésminta vagy az úgynevezett *Pygmalion-hatás* a tanár-diák viszonyban) vagy a *szakrálisan kommunikatív*ról (így kommunikatív például a katolikusok részére az *Eucharisziában* való részesedés).

(5.2.3.3) Ha az elérhető és legitimált szignifikációt azonosítjuk a kommunikatívval, amelyben az a lehetőség is benne foglaltatik, hogy *ehhez* a kommunikatívhoz egy ízben *ez* a szignifikátum kapcsolódik, egy másikban pedig *az*, akkor van valami *szabadsága* a szignifikátumnak és a kommunikatívnak egymás vonatkozásában.

Vannak azonban olyan esetek, amelyek nem ilyenek. Ezek nem kommunikatívok, sőt éppen hogy alternatívái a kommunikatívoknak. Ezekben az, amit a kommunikatív vonatkozásában szignifikátumnak tekintünk, *kötötten* van. Az, ami egy gazdálkodó szervezetet gazdálkodó szervezetté tesz, nem tud egy egyesület részévé válni (és fordítva): vagyis ami *ezt* a szervezetet éppen ezzé teszi, nem tud felbukkanni *abban* a szervezetben anélkül, hogy ne váljon *ezzé* (vagy majdnem *ezzé*). Éppen ezért azt mondjuk, hogy például a gazdálkodó szervezetben vagy az egyesületben (és így tovább) *strukturálisan kötött intelligibilia* van jelen.

Nem ennek a diszkusszióknak a feladata kifejtteni az intelligibilia előfordulásának e harmadik, kategoriálisan az előző kettőtől különböző helye közti hasonlóságokat és különbségeket. Az sem lehet ennek a diszkusszióknak a feladata, hogy vizsgálja: egy strukturálisan kötött intelligibilia miként válik átvitté és így valamiféle módon kommunikatívvá például vezetőjének viselkedésében; vagy miként válhat nem kötötté például egy szervezeti és működési szabályzat típusú konstitúcióban, ami - szokásosan - szimbolikus kommunikatív.

(5.2.3.4.1) A kommunikatívban való részesedés következtében az (individuális) ágensek integrálódnak, azaz (kommunikatív) *közösségeket* alkothatnak. A közösségeket, akármilyenek is legyenek, egyrészt a problémamegoldásra vonatkozó közös felkészültség teszi (közös, mert az adott felkészültség a közösség minden tagja számára egyaránt elérhető, beleértve a problémamegoldás sikeressége érdekében történő kooperációra vagy kompetícióra való közös felkészültséget); másrészt pedig a kooperáció vagy a kompetíció iránti igény. Voltaképpen más közösségről, mint kommunikatívról, nem lehet be-

szélni (a *társadalom* pedig – mint kívülről elhatárolt, vagyis nem önmaga természetéből következő egység – közösségek konglomerátumaként tekinthető) annak okán, hogy a problémamegoldáshoz szükséges felkészültség különböző típusai (végső soron az ágens típusai) és sajátos megvalósulásai (az ágens egyéni felkészültségei) a közösségképző tényezők, amelyek mentén a típusonként különböző közösségek létre tudnak jönni, vagyis tagolttá válhat a közösség. Egy adott (individuális) ágens szempontjából ez egyúttal azt is jelenti, hogy egyszerre több különböző közösség tagja (is) lehet.

A problémamegoldás szempontjából ezen felkészültségek azonossága alapján létrejövő közösségek ugyanúgy ágensként viselkednek, mint az *individuális ágensek*. Ezek az ágensek az individuális ágensektől éppen abban különböznek, hogy kollektívak, és individuális ágensek sajátos integrációjából jönnek létre, amely egy sajátos *kollektív ágensvilággal* (a kollektív ágens *sajátvilágával*) karakterizálható. Ez a kollektív ágensvilág voltaképpen az adott közösség sajátos belső *nyilvánossága*. Ezen nyilvánosság egy adott állapota pedig mint az adott kollektív ágens egy lehetséges belső állapota tekinthető. Ez a nyilvánosság (belső állapot) felkészültségeket tartalmaz, amelyek részben tudások; amelyekből egy adott témában mindig csak egyetlen lehet jelen; részben vélekedések, részben vélemények, amelyekből viszont ugyanazon témára vonatkozóan is lehet több: vagyis ugyanazon témában lehet több különböző véleményáramlat – sőt ezen különböző véleményáramlatoknak lehet különböző és változóan különböző a súlyuk egy adott nyilvánosságban, lehetnek köztük látensek is, amelyek jelen vannak a nyilvánosságban, de legfeljebb csak célzások formájában vesznek részt a nyilvánosság folyamataiban. Ebben a nyilvánosságban, mint a problémamegoldás sajátos (kommunikatív) színterén, zajlanak az adott közösség (kommunikatív) problémamegoldó tevékenységei.

A „kollektív ágens”, a „(belső) nyilvánosság” és a „problémamegoldás sajátos (kommunikatív) színtere” terminusok gyakran ugyanazt a jelenséget írják le, noha, természetesen, maguk a terminusok nem szinonimák. Ebből következően ezekkel a terminusokkal igen különböző helyzetek is leírhatók, akár például egy bizonyos *család* (mint kollektív ágens) problémamegoldó részvétele a *szomszédosságban* (mint a problémamegoldás sajátos színterén), amely jelenti azt, hogy a szomszédosságban található (belső) nyilvánosság a családnak külső nyilvánossága, amelyben saját belső nyilvánossága csak szűrten jelenik meg; vagy például egy bizonyos véleményáramlatnak mint ezen véleményt hordozó individuumokból integrálódott kollektív ágensnek a hatását a *jogalkotásban*, amely kanalizálja a problémamegoldásokat.

Nagyon gyakran a kommunikatív jelenségszférán belül a tagolás voltaképpen ezen nyilvánosságok mentén vagy, másként, ezen kollektív ágensek mentén történik, s szokás beszélni *szervezeti kommunikációról* vagy *tömegkommunikációról* vagy *médianyilvánosságról* és így tovább. Sőt *társadalmi nyilvánosságról* is, amely így, nyilvánvalóan tagolatlanként, mutat valamit, ami valójában igencsak tagolt. A kommunikatív jelenségszférán belül „társadalmi kommunikáció”-ról beszélni ugyanakkor helyénvaló, hiszen mindazoknak a

(kommunikatív) színtereknek összefoglaló megnevezéseként szolgálhat, amelyekben több individuális ágens vagy éppen kollektív ágens van jelen.

A felkészültség szempontjából mind az attitűdök, mind pedig az attitűdök hatókörében megjelenő tartalmak lehetnek közösségképzők. Vagyis például nemcsak tudásközösségekről, de élményközösségekről (mint például egy *baráti társaság* esetén) vagy éppen érdekközösségekről (mint például egy *szakszervezet* esetén) is lehet beszélni, vagyis egyaránt lehet beszélni az azonos attitűdöket táplálók közösségeiről és az azonos attitűdtartalmak tekintetében felkészültek közösségeiről (mint például a *fizikusokról* vagy a *katolikusokról*). Egyébként az 5.2.3.3-ban, más szempontból, éppen ezt a felkészültséget strukturálisan kötött intelligibiliának neveztük.

Vannak olyan (kommunikatív) közösségek, amelyek az ágenstípusok eredendő felkészültségére alapozva *eredendő közösségek*. Egyes ágenstípusok esetén létrejönnek *nem eredendő közösségek*, azaz szimbolikus és/vagy szimptomatikus és/vagy osztentatív és/vagy pszichikus és/vagy szakrális közösségek, vagyis olyan közösségek, amelyek többlet-felkészültségei a szimbolikus és/vagy a szimptomatikus és/vagy az osztentatív és/vagy a pszichikus és/vagy a szakrális szignifikációkon keresztül elérhetővé vált szignifikátumok – mint nem eredendő (vagyis többlet-)felkészültségek – közösségén alapulnak.

Az eredendő közösségekben elérhető felkészültségek tulajdonképpen az eredendő közösség tagjai számára eredendően adott felkészültségek aggregátumai. A nem eredendő közösségekben elérhető többlet-felkészültség – első sorban – az, ami szimbolikus és/vagy szimptomatikus és/vagy osztentatív és/vagy pszichikus és/vagy szakrális adott, illetőleg – másodszorban – olyan azonosságok, hasonlóságok, különbségek felismeréséből erednek, amelyek nem voltak a felkészültség explicit tartalmi. Vagyis maga a közösség számára elérhető többlet-felkészültség sem kizárólag tudáskarakterű a terminus szűk értelmében, de közvélekedésekről, közhiedelmekről és közösségi feltételezésekről egyaránt szó van; vagyis mindarról, amit nevezhetnénk egységesen az adott közösség *kollektív propozicionális attitűdjeinek* és ezen attitűdök *kollektív (közös, vagyis az adott közösség minden tagja számára egyaránt elérhető) tartalmának*.

A közösség számára elérhető többlet-felkészültségnek talán legfontosabb szegmentuma az, amit *normalitásnak* lehet nevezni: idetartoznak mindazok a felkészültségek, amelyek alapján megállapítható, hogy egy adott helyzetben mi tekinthető normálisnak: természetesnek vagy éppen evidensnek.

Természetesen a közösség számára elérhető többlet-felkészültség sem állandó: változik, dinamikája van. Egyrészt lehetnek benne – mint korábban szó volt róla – ugyanazon témára vonatkozóan különböző véleményáramlatok, amelyek súlya időről időre változhat; másrészt témái bővíthetnek és szűkülhetnek is (egy adott időpontban lehetnek például olyan felkészültségek, amelyek ezt megelőzően benne voltak az elérhető többlet-felkészültségben, de az adott időpontban már nincsenek). *Tematizációnak* lehet nevezni azt a folyamatot, amelyben egy téma kommunikálttá válik, miközben korábban nem volt az; illetőleg amelynek során megváltozik az a mód, ahogyan

egy kommunikált téma korábban kommunikálva volt; illetőleg amelyben kommunikálhatóvá válik az, ami korábban kommunikálhatatlannak látszott. Vagyis a tematizáció mindannak (az eseménynek, folyamatnak, aktusnak, akciónak) az összessége, ami részt vesz valami (téma) megjelen(ít)ésében a kommunikáció valamely színterén (valamely nyilvánosságában).

A többlet-felkészültség az ágens szocializációja során válik számára elérhetővé. A szocializáció (és benne a különböző szignifikációkat kihasználó tanulási módok, így például a szimbolikus tanulás) a tanulás sajátosan komplex (szociális) formája, vagyis a többlet-felkészültség átörökítése (elérhetővé tétele). A szocializációnak a nem eredendő közösségekben különféle módjai (mint például az alkalmi dialógustól a hosszabb időszakokban permanens, stabil szerepviszonyokat mutató, vagyis nem alkalmi családi dialógusig), illetőleg (szervezett és nem szervezett) szinterei vannak, pontosabban lehetnek: a baráti társaságtól, az „(irodalmi) szalón”-tól, a szomszédosságon vagy az iskolán keresztül a piacig (beleértve akár az áru- és az értéktőzsdét is).

Egy bizonyos nem eredendő közösség számára elérhető többlet-felkészültség elérhetősége a közösség által saját tagjai vagy ezek csoportjai számára korlátozható. Vagyis azon túl, hogy nincs korlátozás, lehet, hogy a közösség egy csoportja vagy egy tagja számára adott esetben csak kevesebb érhető el a lehetséges többlet-felkészültségből, például az adott tagnak vagy csoportnak a közösségben elfoglalt helyével összefüggésben. Lehetséges az is, hogy egy bizonyos felkészültség eleve olyan, ami csak a közösség egy része számára elérhető.

Ezek a korlátozások lehetségesek a többlet-felkészültség tartalma szerint is. Ezen korlátozások alakítják ki azt a nyilvánosságot, illetőleg ennek a nyilvánosságnak azt a szerkezetét, ami adott esetben jellemzi az adott nem eredendő közösséget.

Azon tény értelmében, hogy lehet a nyilvánosság szerkezetéről beszélni, nyilvánvaló, hogy az adott nem eredendő közösség egy csoportja számára nem elérhető felkészültségek voltaképpen számukra „láthatatlanok”, és így „optikai csalódások” forrásai lehetnek.

Egy adott nem eredendő közösség többlet-felkészültségébe involválódott ágens mint az adott többlet-felkészültséget fenntartó és (közös) problémamegoldásra használó (kommunikatív) közösség tagja egy adott problémahelyzetben használhat ebből a felkészültségből többet vagy kevesebbet.

Ha a (kommunikatív) közösség korlátozza valamely tagjának vagy csoportjának felkészültségét, akkor korlátozott lesz problémafelismerése, de legalábbis problémamegoldása, ennek minden következményével együtt, illetőleg előfordulhat, hogy a nyilvánosság korlátozottsága folytán csak kevesebbet képes használni, mint használhatna a teljes nyilvánosság mellett. Következésképpen az adott problémahelyzet egy adott problémamegoldó ágens számára lehet szimbolikusán sűrűbb vagy kevésbé sűrű, illetőleg tekinthető sűrűbbnek vagy kevésbé sűrűnek.

(5.2.3.4.2) A problémamegoldáshoz a nem eredendő közösségekben elérhető többlet-felkészültségben (egyáltalán nem elszakítva az adott ágens típusra jellemző eredendő felkészültségtől) egymást részben vagy teljesen átfedő tematikus mezők különböztethetők meg. Más szavakkal: részben vagy teljesen azonos horizontok (azaz az egyes problémamegoldó ágensek számára részben vagy teljesen azonos perspektívák együttese, illetőleg a problémamegoldás szempontjából részben vagy teljesen azonos releváns felkészültségek) tárhatók fel, így a *kultúra(k)*, a *jog(ok)*, az *ideológiá(k)*, a *vallás(ok)*, a *tudomány(ok)*, a *gazdaság(ok)* és még néhány más. Ezek a tudások (felkészültségek) voltaképpen a nem eredendő közösségek konstitúciójában (más szóval az ágensvilágok makrostruktúrákba – sajátos *rendszerekbe* – való egyesítésében, *integrációjában*) a kódokkal analóg módon (vagy másként fogalmazva: *kódként*) működnek.

A nem eredendő közösségek konstitúciója mellett *regulációjuk* is hasonló módon történik a közösségi többlet-felkészültségek segítségével. Ezen preferenciák érvényesítése vagy szabályokkal (illetőleg – jogi értelemben – törvényekkel), vagy individuálisan reguláló aktusokkal történhet (utasításokkal, azaz tiltásokkal, tűrésekkel vagy támogatásokkal).

A „kód” terminus voltaképpen valamely szokásos kommunikációs megoldásra vonatkozó hogyan típusú tudások összességét kategorizálja. Ezek a hogyan típusú tudások végeredményben a konstrukcióra, a spektációra, a konstitúcióra, illetőleg a legitimációra és a prezentációra vonatkozó szabályok összességei, amelyek egyes megoldástípusok esetében csak egymással összefüggő szabályrendszerként írhatók le. Ezek a hogyan típusú tudáselemek részben *konstitutív*, részben pedig *regulatív* szabályokként koncipiálhatók.

Az adott közösség számára elegendően nyilvános kódok – szociológiai értelemben – az adott közösség intézményeinek számítanak (de – természetesen – jogi értelemben ezek nem azok).

(5.2.3.4.3) A diszkusszióban érvényesülő perspektívából a kommunikatív állapotnak látszik. Ellentétben azokkal a jól ismert felfogásokkal (mint például a *tranzaktív*val, amely az információátadásban látja a kommunikatív lényegét, vagy az *interaktív*val, amely viszont a kommunikatívát a részt vevő ágensek közös és eredményes erőfeszítésében látja), amelyek aktusként (akcióként, tevékenységként vagy éppen eseményként) tekintenek rá. Ezen felfogások perspektívája kétségkívül különbözik a participációs felfogásától. Ezek ugyanis, a participációs felfogás szempontjából tekintve rájuk, *a problémamegoldásra való felkészültség változásának vagy éppen változtatásának perspektívájából* tekintenek a kommunikatívra, s ezért látják a kommunikatív lényegét valamiféle változásban. Maga a perspektíva, természetesen, nem utasítható el, mint inadekvát: éppen ellenkezőleg. Segítségével a kommunikatív-ról roppan fontos dolgok mondhatók el. *Azt követően* (természetesen: logikai értelemben), hogy a kommunikatívát elhelyeztük abban a kontextusban, amelyben magyarázó értékkel mutatható be (s nem csak deklaratíven, például „az ember társas lény” hangoztatásával), hogy mi az a kommunikatívban

(és mikor), ami a világ semmilyen más szegmentumára nem redukálható, illetőleg mi az a kommunikatívban, ami miatt világértésünk egyik megkerülhetetlen kiindulópontjának tűnik fel.

Ennek a kiindulópontnak okán szükséges a problémamegoldáshoz elérhető felkészültséget mint állapotot látnunk, amely természetesen változhat. Az állapotváltozás változtatja a közösségeket: egyesek szétesnek, és újak jönnek létre, de lehet, hogy csupán csak megváltoznak: átrendeződnek. Az állapotváltozás jelentheti azt is, hogy a korábbi állapot is fennmarad. Ez a közösségek és a közösség tagjai szempontjából éppen azt jelenti, hogy egy új jelenik meg: vagy a régebbi helyett, vagy mellette.

A problémamegoldáshoz elérhető felkészültség változása vagy az eredendő felkészültségkészlet változását jelenti, vagy a nem eredendőét, esetleg mindkettőt. A szimbolikusban bekövetkező változás voltaképpen valamely szimbolikus(ok) megszűnését vagy új(ak) létrejöttét jelenti. Ugyanígy más szignifikációk esetében is.

Kétségtelen, hogy felvethető az, van-e, s ha van: szükségképpen van-e szerkezete a változásoknak; felvethető a kérdés olyan formában is: lehet-e értékelni a változást? Vagyis felvethetők afféle kérdések, hogy *ez* a felkészültségkonfiguráció vagy *amaz* sikeresebb-e a problémamegoldás szempontjából. Mindazonáltal ez a diszkusszió nem tekinti feladatának, hogy efféle kérdésekre reagáljon sem történetfilozófiai, sem kultúraelméleti, sem pedig evolúcióelméleti szempontból.

(5.2.4) Mindent egybevetve: a nem eredendő közösségekben elérhető többlet-felkészültség is az adaptációhoz (vagyis a túléléshez, de még inkább az élethelyzet minőségéigének – legalább – fenntartásához) szükséges felkészültség része. A nem eredendő közösségek (tagjai) adaptációs sikerének forrása éppen az igen komplex és változatos problémahelyzetekhez szükséges többlet-problémamegoldó-felkészültség.

Mindazonáltal a felkészültség növelésének lehetnek eredendő korlátai (például valamely élő ágens esetén mind a gének tárolókéességében, mind pedig a memória aktuális hozzáférésében), vagyis ezen közösségeknek, illetőleg tagjaiknak sikerességéhez (biológiailag is) szükséges a nem eredendően (például nem genetikusan) tárolt többlet-felkészültség. A többlet-felkészültség tárolását *kihelyezni* az ágensen „kívülre”, például a szimbolikus szignifikációk segítségével, éppen ezért igen jelentős lépés a sikeres adaptációban, hiszen miközben a külső tárolásnak nincsenek elvi korlátai, lehetővé teszi a *kreativitás* kollektív formáit mind az *invenció*, mind pedig az *innováció* értelmében.

Tény, hogy a szignifikáció különböző módjai, de mindenekelőtt a szimbolikus eszközökkel történő problémamegoldások, nagyobb esélyt jelentenek az adaptáció sikere szempontjából másféle problémamegoldásokkal szemben, mert maga a problémamegoldás először ezen szignifikációkkal létrehozott és a jövőt anticipáló, vagyis predikcióra képes *modellekben* történhet, ami a nem modellező problémamegoldáshoz képest általában *gazdaságosabb*, *gyorsabb* és *komplexebb* megoldásokhoz vezethet.

Tehát, a szimbolikus és alternatívái, illetőleg a kommunikatív a problémamegoldó ágens problémamegoldó-kapacitását növelheti, s így sikerességéhez járul hozzá.

(5.3) A rekonstrukcióról, a leírásról és a magyarázatról

Pete Krisztián

(5.3.1) A rekonstrukció megértéséhez vissza kell nyúlni Rudolf Carnap *A világ logikai felépítése* című könyvéhez. (Carnap, 1924) Ebben Carnap arra törekedett, hogy a tudományról a múlt század húszas-harmincas éveiben érvényes szemléletnek megfelelően a tudományelméletben is megvalósítsa a minél nagyobb pontosság, világosság és igazolhatóság eszményét. Hangsúlyozottan a tudományelméletben, hiszen Carnap nem az aktuális tudományos folyamatba, a megismerésbe való beavatkozást tartotta szükségszerűnek. „Az, hogy minden tudományos tételt képesnek kell lennünk racionálisan megalapozni, nem jelenti azt, hogy e tételeket racionálisan is kell felfedeznünk, azaz pusztán az értelemre hagyatkozva. Végső soron érdeklődésünk alapvető irányát nem szándékaink, hanem érzelmek, késztetések, hajlamok és általános életfeltételek határozzák meg. [...] A döntő az, hogy egy tétel igazolásakor a fizikus nem hivatkozhat irracionális tényezőkre, csak empirikusan és racionálisan bizonyíthat. [...] Az igazolásnak az értelem ítélőszéke előtt kell történnie; itt nem hivatkozhatunk megérzéseinkre vagy érzelmi igényeinkre.” (Carnap, 1961, xix-xx.) A tudomány racionalitását tehát az *utólagos igazolás* hivatott biztosítani, ezt hívja Carnap *racionális rekonstrukciónak*.

Hans Reichenbach a pszichológia és az ismeretelmélet közötti határvonal meghúzásához hívja segítségül a Carnap által bevezetett eljárást: „Az episztemológia nem vizsgálja a gondolkodás tényleges folyamatát, e feladatot teljes egészében a pszichológiára hagyja. Arra törekszik inkább, hogy oly módon konstruálja meg a gondolkodási folyamatokat, ahogyan azoknak végbe kellene menniük ahhoz, hogy konzisztens rendszerbe rendeződjenek; vagy, hogy igazolható művelethalmazokat konstruáljon, melyek – a valóságos köztetes lépések helyett – a gondolkodási folyamat kiindulópontja és végpontja közé iktathatók. Az episztemológia tehát nem a valóságos folyamatokkal, inkább azok logikai helyettesítőjével foglalkozik. E logikai helyettesítő megnevezésére vezették be a racionális rekonstrukció nevet, mely megfelelőnek látszik arra, hogy jelezze az episztemológia feladatának a pszichológia feladatától való speciális különbözőségét.” (Reichenbach, 1998, 34.) Reichenbach még egy másik összefüggésre is ráirányítja a figyelmet: a nyelv és a gondolko-

dás viszonyára, hiszen kérdés, hogy mi a helyzet az intuitív gondolkodási folyamatok esetleges nyelvfüggetlenségével. „Nem kérdéses azonban, hogy mindez csakis a pszichológia és nem az episztemológia ügye. Megmutattuk, hogy az episztemológia nem a maga ténylegességében vett gondolkodással foglalkozik, hanem a megismerés racionális rekonstrukciójával. Racionálisan rekonstruált megismerés pedig csak nyelvi formában létezhet – ez nem igényel további magyarázatot, felfogható a racionális rekonstrukció definíciójának részeként. Így tehát, amikor hozzálátunk a megismerés analíziséhez, joggal korlátozzuk figyelmünket a szimbolikus formában megjelenő, azaz a nyelvileg formált gondolkodásra.” (Ibid. 36.) Mindez szoros összefüggésben áll azzal, amit Reichenbach az ismeretelmélet deskriptív feladatának tart, vagyis annak, hogy az ismeretelmélet a megismerés folyamatát írja le. A két tényező önmagában azt eredményezi, hogy a racionális rekonstrukció tulajdonképpen nem más, mint leírás.

(5.3.2) A *leírás* kifejezést nagyon sokféle értelemben használjuk (a nyelvfilozófia egészen mást ért a leírásról, mint amit a tudományfilozófia vagy a társadalomtudományok, és ezek a használatok különböznek a *leírás* köznapi használatától is).

(a) A filozófiai logikában a leírások a nevekhez hasonló szerepet töltenek be, azaz arra szolgálnak, hogy dolgokra referáljanak. Russell azonban kimutatta, hogy a (határozott) leírások nem úgy viselkednek, mint a tulajdonnevek: az utóbbiak referáló kifejezések, míg az előbbiek kvantifikált kifejezések. A tulajdonnevek szemantikailag egyszerű kifejezések, a leírások ezzel szemben összetettek, azaz nem érthetjük őket anélkül, hogy ne értenénk a bennük előforduló szavakat. Ennek megfelelően Russell megoldása az, hogy a „Scott a *Waverley* szerzője” nem azonosságállítás „Scott” és „a *Waverly* szerzője” között, hanem egy predikatív állítás, mely Scottról állít valamit. Így felfogva azonban azt látjuk, hogy „a *Waverley* szerzője” tulajdonképpen jellemzése Scottnak. Arra szolgál, hogy magát Scottot el tudjuk helyezni saját hitrendszerünkben. (Russell, 1905, 143–166.) A leírások nem képesek leírásként funkcionálni, ha nem teszik lehetővé, hogy a leírt dolgot hitrendszerünkbe integráljuk. Ha egy dologról olyan leírást kapunk, amit nem tudunk értelmezni, akkor az nem fogja gyarapítani tudásunkat, és természetesen nem szolgálhat alapul további tevékenységek számára.

(b) G. H. von Wright a leírást a *megértéssel* hozza szoros összefüggésbe, és azt állítja róla, hogy a *magyarázat* előfeltétele. „Magyarázatra csak akkor kerülhet sor, ha a magyarázat tárgyát – az *explanandumot* – sikerült leírni. Minden leírás azt közli velünk, hogy valami ’micsoda’. Ha azokat az aktusokat, amelyek révén fogalmilag egy-egy dolog mibenlétét ’megértésnek’ hívjuk, akkor a megértés mindennemű – oksági vagy teleologikus – magyarázat előfeltétele. Ez triviális. De egy dolog mibenlétének megértését – abban az értelemben, hogy valami *milyen* – nem szabad összekeverni azzal a megértéssel, hogy valaminek mi az *értelme*, vagy mit *jelent*. Az első az oksági, a második a teleologikus magyarázatok jellegzetes előfeltétele.” (Wright, 1971, 157.)

Wartofsky von Wriighthoz hasonlóan a leírásokat a magyarázatok előfeltételének tekinti. Ha valamiről nem rendelkezünk leírással, akkor elvi képtelenség, hogy a szóban forgó valamit megmagyarázzuk. „Van egy alapvető vonás, amelyet a tudományos magyarázatnak ezek az értelmezései szem elől tévesztenek. Ugyanis a törvények felfedezése, a hipotézisek felállítása és predikciók megfogalmazására történő felhasználása nem meríti ki sem a tudományos kutatást, sem a tudományos megértést. Mindez feltételezi, hogy valamiképpen tudjuk, *mit* keresünk és *mit* vizsgálunk. A deduktív, illetőleg nomologikus modell csak az állítások formális összefüggéseit adja meg: az állításoknak azonban ahhoz, hogy értelmesek legyenek, bizonyos használatra kell rendelkezniük. Elmondhatjuk tehát, hogy a megfigyelési kijelentések arra referálnak, amit megfigyelünk, ahogy a mérési kijelentések a mérésekre. Általánosságban szólva, azok az állítások, amelyek megállapítják, hogy valami egy bizonyos tulajdonsággal rendelkezik, vagy hogy egy dolog tulajdonságai bizonyos viszonyban állnak egymással, tulajdonságokra és tulajdonságok viszonyaira referálnak. [...] A törvény csak akkor konfirmálható vagy falszifikálható, ha ezenfelül azt is állíthatjuk vagy tagadhatjuk, hogy van egy olyan x , amely rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. Ezt viszont csak akkor állíthatjuk, ha valóban kimondható, hogy egy egyedi eset, azaz valamilyen a individuális konstans rendelkezik a kérdéses tulajdonságokkal. [...] Ez arra vezet, hogy a tulajdonságokat tekintjük a (predikátum-terminusokkal megadott) *leírások* lényegi referenciájának, azt pedig, ami ezeket a tulajdonságokat hordozza, úgy kezeljük, mintha pusztán közvetítő eszköz volna, egyfajta absztrakt entitás, vagy szubsztancia, amelynek egyetlen funkciója, hogy tulajdonságokat hordozzon.” (Wartofsky, 1968, 273.)

(ca) Fontos beszélnünk a leírás *kategoriális* jellegéről is. A kategoriális leírás a vizsgált, leírandó jelenséget (tárgyat) bizonyos előre meghatározott kategóriák segítségével hajtja végre. A vele szembeállítható *folytonos* leírás inkább a többé-kevésbé jellegű leírásokat tartalmazza. A kategorizáció osztályokba sorolást jelent. Kant szerint a kategóriák teszik lehetővé, hogy szervezzük és rendszerezzük, egymással összehasonlíthatóvá tegyük tapasztalatainkat. (Kant, 1781) Tulajdonképpen bármilyen nyelvi megfogalmazás mindig kategorizációra épül.

(cb) A leírás kategoriális jellegét emeli ki Nelson Goodman is: „A lefestés és leírás egyaránt részt vesz a világ formálásában és jellemzésében; együttműködnek egymással és a tudással, illetőleg a percepcióval. A leírás és lefestés az osztályozás módjai, melyek olyan címkékkel operálnak, melyek egy, több vagy akár nulla referenciával rendelkeznek. A címkék, legyenek képiék vagy verbálisak, szintén különböző osztályokba sorolódnak; a fiktív címkék, valamiként való lefestések vagy leírások interpretációi ilyen fajták segítségével adhatók meg.” (Goodman, 1976, 40.)

A kategoriális leírás egy fontos aspektusára világít rá Wittgenstein az aspektusváltás tárgyalása során. „Elgondolkodhatnánk, hogy egy könyv – például egy tankönyv – több helyén az

illusztráció áll. A hozzá tartozó szövegben minden alkalommal valami másról van szó: egyszer egy üvegekockáról, egyszer egy felborult nyitott ládáról, egyszer meg egy drótállványról, amelynek ilyen a formája, egyszer pedig három deszkáról, amely egy térbeli szöveget alkot. A szöveg minden alkalommal értelmezi az ábrát.

De az is lehetséges, hogy az illusztrációt egyszer az egyik dolognak, egyszer meg a másikat *látjuk*. Tehát értelmezzük, és úgy *látjuk*, ahogyan *értelmezzük*.” (Wittgenstein, 1953, 283.)

Ez a jelenség nagyban különbözik az érzékelés utáni interpretációtól. „Megközelíthetjük ugyanezt a jelenséget a másik oldalról is. Egy nyíllal keresztülvitt állat vagy két egymást fedő hatszög képét csak egy pillanatra mutatják meg nekem, mely azonban elég ahhoz, hogy felismerjem, mit is ábrázol. Ha ekkor megkérnének, hogy rajzoljam le, mit láttam, valószínűleg sok részletében hibás rajzot produkálnék, mindazonáltal a rajzomon egy nyíllal átlított állat vagy két egymást fedő hatszög szerepelne, azaz: »bizonyos hibákat *nem* követnék el«. Nem rajzolnék krikszkrakszokat, de köröket, házakat, repülőket sem, mivel pontosan *tudnám*, mit is akarok rajzolni. Ha két embernek mutatnák meg e rajzokat, s mindketten fölismernék, hogy mi van rajtuk, lehet, hogy a részletekben jelentősen eltérő rajzokat készítenének, de egyértelműen ugyanazt a dolgot próbálnák lerajzolni. Bár a vizuális élményeik bizonyos mértékben különböznek, mégis ugyanazt a dolgot látják, ami annak köszönhető, hogy felismerték a képen ábrázolt dolgot. Amikor megtörténik a felismerés, »egy fogalom tör fel«. Lehet, hogy először semmit sem, vagy valami egészen más látok a rajzban, s azután hirtelen ráébredek: »óh, két hatszög!« A felismerés, vagyis a fogalom megjelenése nem más, mint az ábrázolt dolog *azonosítása*. Ezt követően már meghatározott dolgot látunk, s megjelenítésében ezért nem követünk el bizonyos hibákat. A felismerés mintegy határozottá és egyértelművé teszi a vizuális élményt.” (Laki, 1999, 4-5.)

Ezt a példát egy sor másik példával együtt (például a kacsanyúl) vizsgálja Wittgenstein, és arra jut, hogy nem láthatjuk az ilyen ábrákat értelmezés nélkül, egyszer *ennek* látjuk, egyszer meg *annak*. Vagyis a dolgot egyszer ekként írjuk le, egyszer meg akként. Ez pedig nem más, mint kategorizáció: egyszer ez alá a kategória alá soroljuk, máskor meg az alá. De mondhatnánk azt is, hogy egyszer ekként rekonstruáljuk a látott dolgot, máskor meg akként. Ekként pedig a látott dolog rekonstrukciója mindig egy kategoriális leírás formájában valósul meg. A látott dolgot úgy rekonstruálom, mint nyulat vagy fehér keresztet fekete alapon stb.

(d) A leírás, minthogy voltaképpen értelmezés, mindig tükröz valamilyen szempontokat, így például az emberi cselekvések magyarázatakor a tények, illetőleg magának a cselekvésnek a leírása meg fogja határozni, hogy milyen válasz adható az adott cselekvés magyarázataként. A legegyszerűbb különb-

ség egy aktus két leírása közt az intencionális, illetőleg nem intencionális leírás, azaz ugyanaz a cselekvés leírható úgy, mint ami a cselekvő ilyen és ilyen szándékai szerint történt meg, és leírható úgy, hogy abban nincs benne semmiféle mentálisra utalás, ekkor a cselekvés fizikai magyarázata mellett köteleztük el magunkat. Hasonlóképpen, minden cselekvésnek vannak nem szándékolt hatásai, illetőleg minden jelenségnek vannak eddig még nem ismert aspektusai. Ennek megfelelően a cselekvés vagy jelenség újra és újra leírható, annak függvényében, hogy milyen új aspektusokra vagy nem szándékolt hatásokra derül fény. A leírásnak különösen az oksági magyarázatok esetében van nagy jelentősége, hiszen az okok azonosításának szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy az adott esemény hogyan van leírva. Megkülönböztetünk alapvető és nem alapvető leírásokat. Például egy kivégzési aktusra a következő leírások mind vonatkozhatnak: megfeszíti az ujját, meghúzza a ravaszt, elsüti a fegyvert, kilövi a golyót, megöli az embert, megöli a bűnözőt, kivégez egy bűnözőt, kivégez X. Y.-t. Ezen leírások mindegyike ugyanarra az eseményre vonatkozik, de mást és mást árul el az adott eseményről. Tehát a leírások, mint alapvető, az elmélet szempontjából a priori értelmezések, már eleve kijelölik a válaszadás irányát.

(e) A leírások e vonását azonban máshogyan is ki lehet használni. A metafizikai fajta megkülönböztetések feloldhatóknak tűnnek azáltal, hogy a különbséget a dolgok szintjéről a leírások szintjére vesszük át. Így mondhatjuk azt, hogy bizonyos dolgok nem azért látszanak különbözőnek, mert ténylegesen metafizikai értelemben különbözők, hanem mert különbözőképpen beszélünk róluk. Így például az elmefilozófus mondhatja azt, hogy nincs *res extensa* és *res cogitans*, hanem csak egyféle dolog van, azonban ehhez az egyféle dologhoz kétféle beszédmód tartozik, a fizikális és a mentális. Csak azért nem tudjuk összebekíteni a *fizikai* eseményeket a *mentális* eseményekkel, mert a beszédmódok ezt nem teszik lehetővé.

Ám ez fordítva is igaz. Ha létezhetnek egyazon dolognak különböző leírásai, akkor létezhetnek különböző dolgoknak hasonló (vagy éppen azonos) leírásai. Ennek egyébként tanúi lehetünk a tudományok integrációjának növekedése során. Nem létezhetnének interdiszciplináris tudományok, ha a különböző tudományágak kutatói nem volnának képesek összemérhető leírásokat adni a saját – egyébként különbözőnek gondolt – vizsgálati jelenségeikről. Így a vizsgált jelenséggel foglalkozó különböző tudományágak rátalálhatnak valamiféle interlingvára, mely biztosítja az egymás közötti zavartalan kommunikációt, s melynek lehetőségét a leírásnak a dologtól való bizonyos fokú függetlensége biztosítja.

(5.3.3) Lakatos ugyancsak felhasználja a carnapi fogalmat saját céljaira, s a rivális tudománymetodológiákról úgy ír, mint amik különbözőképpen rekonstruálják a tudomány, illetőleg a kutatás történetét. „A modern metodológiák, avagy *felfedezés-logikák*, a kész artikulált elméletek értékelésére szolgáló (esetleg még csak nem is szorosan összefüggő, nemhogy mechanikus) szabályok puszta halmazából állnak. Ezek a szabályok, vagy értékelési rendsze-

rek, gyakran a *tudományos racionalitás elméleteiként, demarkációs kritériumként, vagy tudománydefinícióként* is szolgálnak.” (Lakatos, 1997, 66.) Wittgensteini szóhasználattal élve, minden egyes tudománymetodológia egy-egy külön nyelvjáték, s ennek megfelelően, minden egyes nyelvjáték a maga racionalitásfogalma segítségével írja le a tudományt, vagy másképpen fogalmazva: a tudomány egyes racionális rekonstrukciói a hozzájuk tartozó tudománymetodológiákban (nyelvjátékokban) írják le a tudományt, s ezek a leírások (racionális rekonstrukciók) nyelvjátékról nyelvjátéokra különböznek. „Mindен racionális rekonstrukció a tudományos tudás növekedésének egy jellegzetes sémáját eredményezi.” (Ibid. 92.)

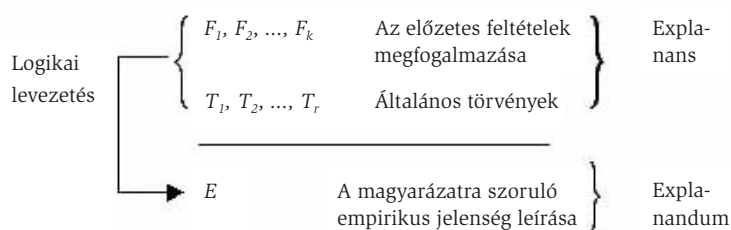
Tulajdonképpen Derrida is egyfajta rekonstrukcióra gondol, amikor a *dekonstrukció* kifejezést használja, csak épp egy speciális rekonstrukcióra. „A filozófiát *dekonstruálni* tehát annyit tesz, mint fogalmainak strukturált genealógiáján a legaprólékosabb és a legimmanensebb módon áttörni, de ugyanakkor azt meghatározni – egy bizonyos külső perspektívából, melyet nem tud megnevezni vagy leírni –, amit ez a történelem talán elrejtett vagy kirekesztett, önmagát történelemként konstituálva ezen elfojtás során, melyhez érdeke fűződik.” (Derrida, 1972, 15.)

„Elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy egy szó jelentése az, amit a beszélők értenek rajta. Egy nyelvi rendszeren belül egy szó jelentése, amit a szótárban találunk, annak a jelentésnek az eredménye, amellyel a beszélők ruházták fel a múltbéli kommunikációs aktusokban. És ami egy szóra igaz, az igaz a nyelvre általában: egy nyelv struktúrája, normarendszere és szabályszerűségei események termékei, előző beszédaktusok eredményei. Ám ha komolyan vesszük ezt az érvet, és szemügyre vesszük azokat az eseményeket, amelyek állítólag a struktúrákat meghatározzák, azt látjuk, hogy minden eseményt magát is előző struktúrák határoznak meg és tesznek lehetővé. Annak a lehetősége, hogy egy megnyilatkozás útján jelentést adjunk valaminek, már bele van írva a nyelv struktúrájába.” (Culler, 1997, 132.) Vagyis egy adott nyelven beszélni bizonyos szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szabályok elfogadását és használatát jelenti. De hiszen a beszédaktus során határozódik meg a nyelv, nincs alapvető vagy eredendő struktúra! A dekonstrukció során a szemantikai viszonyok, a párban álló jelek és jelölők sorrendje felcserélhető, mint ahogyan az okság dekonstrukciója során az ok és okozat sorrendje is megfordítható, lévén tulajdonképpen a tapasztalat az okozó, mely ráirányítja figyelmünket a saját kiváltójára. Ennélfogva a nyelven vagy nyelvjátékon belüli szemantikai és pragmatikai viszonyok megváltoztathatóként tűnnek fel egy dekonstrukciós elemzésben. Míg Lakatos szerint a falszifikacionizmus melletti elköteleződés a tudomány egy története, egy bizonyos magyarázati struktúra melletti elköteleződést, egy bizonyos racionális rekonstrukciót jelent, addig Derrida szerint ez nem feltétlenül jelent magyarázatot vagy éppen racionális rekonstrukciót, hiszen a nyelv, a nyelvjáték struktúrája maga is változtatható. A rekonstrukcióként felfogott dekonstrukció tehát sokkal szabadabb, mint a racionális rekonstrukció, hisz nem köti még a saját nyelvjátéka sem.

(5.3.4) A *magyarázat* általános értelemben véve ismeretközlés, valamiféle összefüggés feltárása, mely a kérdéses jelenség hogyanjára és mikéntjére ad választ. A magyarázat előtt nem beszélhetünk másról, csak esetlegességről, ezzel szemben a magyarázat megadása után feláll a rend, értelmet nyer a jelenség. Értelmet pedig úgy ad a jelenségnek a magyarázat, hogy a történeteket egy már ismert tudáshalmazba integrálja. Azonban egy magyarázat pragmatikai értelemben magyarázatként csak akkor tud funkcionálni, ha a magyarázatot adó és a magyarázatot befogadó ismeretháttere közös.

David Hume az okságról szólva azt állította, hogy a dolgok csak abban az értelemben tekinthetők okságilag kapcsolatban állóknak, amennyiben bizonyos szabályszerűséget figyelhetünk meg köztük újra és újra. Carnap ezzel szemben azt írja *A fizika filozófiai alapjai* című könyvében, hogy „semmilyen magyarázat – azaz semmi, ami rászolgál a »magyarázat« megtisztelő címre – sem adható meg legalább egy törvényre való utalás nélkül”. (Carnap, 1966, 6.) És a látszólag minden törvényre hivatkozást nélkülöző, pusztán tényekkel operáló magyarázatok is ténylegesen törvényalapú magyarázatok. E gondolat szigorúbb megfogalmazása a Hempel által megfogalmazott „deduktív-nomologikus” magyarázatelmélet.

Carl G. Hempel és Paul Oppenheim *A tudományos magyarázat logikája* című tanulmányukban részletesen kifejtik azt a magyarázatelméletet, melyet a magyarázat ún. *besorolásszerű elméletének* [subsumption theory of explanation] is hívhatunk. Ez tulajdonképpen a carnapi gondolat formális kifejtése. Az ilyen magyarázatok – melyeket szokás „átfogó törvényeken nyugvó” magyarázatoknak is nevezni – egy olyan érv formáját öltik fel, melyben a *magyarázókról* [explanans] a *magyarázandóra* [explanandum] egy logikai következtetés segítségével térünk át. (Hempel–Oppenheim, 1999, 112.)

A magyarázatban hivatkozott törvények kétfélek lehetnek, egyrészt lehetnek okságiak vagy determinisztikusak, másrészt lehetnek statisztikaiak. A különböző törvények különböző következtetési módokat is kívánnak meg, így beszélhetünk deduktív-nomologikus (az első típusú) és induktív-statisztikai (az utóbbi típusú) magyarázatokról. Hempel az induktív-statisztikai magyarázatra a következő példát adta: Tegyük fel, hogy Henriettnek kanyarója van, tudjuk azt, hogy aki érintkezik egy olyan személlyel, akinek kanyarója van, az esetek 99 százalékában maga is megkapja. Tudjuk ezen kívül, hogy

Henrynek kanyarója volt, amikor Henriette érintkezett vele, tehát képesek vagyunk megmagyarázni Henriette kanyaróját. (Hempel, 1965, 67.)

Hempel és Oppenheim a magyarázat és az előrejelzés szimmetriájáról is ír: „Itt meg kell jegyeznünk, hogy ugyanez a formális elemzés – beleértve a négy szükséges feltételt – ugyanolyan jól alkalmazható a tudományos predikcióra, mint a magyarázatra. A különbség pragmatikus jellegű. Ha adva van E , vagyis ha tudjuk, hogy az E által leírt jelenség bekövetkezett, és utóbb adjuk meg a megfelelő $F_1, F_2, \dots, F_k; T_1, T_2, \dots, T_r$ mondathalmazt, akkor a kérdéses jelenség magyarázatáról beszélünk. Ha az utóbbi állítások adottak és E az általa leírt jelenség bekövetkezését megelőzően kerül levezetésre, akkor előrejelzésről beszélünk. Azt lehetne mondani ezért, hogy egy magyarázat csak abban az esetben teljesen helytálló, ha az explanansa – megfelelő időben – alapjául szolgálhatott volna a szóban forgó jelenség előrejelzésének. Következésképpen, amit akár a magyarázat, akár a predikció logikai jellegzetességeiről mondani fogunk, mindkettőre áll, még ha csak az egyiket említjük is.” (Hempel–Oppenheim, 1999, 112–113.) A törvényalapú megközelítésekkel szemben többféle feltevessel szoktak élni. M. Scriven szerint tökéletesen kielégítő magyarázatot képes adni és megérteni egy olyan személy, aki nincs tisztában a törvénnyel, mely alapján rekonstruálható lenne a magyarázat. (Scriven, 1988, 51–74.) Ilyenek például a mindennapok során alkalmazott oksági magyarázatok. Ha tintafoltot látok a padlón, akkor elegendő magyarázat lesz számomra az, hogy az ott lakó illető véletlenül leverte a tintatartót írás közben, még akkor is, ha nem vagyok tisztában a newtoni fizika törvényeivel. Fel szokás hozni azt az ellenvetést is, hogy vannak bizonyos akcidentális általánosítások, melyek nem bírnak semmiféle magyarázóerővel. Ilyen következtetéseket legkönnyebben a sportstatisztikákból vonhatunk le. A Coffa (1977, 186–198.) és Salmon (1989) pedig a statisztikai magyarázat nehézségeire mutat rá. Azt állítják, hogy a statisztikai-induktív magyarázatok egy olyan tudatállapotr utalást tartalmaznak, mely lehetetlenné teszi az ilyen jellegű magyarázatok általános elméletét. Ez a tudatállapot pedig a valószínűnek tartás. Ugyanis ez nem egyezik meg a statisztikai valószínűséggel. Itt valami olyasmiről van szó, hogy bizonyos fajta információ egy bizonyos másik információ valószínűségét szubjektíven megnöveli, még akkor is, ha az statisztikailag továbbra sem valószínű. Salmon példája szerint a polgármester részleges benuultságára akkor is megfelelőnek tartjuk azt a magyarázatot, hogy szifilisz volt, és azt nem kezelte, ha a kezeletlen szifilisz csak 15%-os valószínűséggel vezet részleges benuultsághoz.

A pozitívizmussal szembeni ellenvetések több irányból érkeztek. W. H. Dray kimutatta, hogy a *covering law* típusú magyarázatok nem alkalmazhatók kielégítően az emberi tevékenységek magyarázatára, és helyette egy racionális magyarázattal állt elő, mely azt kívánja kimutatni, hogy az adott történelmi személyiség *helyesen járt el*. Egy másik oldalról különböző angolszász szerzők magát azt a gondolatot vonták kétségbe, hogy az emberi szándékokat és célokat magában foglaló magyarázatok értelmezhetők az oksági magyarázat hume-i mintájára.

Az oksági magyarázatok között is tehetünk különbséget. A pusztán hatókra hivatkozó (mechanisztikus) magyarázatok szemben állnak a célokra hivatkozó magyarázattal, melyet teleológiai magyarázatnak is szokás nevezni. Arisztotelész szerint bármilyen dolog teljes magyarázatának fontolóra kell vennie nemcsak a formai, az anyagi, a ható-, de a célokat is.

Droysen volt az első, aki filozófiai diskurzus tárgyává tette a magyarázatot azáltal, hogy a pozitívizmussal szembeni álláspontja kifejezéseként élesen megkülönböztette a *magyarázat* [Erklären] és a *megértés* [Verstehen] fogalmát. Tudniillik, hogy a természettudományok alapjaiban térnek el a társadalomtudományoktól, és amíg az egyikben a megértés az elsőrendű feladat, a másikban a magyarázat.

G. H. von Wright szerint a deduktív-nomologikus és az induktív-statisztikai magyarázat jobban különbözik, mint gondolnánk. A DN magyarázat azért magyarázat, mert megmondja, „E-nek miért kellett bekövetkeznie, azaz megmondja, hogy E ... miért volt szükségszerű”. Ellenben az induktív-statisztikai magyarázat lényegéhez hozzátartozik, hogy előfordulhat, E nem következik be. „Célszerűbbnek látszik azonban, ha nem azt mondjuk, hogy az induktív-probabilisztikus modell megmagyarázza a történeteket, hanem csupán azt, hogy indokolja bizonyos várakozásainkat és előrejelzéseinket.” (Wright, 1987, 54.)

G. H. von Wright az oksági és a teleologikus magyarázaton kívül bevezeti még a kvázi-teleologikus és a kvázi-oksági magyarázattípusokat. Az előbbi egy teleologikus terminológiába öltöztetett oksági magyarázat, míg az utóbbi egy oksági terminológiába öltöztetett teleologikus magyarázat. „Az oksági és a kvázi-teleologikus, valamint a kvázi-oksági és a teleologikus magyarázatok egyik konceptuális különbsége tehát abban rejlik, hogy az első típusba tartozó magyarázatok érvényessége nomikus kapcsolatok fennállásától függ, míg a második típusba tartozó magyarázatoké – legalábbis nyílt formájukban – nem függ ettől.” (Ibid. 113.)

Végeredményben a magyarázatokat többféle típusba sorolhatjuk. (Fehér-Hársing, 1977) Az első ilyen típus a *klasszifikatív* (szubszumptív, azaz az univerzálissal való) magyarázat. Ide tartoznak a diszpozicionális magyarázatok, melyek kiindulópontja, Hempel-féle felső tétele egy olyan univerzális tétel, ami kimondja, hogy egy jelenségosztály minden tagja általánosan rendelkezik egy bizonyos tulajdonsággal, illetőleg hajlammal (diszpozícióval). (Hempel-Oppenheim, 1988) A diszpozicionális magyarázatokon belül beszélhetünk egyvágányú és többvágányú diszpozicionális magyarázatokról. Az *egyvágányú diszpozicionális* magyarázatok megvilágító ereje nem túl nagy, de előnyük, hogy szinte lehetlenné teszi további magyarázat kérését. Ilyen magyarázat az, amikor Molière orvosa a morfium altatóerejével magyarázza azt, hogy a morfium altat. A *többvágányú diszpozicionális* magyarázatok egy általánosabb jellegű diszpozícióra tartalmaznak utalást. Ilyen például a C-vitamin szervezetben való feloldódására adott azon magyarázat, miszerint a C-vitamin vízben oldódó. A klasszifikatív magyarázatok közé sorolják egyesek az *analógiás* magyarázatokat is. Ezen magyarázatok egy addigi isme-

reteink alapján megmagyarázhatatlan jelenséget valamely más, megmagyarázható jelenséghez való hasonlatossága alapján magyarázzák. A 17-18. században például a még ismeretlen elektromosságot a folyadékok analógiájára magyarázták. Fentebb már szó esett a *statisztikus*, *valószínűségi* magyarázatokról, melyek szintén klasszifikatív típusúak. Itt egy adott jelenségesztályon belüli tulajdonságmegoszlásra hivatkozunk a magyarázat során. Pl. amikor egy hónap középhőmérsékletét a sokéves átlagra hivatkozva magyarázzuk.

A következő magyarázattípus a *determinisztikus* magyarázat. E magyarázattípus a megmagyarázandó jelenség más jelenségekkel való összefüggéseit tárja fel. Az *oksági* magyarázat a legrégebb és legfontosabb determinisztikus magyarázat, mely különbözik a klasszifikatív magyarázatoktól, ugyanis pl. a diszpozíciók első látásra okként funkcionálnak, azonban mégsem azok. A klasszifikatív magyarázatok ugyanis a magyarázandót belső tulajdonságainak megjelenéseként fogják fel, és nem a belső összefüggéseinek következményeként. Igaz, hogy a motívumok, melyek tulajdonképpen többvágányú diszpozíciók, kauzális összefüggésben, és nem közvetlenül szerepelve, részeit alkothatják egy oksági magyarázatnak. A determinisztikus magyarázatok másik fajtája a *teleologikus* magyarázat. Itt a magyarázat során azt a célt, eredményt, következményt hívjuk segítségül, amelynek kiváltására a magyarázandó cselekvés, történés irányul. Teleologikus magyarázat tehát az, amikor a biológus egy állatfaj biológiai tulajdonságainak megváltozását a környezethez való jobb alkalmazkodással magyarázza. Egy másik determinisztikus magyarázatfajta a *genetikus* magyarázat. A genetikus magyarázat esetében a jelenséget létrejötté folyamatának feltárásával magyarázzuk. Determinisztikus magyarázat a *strukturális* magyarázat is, mely a kérdéses jelenséget annak szerkezetével, illetőleg az őt bennfoglaló rendszer szerkezetével magyarázza. A strukturális magyarázatban a magyarázandót nem ok és feltétel együttes eredményeként magyarázzuk, hanem egy struktúra létezésének és működésének egyik megnyilvánulásaként. A strukturális elemek között nincs olyan aszimmetria, mint az oksági magyarázat esetében az ok és okozat között.

Harmadikként pedig a *funkcionális* magyarázattípusról kell beszélnünk. Bizonyos tudományterületeken a hagyományos oksági magyarázat nem képes kielégítő választ adni az események miértjére. A nagy horderejű történések a társadalomtudósok egy része szerint nem magyarázhatók individuális cselekvések összességként, hanem valamiféle más magyarázatot kell keresni. A funkcionális magyarázat, úgy látszik, képes megoldani ezt a feladatot. Bizonyos szokások, gyakorlatok, intézmények legjobb magyarázata az lehet, ha megadjuk azt a szerepet, amit betöltenek. De a biológusok is élnek a funkcionális magyarázat adta lehetőségekkel, például mikor egy evolúciós struktúrát a funkciójával magyaráznak meg. Ez azonban meglehetősen kétélű fegyver, mint arra A. Clark rámutatott. (Clark, 1996) Ugyanis számos esetben bebizonyosodott, hogy nem a funkció hozta létre az adott struktúrát, hanem a struktúra megvalósulásából adódott a funkció.

Végül, visszatérve a nagy horderejű történések és az individuális aktusok közötti különbségre, a magyarázatoknak egy másfajta felosztása is lehetséges.

Fel lehet osztani őket okságiakra és nem okságiakra. Az oksági hagyomány képviselői (pl. Mill, Hempel) szerint minden emberi cselekedetet az okaival kell magyarázni, ami legalábbis részben az ágens mentális állapotaiban lelhető fel. A nem oksági hagyomány képviselői szerint (pl. Dilthey, Winch) megmagyarázni egy emberi cselekedetet annyi, mint interpretálni egy szöveget. Értelmezés nélkül nem érthető egyetlen cselekvés sem. E mozzanat miatt szoktak hermeneutikus vagy interpretatív hagyományról is beszélni.

Rekonstrukción tehát általánosságban olyan leírást célszerű érteni, amelyben a leírás metodológiájának megfelelően leírókategóriák olyan konfigurációjaként lehet bemutatni a leírandót, amelyben a leírókategóriák és konfigurációjuk is a rekonstrukció nyelvének determinációjában állnak. A leírás problémája pedig arra vonatkozik, vajon a leírandóban esetlegesként megragadott jelenségeket a kategoriális leíráson kívülálló tényezőként vagy éppen ellenkezőleg, belső, azaz nem valódi esetlegességként tekinti-e a leírás ágense. Mint-hogy a rekonstrukció mindig valamely (rekonstruáló) ágens aktivitásának *eredménye*.

(5.4) A rekonstrukció logikai és nyelvészeti háttéréről

Horányi Özséb és Milován Andrea

(Szabó Levente közreműködésével)

(5.4.0.1) A rekonstrukció terminus¹ használatáról a köznyelvben

Amennyiben a *rekonstrukció* terminusra a magyar (köz)nyelvhez tartozó kifejezéseként tekintünk, úgy nyelvi reprezentációként² történő feltérképezéséhez viselkedését a magyar nyelv grammatikája mentén kell elemeznünk.

A *rekonstrukció* lexikai egység szintaktikai kategóriáját tekintve idegen képző segítségével létrejött lexikalizálódott deverbális főnév, mely a lexikalizáció eredményeként elveszítette az igei bázis argumentumszerkezetét és vonzatkeretét. Eseményszerkezete viszont lehet, így bár szinkrón szempontból csupán közönséges főnévnek tekinthető, mégis hordozhatja az 'egyszerű esemény' jelentést, és rendelkezhet mindazon tulajdonságokkal, amelyekkel az ilyen jelentésű deverbális főnevek rendelkezni szoktak. Amennyiben nincs eseményszerkezete, akkor olyan 'eredmény' jelentésű igéből képzett főnévként tekinthetünk rá, mely az alapige predikatív jellemzőiből grammatikailag nem örököl semmit.³

A képzés bázisa a *rekonstruál* ige:

¹ Lehetséges, hogy a *terminus* helyett a *lexikai egység* vagy egyszerűen csak a *kifejezés* pontosabb volna. A *terminus* ekkor csak azokra a kifejezésekre volna alkalmazható, amelyek valamit pontosan jelölnek meg. Ebben a diszkusszióban azonban minden nyelvi kifejezés egységesen *terminusként* lesz kategorizálva.

² Nyelvi reprezentáció alatt egy valamely nyelv elemeiből mint komponensekből az adott nyelv grammatikája szerint felépített modellkonstrukciót értünk. Egy leíró nyelv grammatikailag jól formált kategorizáló kifejezése tehát mindig kezelhető nyelvi reprezentációként. Ha az ilyen kifejezésekre mint nyelvi reprezentációkra vonatkozóan szeretnénk releváns információkhoz jutni, akkor célszerű megvizsgálni azok grammatikai viselkedését.

³ E viselkedésmódok részleteiről lásd a (5.4.1.1.2.2)-öt, illetőleg a (5.4.1.1.2.3)-at.

szintaktikai kategória – szemantikai reprezentáció –	V (aktív, tranzitív ige) 'REKONSTRUÁL	(x,	y,	(a feltehető eredeti formájában van (y))'
thematikus szerepek: ⁴				
	[AG,	PAT,	PROP	(rezultatívum)]
a régens által megkövetelt vonzatok –				
	α,	γ		
szintaktikai funkciók:				
	(alany,	tárgy)		
morfológiai forma (viszonyító elemek):				
	{nom.,	acc.}		

ahol x és y szemantikai argumentumokon (a szereplők azonosítását lehetővé tévő jelentésleírásokon, vagyis a vonzatként funkcionáló nyelvi egységek jelentését kódoló formulákon) értelmezett változók.

A *rekonstruál* ige köznyelvi jelentése:⁵ 'valaki valamit töredékei, maradványai alapján az eredetinek megfelelő állapotába, illetőleg valamilyen eseményt a hiányos adatokból következtetve összefüggő egészé helyreállít'. Az így meg-

⁴ Az itt használt nyelvészeti alapfogalmak meghatározásai (nem pontos definíciók) Kiefer (1992) alapján:

Régens: szótári egység, amely értelmes, grammatikus mondatokban csak meghatározott jelentéskörbe tartozó, meghatározott grammatikai tulajdonságokkal felruházott vonzatainak társágában fordul elő. Szemantikailag általában predikátum, s vonzatai e predikátum argumentumait jelölik. A vonzatoknak a szintaktikai funkcióját is mindig a régensük határozza meg.

Vonzat: olyan bővítmény, amely egy régens által felállított szintaktikai funkciót tölt be.

Thematikus szerepek: a fogalmi szerepek egy-egy osztályát jellemző grammatikai jegy, amely behatárolja a szereplőt megnevező bővítmény (jelen esetben vonzat) kifejezési lehetőségeit:

- *AG*: ÁGENS, CSELEKVŐ, AKTÍV résztvevő, azaz olyan szereplő, amely szerepét saját energiájának mozgósításával vagy féken tartásával tölti be.
- *PAT*: PATIENS, ELSZENVEDŐ, „ALAKULÓ” résztvevő, azaz olyan szereplő, amelynek jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át.
- *PROP*: PROPOZICIONÁLIS, A RÉGENSSEL jelölt szituáción belül hivatkozott tényállás, azaz olyan szituáció, amelyet a régens valamely tágabb összefüggésben szerepeltet.

⁵ Egy leíró nyelv grammatikailag jól formált kategorizáló kifejezésének jelentése tulajdonképpen nem más, mint a kategorizációnak (más, közismertebb terminológiával: a jelölet megadásának) módja. Vagyis azon feltételek összessége, amelyeket egy kategorizálandónak ki kell elégítenie ahhoz, hogy az adott kifejezésnek mint nyelvi reprezentációnak a megnevezettje kategorialisan *bemutatottja* lehessen. Ebből következik, hogy a kategorizáció módja egyrészt a nyelvi reprezentációból (a kifejezésnek, tehát valamilyen nyelv egységének a grammatikai tulajdonságaiból, viselkedéséből), másrészt a kategorizálandó természetéből áll össze. Ezért szemantikai interpretáció és grammatikai elemzés különválasztása többnyire erőltetett, nehézkes és nehezen kivitelezhető.

adott szemantikai reprezentációból látható, hogy egy REKONSTRUÁL ($x, y, [a \text{ feltehető eredeti formájában van } (y)]$) háromargumentumú predikátumról van szó, ahol

- az (x) argumentumhelyre behelyettesíthető jelentésleírások olyan vonzatként funkcionáló nyelvi egységek jelentését adják meg, melyek szintaktikai funkciója alany, és amelyekhez az Ágens thematikus szerep kapcsolódik. Ezen nyelvi egységek megnevezettjei a *rekonstruktőr* címkével hivatkozható fogalmi szerepet⁶ töltik be. Az x vonzat természetesen régensének szemantikai szelekciós hatása alatt áll: jelentésköre az ige jelentése által kizárólag emberekre vagy emberekből álló csoportokra korlátozódik, vagyis az (α) vonzathely olyan nyelvi egységeket fogadhat be, mely nyelvi egységek megnevezettjüket egy célirányosan, szándékosan és tudatosan cselekvő *ágensként*⁷ írják le
- az (y) argumentumhelyre behelyettesíthető jelentésleírások tárgy szintaktikai funkciójú, Patiens thematikus szerepű vonzatot azonosítanak, melyek jelöltjei a régens által megnevezett cselekvéssel összefüggésben egy olyan fogalmi szerepet töltenek be, melyre a *rekonstruálandó* címkével hivatkozhatunk. A *rekonstruál* ige jelentésleírásából egyértelműen kitűnik, hogy a *rekonstruálandó* fogalmi szerepet – elvileg – bármilyen *entitásként* vagy *esetként* kategorizálható dolog betöltheti.
- (*a feltehető*) *eredeti formájában van* (y) belső argumentumként van jelen a *rekonstruál* ige szemantikai reprezentációjában: állandó komponense az ige jelentésének, így az argumentumszerkezet ábrázolásában konstansként szerepel. Ugyanakkor ez az argumentum logikailag egy olyan egyargumentumú predikátum, melynek kimenete az az állítás, hogy a *rekonstruál* ige tárgya (pontosabban a tárgy szintaktikai funkciójú vonzatának a megnevezettje) egy sajátos állapotban, nevezetesen (*a feltehető*) *eredeti formájában van*. Mivel az állítás az ige tárgyára vonatkozik, ezért nyilvánvaló, hogy y egyaránt szemantikai argumentuma az igeének és az ige belső argumentumának. A *rekonstruál* ige tárgyának ez a sajátos állapotban levése az az *eset*, amely az ige által megnevezett *esetek* eredményeképpen jön létre, vagyis tulajdonképpen része az ige által megnevezett komplex *eseteknek*. Belső argumentumához így az ige jelentése egy olyan konkrét szerepet társít, melyre a *rekonstrukció eredménye* címkével hivatkozhatunk, és amely szerep – a fentiekből következően – a Propozicionális szereposztályba sorolható. Mivel azonban belső argumentumról van szó – az ige argumentumszerkezete tartalmaz egy további értéket befogadni nem képes, előre kitöltött argumentumhelyet –, ez a szerep szintaktikailag nem jeleníthető meg. A

⁶ *Fogalmi szerepek*: azok a konkrét szerepek, amelyekkel egy adott szó jelentése felruházza az ugyancsak általa megkívánt szereplőket.

⁷ A szövegben a nagy kezdőbetűvel írt *Ágens* kifejezés az egyik thematikus szerep megnevezése, vagyis nyelvészeti terminus, míg a kis kezdőbetűs dőlt betűvel írt *ágens* kifejezés a PTC egyik terminusa (a két dolog persze nem független egymástól).

rekonstruál ige köznyelvi használatával kapcsolatban tehát elmondhatjuk, hogy a rekonstrukciók eredménye mindig ugyanaz az állapot, mely tény – miként maga az állapot is – az ige jelentésében van rögzítve, és ezért ez az állapot grammatikailag nem fejezhető ki.

A *rekonstruál* igével és vonzataival létrehozott minimális szerkesztettségű mondatok természetesen bővíthetők határozókkal (pl. eszköz-, idő-, helyhatározókkal, részeshatározóval stb.).

(5.4.0.2) A rekonstrukció *terminus* használatáról a PTC-ben

A rekonstrukció PTC-beli terminus által megnevezett komplex eset: Valaki (a rekonstruktőr ágens) rekonstruál valamit (a rekonstruálandó esetet vagy entitást) valamiként (ez a rekonstrukció perspektívája: a rekonstruálandó esetre vagy entitásra való rátekintés módja) valamivel (a rekonstrukció eszköze: kategoriális leírás) valahol (a rekonstrukció helye: színtér₁) valamikor (a rekonstrukció ideje: színtér₂) valaki számára (a rekonstrukcióból részesedő: spektátor). Maga ez a rekonstrukció eredményjellegű is: a rekonstrukciós aktus eredménye, amely egyaránt *szól* a rekonstruálandó esetről vagy entitásról, a rátekintés módjáról, a rekonstrukció eszközéről és színteréről, illetőleg magáról a rekonstruktőr ágensről. Hogy melyikről inkább, illetőleg milyen arányban, azt esete válogatja; ami döntő, hogy nem kizárólag a rekonstruálandó esetről vagy entitásról.

A köznyelvi használatától most már elszakadva: a rekonstrukció alatt többnyire olyan építkezést szoktak érteni, amely az eredetivel azonos természetű komponensekből történik, míg a leírás idegen – nyelvi – elemekkel dolgozik, azaz nem rekonstruálja, hanem reprezentálja ugyanazt a dolgot. Vagyis a reprezentáció eszköze a rekonstrukciónak.

A rekonstrukció – ebben a diszkusszióban – *kategoriális leírást* vagy egyszerűen *kategorizációt* jelent. Így voltaképpen a rekonstrukció eszközéről van szó; arról, amivel vm rekonstruálva van; arról, amivel vm rekonstruálható.

A *kategoriális leírást* az (egyszerű) *leírástól* az különbözteti meg, hogy mi-féle kategóriákat is használ (vö. 5.4.1).

A rekonstrukció lehet *sikeres* (amellyel esetenként referenciálisan szinonim kifejezés az *igaz*, az *adekvát* vagy a *kimerítő*) vagy *sikertelen*, ha a leírásban érdekeltek egyetértenek (vagy nem értenek egyet) abban, hogy az adott leírásnak melyek a sikerfeltételei, és egyetértenek abban, hogy ezek a *sikerfeltételek* teljesülnek, vagyis akkor, amikor a kategorizáció tárgya egybeesik azzal, ami mutatkozik.

(5.4.1) A KATEGORIÁLIS LEÍRÁS TERMINUS HASZNÁLATÁRÓL

A *kategoriális leírás* terminus vizsgálatát ez a diszkusszió a terminus komponenseinek építkező jellegű vizsgálatával valósítja meg.

(5.4.1.1) A leír terminus használatáról a köznyelvben

Az elemzést a *leír* alapigével kezdjük.

(5.4.1.1.1) A *leír_i vk vmnek/vmlyennek vkt/vmt* terminus használatáról a köznyelvben

leír_i:

szintaktikai kategória - szemantikai reprezentáció -	V (aktív, tranzitív, perfektív, komplex ige)
	'LEÍR (x, y, F(y))'
thematikus szerepek:	[AG, J, ⁸ PROP]
a régens által megkövetelt vonzatok -	α, y, F(y)'
szintaktikai funkciók:	(alany, tárgy, predikatív vonzat ⁹)
morfológiai forma (viszonyító elemek):	{nom., acc., -nAk }

ahol *x* és *y* ugyancsak szemantikai argumentumokon értelmezett változók, és érvényes a következő azonosság: a predikatív vonzat „alanya” = tárgy.

Például:

- (1) a. *János riasztónak írta le a benne kavargó érzéseket.*
 b. *Mari kétségbeejtőnek írta le a jelenlegi helyzetét.*
 c. *A postás feltűnően rosszarcú embernek írta le a támadóját.*

⁸ *J*: jellemezett, thematikus szerep, nem változó tehetetlen résztvevő: olyan szereplő, amely nem fejt ki semmiféle hatást a többi szereplőre, nem fejt ki semmiféle aktivitást, nem érik külső hatások, sem benne, sem vele nem megy végbe változás. (Természetesen ez a bemutatottat csupán mint szereplőt jellemzi, kizárólag a régens által megnevezett cselekvés vonatkozásában.)

⁹ *Predikatív vonzat*: olyan vonzatfunkciójú predikatív bővítmény, mely saját régensének egy másik vonzatáról tesz állítást.

- d. *Pistike szigorú és gonosz alaknak írta le a kémiantanárt.*
- e. *A szemtanúk káprázatosnak írták le a jelenséget.*
- f. *A férfi vallásosnak írta le a felesége családját.*
- g. *A megfigyelő a választásokat komédiának írta le.*
- h. *A doktorandus unalmasnak írta le a konferenciát.*
- i. *Az elemzők szinte törvényszerűnek írták le a sikert.*
- j. *A kollégák könnyed stílusú, dinamikus, ám rendkívül öntörvényű embernek írták le a főnököt.*
- k. *A fényelektromos hatás értelmezése során Einstein az $E_{kin} = hv$ képletet felhasználva a fényt hv energiakvantumot hordozó részecskék - úgynevezett fotonok - sorozatának írta le.*

A fentiekből látható, hogy a $leír_1$ ige olyan szótári tétel, amely az őt befogadó mondatokban régensként működik. A régensek szemantikailag (általában) predikátumok, vagyis funktor kategóriába sorolható kifejezések. A predikátum a homogén funktoroknak az a típusa, mely egy vagy több névből mondatot képez, vagyis argumentumai az individuumnév, kimenete a kijelentő mondat alapkategóriába sorolhatók.

A $leír_1$ igei régensnek mint nyelvi egységnek a szemantikai reprezentációját prefix írásmóddal ' $LEÍR(x, y, F(y))$ '-ként adtuk meg. Ezt a jelentést kódoló formulát helyettesíthetjük a következő (természetesen kicsit elnagyolt) parafrázissal: ' (x) nyelvi eszközök segítségével ábrázolja/szemlélteti/bemutatja/modellálja (y) -t úgy, hogy az eredményül kapott modellben igaz lesz rá $F(y)$ '.

* * *

Az igei régens $\propto$ vonzathelyére behelyettesíthető nyelvi egységek jelöltjeit a régens jelentése egy olyan konkrét (fogalmi) szerepben láttatja, melyre a *leíró/bemutató* címkével hivatkozhatunk, s mely szerep az Ágens szereposztályba vagy -típusba (thematikus szerepbe) sorolható. Elsősorban ez az, ami az x vonzat grammatikai tulajdonságait, viselkedését megszabja - például azt, hogy a mondatban alanyi funkciót tölt be.

A $leír_1$ igének mint régensnek a jelentése korlátozza az x vonzat jelentéskörét. Szemantikai reprezentációjából ugyanis az következik, hogy az (x) argumentumhely kizárólag olyan jelentésleírásokat tud befogadni, melyek *ábrázoló funkcióval rendelkező kommunikációs eszköz használatára képes és azt aktuálisan használó* szereplőket azonosítanak. Az (1) k. példamondat szemantikai jól formáltsága arra enged következtetni, hogy a nyelvnek, melyre a jelentésleírás utal, nem feltétlenül szükséges természetes nyelvnek lennie: ami elengedhetetlen, az csupán annyi, hogy olyan kommunikációs rendszer legyen, amely feltétlenül rendelkezik ábrázoló funkcióval (természetesen egyéb funkciókkal is rendelkezhet, mint például a természetes nyelv). Más összefüggésben mondhatjuk azt is, hogy az igével megnevezett (nyelvi) cselekvés vagy (kommunikatív) aktus olyan sajátos eszközhasználat, mely számos célból realizálható, és az x vonzat jelöltjének talán nem is elsődleges

célja az ábrázolás. Itt és most azonban mindez irreleváns: a $leír_1$ igei régens az x vonzatával szemben csupán azt a szelekciós követelményt állítja fel, hogy az ∞ vonzathelyre kerülő nyelvi egység jelöltje olyan kommunikációs eszköz használatára legyen képes, mely eszköznek mindenképpen van ábrázoló funkciója, és ezt a képességét aktuálisan gyakorolja is. Az ilyen eszközhasználat mindig teleologikus (célirányos) cselekvés, mely a cselekvő proaktivitását, intencionalitását és autonómiáját feltételezi. Ez azt jelenti, hogy csak akkor kapunk szemantikailag jól formált propozíciót, ha az ∞ vonzathelyre kizárólag *embereket* vagy *emberekből álló csoportokat* jelölő nyelvi egységeket helyettesítünk be (lásd az [1] alatti példamondatokat), mely nyelvi egységek megnevezettjüket *ágensként* írják le.

Mindebből pedig az következik, hogy az x vonzat jelöltjei – melyeket a régens jelentése a *leíró/bemutató* fogalmi szereppel ruház fel – olyanok, hogy képesek *ágensként* mutatkozni, vagyis

- a $leír_1$ igei régens x vonzatában mindig egy *leíró/bemutató ágens* reprezentációját detektálhatjuk;
- a *leíró/bemutató* szerep megvalósítása egyben az *ágensként* való mutakozás egyik (talán sajátos, de igen jellemző, ezért mindenképpen említést érdemlő) módja.

* * *

Az ∞ vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egységek jelöltjei a $leír_1$ igei régens által megnevezett cselekvéssel összefüggésben a *leírt/bemutatott* címkével hivatkozható fogalmi szerepet töltik be, mely konkrét szerep a Jellemzett tematikus szerepbe sorolható. Az y vonzat a mondatban tárgyi funkciót tölt be.

Az y vonzat jelentésével szemben a $leír_1$ igének mint régensnek a jelentése igencsak „megengedőnek” látszik, hiszen az ∞ vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egységek megnevezettjei igen különféle dolgok is lehetnek: érzelmek, lelkiállapotok, emlékek, élmények, testi érzések, emberek, emberekből álló csoportok, tárgyak, jelenségek, események, helyszínek, útvonalak, okok és különbségek stb., vagyis a lehetséges vonzatok jelentésének leírásához a primitív szemantikai kategóriák teljes skálája (mód, mennyiség, hely, térbeli mozgás, entitás és szituáció) felvonultatható. Elvileg tehát bármi betöltheti a *bemutatott* fogalmi szerepet, ami

- egyik irányból szemlélve legalább egy olyan *ágens* számára elérhető, aki képes az adott dolog vonatkozásában a *leíró/bemutató* fogalmi szerepben mutatkozni (azaz létezik az *adott leírásra felkészült ágens*);
- másik irányból szemlélve valamilyen, bármilyen formában mutatkozni képes.

* * *

A $leír_1$ igei régens harmadik, $F(y)$ vonzatához a Propozicionális tematikus szerep és a predikatív vonzat elnevezésű szintaktikai funkció társul. Ez a vonzat logikailag egy egyargumentumú predikátum, mely a $leír_1$ ige tárgyi

szintaktikai funkciójú vonzatának megnevezettjéről tesz állítást, vagyis állítványként alanya azonos az igei régens tárgyával, az y vonzattal.

Ebből következik, hogy y nemcsak az igének, hanem az ige predikatív vonzatának is szemantikai argumentuma, így egyaránt áll a $leír_i$ igei régensnek és a régensként felfogható $F(y)$ predikátumnak a szelekciós hatása alatt.

Például:

- (2) a. *János víg kedélyű öregúrnak írta le a szomszédot.*
 b. *Kati elmaradott településnek írta le a szülőfaluját.*
 c. **János elmaradott településnek írta le a szomszédot.*¹⁰
 d. **Kati víg kedélyű öregúrnak írta le a szülőfaluját.*

A (2) a-b. példamondatok szemantikai jól formáltsága bizonyítja, hogy szomszédot és szülőfalut egyaránt lehet nyelvileg ábrázolni (mint fentebb említettük, a $leír_i$ igei régens jelentése igen megengedő az y vonzat jelentéskörével szemben), a (2) c-d. mondatok szemantikai rossz formáltságát tehát a predikátum szelekciós követelményeinek a megsértése okozza:

- (3) a. **Kati szülőfaluja víg kedélyű öregúr.*
 b. **A szomszéd elmaradott település.*

Az $F(y)$ predikátum szemantikai reprezentációja a következő parafrázissal adható meg: ' y eleme egy osztálynak'; vagy bővebben: ' y egyike azon individuumoknak, melyek rendelkeznek egy adott statikus tulajdonsággal'. Ebből következik, hogy predikátumunk kimenete az az állítás, hogy a $leír_i$ ige tárgyának a megnevezettje beletartozik egy statikus tulajdonság terjedelmébe.¹¹ Ez azt jelenti, hogy a $leír_i$ igei régens jelentése az $F(y)$ vonzat jelentéskörét tulajdonságokra – méghozzá statikus, sőt sok esetben tartós tulajdonságokra – korlátozza.

Például:

- (4) a. **Pistike Gézának írta le a kémiatanárt.*
 b. **Pistike a szigorú és gonosz alaknak írta le a kémiatanárt.*
 c. **Pistike állítólagosnak/előzőnek/jogosnak írta le a kémiatanárt.*

Mivel az $\langle F(y) \rangle$ vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egységek funkciója nem referáló, ezért nem lehetnek tulajdonnevek (lásd a [4] a. példamondatot), és nem lehetnek specifikus vonatkozásúak (lásd a [4] b. példamondatot), hiszen az ilyen nyelvi egységek által megnevezett dolgok nem osztályok, amelyekbe y -nak – a $leír_i$ ige tárgy szintaktikai funkciójú vonzatának – a meg-

¹⁰ A * szimbólum egy példamondat előtt nyelvtanilag helytelen (agrammatikus) vagy szemantikailag nem jól formált mondatot, a ? szimbólum nem egyértelmű grammatikalitású mondatot, a % szimbólum pedig csak bizonyos megszorításokkal elfogadható mondatot jelöl.

¹¹ Más terminológiával megfogalmazható ez úgy is, hogy y a predikátum igazságtartományának tagja, azaz olyan individuum, melyhez a predikátum által jelölt függvény az igaz értéket rendeli.

nevezettje beletartozhatna. Ezenkívül nem fogadhat be az $\langle F(y) \rangle$ vonzathely olyan nyelvi egységeket sem, melyek melléknevek ugyan és melléknévként statikus tulajdonságokat fejeznek ki, vagyis van terjedelmük, de kizárólag attributív funkcióban fordulhatnak elő, azaz nem szerepelhetnek állítmányként (lásd a [4] c. példamondatot).

Bővítményi szerepet betöltő nyelvi egységek eleve nem lehetnek igék, emellett azonban az $F(y)$ predikátum jelentésleírása is kizárja, hogy az általa azonosított vonzathelyű nyelvi egység az ige szintaktikai kategóriába tartozhasson. Mert bár az igék predikátumként szintén tulajdonságokat fejeznek ki, melyeknek van terjedelmük, azaz osztályokat neveznek meg, jelentésük tipikusan mégis olyan cselekvéseként, folyamatokként kategorizálható *esetek* összessége, melyek időben zajlanak le, van belső időszervezetük, van kezdetük és végük. Az $F(y)$ szemantikai reprezentációja viszont tartalmazza azt a megkötést, hogy „ (y) egy *statikus* tulajdonság terjedelmébe tartozik bele”.

Mindezek figyelembevételével tehát megállapítható, hogy az $\langle F(y) \rangle$ vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egység állítmányi funkciót is betölteni képes melléknév (esetleg melléknévi igenév), illetőleg köznévi vagy ilyenekkel alkotott szerkezet, mely morfológiai formáját tekintve címkézett vonzat (a hozzá kapcsolódó viszonyító elemet – vagyis az esetragját – nem a tematikus szerep határozza meg, hanem a régens írja elő számára): mindig *-nAk* (dativusi) ragos alak.

Ezeket a nyelvi egységeket az elmondottak alapján tekinthetjük *kategóriacímkéknek*, az a fogalmi szerep pedig, melyet az $\langle y \rangle$ vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egységek jelöltjei betöltenek, és amelyre eddig a $leír_i$ igei régens által megnevezett cselekvéssel összefüggésben a *leírt/bemutatott* címkével utaltunk, mindenkor hivatkozható a *kategorizált* címkével is (minden tehát, ami *leírt/bemutatott*, az egyúttal *kategorizált* is, míg fordítva természetesen nem igaz). A kategóriacímkék készletét mindig a leírásnál alkalmazott nyelv kínálja fel.

(5.4.1.1.1.2) A $leír_2 vk vkt/vmt$ terminus használatáról a köznyelvben

- (5) a. János *leírta* Mari iránt érzett gyűlöletének okát.
 b. A páciens *leírta* pszichológusának a néhány nappal ezelőtti lelkiállapotát/az adott nappal kapcsolatos emlékeit/a témával kapcsolatos kelleme és kellemetlen élményeit.
 c. A beteg részletesen *leírta* orvosának a fájdalmait, ezzel is segítve betegsége mielőbbi diagnosztizálását.
 d. A postás *leírta* támadóját/a támadó külsejét/a két támadó stílusának különbségét.
 e. A férfi *leírta* barátainak a felesége családját/új kollégáit/a közösséget, ahova tartozik.
 f. A tanító néni kérésére az osztály pontosan *leírta* a nyomozónak az eseményeket.

- g. A dzsinn leírta gazdájának a kincsesládát/a kincs lelőhelyét és az oda vezető útvonalat.
- h. Az ír kisfiú leírta magyar barátainak a leprechaunok három legjellemzőbb tulajdonságát.
- i. A doktorandus néhány szóban leírta professzorának a konferenciát.
- j. Az előadó a Boole-algebra műveleteivel leírta az elemi logikai konstansok klasszikus jelentését.
- k. A szakkör mai feladata, hogy egy függvény segítségével leírja/leírják az inga mozgását.

Úgy tűnhet, hogy az (5) alatti példamondatokban szereplő $leír_2$ ige egy két-argumentumú predikátum, szemantikai reprezentációja 'LEÍR(x , y)'-ként adható meg, ahol az (x) és (y) argumentumhelyekre behelyettesíthető jelentésleírások pontosan azoknak a vonzatként funkcionáló nyelvi egységeknek a jelentését adják meg, melyek az eddig tárgyalt $leír_1$ igeinek az x és y vonzatai. Vagyis

- az $\langle x \rangle$ vonzathely olyan alany szintaktikai funkciójú nyelvi egységeket fogad be, melyeknek megnevezettjeit a fenti mondatokban szereplő $leír_2$ igei régens jelentése is a *leíró/bemutató* címkéjű fogalmi szerepben látatja, és ez a szerep is az Ágens szereposztályba sorolható;
- az $\langle y \rangle$ vonzathelyre pedig olyan tárgy szintaktikai funkciójú nyelvi egységek helyettesíthetők, melyek a *leírt/bemutatott* címkével hivatkozható fogalmi szerepet töltik be, és ez a szerep a Jellemzett tematikus szerepbe sorolható.

A $leír_2$ esetében viszont hiányzik a $leír_1$ igei régens harmadik, $F(y)$ vonzata, melyhez ott a Propozicionális tematikus szerep és a predikatív vonzat elnevezésű szintaktikai funkció társul. Egy vonzatszámcsökkenésnek lehetünk tehát tanúi.

Nincs azonban talán akadálya annak, hogy az (5) alatti példamondatokat az (1) alatti mondatokhoz hasonlóan olyanoknak tekintsük, melyek valójában szintén háromszereplős *eseteket* neveznek meg: az (5) a-k. mondatok által leírt szituációk esetében is feltételezhető, hogy a *leíró/bemutató* a *leírtat/bemutatottat valaminek/valamilyennek* írja le, csak ennek a konkrét megnevezése az aktuális közlés szempontjából irreleváns. Azaz mindenképpen lennie kell olyan osztálynak, (statikus) tulajdonságnak, melyre igaz, hogy amikor (x) nyelvi eszközök segítségével ábrázolja/szemlélteti/bemutatja/modellálja (y)-t, akkor az eredményül kapott modellben (y) - tulajdonképpen a leírás tárgya - eleme ennek az osztálynak, vagyis a *leírt/bemutatott* beletartozik ennek a tulajdonságnak a terjedelmébe, csak ez az osztály vagy tulajdonság mondatainkban éppen nincs megnevezve. Ez azt jelenti, hogy a $leír_2$ igei régens szemantikai reprezentációjában is jelen kell lennie egy a *valaminek/valamilyennek* határozatlan névmás jelentésével azonos jelentéselemnek, de belső argumentumként, mely így az ige jelentésében van rögzítve, és ezért szintaktikailag nem fejezhető ki.

Így értelmezve az (5) alatti példamondatokat, azt állíthatjuk, hogy a $leír_2$ a

*leír*₁ igéből jött létre egy olyan sajátos képzési folyamat segítségével, mely vonzatszámcsökkenést eredményez, miközben az alapszó többi vonzatának számát, tematikus szerepét, szintaktikai funkcióját és morfológiai alakját változatlanul hagyja, valamint a képzett szón sem észlelhető morfológiai változás. Az argumentumstruktúrát viszont csak annyiban érinti ez a képzési folyamat, hogy a *leír*₁ igei régens $F(y)$ szintaktikai – tehát külső – argumentumából belső argumentumot csinál, mely így a *leír*₂ ige jelentésének állandó komponensévé válik, az argumentumszerkezet ábrázolásában konstansként, kötött argumentumhelyként szerepel.

Megfogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy az említett képzési folyamat eredményeképpen a három szereplő megnevezését előíró *leír*₁ igéből létrejön a csupán két szereplő megnevezését megkívánó (és lehetővé tevő) komplexebb jelentésű *leír*₂ ige, melynek szemantikai reprezentációját 'valaminek/valamilyennek *leír*'-ként adhatjuk meg.

(5.4.1.1.1.3) A *leír*₃ *vm vmt* terminus használatáról a köznyelvben

Létezik az előző kettővel azonos hangalakú *leír*₃ ige is, melyet grammatikai viselkedése miatt érdemes önálló lexikai tételként kezelni.

Például:

- (6) a. A 62. oldalon található függvény *leírja* az inga mozgását.
 b. A Boole-algebra műveletei *leírják* az elemi logikai konstansok klasszikus jelentését.
 c. Mai tudásunk szerint a húrelmélet tökéletesen *leírja* a körülöttünk lévő világ törvényszerűségeit.¹²

A *leír*₃ ige szemantikai reprezentációját 'LEÍR(x , y)'-ként adhatjuk meg. Ezt a jelentést kódoló formulát azzal a parafrázissal érdemes helyettesítenünk, hogy '(x) nyelvi modellje (y)-nak'.

A *leír*₂ és a *leír*₃ igék jelentései konceptuális differenciálódással jöttek létre. Bár a két jelentés között a kapcsolat kézenfekvő, az is nyilvánvaló, hogy míg a *leír*₂ ige aktív tevékenységet fejez ki, addig a *leír*₃ nem tevékenységet, hanem állapotot jelent.

Például:

- (7) a. János *leírja* az inga mozgását.
 b. A függvény *leírja* az inga mozgását.

A (7) a. példamondatban János aktív, szándékos cselekvő, a (7) b. mon-

¹² Megjegyzendő, hogy itt csak a *leír*₁, a *leír*₂ és a *leír*₃ lexikai tételekről esik szó, a velük morfológiai formájukat tekintve azonos, más önálló szótári tételekről nem, mivel azok elemzése a *ka-tegoriális leírás* PTC-terminushasználatára szempontjából irreleváns.

datban ellenben nincs szándékos cselekvő. (Vö.: *János szándékosan írta le az inga mozgását.*; **A függvény szándékosan írta le az inga mozgását.*) A *leír*₃ lexikai egység szemantikai reprezentációjából kiolvasható, hogy régensként a jelentése korlátozza az *x* vonzat jelentéskörét: ahhoz, hogy szemantikailag jól formált propozíciót kaphassunk, az *x* vonzathelyre behelyettesíthető nyelvi egységek jelöltjeinek nyelvi modellkonstrukcióknak kell lenniük. Az ilyen propozíciókban tehát szó sincs szándékosan, tudatosan, célirányosan tevékenykedő *ágens*ről. Mivel azonban nyelvi modelleket csak erre a tevékenységre *felkészült ágens*ek hozhatnak létre, ezek a propozíciók is mindig feltételezik valamilyen *agens* jelenlétét, vagyis tartalmaznak egy rejtett utalást valamilyen – leírásra mint sajátos nyelvi cselekvésre *felkészült* – *ágens*re. Láthattuk, hogy a *leír*₂ igei régens a saját *x* vonzatával szemben egészen más szelekciós követelményeket állít fel. Az (*y*) argumentumhelyre behelyettesíthető jelentésleírásokkal szemben támasztott szemantikai elvárások azonban a két poliszém predikátum esetében megegyeznek. Ugyancsak azonos tulajdonságok társulnak a nyelvhez, melyre mindkét szemantikai reprezentáció tartalmaz utalást.

Míg a (7) a. példamondat jelölete változással, folyamattal jellemezhető eset, addig a (7) b. mondatban „nem történik semmi”, vagyis ez a mondat egy állapotot nevez meg. (Vö.: *Az történt, hogy János leírta az inga mozgását.*; **Az történt, hogy a függvény leírta az inga mozgását.*)

A (7) a. mondat tagadása (*János nem írta le az inga mozgását.*) nem fejez ki egy másik cselekvést, folyamatot, eseményt, míg a (7) b. tagadása (*A függvény nem írta le az inga mozgását.*) egy másik állapotot reprezentál, hiszen egy állapot hiánya is állapot, és ez befolyásolja az ilyen tagadó mondatok információértékét.

A *leír*₃ állapotigének az eseményszerkezete¹³ homogén, nem bontható részeseményekre, az általa kifejezett állapot időtartamába nem eshet bele egy másik esemény. (Vö.: *János éppen az inga mozgását írta le, amikor feleletét megszakította a csengő.* **A függvény éppen az inga mozgását írta le, amikor János letörölte a táblát.*)

Feltehetően ezek a szemantikai jegyek felelősek azért, hogy a *leír*₃ állapotigéből *-As* képzős deverbális főnév nem képezhető.¹⁴

¹³ Az eseményszerkezet az igével jelölt eseménynek elemi eseményekre (vagyis részeseményeire) való felbontását és az ezek közötti temporális viszonyok reprezentációját tartalmazza.

¹⁴ Az *-As* deverbális nomenképző korlátlanul termékeny, vagyis bővíthető, nyitott szóosztályon működik, és tetszőleges számú, szemantikailag transzparens (jelentése előre jelezhető, levezethető az alapszó és a képző jelentéséből, azaz szemantikailag kompozicionális) új szó létrehozására ad módot. Állapotot kifejező, statikus igékhez járulva mégis gyakran csak potenciális – egy adott beszédhelyzetben képezhető, de a nyelvi közösség számára nem ismert – szavakat hoz létre. Elvileg tehát a *leír*₃ nem dinamikus állapotigéből is képezhető *-As* képzős deverbális főnév, a nyelvi tények azonban azt mutatják, hogy ha egy mondatban a *leírás* főnév szerepel, akkor az kizárólag a *leír*₁ vagy a *leír*₂ igékből képzett 'komplex esemény', 'egyszerű esemény' vagy 'eredmény' jelentésű deverbális főnevek egyikeként értelmezhető.

(5.4.1.1.2) A *leírás* terminus használatáról a köznyelvben(5.4.1.1.2.1) A *leírás*₁ terminus használatáról a köznyelvben

A *leír*₂ tranzitív, aktív, perfektív, igekötős igéből az -*ás* deverbális nomenképző segítségével létrehozható a *leírás*₁ 'komplex esemény' jelentésű, igéből képzett főnév.¹⁵

Egy ige azon *esetek* összességét jelöli, mely *eseteket* az adott igeinek mint predikátumnak a kimenetei megneveznek. Egy igéből képzett -*ás* képzős deverbális főnév utalhat ugyanazokra az *esetekre*, sőt ugyanúgy, mint a képzés bemenetétől szolgáló alapige. Az ilyen deverbális főneveket szokták a '*komplex esemény*' jelentésű címkével illetni.¹⁶ A *leírás*₁ szótári tételre alkalmazhatjuk ezt a címkét, melynek szemantikai reprezentációja így a következő lehet: 'az az *eset*, hogy (*x*) nyelvi eszközök segítségével vmnek/vmlyennek ábrázolja/szemlélteti/bemutatja/modellálja (*y*)-t'. Látható tehát, hogy főnevünk a *leír*₂ ige által kifejezett *eseteket* jelöli a maguk teljes komplexitásában, mely tény az alább bemutatott grammatikai tulajdonságainak, viselkedésének kontextusában.

A 'komplex esemény' jelentésű -*ás* képzős deverbális főnevek kötelezően öröklök a képzés bemenetétől szolgáló alapige teljes argumentumszerkezetét, így a *leírás*₁ deverbális főnévnek ugyanolyan argumentumszerkezete van, mint a *leír*₂ alapigének.

Például:

- (8) a. Béla a többi szakmunkástanuló előtt *leírta* a szerkezet működését.
 b. A szerkezet működésének Béla által való *leírása* a többi szakmunkástanuló előtt történt.
 c. *A Béla által való *leírás* a többi szakmunkástanuló előtt történt.

Egy tranzitív alapigéből képzett 'komplex esemény' jelentésű -*ás* képzős deverbális főnév – mint a *leírás*₁ – „tárgyi argumentumának” (precízebben fogalmazva: a képzés bemenetétől szolgáló alapige tárgyi szintaktikai funkciójú vonzatát azonosító argumentumának) grammatikalizálása kötelező, az ilyen főnevek tehát tárgyi argumentumuk nélkül nem használhatók. Mivel egy főnévi csoportban csak a birtokos fejezhet ki közvetlen argumentumot, a 'komplex esemény' jelentésű deverbális főnév mellett megjelenő birtokos kifejezés kizárólag, kötelezően tárgyi argumentumként értelmezhető.

¹⁵ Természetesen a *leír*₁ igéből is képezhetünk -*ás* képzős deverbális főnevet, mivel azonban – mint fentebb kimutattuk – a *leír*₂ ige argumentumszerkezete minimálisan különbözik csak a *leír*₁ argumentumszerkezetétől, vonzatstruktúrája viszont egyszerűbb, kihasználva ezt az egyszerűséget a *leírás* terminus köznyelvi használatát a *leír*₂ igéből képzett *leírás*₁, *leírás*₂ és *leírás*₃ -*ás* képzős deverbális főneveken mutatjuk be.

¹⁶ Az '*egyszerű esemény*', a '*komplex esemény*' és az '*eredmény*' kifejezések sokkal inkább grammatikai, mint filozófiai-szemantikai terminusok, vagyis lényegében csak címkék, melyekkel a deverbális főneveknek azokra a jelentéseire utalhatunk, melyek grammatikai viselkedésük alapján is elkülöníthetők.

Például:

- (9) *A támadónak az összesereglett tömeg előtt való leírása nem jelentett meglepetést a rendőrök számára.*

A mondatban a 'komplex esemény' jelentésű *leírás₁* főnév szerepel (a *való*-teszt eredménye alapján is ez a jelentés azonosítható¹⁷), a *támadó* mint birtokos kifejezés nem értelmezhető másként, csak a deverbális főnév tárgyi argumentumaként, vagyis megnevezettje nem lehet olyan szereplő, mely a *leíró/bemutató* címkével hivatkozható.

A 'komplex esemény' jelentésű *leírás₁* főnév örökli az igei bázis eseményszerkezetét is. Ugyanolyan típusú, jellegű, formájú aspektuális kifejezésekkel módosítható, mint a kiinduló *leír₂* ige (természetesen azzal a formai különbséggel, hogy ezeket a módosítókat a főnévi fej előtt jelzősíteni kell).

Például, ha egy az esemény lefolyására utaló időhatározói kifejezéssel módosítjuk:

- (10) a. *Béla fél óra alatt leírta a szerkezet teljes működését.*
 b. *A szerkezet teljes működésének fél óra alatti leírása már a délutáni előadások egyikén történt.*

Az olyan -*As* képzős deverbális főnevek, melyek 'komplex esemény' jelentésűek, megőrzik az igéknek azt a tulajdonságát, hogy a megszámlálhatóság kifejezése esetükben morfológiailag lehetetlen. Ezért a *leírás₁* főnév nem tehető többes számba. Ennek itt kizárólag az „igei örökség” az oka, nem pedig az, hogy az ilyen főneveknek a szemantikai reprezentációjában szerepelne egy utalás a megszámlálhatatlanságukra (azaz eleve megszámlálhatatlanok lennének, mint pl. a *felkészültség* elvont főnév).

Például:

- (11) a. *Mindhárom eset, mikor a gyerekek leírták az igazgatónak az osztályfőnök viselkedését, botrányba fulladt.* (Tehát az ige által jelölt szituáció háromszor ismétlődik, vagyis megszámlálható.)
 b. **Az osztályfőnök viselkedésének a gyerekek által való leírásai botrányba fulladtak.*

A *leírás₁* főnév – mint a 'komplex esemény' jelentésű -*As* képzős deverbális főnevek általában – kizárólag határozott főnévi csoportban fordulhat elő.

Például:

- (12) a. **Jánost felzaklatta egy borzasztó esemény Mari által való leírása.*
 b. **János beleunt közös élmények Mari által való leírásába.*

¹⁷ Ha egy deverbális főnév egyik argumentumát vagy szabad határozóját névutós szerkezettel fejezzük ki, akkor ezt a szerkezetet jelzősíteni kell. Ez két módon lehetséges: *-i* képzővel vagy *való* igenévi formával. Ha egy deverbális főnév több olvasatot is megenged, a *valós* kifejezés egyértelműen a 'komplex esemény' olvasatot hívja elő.

(5.4.1.1.2.2) A *leírás*₂ terminus használatáról a köznyelvben

A *leírás*₁ 'komplex esemény' jelentésű deverbális nomenből egyfajta továbbképzés, konverzió¹⁸ útján létrejöhet a *leírás*₂ 'egyszerű esemény' jelentésű, igéből képzett főnév.

A konverzió itt egy olyan konceptuális váltást jelent, mely során egy komplex *esetre* utaló igeibb jellegű szóból *esetfajtákra* vagy *esettípusokra* utaló főnévibb jellegű szó jön létre. A *leírás*₂ szemantikai reprezentációját így a következő parafrázissal adhatjuk meg: „bizonyos (kommunikatív) színtereken intézményesült¹⁹ azon nyelvi cselekvésfajta, melynek egyedi előfordulásai a *leírás*₁ által jelölt *esetek*”. Az ilyen *esetfajtákra* utaló deverbális főneveket szokták az 'egyszerű esemény' jelentésű címkével illetni.

Mivel egy intézményesült cselekvésfajtaival karakterizált *esetfajta* bizonyos fokú elvontság, általánosítás jellemző, ezért utalhatunk rá úgy is, hogy nem konkretizáljuk előfordulásait: eltekinthetünk az *esetek* komplexitásától, ami a szó grammatikai viselkedésében úgy tükröződik, hogy nem kötelező semmilyen formában grammatikalizálni az *eset* azon résztvevőit, szereplőit, melyeket az alapige alanyi és tárgyi szintaktikai funkciójú vonzatai neveznek meg. Vagyis ez azt jelenti, hogy az 'egyszerű esemény' jelentésű *leírás*₂ -*As* képzős deverbális főnév nem örökli a *leír*₂ alapige argumentumszerkezetét.

Például:

- (13) a. *János tegnap leírta Marinak legutóbbi filmélményét.*
 b. *Mari ideges lett, mert a leírás több mint egy órát tartott.*

Eseményszerkezettel azonban az 'egyszerű esemény' jelentésű *leírás*₂ deverbális főnév is rendelkezik: időtartamra, időbeli kiterjedésre, lezajlásra utaló elemekkel módosítható, de aspektuális módosítói más formájúak, mint a *leír*₂ alapigének.

Például:

- (14) a. *Pistike fél perc alatt leírta anyjának az egész heti napközis menüt.*
 b. *A félperces leírás kimerítőnek tűnt.*
 c. **A fél perc alatti/alatt való leírás kimerítőnek tűnt.*

Az 'egyszerű esemény' jelentésű főnevek – mint a közönséges főnevek általában – egyaránt lehetnek megszámlálhatók és megszámlálhatatlanok. A *leírás*₂ -*As* képzős deverbális főnév szemantikai reprezentációjában nincs megszámlálhatatlanságra utaló információ, így a többesíthetőségnek sincsenek morfológiai akadályai.

¹⁸ A konverzió a szóképzésnek az a módja, amikor a morfológiai művelet révén a szó csak kategóriáját változtatja meg, alakja változatlan marad.

¹⁹ Vö. e kötet 3. és 4. fejezetét.

Például:

- (15) a. *Jánost többször megkérték, hogy írja le a dulakodás részleteit. Ő a leírások alkalmával a kényes részekhez érve mindig zavarba jött.*
 b. *Béla ezeket a sajátos kifejezéseket kizárólag szerkezetek működésének leírásaira használja.*

A *leírás*₂ deverbális főnév az 'egyszerű esemény' jelentésből adódóan szerepelhet határozatlan főnévi csoportban is.

Például:

- (16) a. *A versenyfeltételek szerint egy leírás legfeljebb tíz percig tarthat.*
 b. *János leírás közben jött csak rá, hogy ez az ügy más szemszögből is vizsgálható.*

Bizonyos mondatok esetében nehéz eldönteni, hogy a bennük szereplő deverbális főnév a *leírás*₁ vagy a *leírás*₂ szótári egység-e. Poliszémia esetén az aktuális értelmezést, olvasatot a kontextus határozza meg.

Például:

- (17) a. *A szerkezet működésének Béla általi leírása mosolygásra készítette a kollégákat. (Mivel mindenki pontosan tisztában volt vele.)*
 b. *A szerkezet működésének Béla általi leírása mosolygásra készítette a kollégákat. (Mivel Béla enyhén kaptos volt, és ezért mulatságosan gesztikulált.)*

A (17) a. példamondatban a deverbális főnév 'komplex esemény' jelentésű, egy egyedi *esetet* ír le a maga komplexitásában: az a *tény* készítette mosolygásra a kollégákat, hogy Béla leírta a szerkezet működését. A (17) b. példamondatban viszont a deverbális főnév 'egyszerű esemény' jelentésű, egy *esetfajtát* ír le, vagyis a *leírás* főnév itt egy adott szintéren intézményesült (nyelvi) cselekvésfajtának egy előfordulását jelöli, aminek egyik formai jellemzője készítette mosolygásra a kollégákat, nem pedig a *tény* egésze.

Az *leírás*₂ 'egyszerű esemény' jelentésű -*As* képzős deverbális főnév szemantikai reprezentációjában ugyanúgy elkülöníthetők a *leíró/bemutató* és a *leírt/bemutatott* konkrét, fogalmi szerepek, mint a *leír*₂ alapige és a *leírás*₁ 'komplex esemény' jelentésű főnév jelentésreprezentációiban. Ezek a szerepek grammatikalizálhatók is: kifejezhetők bővítményi formában. Ezeknek a bővítményeknek a jelenléte azonban egyrészt sohasem kötelező, másrészt pedig nem kötődnek szigorúan valamely szerkezeti helyhez, azaz nem tekinthetők grammatikalizált argumentumoknak, mint a 'komplex esemény' jelentésű főnevek hasonló bővítményei. Vagyis – mint már említettük – az 'egyszerű esemény' jelentésű -*As* képzős deverbális főnevek elveszítik azon argumentumaikat, melyek a kiinduló ige alanyi és tárgyi szintaktikai funkciójú vonzatait azonosítják. Ezért van az, hogy ha az ilyen főnevek birtokos szerkezetben szerepelnek, akkor a birtokos kifejezés és a deverbális főnév

között nem argumentum–predikátum, hanem csak általános szemantikai viszony van. Ilyen esetben a birtokos kifejezés elvileg kétféleképpen értelmezhető: cselekvő és tárgyi jellegű résztvevőként egyaránt.

Például:

- (18) a. *Béla több szempontot figyelembe vevő leírásai mindig nagy nyilvánosság előtt zajlanak.* (Béla a leíró/bemutató.)
 b. *Az esemény több szempontot figyelembe vevő leírásai kitöltötték az egész délutánt.* (Az esemény a főnév jelentése által itt a leírt/bemutatott fogalmi szereppel van felruházva.)
 c. *A törzs antropológiai leírásait a lelkes hallgatóság kérdéseivel többször félbeszakította.* (A törzs szintén tárgyi jellegű résztvevő.)
 d. *(A gyerekek azt a feladatot kapták magyarórán, hogy több szempontból írják le az osztálytársaikat.) Az osztálytársak leírásai még a szünetben sem értek véget.* (Az osztálytársak is tárgyi jellegű résztvevői a mondat által jelölt esetnek.)

A fenti példamondatokban a *leírás*₂ 'egyszerű esemény' jelentésű -*ás* képzős deverbális főnév szerepel (a többes szám egyértelműsíti ezt a jelentést).

Úgy tűnik, alapértelmezésként inkább az az olvasat érvényesül, amikor a birtokos cselekvő jellegű résztvevő (például a [18] a. példamondatban). Ezt az alapértelmezést azonban felülbíráhatja a birtokos kifejezés jelentése (a [18] b. mondatban például az *esemény* kifejezés jelentéséből következik, hogy nem lehet cselekvő résztvevő), világismeretünk (a [18] c. mondat esetében tudjuk például, hogy antropológiai leírások általában nem törzsek által, hanem törzsekről szoktak készülni), illetve egy sajátos szituáció (a [18] d. példamondatban a kontextus ismerete nélkül az az olvasat érvényesülne, mely szerint az osztálytársak vannak a *leíró/bemutató* fogalmi szerepben).

Vannak olyan mondatok, melyekben a *leírás* -*ás* képzős deverbális főnév 'komplex esemény' és 'egyszerű esemény' jelentésben egyaránt használható.²⁰

Például:

- (19) *Az osztálytársak leírása sértő volt.*

Ha a fenti mondatban szereplő deverbális főnév 'komplex esemény' jelentésű, vagyis egy egyedi *esetet* ír le a maga komplexitásában (az a *tény* volt sértő, hogy valaki leírta az osztálytársait, leírást készített róluk), akkor rendelkezik argumentumszerkezettel, és az *osztálytársak* kifejezés birtokosként kötelezően a tárgyi argumentuma.

Ha viszont a (19) alatti példamondatban szereplő deverbális főnév 'egyszerű esemény' jelentésű esettípusra utal (az osztálytársak sértő módon írtak le valakit/valamit; tevékenységük egy fajtája – a leíró tevékenységük – volt sér-

²⁰ Erre a jelenségre az igazán frappáns példa az *oroszlán simogatása veszélyes* mondat, melyet a *genitivus obiectivus–genitivus subiectivus* kétértelműség klasszikus példájaként szoktak említeni.

tő), akkor nem öröklí az alapíge közvetlen argumentumait, és a birtokos kifejezés, mellyel csupán általános szemantikai viszonyban van, cselekvő jellegű résztvevő. Vagyis az alapértelmezés érvényesül: az az olvasat, amikor a deverbális főnév jelentése az osztálytársakra ruházza a *leíró/bemutató* szerepet.

(5.4.1.1.2.3) A *leírás*₃ terminus használatáról a köznyelvben

A *leírás*₂ 'egyszerű esemény' jelentésű deverbális nomenből szintén konverzió útján létrejöhet a *leírás*₃ 'eredmény' jelentésű, igéből képzett főnév.

A poliszém jelentés reprezentációja a következő (megintcsak eléggé elnagyolt és egyszerűsített) parafrázissal adható meg: 'a *leírás*₂ által jelölt intézményesült nyelvi cselekvésfajta egy egyedi előfordulásának eredménye'. A konverzió révén tehát egy közönséges főnév jön létre (az ilyet szokták az 'eredmény' jelentésű címkével illetni), mely a *leír*₂ alapíge igei, vagyis predikatív jellemzőiből grammatikailag semmit nem öröklí.

Ez azt jelenti, hogy az 'eredmény' jelentésű -*ás* képzős deverbális főnév nem rendelkezik eseményszerkezettel (nem kombinálható például aspektuális igével, lásd a [20] a. példamondatot), elveszíti az alapíge teljes argumentumszerkezetét (lásd a [20] b. példamondatot), minden nehézség nélkül többes számba tehető (lásd a [20] c. példamondatot), valamint egyaránt előfordulhat határozott és határozatlan főnévi csoportban (vö. a [20] b-c. és d-e. példamondatokat).

Például:

- (20) a. **A szemtanú által készített leírás megtörtént.*
 b. *A leírás tartalmazza az összes releváns információt.*
 c. *A leírások tartalmazzák az összes releváns információt.*
 d. *Egy pontos leírásnak tartalmaznia kell az összes releváns információt.*
 e. *János csak leírás alapján tudja megkülönböztetni az egyes alkatrészeket.*

Ezért ez a jelentés a mondatokban könnyen felismerhető, elkülöníthető.

Például:

- (21) a. **A szerkezet működésének Béla általi leírása mosolygásra készítette a kollégákat.* ('eredmény' jelentésben)
 b. *A szerkezet működésének Béla által készített leírása mosolygásra készítette a kollégákat.* (Mivel tartalmazott néhány szokatlan hasonlatot.)

A (21) a. példamondat esetében azt látjuk, hogy nincs olyan kontextus, mely ebben a mondatban a *leírás* deverbális főnév jelentését 'eredmény'-ként határozná meg. A (21) b. példamondatban ellenben a kontextus ismerete nélkül is kizárólag az 'eredmény' jelentés jöhet szóba.

A *leírás*₃ deverbális főnév szemantikai reprezentációja megadható a 'nyelvi modellkonstrukció' parafrázissal is. Ennek egyetlen hátránya, hogy így a jelentésleírásból nem tükröződik az a tény, hogy mint látható volt, grammatikailag ugyan nem, de szemantikailag az 'eredmény' jelentésű deverbális főnevek is örökölnék valamit az alapige predikatív jellemzőiből. Ez a kizárólag jelentést érintő nagyon „halvány” igei örökség viszont a *leírás*₃ előzőleg megadott, a konverziós folyamatot is reprezentáló jelentésleírásából kiolvasható.

Míg a *leírás*₁ deverbális főnév által jelölt komplex *esetek* és a *leírás*₂ főnév által jelölt *esetfajták* egyedi előfordulásai nyelvi cselekvésekként – mondhatjuk úgy is, beszédaktusokként – konstituálják a világot, addig a *leírás*₃ deverbális főnév megnevezettjei – a nyelvi cselekvések eredményeként létrejött modellek – csupán konstatálják azt.

(5.4.2) A KATEGORIÁLIS LEÍRÁS TERMINUS HASZNÁLATÁRÓL

A PTC-BEN

(5.4.2.1) A PTC kategóriáiról

A *kategoriális leírás* terminus PTC-beli használatában a *leírás* szegmens a köznyelvi használatban feltárt *leírás*₃-mal azonosítható.²¹ A *kategoriális* pedig megszorító értelmű: vagyis lenniük kell *nem kategoriális* természetű leírásoknak ahhoz, hogy a leírások közül egyesek kategoriálisnak legyenek tekinthetők, mások meg nem: kategoriális a leírás akkor, ha a leírás *kategoriá*-kat használ, egyéb esetekben nem kategoriális a leírás.

A PTC igen sok, illetőleg sokféle kategóriát használ. A kategóriákra ez a diszkusszió – sajátosságaik figyelmen kívül hagyásával – az χ formulával utal. Következésképpen az χ önmagában nem kategória, de bármely kategóriát felveheti értékeként.²²

Az egyes kategóriák három különböző perspektíva (π_i) mentén karakterizálhatók.²³ Amit az χ kategóriába lehet sorolni, annak

- reprezentációjára (valamely G_i nyelven) a $[\chi]$ formula utal:²⁴ arra tehát, ami kategorizál;²⁵

²¹ A *leírás* ezen kötetbeli használata jelentősen eltér a *leírás*, sőt a *határozott leírás* terminusainak manapság a logikában szokásos értelmétől.

²² Vagyis ebben a diszkusszióban χ a kategóriaváltozót jelöli.

²³ Éppen ezért a szokásos logikai kategóriák szokásos megnevezései csak ennek az összefoglalásnak a pontosításaira tekintettel használhatók itt.

²⁴ A perspektívaképzést jelző [...] feleslegessé (redundánssá) teszi a kategória jelzést: {...}. Ugyanígy lehet redundánsnak tekinteni a {...} kategória jelzést a |...|-n, illetőleg a {...}-n belül.

²⁵ Vagyis ez a kategória a G_i *leíró nyelvet* érinti. Az egyes kategóriák a G_i *leíró nyelv* lexikonjából vannak a nyelv szintaxisa, szemantikája és pragmatikája szerint.

- intenziójára (illetőleg intenzionális interpretációjára) a $\{\chi\}$ formula utal: arra tehát, ahogy kategorizálja azt, amit kategorizál;²⁶
- extenziójára (illetőleg extenzionális interpretációjára) a $|\chi|$ formula utal: arra tehát, amit kategorizál a kategorizálás valamely esetében, vagy ami mindent képes kategorizálni egy-egy esetben.²⁷

Például:

$[\alpha]_i \equiv \text{Socrates}$

$\{\alpha\}_i \equiv a_i$ ²⁸

$|\alpha|_i \equiv$ az a személy, aki a Socrates nevet viseli; illetőleg mindazon személyek, akik a Socrates nevet viselik/viselték/viselni fogják;

vagy

$[\alpha]_i \equiv \text{Esik.}$

$\{\alpha\}_i \equiv p_i$ ²⁹

$|\alpha|_i \equiv$ az az eset (illetőleg mindaz az eset), hogy itt és itt, ekkor és ekkor esik.³⁰

Annak az álláspontnak az egyik értelmét, hogy a rekonstrukció kategóriális leírásaként van azonosítva, a *paraméterezés*nek nevezhető eljárásban lehet látni. A paraméterezés során ugyanazon kategóriához tartozókat járulékos kategóriákkal lehet differenciálni, és így magát a kategóriát sztenderdizálva éppen ez segíti a rekonstrukció (kategorizáció) stabilitását megteremteni, illetőleg tovább növelni.

²⁶ Vagyis ez a kategória a *tudást* érinti. Az egyes kategóriák az M_i logikai nyelv lexikonjából vannak az M_i logikai szintaxisa, szemantikája és pragmatikája szerint. A diszkusszió a szokásos megnevezéseket (például *propozíció*, *predikátum*, *mondat* stb.) használja, hacsak lehetséges ez; de a perspektívák szerinti kategorizálás bevezetésének következtében ezek többnyire csak valamely perspektíva szerinti kategóriák megnevezéseiként tekinthetők.

²⁷ Vagyis ez a kategória az *ontológiát* érinti.

²⁸ Ahol a_i deiktikus elemnek számító, intenzionális leírást nem tartalmazó paraméter.

²⁹ Ahol a p_i paraméter *propozíció*t, az $[\alpha]_i$ mondat jelentésének Propozicionális tartalmát jelöli.

³⁰ Az *eset* nyilvánvalóan egészen másféle dolog, mint egy *tárgy* (vagy éppen Socrates). Megnevezése igen változatos a szakirodalomban: például *situáció*ként (ebben a diszkusszióban ennek egy lehetséges változatát, a *színtér* fogalmát egészen másnak a jelölésére használjuk), a *dolgok állásaként* (*[state of affairs]*, az *esethez képest nehézkes*), *tényállás*ként vagy éppen *tény*ként. (Ebben a diszkusszióban a *tény* terminusértékkel az *eset* oppozíciójában sajátos módon lesz használva. Egyrészt ugyanis egyaránt mondható az is, *tény, hogy minden ember halandó*, meg az is, *tény, hogy Socrates halandó (volt)*; másrészt nem mondható az, hogy **annak esete áll fenn, hogy minden ember haladó*; noha az mondható, hogy *annak esete áll(t) fenn, hogy Socrates halandó (volt)*. Azért nem mondható az *eset* mellett a *minden ember*, mert az *eset* olyasfajta individualitást igényel, ami a *mindenben* nincs, nem lehet benne. Ezt akár tesztként is lehet használni arra, hogy mi az *eset*, és mi a *tény*: *tény* az, ami megy a *tény, hogy* mellett, és nem megy az *annak esete áll fenn, hogy* mellett, míg az *eset* mindkettővel megy; és rekonstruálható ez úgy, hogy az *eset*nek van olyan individualitása, ami a *tény*nek nincs, illetőleg egy individualizált *tény* – végső soron – épp egy esetet jelent. Mind a *tényt*, mind az *esetet* egyaránt karakterizálhatja az *állapot*, a *változás*, a *folyamat*, az *esemény*, az *aktus* vagy az *akció*.)

Például:

(22) $|bútor| \supset |asztal| \supset |íróasztal| \equiv |pulpitus|$:

paraméterezett viszonyban áll az [íróasztal] az [asztal]-lal, aminthogy nem paraméterezett viszonyban áll egymással a [bútor] és az [asztal] kategória vagy az [íróasztal] és a [pulpitus],

vagy

(23) $|bútor| \supset |ülő bútor| \supset |láda| \equiv |tárolásra szolgáló bútor|$:

paraméterezett a viszony a [bútor] és az [ülő bútor] között, és nem paraméterezett az [ülő bútor] és a [láda] kategóriák között, ahogyan a [tárolásra szolgáló bútor] viszont az volna.

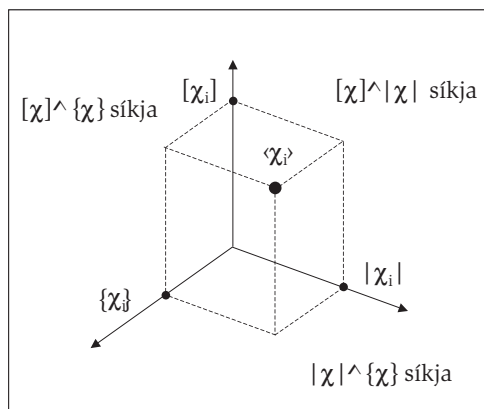
Mindez a kötet törekvései szempontjából azt jelenti, hogy

- $[\alpha]_i$ rögzítve van; elemzése a *rekonstrukció szempontjából* az $\{\alpha\}_i$ -re irányul;
- $\{\alpha\}_i$ elemzése a *rekonstrukció szempontjából* arra irányul, hogy mi az, ami $\{\alpha\}_i$ -ben kizárólag $[\alpha]_i$ sajátosságaiból következően van úgy, ahogy van (*pro dicto*), és mi az, ami $|\alpha|_i$ meghatározásában áll (*de re*);
- $|\alpha|_i$ a *rekonstrukció célja*: annak (a dolognak a) felderítése, *ami van*, és *ahogyan van*; vagy másként: *ami mutatkozik* (vö. 5.4.2).

Végeredményben úgy is lehet fogalmazni, hogy valamely kategorizálandó kategóriája (például χ) a három perspektíva szerinti kategóriák komplexe: $\langle [\chi] \wedge |\chi| \wedge \{\chi\} \rangle$.³¹

Ha szemléletesen is fogalmat kívánunk alkotni, tekintsük χ -t egy háromdimenziós descartes-i koordináta-rendszerben egy pontnak, amelynek a három dimenzió mentén van vetülete: éppen $[\chi]$, $|\chi|$ és $\{\chi\}$:

5.4.1. ábra

³¹ Ahol a $\wedge$ jel a *konkatenáció jele*, amely a konstituenseket szigorúan egymáshoz rendeli egyetlen zárt rendszerbe, miközben a konstituenseket deskriptív tartalmukat tekintve érintetlenül hagyja.

Azonban $\langle \chi \rangle$ -re e perspektívák szerinti elemzés akár többszörösen is alkalmazható. Például egyszeres iterációval a következő hat változat lehetséges:

- $|\{\chi\}| :: [\chi]$ reprezentációhoz tartozó extenzionális interpretáció;
- $\{\{\chi\}\} :: [\chi]$ reprezentációhoz tartozó intenzionális interpretáció;
- $|\{\chi\}| :: |\chi|$ extenzionális interpretációhoz tartozó reprezentáció;
- $\{\{\chi\}\} :: |\chi|$ extenzionális interpretációhoz tartozó intenzionális interpretáció;
- $\{\{\chi\}\} :: \{\chi\}$ intenzionális interpretációhoz tartozó reprezentáció;
- $|\{\chi\}| :: \{\chi\}$ intenzionális interpretációhoz tartozó extenzionális interpretáció.

A kategoriális leírásban alkalmazandó *kategóriák* szintaktikai szempontból két típusba sorolhatók: *alapkategóriákra* és *funktorkategóriákra* (vagy *funktorkra*). Mind az alapkategóriáknak, mind a funktorkategóriáknak egymástól jellemzően különböző tulajdonságai vannak. A két kategóriatípus közti különbség – szintaktikai értelemben – mindössze annak különbsége, hogy az alapkategória primitívként van bevezetve, és így nincs elemezve – ilyen például ω –, míg a funktorok alapkategóriákból vannak származtatva, és így elemzettek – ilyen például α , β .³² Vagyis ha az adott funktor meghatározott argumentumhelyére, bemenetére ω kategóriájú kifejezést helyettesítünk, akkor ez a funktor kimenetén β kategóriájú kifejezést eredményez.

Természetesen nemcsak egybemenetű, de több-bemenetű funktorok is lehetségesek, ilyen például a $\langle \gamma, \beta, \omega \rangle$, ahol ω és β a bemenetek, γ pedig a funktor kimenete.

Ha a több-bemenetű funktor bemenetein azonos kategóriába tartozó kifejezések jelenhetnek csak meg, akkor a funktor *homogén*, ilyen például a β , α , ω funktor; ha a funktor bemenetein különböző kategóriák jelennek meg, akkor *inhomogén* funktorról van szó, ilyen például a β , γ , ω vagy a β , β , ω funktorok esetében. Ez utóbbinál a második bemenet maga is funktort kíván.

Mind az alapkategóriák, mind pedig a funktorkategóriák alkothatnak családokat, azaz lehetnek valamely kategóriacsald tagjai. Azok a kategóriák, amelyek ugyanazon családba tartoznak, egymás változatai, vagy éppen hasonlítanak egymáshoz, noha ez a hasonlóság sokféle lehet: minthogy például ez a két kategória *ebben* hasonlít egymáshoz; *az* a két kategória meg *abban*.

³² A β , ω jelölésmód mellett szokásos még a β/ω formulázás is. Ezzel különbséget lehet teremteni két funktor között; így például a β/ω és az $\alpha\langle\beta\rangle$ között. Mindkét esetben ω a bemenet és β a kimenet, vagyis maga a funktor – mondjuk így – logikai értelemben azonos, de a nyelvi reprezentáció tekintetében lehet olyan különbséget tulajdonítani neki, hogy az egyik esetben az egyik formula; a másikban a másik ad adekvátabb leírást, például azért, mert ennek segítségével bizonyos szórendi különbségek is leírhatók válnak:

(24) [A híres-neves János] megérkezett.

(25) [János, a híres-neves] megérkezett.

Ahol ω = János, β , ω = híres-neves; illetőleg β/ω képes leírni a (24) szórendjét, az $\alpha\langle\beta\rangle$ pedig a (25) szórendjét.

Az egyes perspektívák szerinti kategóriák

- deskriptív tartalmuk tekintetében *természetesen* különböznek egymástól;³³
- logikai karakterük tekintetében azonban nem feltétlenül különböznek: a *homogén* kategóriák egyfélék (mindegyik perspektíva szerint vagy alapkategória, vagy funktorkategória), az *inhomogén* kategóriák az egyik perspektíva mentén ilyenek, egy másik szerint viszont nem ilyenek mutatkoznak.

Két különböző leírás összevethető egymással perspektívák szerint:

- lehetnek intenzionálisan ekvivalensek vagy nem ekvivalensek, illetőleg rokonok vagy idegenek is;
- lehetnek extenzionálisan ekvivalensek vagy nem ekvivalensek, illetőleg rokonok vagy idegenek;³⁴
- lehet az egyik extern perspektívájú, míg a másik intern perspektívájú;³⁵
- stb.

A funktorképzés csak azonos perspektíván belül történhet.

Ez a diszkusszió mindig két alapkategória-családot és a belőlük származtatható funktorkategóriák családjait használja elemzésre.³⁶

Noha a tényleges elemzés mindig két kategóriacsaládból indul ki, tény, hogy az a kategóriaelmélet, amely ennek a diszkusszióknak a tárgya, több mint két alapkategória-családot kínál fel, amelyek közül valamely konkrét elemzés – nem logikai – szempontjai választanak ki kettőt kiindulópontként. Mindezek (a több mint két alapkategória és a kategóriacsalád is, valamint az inhomogén kategóriák bevezetése) azt a célt szolgálják, hogy a konkrét elemzésben az ontológiai elkötelezettségek minimalizálhatók legyenek, amely – ebben a diszkusszióban – a rekonstrukciónak ugyancsak célja.

Az inhomogén kategóriák az itt bemutatandó kategóriarendszernek részei ugyan, de közvetlenül nem vesznek részt a kategorizálásban, hiszen sem nem alapkategóriák, sem nem funktorkategóriák: a kategorizálás nem logikai szempontjai döntik el, hogy homogenizálásukat milyen irányban célszerű elvégezni annak érdekében, hogy részt vehessenek a kategorizálásban.

Kérdés, hogy az így bevezetett χ kategóriák, illetőleg a $[\chi]$, a $|\chi|$ és a $\{\chi\}$ miféle tárgyalási univerzumo(ka)t igényelnek (preszupponálnak). A kérdésre a tárgyalási univerzum lehetséges *elemeinek* megadásával és azoknak a *té-*

³³ Bár köztük lehetnek olyanok is, amelyek akár *ikrekként* látszanak működni, mint a klasszikusnak tekinthető kategóriaelméletekben a *propozíció* és az *eset* kategóriái.

³⁴ Frege híres példája a Hajnalcsillaggal, illetőleg a Vacsoracsillaggal kapcsolatban a *Sinn und Bedeutung*-ből éppen ezekre példa:

$\{\text{Hajnalcsillag}\} \neq \{\text{Vacsoracsillag}\}$

$|\text{Hajnalcsillag}| = |\text{Vacsoracsillag}|$

³⁵ És ilyen esetben kérdéssé válhat az, hogy az intern leírást megvalósító χ_i és az extern leírású χ_j intenzionális interpretációi, illetőleg extenzionális interpretációi ekvivalensek-e, vagy sem (és mi az az eljárás, amellyel ez megállapítható); ha nem, akkor rokonok-e, vagy sem. Lehet egyébként, hogy az extern és az intern terminusoknak nincs is abszolút értelmük, csak egymáshoz viszonyítottan.

³⁶ A logikában manapság szokásos két alapkategóriával szemben, vö. például Ruzsa-Máté, 1997.

nyeknek a rögzítésével lehet válaszolni, amelyek az adott tárgyalási univerzummal összefüggésben érvényesek. A tények részben szintaktikai,³⁷ részben szemantikai és részben pragmatikai szabályokból, illetőleg természettörvényekből és/vagy társadalmi szabályokból (tradíciókból, szokásokból stb.) állnak. Ezek a szabályok – elvben – ellentmondás-mentességet garantálnak, amely azonban ténylegesen nem jellemzi a tárgyalási univerzumot.

Egy adott tárgyalási univerzummal kapcsolatban érvényes tényeket összességükben M_i -vel jelöljük, és akár *saját logika* terminussal is illelhetjük. Valamely M_i a kategorizálás valamely módját határozza meg (következésképpen a π_i -k mint különböző M_i -k koncipiálendők; a π_i perspektívát a G_i nyelv valamely sajátos változata teszi lehetővé (egy sajátos *nyelvhasználatot*³⁸ vagy éppen *nyelvváltozatot* mint lexikai sajátosságokat, illetőleg mint sajátos szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szabályokat (m_i) lehet rekonstruálni valamilyen M_i modellben (azaz $M_i \supset m_i$), azoknak az opcióknak és ligatúráknak a leírásával, amelyek az adott modellt definiálják). M_i -nek lehet része M_j ($M_i \supset M_j$), ami éppen azt jelenti, hogy ott, ahol csak M_j érvényesül, a kategorizálás átfogóbb (vagy másként: kevésbé meghatározott) módja érvényesül, mintha M_i érvényesülne; és ez azt is jelenti egyúttal, hogy ez az a mód, amelyet M_j nem determinál, M_i viszont igen (vagyis az M_i és az M_j különbségének, azaz $M_i < M_j$ -nek a determinációjában áll). Az M_i részeként adott a benne érvényes következményfogalom. M_j determinációja szempontjából *külső* determinációnak számít, M_i szempontjából viszont *belsőnek*. Ez pedig jelentheti adott esetben azt, valamely M_i -t feltételezve, hogy valamely leírás M_i hatókörén kívül *apodiktikus*, azon belül pedig *kontingens* karakterűnek mutatkozik. Vagyis az M_i arra is alkalmas, hogy különböző logikai rendszereket is rekonstruáljon (mint például az aletheikusát, a deontikusát, az episztemikusát stb.).

Valamely M_i a lehetséges világok egy (tárgyalási) univerzuma felett a lehetséges világok egy osztályát determinálja.

Az egyes kategóriákat (χ) a diszkusszió paraméterként is használja leírásokban, ekkor azonban az alkalmazott kategóriák indexelendők: χ_i .³⁹ Noha az index – szigorúan tekintve – csak az előzőekben bevezetett perspektívák valamelyikéhez tartozhatna: $[\chi]_i$, vagy $|\chi|_i$, vagy $\{\chi\}_i$. Arra a kérdésre ugyanis, hogy például a $\chi_i \neq \chi_j$ állítás igaz-e, vagy sem, gyakran nem lehet válaszolni; hanem csak egy adott perspektíva mentén. Vagyis a $\chi_i \neq \chi_j$ állítás igaz voltára vonatkozó kérdés szigorúan tekintve csak úgy válaszolható meg, hogy $[\chi]_i \neq [\chi]_j$ igaz-e, vagy sem; vagy úgy, hogy a $|\chi|_i \neq |\chi|_j$ igaz-e, vagy sem; vagy pedig úgy, hogy a $|\chi|_i \neq |\chi|_j$ igaz-e, vagy sem; illetőleg úgy, hogy a $[\chi]_i \neq [\chi]_j$ és a $|\chi|_i \neq |\chi|_j$ igaz-e egyszerre, vagy sem (és így tovább). Ennek ellenére az index általában magának a paraméternek van tulajdonítva: χ_i , illetőleg $[\chi_i]$, $[\chi_i]$, $\{\chi_i\}$, amely legfeljebb csak abban az iteratív értelemben fogadható el,

³⁷ A szintaktikai szabályok között – természetesen – a *következtetési szabályok* is megtalálhatók.

³⁸ A *nyelvhasználat* itt értelmezett fogalmának előzményeként vö. Wittgenstein *nyelvjátékokra* vonatkozó felfogásával.

³⁹ A diszkusszióban az a -val és az a_i -vel is lehet paraméterfunkcióban találkozni, sőt a változóra utaló x -szel is: amelyek azonban a kategorizálandó kategóriájáról semmit sem mondanak.

hogy ha az esetleges újra meg újra kategorizálások következtében a leírás fokozatosan adekvátábbá válik, akkor ebben megmutatkozhat valamiféle irány vagy célpont. S ha ez a helyzet, akkor erre tekintettel a $\chi_i \sim [\chi_i]$, illetőleg a $[\chi]_i \neq [\chi]_j \sim \chi_i \neq \chi_j$ elfogadható.

Noha ez a diszkusszió a $[\chi]_i$ típusú formulákat használja, és csak kivételesen a $[\chi_i]$ típusúakat, lehet azonban olyan benyomás, hogy a diszkusszió mondatai, illetőleg szövege nem a $[\chi]_i$ -t, hanem éppen ellenkezőleg, a $[\chi_i]$ -t érvényesítené: ez azonban csak a (nyelvi értelemben való) felesleges körülmenyeskedések elkerülésének okán van így.

Amennyiben χ_i -hez és χ_i -hez tartozó reprezentációk – például – a következők:

$[\chi]_i \equiv \dots$ Esik. ...

illetőleg

$[\chi]_j \equiv \dots$ Nem esik. ...

ahol a „...” jel azt a helyzetet jelöli, hogy ez egy teljesebb reprezentáció részlete, akkor ez tekinthető egy lehetséges világ töredékes reprezentációjának. A lehetséges világok kategóriáját $\langle w \rangle$ -vel jelöljük,⁴⁰ a kategoriális változó kategóriával való kitöltése azt eredményezi, hogy

$[\chi]_i \sim [w]_i \equiv \dots$ Esik. ...

illetőleg

$[\chi]_j \sim [w]_j \equiv \dots$ Nem esik. ...

Ez esetben lehetséges olyan M_i , amely tartalmaz egy olyan R_i relációt, amelynek értelmében

$[w]_i R_i [w]_j \equiv \dots$ Elállt az eső. ....

illetőleg

$[w]_j R_i [w]_i \equiv \dots$ Eleredt az eső. ....

reprezentációk válnak lehetségessé. Ezt pedig érthetjük úgy, hogy a világ két lehetséges állapota ($|w|_i$ és $|w|_j$) közti kapcsolatot ragadja meg, vagy másként: az intenzionális interpretációk közti kapcsolatot operacionalizálja ($\{w\}_j R_i \{w\}_i$; az egyik világállapot valamely másikkal az alternatíváját jelenti, ha köztük értelmezhető az R_i reláció, amelyet *alternatívareláció*nak szokás nevezni.

Az $\{R\}$ -nek igen különböző deskriptív tartalmai lehetnek (ezért szükséges indexelni): *előbb-később*; *ok-okozat*; *mellett*; *lát*; *hall*; *tud*; *hisz*; *vágyik* és így tovább. Azaz az előző példában megmutatkozótól – látszólag – igen eltérő tulajdonságú alternatívareláció rekonstruálható például a következőből:

$[\chi]_i \equiv$ Socrates látta, hogy esik.⁴¹

ahol

$[\chi]_j \equiv$ Socrates

⁴⁰ A *lehetséges világok* logikai-szemantikai elmélete eredetileg a *modális logika* fogalmainak kezelésére kidolgozott keret volt. Maga a keret azonban sokkal tágabb, mintsem hogy csak a modális logika kezelésére legyen alkalmas. Ebben a diszkusszióban a kommunikáció önreflexív vizsgálatának eszközeként is használjuk.

⁴¹ Néha az éfféle nyelvi tényeket („látta”, „hallotta”, „tudja” stb.) szubjektív modalitásnak mondják azzal ellentétben, hogy vannak objektív modalítások is („tény”, „szükségszerű” stb.).

$[\chi]_k \equiv$, hogy esik
 $[R_j] \equiv$ látta

Az eltérés abból adódik, hogy $[\chi]_k$ talán érthető $[w]_k$ -ként, de $[\chi]_j$ legfeljebb csak $[a]_j$ -ként, vagyis $[\chi]_k$ érthető valamely lehetséges világ töredékeként, de $[\chi]_j$ lehetséges világként nem, legfeljebb személyként, amely más kategóriába esik. Ámde könnyen belátható, hogy Socrates saját C_j színterén volt/lehetett olyan helyzetben, hogy lássa az esőt; avagy más szavakkal: az, hogy látta $[R_j]$, azt feltételezi, hogy C_j színtere alkalmas volt erre. Míg könnyen elképzelhető, hogy egy másik (például C_n színterén) ezek a feltételek nem állnak fenn. Következésképp nem a_j és w_k között áll fenn az R_j , hanem $(a_j; C_j)$ és w_k között, ahol $(a_j; C_j)$ -t jelölhetjük w_j -ként.

Az $|R_i|$ -nek igen különböző deskriptív tartalmai lehetnek: előbb-később; ok-okozat; mellett; lát; hall; tud; hisz; vágyik és így tovább.

Valamely M_i a lehetséges világok egy (tárgyalási) univerzuma felett a lehetséges világok egy osztályát determinálja.

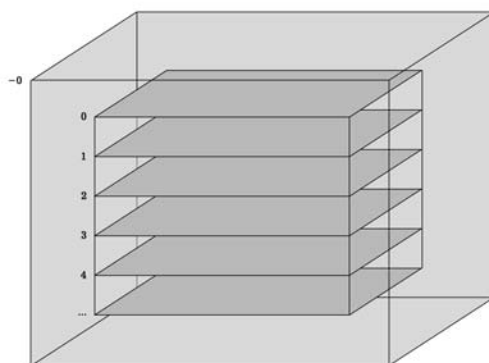
(5.4.2.2) A PTC kategóriáinak szemantikájáról

A kategoriális leírás a PTC-ben egy sajátos *modell* (RM) keretében történik.⁴² Aminek leírását végzi a modul, annak kategóriájával azonosítható maga a modul, így például az am - RM az ágenst, a Cm - RM a színteret rekonstruálja. Pontosabban: a leírás az a vagy a C mutatkozásának *modelljére* vonatkozik, vagyis $\{a\}$ -ra és nem $|a|$ -ra, illetőleg $\{C\}$ -re és nem $|C|$ -re.

A modul maga strukturált, *rétegeket* tartalmaz (5.4.2. ábra), és a rétegek közötti *relációkat* (${}^{xy}R$). Egy-egy rétegben kategóriák találhatóak, amelyek szemantikáját az M_i saját logikával lehet megadni a (5.4.2.1) szerint.

A 5.4.2. ábra rétegei csak az egyszerűség kedvéért látszanak síkban elrendezettnek, sőt elrendeződhetőnek. Egy-egy réteg minden pontja egy olyan kategóriát tartalmaz, amely három dimenzió mentén ábrázolható (5.4.1. ábra).

5.4.2. ábra

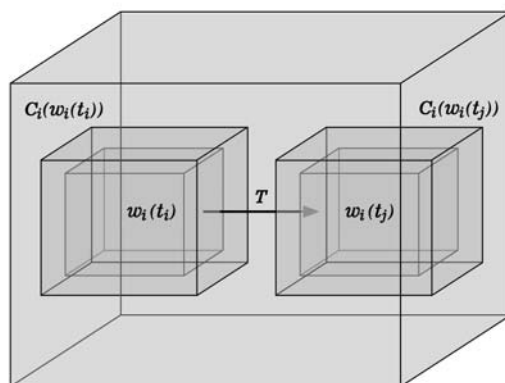

⁴² Az RM bal oldalán található jelzés a kategoriálisan leírandóra vonatkozik, általában az α kategóriára: α - RM .

Az ^{xy}R voltaképpen az x . és az y . réteg (például a 2. és a 3. réteg) közötti szemantikai viszonyt kategorizálja, vagyis az R -nek van deskriptív tartalma. Az x -re és az y -ra nincs megkötés, vagyis nem csak a szomszédos rétegek közötti viszonyt képes R kategorizálni (hanem például a 2. és a 4. közötti viszonyt is). Az egyik esetben például az egyik réteg kategóriáit egy másik operacionalizálja, és R éppen azt adja meg, hogy a két kategóriaegyüttes hogyan van megfeleltetve egymásnak (az egyik réteg *ágens* kategóriája az *aktor* és a *sajátvilág* egy másikban). Egy másik esetben egy bizonyos kategória az egyik rétegben egy másik réteg sajátos kategóriakonfigurációját képviseli (mint ahogy a *Madonna* kategóriáját egy sereg tulajdonított attribútum, pl. a *gyermekre* vonatkozó, a *kéztartásra* vonatkozó és így tovább összefoglalásaként lehet egy ábrázolás témájaként tulajdonítani).

Az RM lehet *szinkrón* perspektívájú (RMs): ekkor a rekonstrukció figyelmen kívül hagy minden időbeliséget, és lehet *diakrón* perspektívájú (RMd), amikor figyelemmel van az időbeliségekre is. A PTC-ben az időbeliség mindig mint két állapot (a kezdő- és a végállapot) különbsége van figyelembe véve.⁴³

A diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció (RMd) lehet például *esemény* perspektívájú (RMe): ezen belül megjelenhetnek a rekonstrukcióban további perspektívák is: így az *aktus*, az *aktivitás*, a *folyamat* vagy a *történet* perspektívája. A 5.4.3. ábra az RMe -t két szinkronállapot (t_i és t_j) átmenetként koncipiálja. Az átmenetet magát a T kategorizálja. Az e_i esemény kategoriális leírása így: $T(w_i(t_i); w_i(t_j))$, vagyis a w_i (lehetséges) világállapot átmenete a w_j (lehetséges) világállapotba, amely a $C_i(e_i)$ szintéren zajlik; avagy másként: $C_i(T(w_i(t_i); w_i(t_j)))$.

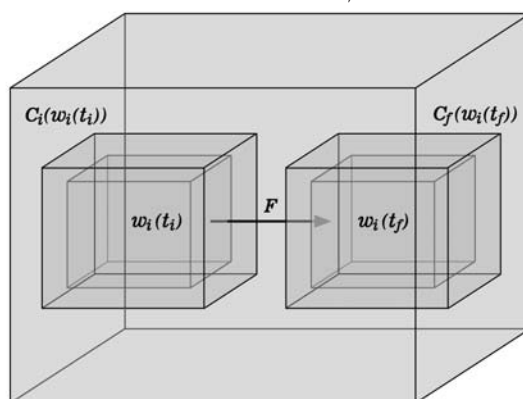
5.4.4. ábra - RMe

A diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció lehet továbbá *dinamikus* perspektívájú (RMf^{d4}): ekkor olyan változások jelennek meg a rekonstrukció-

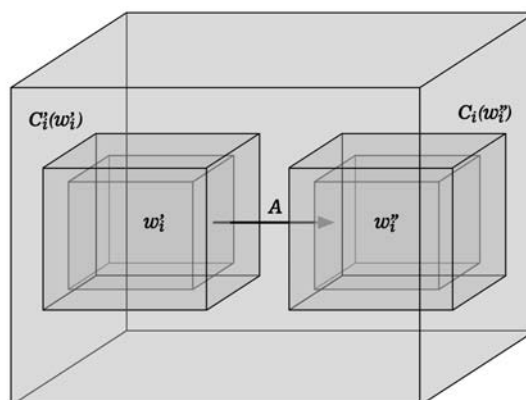
⁴³ Ellentétben egy másik rekonstrukciós lehetőséggel, amelyben maga a változás (a folyamat, az esemény) van a rekonstrukció kiindulópontjaként tekintve.

⁴⁴ Ahol az f [final] index az *ágens* végállapotára, vagyis *ágensként* való integritásának megszűntére utal.

ban, amelyek hosszú távúak, az eseményperspektívájú diakrón rekonstrukcióban megjelenő rövid távú változásokkal ellentétben: itt a második szinkrón-állapot ezért t_f . Az átmenetet magát itt az F kategorizálja. Az f_i hosszú távú változás kategoriális leírása így: $F(w_i(t_i); w_i(t_f))$, amely a $C_i(f_i)$ szintéren zajlik; avagy másként: $C_i(F(w_i(t_i); w_i(t_f)))$.

5.4.5. ábra - RM_f

Végül a diakrón perspektíva szerinti rekonstrukció lehet *adaptív* perspektívájú: ekkor olyan változások, módosulások is megjelennek a rekonstrukcióban, amelyek kategoriális különbségeket jelentenek, vagy másként: a változás nem rekonstruálható ugyanazon kategórián belül. Az 5.4.6. ábra az RMA -t két szinkronállapot (w_i' és w_i'') átmeneteként koncipiálja. Az adaptációt magát az A kategorizálja. Az adaptáció kategoriális leírása: $C_i(A(w'; w''))$.

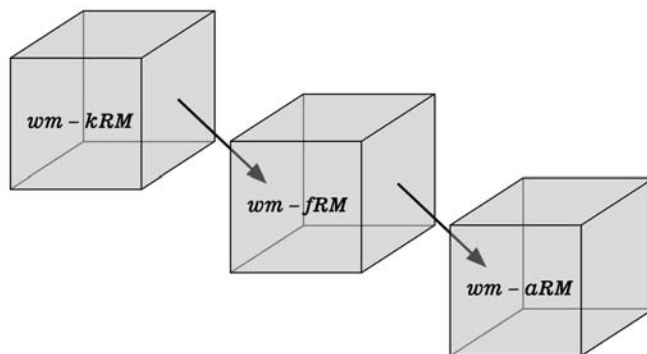
5.4.6. ábra - RMA

A rekonstrukció (a kategoriális leírás) mind *szinkrón*, mind pedig *diakrón* perspektívában lehet *kategoriális*, *faktuális* és *aktuális*:

- a *kategoriális rekonstrukció* (*kRM*) a rekonstruálandót olyanként reprezentálja, amilyennek lennie kellene;
- a *faktuális rekonstrukció* (*fRM*) olyanként, amilyen a rekonstruálandó ténylegesen (a faktuálisból tekintve a kategoriális a benne rejlő potenciált rekonstruálja, a lehetséges maximumokat, például azt, hogy a rekonstruálandó mutatkozhat-e egyáltalán ágensként);
- az *aktuális rekonstrukció* (*aRM*) pedig olyanként, amilyen a rekonstruálandó most éppen: alkalmilag (az aktuálisból tekintve a faktuális az éppen ilyen potencialitást rekonstruálja, például azt, hogy a rekonstruálandó, ha ágensként mutatkozik, éppen ilyennek és ilyennek mutatkozhat).

Vagyis a kategoriális rekonstrukció a továbbiakban azt mondja meg, hogy a rekonstruálandó például potenciális ágens-e; a faktuális rekonstrukció ekkor azt mondja meg, hogy ha a rekonstruálandó ágensként mutatkozik, akkor ténylegesen milyen; az aktuális rekonstrukció pedig azt mondja meg, hogy a rekonstruálandó éppen így és így mutatkozik (például ilyen és ilyen szerepben) ágensként. Következésképpen az *fRM*-ben érvényes a *kRM* összes kategóriája (fordítva nem feltétlenül), és tartalmaz még többletkategóriákat a kategoriális és a faktuális különbségének kezelésére; és ugyanígy az *aRM* meg a *fRM* viszonyát tekintve (5.4.7. ábra).

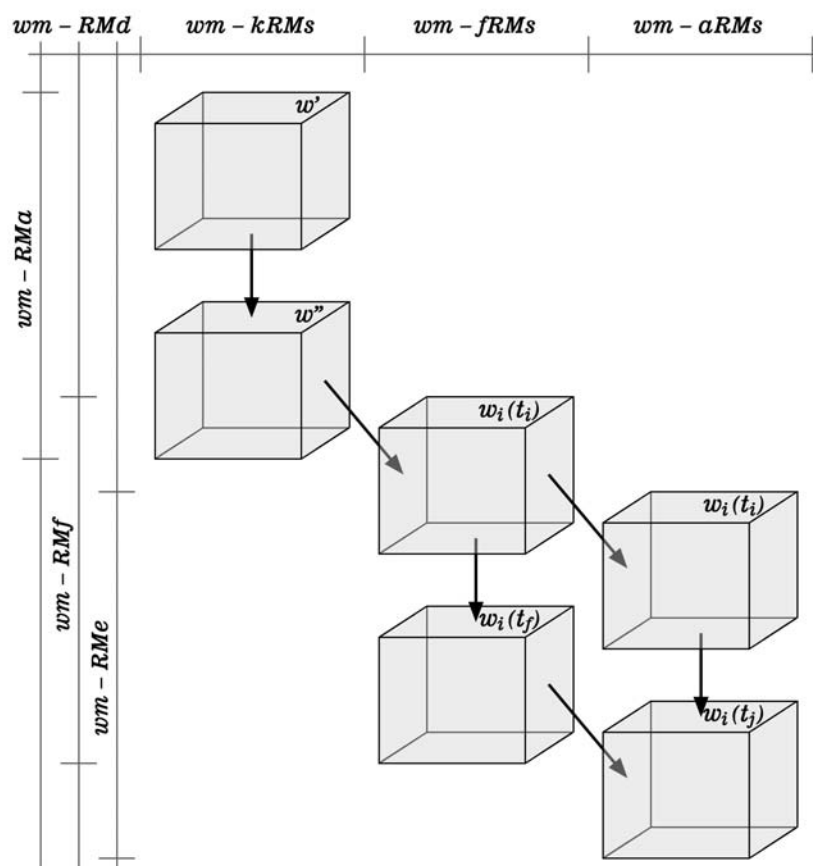
5.4.7. ábra

A szinkrón, az esemény, a dinamikus és az adaptív perspektívájú rekonstrukciókat, valamint a kategoriális, a faktuális és az aktuális perspektívájú rekonstrukciókat egymásra vonatkoztatva, vagyis egységben mutatja a 5.4.8. ábra.

5.4.8. ábra

A rekonstrukció minden esetben lehet *teljes* és lehet *részleges*. Teljes a rekonstrukció a PTC-ben, ha az RM minden rétege szerint megtörtént a kategorizáció. Egyébként részleges.

Bibliográfia

- Alston, W.P. 1992. *Perceiving God. The Epistemology of Religious Experience*. Ithaca-London, Cornell.
- Andersen, P. – Guerrero, L. (eds.) 1998 *Handbook of Communication and Emotion: Research, Theory, Applications and Contexts*. San Diego, Academic.
- Anderson, A. 1997 *Media, culture and the environment*. London, UCL.
- Anderson, B. 1991 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Anderson, J.A. 1996 *Communication Theory: Epistemological Foundations*. New York, Guilford; magyarul: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, Typotex, 2005.
- Anderson, J.M. 1971 *The Grammar of Case: toward a Localistic Theory*. Cambridge, CUP.
- Andor Cs. 1980 *Jel – Kultúra – Kommunikáció*. Budapest, Gondolat.
- Andorka R. 1997 *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.
- Angelusz R. 1983 *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat. 1996 *Optikai családok*. Budapest, Pesti Szalon.
- 2000 *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest, Új Mandátum.
- Anscombe, G.E.M. 1957 *Intention*. Oxford, Blackwell.
- Apel, K.-O. 1976 *Transformation der Philosophie. 1-2*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- 1992 *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest, Áron.
- Appadurai, A. (ed.) 1986 *The Social Life of Things*. Cambridge, CUP.
- Archer, M.S. 1988 *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge, CUP.
- Arnett, R. 1986 *Communication and Community*. Carbondale, SIUP.
- Arnstein, S. 1969 A Ladder of Public Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, July, 79–88.
- Atkinson, R.L. – Atkinson, R.C. – Smith, E.E. – Bem, D.J. 1997 *Pszichológia*. Budapest, Osiris.
- Austin, J. 1832 *The Province of Jurisprudence Determined*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Austin, J.L. 1973 *How to do Things with Words*. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. ed. Urmson, J.O., Oxford, Oxford University Press; magyarul: *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Bacsó B. (szerk.) 1990 *Filozófiai hermeneutika*. Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára, 4. — é. n. *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi.

- Balassa J. 1940 *A magyar nyelv szótára*. Budapest, Grill Károly.
- Baldwin, J.R. – Perry, S.D. – Moffitt, M.A. 2004 *Communication Theories for Everyday Life*. Boston, Pearson.
- Ballagi M. 1868 *A magyar nyelv teljes szótára*. Heckenast, Pest.
- Balogh I. – Karácsony A. 2000 *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, Balassi.
- Banaj, M. 2003 *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Osiris.
- Bandura, A. 2000 Exercise of Human Agency Through Collective Efficacy. *Current Directions in Psychological Science*, June, 75–76.
- Bárczi G. (szerk.) 1959–62 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I–VII*. Budapest, Akadémiai.
- Barnes, B. – Bloor, D. – Henry, J. 1996 *Scientific Knowledge. A Sociological Analysis*. Chicago, University of Chicago Press; magyarul: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest, Osiris, 2002.
- Barnouw, E. et al. (eds.) 1989 *International Encyclopedia of Communications*. Vol. 1–4. New York, Oxford University Press.
- Barthes, R. 1964 *Éléments de Sémiologie*. Paris, Seuil; magyarul: *A szemiotika elemei. Válogatott írások*. Budapest, Európa, 1971, 9–92.
- 1971 *Válogatott írások*. Budapest, Európa.
- Bartos T. 2002 *Magyar Szótár. Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. Budapest, Corvina.
- Baugh, J. 1983 *Language Variation in American English Vernaculars. Black English*. ed. Chambers, J.W., Jr., Ann Arbor, Michigan, Karoma Publishers.
- Bausinger, H. 1986 *Völkultur in der technischen Welt*. Frankfurt, Campus; magyarul: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris, 1995.
- Bátori Zs. – Hamp G. – Horányi Ö. 2003 *A társadalmi kommunikáció szerkezete és működése a második modernitás időszakában (A magyar médiaszabályozásban megjelenítendő társadalomképről)*. 1. változat. Kézirat.
- Beckenbach, E.F. – Tompkins, C.B. (eds.) 1971 *Concepts of Communication: Interpersonal, Intrapersonal, and Mathematical*. New York, John Wiley.
- Beniger, J.R. 1990 Who Are the Most Important Theorists of Communication? *Communication Research*, 17. 698–715.
- Benkő L. (szerk.) 1967 *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I–III*. Budapest, Akadémiai.
- Bense, M. 1969 *Einführung in die informativtheoretische Ästhetik. Grundlegung und Anwendung in der Texttheorie*. Hamburg, Rowohlt.
- Béres I. – Horányi Ö. (szerk.) 1999 *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Berger, Ch.R. – Burgon, M. (eds.) 1995 *Communication and Social Influence Processes*. East Lansing, MSUP.
- Berger, Ch.R. – Chaffee, S.H. (eds.) 1987 *Handbook of Communication Science*. London, Sage. Újrakiadva: London, Sage, 1989.
- Berger, P.L. – Luckmann, Th. 1966 *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, Doubleday; magyarul: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, József, 1998.
- Bergson, H. 1888 Paris, PUF.

- 1907 *L'évolution créatrice*. Paris, Alcan; magyarul: *Teremtő fejlődés*. Budapest, MTA, 1930.
- Berlo, D. K. 1960 *The Process of Communication. An Introduction to Theory and Practice*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Berne, E. 1968 *Games People Play. The Psychology of Human Relationships*. London, Andre Deutsch; magyarul: *Emberi játszmák*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Bernstein, B. 1971 *Class, Code, and Control*. London, Routledge & Kegan Paul; magyarul: Pap M. – Szépe Gy. (szerk.): *Nyelv és társadalom*. Budapest, Gondolat, 1975, 393–431.
- Bertalanffy, L. von 1971 *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. London, Hutchinson.
- Biczó G. (szerk.) 2004 *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai.
- Bickerton, D. 2002 Foraging Versus Social Intelligence in the Evolution of Proto-language. In Wray, A. (ed.): *The transition to language*. Oxford, OUP.
- Biddle, B.J. 1979 *Role Theory: Expectations, Identities and Behaviour*. London, Academic Press.
- Bloch, J. – Hayyim, G. (ed.) 1983 *Martin Buber. Bilanz seines Denkens*. Freiburg i. B., Herder.
- Bognár V. – Fehér Zs. – Varga Cs. 1998 *Mi a jövő? Tudástársadalom? Információs társadalom? Telekommunikációs társadalom? Kultúratársadalom?* Budapest, OMF – ORTT – HÉA Stratégiakutató Intézet.
- Bok, S. 1978 *Lying: Moral Choice in Public and Private Life*. New York, Random; magyarul: *A hazugság. A köz- és magánélet válaszútjai*. Budapest, Gondolat, 1983.
- Borges, J.L. 1979 *El libro de los Seres Imaginarios*. Barcelona, Bruguera Alfaguara; magyarul: *Képzelt lények könyve*. Budapest, Helikon, 1988.
- Bormann, E.G. 1989 *Communication Theory*. Salem, Sheffield.
- 1990 *Small Group Communication: Theory and Practice*. New York, Harper and Row.
- Boros J. 1998 *Pragmatikus filozófia*. Pécs, Jelenkor.
- Borradori, G. 1999 A szkepticizmus apológiája. Beszélgetés Stanley Cavell-lel. *Vulgo*, 1.
- Bourdieu, P. 1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest, Gondolat, 165–237.
- Bratman, M. 1993 Shared Intention. *Ethics*, 104, 97–113.
- 1999 *Faces of Intention*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brentano, F. 1874 *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig, Duncker & Humblot; angolul: *Psychology from an Empirical Standpoint*, New York, Routledge, 1973.
- Buber, M. 1922 *Ich und Du*. Berlin; angolul: *I and Thou*. New York, Charles Scribner's Sons, 1958.
- 1923 *Ich und Du*. München; magyarul: *Én és te*. Budapest, Európa, 1991.
- 1947 *Dialogisches Leben*. Zürich, Gregor Müller.
- 1965 *Elements of the Interhuman. The Knowledge of a Man*. London, George Allan & Unwin, 75.
- Buckley, W. 1967 *Sociology and Modern System Theory*. New York, Englewood Cliffs.
- Buda B. 1988 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 3. kiadás.

- 1993 *A pszichoterápia alapkérdései. Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában.* Budapest, Országos Alkohológiai Intézet.
- 1994 *Fejezetek az orvosi szociológia és társaslélektan tárgyköréből.* Budapest, TÁMASZ.
- 1995 *A mentálhigiéné szemléleti és gyakorlati kérdései.* Budapest, TÁMASZ.
- Burckhardt, T. 1980 *Symboles Receueil D'essais.* Milano, Arche; magyarul: *Szagrális szimbólumok. A szellemi világ kertjei.* Budapest, Édesvíz, 1995.
- Burleson, B. - Albercht, T. - Sarason, I. (eds.) 1994 *Communication of Social Support.* London, Sage.
- Bühler, K. 1934 *Sprachtheorie.* Fischer, Jena.
- Calhoun, C. (ed.) 1992 *Habermas and the Public Sphere.* Cambridge, MIT Press.
- Canary, D. - Stafford, L. (eds.) 1994 *Communication and Relationship Maintenance.* San Diego, Academic.
- Carbaugh, D. (ed.) 1990 *Cultural Communication and Intercultural Contact.* Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Carey, J. 1989 *Communication as Culture.* Boston, Unwin Hyman.
- Carnap, R. 1961 *Der logische Aufbau der Welt.* Hamburg, Felix Meiner. (Berlin-Schalchtensee, Weltkreis Verlag, 1924.)
- 1966 *Philosophical foundations of physics. An introduction to the philosophy of science.* New York, Basic Books.
- Carver, Ch.S. - Scheier, M.F. 1995 *Perspectives on Personality.* Boston, Allyn and Bacon; magyarul: *Személyiségpszichológia.* Budapest, Osiris, 1998.
- Castañeda, H.N. 1975 *Thinking and Doing.* Dordrecht, Reidel.
- Castells, M. 1991 *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and Urban-Regional Process.* New York, Blackwell.
- 1996-98 *The Information Age.* Oxford, Blackwell.
- Chafe, Wallace L. 1970 *Meaning and Structure of Language.* Chicago, CUP.
- Chekki, D.A. 1979 *Participatory Democracy in Action: International Profiles of Community Development.* Bombay, Vikas Publishing House.
- Cherry, C. 1961 *On Human Communication.* New York, John Wiley.
- Chevalier, J. - Gheerbrant, A. 1969 *Dictionnaire des symboles.* I-IV. Paris, Robert Laffont.
- Chisholm, R.M. 1967 Intentionality. *The Encyclopedia of Philosophy.* New York, Macmillan, 4, 201-204.
- 1989 *Theory of Knowledge.* Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Chomsky, N. 1974 Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez. *A nyelv keletkezése.* szerk: Papp Mária, Budapest, Kossuth.
- 1981 *Lectures on Government and Binding.* Dordrecht, Foris.
- Churchland, Patricia 1986 *Neurophilosophy.* Cambridge, MIT.
- Churchland, Paul 1981 Eliminativism and Propositional Attitudes. *Journal of Philosophy*, 78. 2. 67-90.
- Cobley, P. (ed.) 1966 *The Communication Theory Reader.* London, Routledge.
- Clark, A. 1989 *Microcognition.* Cambridge, MIT; magyarul: *A megismerés építőkövei.* Budapest, Osiris, 1996.
- Coffa, A. 1977 Probabilities: Reasonable or True. *Philosophy of Science*, 44. 186-198.

- Cooper, J.C. 1978 *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London, Thames and Hudson.
- Corlett, A. 1996 *Analyzing Social Knowledge*. Maryland, Rowman and Littlefield.
- Cragan, J. – Shields, D. 1995 *Symbolic Theories Applied in Communication Research*. Cresskill, Hampton.
- Craig, R.T. 1999 Communication Theory as a Field. *Communication Theory*, 9. 110–152.
- Crimmins, M. 1992 *Talk About Beliefs*. Cambridge, MIT Press.
- Crowley, D. – Mitchell, D. (eds.) 1994 *Communication Theory Today*. Cambridge, Polity.
- Culler, J. 1992 *On Deconstruction. Theory and Criticism after Structuralism*. Ithaca, Cornell University Press; magyarul: *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. Budapest, Osiris, 1997.
- Csányi V. 1988 *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Budapest, Gondolat.
- 1999 *Az emberi természet. Humánológia*. Budapest, Vince.
- Cseh G. – Enyedi Nagy M. – Soltészky T. (szerk.) 1998 *Magyarország médiakönyve 1998*. Budapest, ENAMIKÉ.
- Csepeli Gy. 1997 *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- 2001 *A szervezkedő ember*. Budapest, Osiris.
- Csibi S. (szerk.) 1986 *Információ közlése és feldolgozása*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Czuczor G. – Fogarasi J. 1862 *A magyar nyelv szótára*. Pest, Emich Gusztáv.
- Dance, F.E.X. (ed.) 1982 *Human Communication Theory*. New York, Harper and Row.
- Danto, A.C. 1981 *The transfiguration of the commonplace. A Philosophy of Art*. Cambridge, Harvard University Press; magyarul: *A közhely színeváltozása: művészetfilozófia*. Budapest, Enciklopédia, 1996.
- Dascal, M. 2003 *Interpretation and Understanding*. Amsterdam, John Benjamins.
- Davidson, D. 1980 *Essays on Actions and Events*. Oxford, OUP.
- Davies, I. 1995 *Cultural Studies and Beyond. Fragments of Empire*. London, Routledge.
- Dennett, D.C. 1989 *The Intentional Stance*. Cambridge, MIT Press; magyarul: *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris, 1998.
- 1991 *Consciousness Explained*. Boston, Little Brown.
- 1995 *Darwin's Dangerous Ideas*; magyarul: *Darwin veszélyes ideája*. Budapest, Typotex, 1998.
- 1996 *Kinds of Minds*. Basic, New York; magyarul: *Micsoda elmék*. Budapest, Kulturtrade, 1996.
- Derrida, J. 1967 *Positions*. Paris, Minuit. Újrakiadva: Paris, Minuit, 1972.
- Deutsch, M. 1981 Az együttműködés és a versengés hatása a csoportfolyamatokra. In *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. szerk. Csepeli Gy., Budapest, Gondolat.
- Devlin, K. 1991 *Logic and Information*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dickie, G. 1974 *Art and the Aesthetic: An Institutional Analysis*. Ithaca, Cornell University Press.
- d'Inverno, M. – Luck, M. 1999 Agent Models and Plans. *Agents Everywhere*. G. Tatai – L. Gulyás (eds.), Budapest, Springer.

- Dobay 1996 *Az iroda. Emberek, gépek, szervezet.* Budapest, Panem.
- Domschitz M. 2001 Iskola-szülő konfliktus kezelése külső segítséggel. *Új Pedagógiai Szemle*, július.
- Doppelfeld, B. 1992 *Symbole*. I-III. Münsterschwarzach, Vier-Türme; magyarul: *Szimbolumok*. I-III. Pannonhalma, Bencés, 1998.
- Douglas, M. 1978 *Implicit Meaning: Essays in Anthropology*. London, Routledge and Kegan Paul; magyarul: *Rejtett jelentések*. Budapest, Osiris, 2003.
- Dretske, F.I. 1981 *Knowledge and the Flow of Information*. Cambridge, MITP.
- Durkheim, É. 1978 *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 2000 Az emberi természet kettőssége és ennek társadalmi feltételei. *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. szerk. Felkai G. – Némédi D. – Somlai P., Budapest, Új Mandátum.
- Eco, U. 1962 *Opera aperta*. Milan, Bompiani; magyarul: *Nytott mű*. Budapest, Európa, 1998.
- 1976 *A Theory of Semiotics*. Bloomington, Indiana University Press.
- 1979 *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington, Indiana University Press.
- 1984 *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington, Indiana UP.
- 1993 *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea*. Roma, Laterza; magyarul: *A tökéletes nyelv keresése*. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Egyházi megnyilatkozások a médiáról*. 1997 *Inter mirifica; Communio et progressio; Aetatis novae*. Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Kar Tömegkommunikációs Irodája – MAKUSZ.
- Eichhorn, W. 1996 *Agenda-Setting Prozesse. Eine theoretische Analyse individueller und gesellschaftlicher Themenstrukturierung*. München, Fischer.
- Elster, J. 1989 *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, Cambridge University Press; magyarul: *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995. Újra kiadva: Budapest, Osiris, 1997.
- Emerson, R.W. 1995 Az amerikai tudós. *A filozófus az amerikai életben*. Beck András (szerk.), Pécs-Szeged, Tanulmány-Pompeji.
- Farkas K. – Kelemen J. 2002 *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron.
- Fehér M. 2002 Utószó. In Barnes, B. – Bloor, D. – Henry, J.: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest, Osiris, 2002. 295-311.
- Fehér M. – Hársing L. 1977 *A tudományos problémától az elméletig*. Budapest, Kosuth.
- Felkai G. 1993 *Jürgen Habermas*. Budapest, Áron.
- Festinger, L. 1950 Informal social communication. *Psychological Review*, 57, 271-282.
- Filipe, J. é. n. A Normative and Intentional Agent Model for Organisation Modelling.
- Fillmore, Ch. 1968 The case for case. *Universals in Linguistic Theory*. eds.: Bach, E. – Harms, R.T., New York, North-Holland, 1-88.
- Fisher, W.R. 1987 *Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value and Action*. Columbia, USCP.
- Fitzpatrick, M.A. – Vangelisti, A. (eds.) 1995 *Perspectives in Family Communication*. London, Sage.

- Fleck Z. 1996 *A véleménynyilvánítás határai a magyar bírói gyakorlatban*. Budapest, COLPI.
- Fontana, D. 1993 *The Secret Language of Symbols*. London, Duncan Baird; magyarul: *A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelképrendszerek és jelentéseik*. Budapest, Tericum.
- Franklin, S. – Graesser, A. 1997. Is it an Agent, or just a Program?: A Taxonomy for Autonomous Agents. *Intelligent Agents III*, Springer-Verlag, 21–35. <http://www.cs.memphis.edu/~franklin/AgentProg.html>
- Frey, L. – Botan, C. – Friedman, P. – Kreps, G. 1991 *Investigating Communication: An Introduction to Research Methods*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Futó I. (szerk.) 1999 *Mesterséges intelligencia*. Budapest, Aula.
- Gadamer, H.-G. 1975 *Wahrheit und Methode*. Tübingen, J.C.B. Mohr; magyarul: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Garham, K. 2002 *Practical Reasoning in a Social World*. Cambridge, CUP.
- Gáspár Cs. 2000 *Isten és a semmi*. Budapest, Harmat.
- Geertz, C. 1973 *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic.
- 1983 *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*. New York, Basic.
- 1994 *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest, Osiris. Második kiadás: 2001.
- Gehlen, A. 1975 *Ende der Geschichte*. in Hunter, 1981.
- Giddens, A. 1993 *Sociology*. Cambridge, Polity; magyarul: *Szociológia*. Budapest, Osiris, 1997.
- Gilbert, M. 1989 *On Social Facts*. New York, Routledge.
- 1996 *Living Together*. Maryland, Rowman-Littlefield.
- Ginet, C. 1990 *On Action*. Cambridge, CUP.
- Goffman, E. 1959 *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth, Penguin; magyarul: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya, 1999.
- 1961 *Encounters*. Indianapolis, Bobbs-Merrill.
- 1963 *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth, Penguin.
- 1967 *Interaction Ritual. Essays on face-to-face behavior*. Harmondsworth, Penguin; magyarul *On face-work c. fejezete: A homlokzatról. A rituális elemek analízise a társas interakcióban. A szóbeli befolyásolás alapjai*. szerk. Síklaki I., 1990, II. 3–30.
- 1971 *Relations in Public. Microstudies of the Public Order*. Harmondsworth, Penguin.
- 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- 1990 *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York, Doubleday.
- Goldman, A. 1995 A tudás oksági elmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2. 231–248.
- Goodenough, W. 1981 *Culture, Language, and Society*. Menlo Park, Benjamin-Cummings.
- Goodman, N. 1976 *Languages of Art*. Indianapolis, Hackett Publishing Co.; magyarul az első két fejezet: *Két fejezet a Művészet nyelveiből. A sokarcú kép*. szerk. Horányi Ö., Budapest Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982., 26–68.

- Graham, K. 2002 *Practical Reasoning in a Social World*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Graham, S. – Marvin, S. 1996 *Telecommunication and the City: Electronic Spaces, Urban Places*. London, Routledge.
- Green, J.O. (ed.) 1997 *Message Production: Advances in Communication Theory*. Mahwah, Lawrence Erlbaum.
- Grice, H.P. 1957 Meaning. *Philosophical Review*, 67, 377–388.; magyarul: Jelentés. In Pléh-Síklaki-Terestyéni, 1997, 188–197.
- 1975 Logic and conversation. In *Syntax and semantics*. Vol. 3. 41–57.; magyarul: A társalgás logikája. In Pléh-Síklaki-Terestyéni, 1997, 213–227.
- 1989 *Studies in the Way of Words*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Griffin, E. 2000 *A First Look at Communication Theory*. New York, McGraw-Hill; magyarul: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat, 2001.
- Grondin, J. 2002 *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Budapest, Osiris.
- Gudykunst, W.B. – Ting – Toomey, S. 1988 *Culture and Interpersonal Communication*. London, Sage.
- Gulyás L. 1999 Ágensok és multi-ágens rendszerek. *Mesterséges Intelligencia*. Futó I. (szerk.), Budapest, Aula, 709–755.
- Guttenplan, S. (ed.) 1994 *A Companion to the Philosophy of Mind*. Oxford, Blackwell.
- Habermas, J. 1962 *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Neuwied, Luchterland; magyarul: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég, 1993.
- 1975 *Legitimation Crisis*. Boston, Beacon Press, 68–75.
- 1981 *Theorie des kommunikativen Handelns 1-2*. Frankfurt, Suhrkamp; magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, ELTE, 1985.
- 1985 *Philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp; magyarul: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest, Helikon, 1998.
- 1994 *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz.
- 1995 *Kommunikatív etika. A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete*. Miskolc, Egyetemi Kiadó. Újra kiadva: Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001.
- Hadas M. (szerk.) 1994 *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, Replika Kör.
- Hale, B. – Wright, C. 1997 *A Companion to the Philosophy of Language*. Malden, Blackwell.
- Hall, S. (ed.) 1997 *Representations: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, Sage.
- Halmi G. 1994 *A vélemény szabadság határai*. Budapest, Atlantisz.
- 1996 *A kifejezés szabadsága az Alkotmánybíróság joggyakorlatában*. Budapest, COLPI.
- Hamelink, C.J. 1994 *Trends in World Communication*. Penang, Southbound.
- Hannerz, U. 1992 *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*. New York, CUP.
- Hance, O. 1997 *Business and Law on the Internet*. New York, McGraw-Hill; magyarul: *Üzlet és jog az Interneten*. Budapest, Panem, 1997.
- Harland, R. 1993 *Beyond Superstructuralism*. London, Routledge.

- Harnad, S. 1987 *Categorical perception. The groundwork of cognition*. Cambridge, CUP.
- Hauser, M.D. 1996 *The Evolution of Communication*. Cambridge, MITP.
- Hawley, A. 1986 *Human Ecology: A Theoretical Essay*. Chicago, UCP.
- Heller M. – Rényi Á. 2000 A nyilvánosság-fogalom kommunikációelméleti megközelítéseiéről. *JEL-KÉP*, 1.
- Hempel, C.G. 1965 *Aspects of Scientific Explanation*. New York, The Free Press.
- Hempel, C.G. – Oppenheim, P. 1988 Studies in the logic of explanation. *Theories of Explanation*. szerk. Pitt, J., Oxford, Oxford University Press, 9-50.; először: *Philosophy of Science*, 1948, XV. 135-175.
- 1999 A tudományos magyarázat logikája. *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. szerk. Forrai G. – Szegedi P., Budapest, Áron, 109-127.; interneten: http://nyitott-egyetem.phil-inst.hu/tudfil/ktar/forr_ed/Hempel1.htm; ez a szöveg tulajdonképpen a *Studies in the logic of explanation* egy rövidített fordítása: §1-4. és §6., aminek viszont az első kiadása természetesen nem az 1988-as kiadás.
- Henslin, J.M. 1993 *Sociology*. Boston, Allyn and Bacon.
- Hewstone, M. – Stroebe, W. – Codol, J-P. – Stephenson, G.M. (eds.) 1988 *Introduction to Social Psychology*. Oxford, Blackwell; magyarul: *Szociálpszichológia – Európai szemzőgből*. Budapest, Közgazdasági, 1997.
- Heyne, P.T. 1973 *The economic way of thinking*. Chicago, Science Research Associates; magyarul: *A gazdasági gondolkodás alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
- Hillery, G. 1968 *Communal Organisations: A Study of Local Societies*. Chicago, UCP.
- Hirokawa, R. – Poole, M.S. (eds.) 1986 *Communication and Group Decision-Making*. London, Sage.
- Hoppál M. 1992 *Etnozemiotika*. Debrecen, KLTE.
- Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy. 1990 *Jelképtár*. Budapest, Helikon.
- Hoppál M. – Niedermüller P. (szerk.) 1983 *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Horányi Ö. (szerk.) 1975 *A jel tudománya*. Társszerk. Szépe Gy., Budapest, Gondolat.
- 1977-78 *Kommunikáció. 1-2*. Budapest, Közgazdasági.
- 1999 A kommunikációról. *Társadalmi kommunikáció*. Társszerk. Béres I., Budapest, Osiris, 22-34.
- 2001 A partícipációról. „Színes eszmék nem alszanak...” Szépe György 70. születésnapjára. szerk. Andor J. – Szűcs T. – Terts I., Pécs, Lingua Franca Csoport, 540-557.
- 2001 A társadalom kommunikatív szerkezetéről. *Közélet és kommunikáció*. szerk. Jenei Á., Budapest, BKÁE Államigazgatási Kar, 55-86.
- 2003 *Arról, ami szimbolikus és arról, ami kommunikatív*. (szinopszis, 7.1.) <http://ozseb.horanyi.hu>
- 2004 A társadalmi kommunikáció ágenséről. *A kommunikáció útjai*. szerk. Ivaskó Livia, Budapest, Gondolat – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 63-82.
- Hunter, J.D. 1981 *The New Religions: Demodernization and the Protest Againsts Modernity. The Social Impact of New Religious Movements*. ed. Wilson, B., New York, The Rose of Sharon Press, 1-21.

- Husserl, E. 1913 *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung, Bd. 1.*; angolul: *Ideas. General Introduction to pure Phenomenology.* London, Collier, 1962.
- Infante, D.A. – Rancer, A.S. – Womack, D.F. 1990 *Building Communication Theory.* Prospect Heights, Waveland.
- Jablin, F.M. – Putnam, L.L. – Roberts, K.H. – Portor, L.W. (eds.) 1987 *Handbook of Organizational Communication.* London, Sage.
- Jackson, J.A. (ed.) 1972 *Role.* Cambridge, UCP.
- Jakobson, R. 1960 *Linguistics and Poetics. Style in Language.* ed.: Sebeok, T. A., Massachusetts, MIT Press, 350-377.; magyarul: *Nyelvészet és poétika. Hang - Jel - Vers.* szerk. Szépe Gy., Budapest, Gondolat, 1969, 211-257.
- James, W. 1890 *The Principles of Psychology.* <http://psychclassics.asu.edu/James/Principles/index.htm>
- Janoušek, J. 1968 *Sociální komunikace.* Praha, Svoboda; magyarul: *Társadalmi kommunikáció.* 1. kiadás. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1969. Illetőleg: 2. kiadás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.
- Janus, szerk. Horányi Ö. 1986 *Tudásszociológia.* I. Pécs, JPTE.
- Jaspers, K. 1953 *Einführung in die Philosophie.* München, Pieper; magyarul: *Bevezetés a filozófiába.* Budapest, Európa, 1987.
- Jauss, H.R. 1997 *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika.* Budapest, Osiris.
- Juhász J. – Szőke I. – O. Nagy G. – Kovalovszky M. (szerk.) 1992 *Magyar Értelmező Kéziszótár A-K.* Budapest, Akadémiai.
- Kamlah, W. – Lorenzen, P. 1973 *Logische Propädeutik.* Mannheim, BI-Wissenschaftsverlag.
- Kant, I. 1781 *Kritik der reinen Vernunft*; magyarul: *A tiszta ész kritikája,* Szeged, Ictus, 1995.
- Karácsony A. 1995 *Bevezetés a tudásszociológiába.* Budapest, Osiris-Századvég.
 — 1997 *Bevezetés a társadalomelméletbe.* Budapest, Rejtjel.
 — 2000 *Jogfilozófia és társadalomelmélet.* Budapest, Pallas.
- Katz, E. – Lazarsfeld, P. 1955 *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communication.* Glencoe, Illinois, The Free Press.
- Keane, J. 1991 *The Media and Democracy.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Kelsen, H. 1945 *General Theory of Law and State.* New York, Russell & Russell.
- Kézdi B. 1995 *A negatív kód.* Pécs, Pannónia.
- Kiefer F. (szerk.) 1992 *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan.* Budapest, Akadémiai.
- Kim, Y.Y. – Gudykunst, W.B. (eds.) 1988 *Theories in Intercultural Communication.* London, Sage.
- Kiss M. 1996 *Marketing mérnököknek.* Budapest, AKG.
- Knapp, M.L. – Miller, G.R. (eds.) 1985 *Handbook of Interpersonal Communication.* London, Sage.
- Knippendorf, K. 1995 *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology.* London, Sage; magyarul: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai.* Budapest, Balassi, 1995.

- Koessler, F. 2001 Common Knowledge and Consensus With Noisy Communication. *Mathematical Social Sciences*, 42, 139–159.
- Kónya A. – Király I. – Bodor P. – Pléh Cs. (szerk.) 1999 *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest, Akadémiai.
- Kovács Á. – V. Gilbert E. (szerk.) 1994 *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai*. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó.
- Kuhn, T. 1962 *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, University of Chicago Press; magyarul: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Labov, W. 1972 *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Labov, W. – Fanshel, D. 1977 Rules of discourse. in *Therapeutic discourse. Psychotherapy as conversation*. New York, Academic. 71–111; magyarul: Beszélgetési szabályok. in Pléh–Terestyéni–Siklaci, 1997, 395–435.
- Lange, Y. – Palmer, A. 1995 *Media and Elections. A Handbook*. Brussels, Tacis.
- Lakatos I. 1997 A tudomány története és annak racionális rekonstrukciója. *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest, Atlantisz.
- Laki J. 1999 A kacsanyúl. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999, 4–5. http://www.c3.hu/~mfsz/MFSZ_9945/LAKI.html
- László J. 1999 *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Budapest, Scientia Humana – Khairosz.
- Lauster, P. 1994 *Ne hagyd magad!* Budapest, Mérték
- Lazarsfeld, P. – Berelson, B. – Gaudet, H. 1944 *The People's Choice; How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York, Columbia UP, 1944.
- Lazarsfeld, P. – Menzel, H. 1963 Mass media and personal influence. *The Science of Human Communication*. W. Schramm (ed.), New York, Basic.
- Leeds-Hurwitz, W. (ed.) 1995 *Social Approaches to Communication*. New York, Guilford.
- Lengyel V. 1995 *Az INTERNET világa*. Budapest, ComputerBooks.
- Lévinas, E. 1971 *Totalité et Infini*. Dordrecht, Kluwer; magyarul: *Teljesség és végtelen. Tanulmány a külsőről*. Pécs, Jelenkor, 1999.
- 1972 La signification et le sens. in *Humanisme de l'autre homme*. Párizs, Fata Morgana, 17–63.; magyarul: Jelentés és Értelem. In *Nyelv és közelség*. Pécs, Tanulmány–Jelenkor. 1997, 43–78.
- 1976 *Martin Buber et la théorie du savoir*. Fata Morgana; magyarul: Martin Buber és a megismerés elmélete. In *Nyelv és Közelség*. Pécs, Tanulmány–Jelenkor, 95–112.
- Lewin, K. 1943 Forces behind food habits and methods of change. *Bulletin of the National Research Council*, 108, 35–65.
- Lewis, D. 1969 *Convention*. Cambridge, HUP.
- Literatura* 1991 Hermeneutika és dekonstrukció. 4., tematikus szám.
- Locke, J. 1979 *Értekezés az emberi értelemről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Lorenzen, P. – Schwemmer, O. 1975 *Konstruktive Logik, Ethik und Wissenschaftstheorie*. Mannheim, BI-Wissenschaftsverlag.
- Loux, M.J. 1978 *Substance and Attribute: A Study in Ontology*. Dordrecht, Reidel.
- Luckmann, T. 1996 A láthatatlan vallás. A vallás fenomenológiája. *Magyar Lettre Internationale*, 1996/1997. tél, 23. sz. 4–7.

- Luhmann, N. 1970–95 *Soziologische Aufklärung. 1–6*. Opladen, Westdeutcher; részleges magyar fordítása a szerző *Látom azt, amit te nem látsz* című válogatott tanulmánygyűjteményében, Budapest, Osiris, 1999.
- 1982 *The Differentiation of Society*. New York, CUP.
- 1984 *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, Suhrkamp; részleges magyar fordítása: Szociális rendszerek, *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.), 2. kötet, Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Lyons, J. 1977 *Semantics*. Vol. 1–2. Cambridge, Cambridge University Press.
- Majtényi L. 1997 *Adatvédelem, információszabadság, sajtó*. Budapest, COLPI.
- Mander, M. (ed.) 1983 *Communications in Transition*. New York, Praeger.
- Mannheim K. 1929 *Ideologie und Utopie*. Bonn, Cohen; magyarul: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz, 1996.
- Margolis, M. – Mauser, G.A. (eds.) 1989 *Manipulating Public Opinion*. Pacific Grove, Cole.
- Marsden, P. – Lin, N. (eds.) 1982 *Social Structure and Network Analysis*. London, Sage.
- Marshall, T.H. 1973 *Class, Citizenship and Social Development*. New York, Greenwood Press.
- McCombs, M. 1997 New Frontiers in Agenda Setting: Agenda of Attributes and Frames. *Mass Communication Review*, 24.
- McQuail, D. 2000 *Mass Communication Theory*. London, Sage; magyarul: *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Osiris, 2003.
- McQuail, D. – Windahl, S. 1993 *Communication Models for the Study of Mass Communications*. London, Longman.
- Mead, G. 1934 *Mind, Self and Society*. Chicago, UCP. Újrakiadva: Chicago, UCP, 1970; magyarul: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat, 1973.
- Meggie, G. (ed) 2002 *Social Facts and Collective Intentionality*. Frankfurt, Hansel-Hohenhausen.
- Mele, A.R. 1992 *Springs of Action*. Oxford, OUP.
- Merton, R.K. 1949 *Social Theory and Social Structure*. New York, Free; magyar fordítás: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris, 2002; korábban részleges magyar fordítása jelent meg azonos címen: Budapest, Gondolat, 1980.
- Média és etika* 1996 Ökumenikus Tanulmányi Füzetek 14.
- Miller, G. – Stiff, J. 1993 *Deceptive Communication*. London, Sage.
- Miller, S. 2001 *Social Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Minsky, M. 1958 *The Society of Mind*. Boston, MIT Press.
- Mitchell, W.J. 1996 *City of Bits*. Boston, MIT Press.
- Mitchell, W. J. T. (ed.) 1980 *On Narrative*. Chicago, University of Chicago Press.
- Moles, A.A. 1958 *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, Flammarion; magyarul: *Információelmélet és esztétikai élmény*. Budapest, Gondolat, 1973.
- Molnár A.K. 2000 A vallás jelentésváltozása Mannheimnél. *Szociológiai Figyelő*, 2000/1–2. 43–52.
- Moore, R. C. 1995 *Logic and Representation*. Stanford, CSLI.
- Morel, J. – Bauer, E. – Melegy, T. – Niedenzu, H.J. – Preglau, M. – Staubmann, H.

- 1989 *Soziologische Theorie*. München, Abriß der Ansätze ihrer Hauptvertreter; magyarul: *Szociológiaelemélet*. Budapest, Osiris, 2000.
- Morris, Ch. 1971 *Writings on the General Theory of Signs*. Paris, Mouton; két részlet magyarul: A jelelmélet megalapozása; A jelelmélet alapfogalmai. In *A jel tudománya*. szerk. Horányi Ö. – Szépe Gy., Budapest, Gondolat, 45–105.
- Myrdal, M. 1972 *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági.
- Némedi D. 1996 *Tudás és társadalom*. Budapest, Áron.
- Németh M. 1997 *Külkereskedelmi marketing kommunikáció*. I–II. Budapest, Külkereskedelmi Főiskola.
- Newman, B. é. n. Agents, Artifacts and Transformations: The Foundations of Knowledge Flows. <http://www.springerlink.com/media/N4MWRGYWL2LBK0TUMEQM/Contributions/R/F/R/7/RFR7QP6TA07T98BM.pdf>
- Niedermüller P. 1994 Paradigmák és esélyek. *Replika*, 13–14. 89–131.
- 1999 A kultúráközi kommunikációról. In *Társadalmi kommunikáció*. szerk. Béres I. – Horányi Ö., Budapest, Osiris.
- Nordenstreng, K. 1975 *Tiedotusoppi – Johdatus yhteiskunnalisten viettintäprosessien tutkimukseen*. Helsinki, Otava; magyarul: *Közlélemélet. Bevezetés a társadalmi kommunikációfolyamatok tanulmányozásába*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978.
- Norris, C. 1982 *Deconstruction: Theory and Practice*. London, Methuen.
- 1987 *Derrida*. Cambridge, Harvard University Press.
- Nyíri K. 1994 *A hagyomány filozófiája*. Budapest, T-Twins.
- 1998 Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában. <http://21.sz.phil-inst.hu/nyiri/places/tutzinghn.htm>
- Orbán J. 1994 *Derrida írás-fordulata*. Pécs, Jelenkor.
- Outhwaite, W. 1994 *Habermas. A Critical Introduction*. Cambridge, Polity.
- O’Sullivan, T. et al. 1994 *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. London, Routledge.
- Panofsky, E. 1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat.
- Pál J. – Újvári E. 1997 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, Balassi.
- Páriz Pápai Ferenc 1708 *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Lőcse.
- Parsons, T. 1978 *Action theory and the human condition*. New York – London, The Free Press.
- 1985 *Talcott Parsons on Institutions and Social Evolution*. Chicago, University of Chicago Press.
- 1988 A modern társadalmak rendszere. *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. szerk. Némedi D., Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- Pearce, W.B. 1989 *Communication and Human Condition*. Carbondale, SIUP.
- 1994 *Interpersonal Communication: Making Social Worlds*. New York, Harper-Collins.
- Peirce, Ch.S. 1931 [1958] *Collected Papers*. Cambridge, Harvard University Press; néhány részlet magyarul: A jelek felosztása. In *A jel tudománya*. szerk. Horányi Ö. – Szépe Gy., Budapest, Gondolat, 21–41.

- Perrow, Ch. 1986 *Complex Organisations. A Critical Essay*. New York, McGraw-Hill; magyarul: *Szervezetszociológia*. Budapest, Osiris, 1997.
- Petőfi S.J. 1971 *Transformationsgrammatiken und eine Ko-Textuelle Texttheorie*. Frankfurt, Atheneum.
- 2004 *A szöveg mint komplex jel*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Philipsen, G. 1992 *Speaking Culturally: Exploration in Social Communication*. Albany, SUNY.
- Philipsen, G. – Albrecht, T. (eds.) 1997 *Developing Communication Theory*. Albany, SUNY.
- Pinker, S. 1994 *The Language Instinct. How the Mind Creates Language*. Harmondsworth, Penguin; magyarul: *A nyelvi ösztön. Hogyan hozta létre az elme a nyelvet?* Budapest, Typotex, 1999.
- Pléh Cs. 1998 *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex.
- Pléh Cs. (szerk.) 1996 *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris.
- Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.) 1997 *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Polányi, M. 1994 *Személyes tudás I-II*. Budapest, Atlantisz.
- Popper, K.R. 1972 *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford, Clarendon.
- 1993 *Knowledge and the Body-Mind Problem*. London, Routledge; magyarul: *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest, Typotex, 1998.
- Pratkanis, A.R. – Aronson, E. 1992 *Age of Propaganda. The Everyday Use and Abuse of Persuasion*. New York – Oxford, Freeman; magyarul: *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Budapest, AB OVO, 1992.
- Price, M. E. 1998 *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest, Magvető.
- Rabinow, P. – Sullivan, W (ed.) 1979 *Interpretive Social Science: A Reader*. Berkeley, UCP.
- Rahner, K. 1976 *Grundkurs des Glaubens*. Freiburg, Herder; magyarul: *A hit alapjai*. Budapest, Római Katolikus Hittudományi Akadémia, 1985.
- 1985 *Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie*. München, Kösel; magyarul: *Az Ige hallgatója. Vallásfilozófiai alapvetés*. Budapest, Gondolat, 1991.
- Rahner, K. – Vorgrimler, H. 1976 *Kleines Theologisches Wörterbuch*. Freiburg, Herder; magyarul: *Teológiai kishótár*. Budapest, Szent István Társulat, 1979.
- Rawls, J. 1971 *A Theory of Justice*. Cambridge, Belknap; magyarul: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris, 1997.
- Reboul, A. – Moeschler, J. 1989 *La pragmatique aujourd'hui. Une nouvelle science de la communication*. Paris, Seuil; magyarul: *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Budapest, Osiris, 2000.
- Recanati, F. 1993 *Direct Reference. From Language to Thought*. Oxford, Blackwell.
- Reichenbach, H. 1998 *A jelentés. Tudományfilozófia*. szerk. Laki J., Budapest, Osiris.
- Richard, M. 1990 *Propositional Attitudes. An Essay on Thoughts and How We Ascribe Them*. Cambridge, CUP.
- Riggins, S. (ed.) 1990 *Beyond Goffman. Studies on Communication, Institution and Social Interaction*. New York, Mouton.

- Rivers, W.L. – Mathews, C. 1988 *Ethics for the Media*. Englewood Cliffs (NJ), Prentice Hall; magyarul: *Médiaetika*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó, 1993.
- Robinson, J.R. – Davis, D.K. 1989 Opinion Leader. *International Encyclopedia of Communications*, E. Barnouw (ed.), Oxford, OUP.
- Robinson, W.P. 1972 Functions of language. In his: *Language and Social Behaviour*. Harmondsworth, Penguin, 38–56.; magyarul: *A nyelv funkciói*. In Horányi, 1977, (1), 215–230.
- Róka J. 2002 *Kommunikációtan*. Budapest, Századvég.
- Roloff, M. – Miller, G. (eds.) 1987 *Interpersonal Processes, New Directions in Communication Research*. London, Sage.
- Rorty, A. (ed.) 1976 *The Identities of Persons*. Berkeley, UCP.
- 1979 *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, Princeton University Press; magyarul részletek: Rorty 1985.
- 1985 A filozófia és a természet tükre. (Részletek.) *Filozófiai figyelő*, VII. 3. 50–80.
- 1989 *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge, Cambridge University Press; magyarul: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Pécs, Jelenkor, 1994.
- 1991 *Objectivity, Relativism, and Truth*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 1998 *Megismerés helyett remény*. Pécs, Jelenkor.
- Rosenbaum, N. 1978 Citizen participation and democratic theory. In *Citizen Participation in America*. szerk. Langton, S., Lexington, Lexington Books.
- Rosengren, K.E. 2000 *Communication: An Introduction*. London, Sage; magyarul: *Kommunikáció*. Budapest, Typotex, 2004.
- Rudas J. 1990 *Delfi örökösei*. Budapest, Gondolat.
- Russell, B. 1905 A denotálásról. In *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. szerk. Copi, I. – Gould, J., Budapest, Gondolat, 1985. 143–166. (“On Denoting”. *Mind*, 1905.)
- Russell, S.J. – Norvig, P. 1995 *Artificial Intelligence. A Modern Approach*. New Jersey, Prentice Hall; magyarul: *Mesterséges intelligencia modern megközelítésben*. Budapest, Panem, 2000.
- Ryle, G. 1949 *The Concept of Mind*. London, Hutchinson; magyarul: *A szellem fogalma*. Budapest, Gondolat, 1974.
- 1954 Formal and Informal Logic. *Dilemmas*. Cambridge, CUP, 111–129; magyarul: Formális és informális logika. In *Kortárstanulmányok a logika elmélet kérdéseiről*. szerk. Copi, I.M. – Gould, J.A., Budapest, Gondolat, 1985, 375–388.
- Sadock, J. 1974 *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York, Academic Press.
- Salmon, N. – Soames, S. (eds.) 1988 *Propositions and Attitudes*. Oxford, OUP.
- Salmon, W. 1989 *Four Decades of Scientific Explanation*. Minneapolis, UMP.
- Salwen, M. – Stacks, D. (eds.) 1996 *An Integrated Approach to Communication Theory and Research*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Saussure, F. de 1915 *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot; magyarul először: Budapest, Gondolat, 1967; másodszer az 1978-as kritikai kiadás alapján: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Corvina, 1997.
- Sándor I. 1990 *Marketingkommunikáció*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Schäffle, A. 1896 *Bau und Leben des sozialen Körpers*. Zweite Auflage, Tübingen, Verlag der H. Laupp’schen Buchhandlung.

- Schmalenbach, H. 1961 The sociological category of communion. *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. Parsons, T. – Shils, E. – Naegle, K. – Pitts, J. R. (eds.) New York, The Free Press of Glencoe, I, 331–347.
- Schiller, D. 1996 *Theorizing Communication: A History*. Oxford, OUP.
- Schmitt, C. 1932 *Der Begriff des Politischen*. München–Leipzig, Duncker und Humboldt; magyarul: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2002.
- Schuler, D. 1996 *New Community Networks: Wired for Change*. New York, ACM.
- Schütz, A. 1944 The Homecomer. *American Journal of Sociology*, 49. 500–507.; magyarul: Az idegen. *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat, 1984, 405–414.
- 1962–66 *Collected Papers I–III*. Hague, Martinus Nijhoff.
- Schütz, A. – Luckmann, Th. 1973 *The Structure of Life-World*. Evanston; néhány részlete magyarul: *Fenomenológia a társadalomtudományban*. szerk. Hernádi M., Budapest, Gondolat, 1984, 269–320.
- Scriven, M. 1988 Explanations, Predictions, and Laws. In *Theories of Explanation*. ed. Pitt, J., Oxford, Oxford University Press, 51–74.
- Searle, J.R. 1969 *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, Cambridge University Press; 3. fejezetének magyar fordítása: Az illokúciós aktusok szerkezete. In Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.), 1997, 43–61.
- 1979 *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 1983 *Intencionality*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 1995 *The Construction of Social Reality*. Harmondsworth, Penguin.
- 1998 *Mind, Language and Society. Philosophy in the Real World*. New York, Basic; magyarul: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince, 2000.
- Searle, J.R. – Kiefer, F. – Bierwisch, M. (eds.) 1980 *Speech Act Theory and Pragmatics*. Dordrecht, Reidel.
- Searle, J.R. – Vanderveken, D. 1985 *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge, CUP.
- Sebeok, T.A. (ed.) 1986 *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Berlin – New York – Amsterdam, Mouton de Gruyter.
- Selvin, J. 2000 *The Internet and the Society*. Cambridge, Polity.
- Severin, J.W. – Tankard, W.J. 1992 *Communication theories: Origins, methods, and uses. The Mass Media*. New York – London, Longman.
- Shailor, J. 1994 *Empowerment in Dispute Mediation: A Critical Analysis of Communication*. Westport, Praeger.
- Shannon, C. 1948 A Mathematical Theory of Communication. *The Bell System Technical Journal*, July, 379–423; October, 623–656.
- Shannon, C.E. – Weaver, W. 1949 *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana, UIP; magyarul: *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Budapest, OMIKK, 1986.
- Shils, E. 1981 A hagyomány. *Hagyomány és hagyományalkotás. Kultúraelmélet és*

- nemzeti kultúrák 1.* szerk. Hofer T. – Niedermüller P., Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987, 15–66.
- Silverman, H.J. 1994 *Textualities. Between Hermeneutics and Deconstruction.* New York, Routledge.
- Smith, P.R. 1993 *Marketing Communications.* London, Kogan Page.
- Sola Pool, I. de (ed.) 1977 *The Social Impact of Telephone.* Cambridge, MITP.
- Somlai P. 1997 *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata.* Budapest, Corvina.
- Spencer, H. 1975 *Principles of Sociology 2.* Oxford, Greenwood Publ.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1986 *Relevance: Communication and Cognition.* Blackwell, Oxford.
- Steinmetz, R. 1993 *Multimedia-Technologie.* Berlin, Springer; magyarul: *Multimédia. Bevezetés és alapok.* Budapest, Springer, 1995.
- Stevens, S.S. 1950 Introduction: A definition of communication. *Journal of the Acoustical Society of America*, 22. 6. 689–690.
- Stewart, J. 1991 A Post-Modern Look at Traditional Communication Postulates. *Western Journal of Speech Communication*, 55. 354–379.
- Stich, S. 1983 *From Folk Psychology to Cognitive Science: The Case Against Belief.* Cambridge, MITP.
- Strawson, P.F. 1959 *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics.* London, Methuen.
- Swinburne, R. 1992 *Revelation. From Metaphor to Analogy.* Oxford, Clarendon.
- Szabó M. (szerk.) 1997 *Szövegvalóság.* Budapest, Scientia Humana.
- Szécsi G. 1998 *Tudat, nyelv, kommunikáció. Vázlatok a kortárs analitikus filozófia problémáiról.* Budapest, Áron.
- Tan, A. 1985 *Mass Communication Theories and Research.* New York, John Wiley.
- Tang, A. – Scoggins, S. 1992 *Open Networking with OSI.* Englewood Cliffs (NJ), Prentice Hall.
- Tardy, Ch. (ed.) 1988 *Handbook for the Study of Human Communication.* Norwood, Ablex.
- Tarnay L. 1997 Glosszárium. In E. Levinas: *Nyelv és közelség, Tanulmány.* Jelenkor, Pécs, 214.
- Terestyéni T. 1988 Társadalmi szerveződés és kommunikáció. *JEL-KÉP*, 2.
— 1989 Kommunikációs cselekvés és kölcsönös tudás. *JEL-KÉP*, 1.
- Terestyéni Tamás (szerk.) 1995 *Közszolgálatosság a médiában.* Budapest, Osiris – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Thomas, W.I. 1928 *The Child in America: Behavior Problems and Programs.* New York, Alfred A. Knopf.
- Thomka B. (szerk.) 1998–2001 *Narratívák.* 1–5. Budapest, Kijárat.
- Thompson, J.B. (ed.) 1991 *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication.* Cambridge, Polity.
- Tillich, P. 1978 *Systematic Theology.* I–III. London, SCM; magyarul: *Rendszeres teológia.* Budapest, Osiris.
- Ting-Toomey, S. 1999 *Communicating Across Cultures.* New York, Guilford.

- Tomka F. 1997 *Intézmény és karizma az egyházban*. Harmadik kiadás. Budapest, Márton Áron.
- Tótfalusi I. 1986 *Vademecum*. Budapest, Móra.
- Tönnies, F. 1887 *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Leipzig, Fues; magyarul: *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat, 1983.
- Tuomela, R. 1978 *Dispositions*. Dordrecht, D. Reidel.
- 2002 *The Philosophy of Social Practices*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Turner, J.H. 1988 *A Theory of Social Interaction*. Stanford, SUP.
- Ullman-Margalit, U. 1977 *The Emergence of Norms*. Oxford, Clarendon.
- Vanyó L. 1988 *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Budapest, Szent István.
- Varga Cs. 1998 *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest, Osiris.
- Visegrády A. 2000 *Jog és állambölcselet. Pécs, Dialóg Campus*.
- Voigt V. 1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Budapest, Gondolat.
- Wallis, R. 1993 *Institutions. The Social Science Encyclopedia*. eds. Kuper, A. – Kuper J., London, Routledge.
- Walton, K. L. 1990 *Mimesis as Make-Believe. On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Warren, R. 1978 *The Community in America*. Chicago, Rand McNally College Publishing Company.
- Wartofsky, M.W. 1968 *Conceptual Foundations of Scientific Thought*. New York, Macmillan; magyarul: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Budapest, Gondolat, 1977.
- Watzlawick, P. – Beavin, J. – Jackson, D. 1967 *Pragmatics of Human Communication*. New York, W. W. Norton.
- Watzlawick P. – Weakland, J.H. – Fisch, R. 1974 *Change. Principles of Problem Formation and Problem Solution*. New York, W. W. Norton; magyarul: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Budapest, Gondolat, 1990.
- Weaver, W. 1949 *The Mathematics of Communication. Scientific American*, 181. 11-15.; magyarul: *A kommunikáció egy matematikai modellje, Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*. Horányi Ö. (szerk.), Budapest, General Press, 2003, 17-25.
- Weber, M. 1904 *Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 19, 22-87.; magyarul: *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés 'objektivitása'*. In uő. *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1998, 7-69.
- 1917 *Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur*, 7, 40-88; magyarul: *A szociológiai és közgazdasági tudományok 'értékmentességének' értelme. Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1998, 70-126.
- 1970 *Állam, politika, tudomány*. Budapest, Közgazdasági.
- 1976 *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen, J.C.B. Mohr; magyarul: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági, 1987-1996.
- 1987 *Gazdaság és Társadalom I*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- 1995 *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest, Kossuth.
- Webler, Th. – Tuler, S. 2001 *Public Participation in Watershed Management Planning. Human Ecology Review*, No. 2.

- Webster, F. 1995 *Theories of Information Society*. London, Routledge.
- Webster, F. – Robins, K. 1986 *Information Technology: A Luddite Analysis (Communication and Information Science)*. Norwood (NJ), Ablex.
- Wellman, B. – Berkowitz, S.D. 1988 *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge, CUP.
- Wheeler, J.O. – Aoyama, Y. – Warf, B. (eds.) 2000 *Cities in the Telecommunications Age: the Fracturing of Geographies*. New York, Routledge.
- White, D. M. 1950 The “Gatekeeper”: A Case Study in the Selection of News. *Journalism Quarterly*, 27. 4. 383–390.
- Wiggins, D. 1967 *Identity and Spatio-Temporal Continuity*. Oxford, Blackwell. 1980 *Sameness and substance*. Oxford, Blackwell.
- Wiseman, R. (ed.) 1995 *Intercultural Communication Theory*. London, Sage.
- Wittgenstein, L. 1952 *Philosophical Investigations*. Oxford, Blackwell; magyarul: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz, 1992. Újra kiadva: Budapest, Atlantisz, 1998.
- 1953 *Philosophical Investigations*. Oxford, Basil Blackwell.
- Wood, J.T. 1997 *Communication Theories in Action*. Belmont, Wadsworth.
- 1998 *Communication Mosaics: A New Introduction to the Field of Communication*. Belmont, Wadsworth.
- Wooldridge, M. 1995 *Intelligent Agents: Theory and Practice*. Cambridge, CUP.
- Worth, S. – Gross, L. 1974 Symbolic Strategies. *Journal of Communication*, 24. 4. 27–39; magyarul: Szimbolikus Stratégiák In Horányi Ö. (szerk.), *Kommunikáció*. Budapest, Közgazdasági, 1977. I. 37–49.
- Woudenberg, R. van 1994 Alston on direct perception and interpretation. *International Journal for Philosophy of Religion*, 36. 117–124.
- Wright, G.H. von 1971 *Explanation and Understanding*. London, Routledge & Kegan Paul; magyarul: *Magyarázat és megértés*. In *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. szerk. Bertalan L., Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 1987.
- Zank, M. é. n. *Martin Buber*. Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/buber/>

Kulcsfogalmak

- A** másik 26, 30, 62–64, 105, 121–128, 131, 140–147, 155–156, 175–176, 179, 182, 192–197, 227, 242
Aktor 178, 197, 202–204, 207, 228, 302
Aktus 25, 51, 54, 66–72, 79, 87, 101, 103, 127, 132–133, 178–179, 197, 200, 215–218, 247, 250–252, 256–257, 261–262, 266, 270, 274–275, 281, 295–296, 302
Alapkészítetés 253
Állapot 25, 35, 42, 46–48, 11–117, 127, 150, 156, 160–164, 169–172, 179–183, 200–201, 214–218, 224–225, 229, 246–247, 249, 255–256, 259, 262–263, 272, 278–279, 286–287, 295, 300–303
Alternatívareláció 46–48, 300
Attitűd 19, 30, 34, 49, 53, 85–86, 119, 128, 172, 192–193, 195, 205–206, 221, 230, 233–234, 248, 260
- C**ímzett 12, 177, 194–195
Címző 194–195
- C**salád 18, 65, 109, 125, 143, 148–149, 151, 160, 184–185, 190–192, 221, 226, 230, 233, 259, 261
- D**ialogicitás 196, 242
- E**gyütműködés 14, 21, 28, 65, 127, 129, 143–144, 152, 159–160, 221
Elérhetőség 42, 46, 53, 64, 86, 104, 106, 113, 116, 120, 127–129, 207, 212, 215, 229, 247–250, 260–261
Életvilág 65–66, 93, 112, 253
Értékelés 35, 105, 172, 187, 230, 269
Értelem 38, 44, 59, 154, 158–159, 216, 249
Értelemadás *lásd* Szignifikáció
- F**eladó 12, 177, 194–195, 198
Felkészültség 14, 17, 29, 36–37, 42, 45, 48–54, 57–62, 64, 66, 71, 73, 75–80, 84–87, 89–90, 93, 98–99, 110–162, 169–171, 204–208, 215–235, 246–263, 289
Funkció 26, 33–34, 50, 87, 135, 150, 189, 192, 194, 238–239, 244, 249, 274
- G**azdaság 29, 31, 55, 66, 97–100, 144, 186–187, 206, 262
- H**iedelem 26
Hozzáférs 32, 48–53, 57–58, 61, 67, 76, 80, 85, 90, 94, 99, 123–124, 148–151, 155, 158, 162, 240, 257
- I**dentitás 29–30, 192, 197, 219, 231
Ideológia 43, 63, 95, 189, 206, 262
Individuális ágens 56, 61–62, 72, 75, 77, 90, 92, 95–96, 113, 147, 184, 188–189, 197, 227–229, 234, 259–260
Individuális felkészültség 54
Integráció 19, 31, 36, 40–41, 85, 94, 205, 219, 226–231, 233, 259, 262
Intencionalitás 21–22, 24–26, 139, 179–182, 189, 197, 282
Intézmény 17–99, 147–148, 206–207, 225, 241, 262
- J**og 18–19, 22, 29, 44, 47–48, 55–58, 63–72, 74, 76, 135–136, 144, 177, 206, 242, 259, 262
- K**anon 44, 108–109
Kapuőr 73, 177, 184–187
Kód 11, 15, 43–44, 49, 51, 54, 56, 70, 78, 83–86, 104, 108, 143, 147–148, 175, 177, 194–195, 206, 249, 262

- Kollektív ágens 23, 26, 61, 71–72, 75–77, 83–84, 87–88, 90–92, 95, 109, 139, 142–143, 184, 188–189, 197, 226–230, 233–234, 259–260
- Kollektív felkészültség 140, 142–143, 229
- Kollektív sajátvilág 142–143, 228–229
- Kommunikatív 13, 24, 43, 51, 101–102, 111–112, 127, 144, 148, 153–173, 237, 239–242, 246, 255–264
- Komplexitás 243, 245, 249–250, 252, 288, 290–292
- Konstitutív alap 44–49, 51, 54–58, 74, 79, 83–84, 216–217, 249–251, 253
- Konstitúció 21, 26, 32–33, 44–45, 48–49, 56, 58, 60–61, 63, 79–80, 216–218, 242, 249–252, 262
- Kontextus 11, 60, 86, 101, 104–109, 195, 197, 237, 241–242, 291–293
- Közösség 14, 17–24, 27–44, 48–53, 56, 58–69, 73, 76, 78–85, 88, 90–96, 99, 103–104, 108, 112–113, 125, 133, 149–150, 177, 184–198, 221, 227, 230, 233–234, 256, 258–263
- Kultúra 29, 40, 43–44, 83–84, 89, 103, 141, 154, 159–160, 188, 206, 262
- Kutató 89–91, 184, 187–188, 243–244
- Legitimáció** 35, 37–41, 44, 54–57, 61–62, 68, 76–77, 81, 86–87, 91, 95, 99–100, 147, 257, 262
- Leírás 15, 28, 56–58, 63–64, 69–70, 89, 150–151, 179, 182–183, 265–271, 275, 277–305
- Magányos ágens** 226
- Magyarázat 31–32, 79, 112, 187, 265–275
- Moralitás 73–78
- Mozgástér 219, 224–225, 230, 232
- Mutatkozás 133, 198–204, 207–208, 211–236, 251, 282, 301
- Művészet 43–44, 47, 82–88, 241
- Norma** 22–23, 27–30, 33–34, 41–42, 50, 63–77, 134–135, 164–169, 184
- Nyelv** 11–13, 15–16, 29, 44, 47, 58–62, 104–108, 118, 120, 124–125, 140–143, 147–150, 153–154, 170, 184, 197, 265–266, 270, 276
- Participáció** 12–15, 110–111, 123, 162, 176, 207, 218, 222, 229, 246, 256, 262
- Percepció 51, 79, 106, 214, 217, 249–250, 055–256, 267
- Perspektíva 31, 42, 46, 57, 113, 137–138, 144, 154, 199–207, 212, 214, 220, 228, 232–235, 243, 248, 251–257, 262, 270, 294–299, 302–304
- Politika 92–96, 103, 190, 192, 206
- Predikció 182, 263, 267, 272
- Probléma 14, 17, 29, 40–42, 48–59, 64–65, 71, 75, 84, 91, 93, 96, 98–100, 104, 109, 111–171, 214–235, 246–249, 253–264
- Racionalitás** 65, 89–91, 97, 167, 170–171, 183, 197, 256, 265, 270
- Reguláció 262
- Rekonstrukció 15, 112, 198–235, 253, 265–270, 276–305
- Rendszer 17–18, 21–22, 28–31, 36, 38, 42–44, 65–67, 112, 135–136, 149–151, 154, 160–161, 177–178, 180–181, 235, 239–241, 250–251, 253, 262, 274
- Sajátvilág** 22, 32, 48, 51, 110–113, 142–143, 202–204, 207, 218, 224, 227–229, 233–235, 253, 259, 302
- Struktúra 18, 28, 30, 33, 37, 40, 49, 60, 65, 155–158, 226–227, 233, 262, 270, 274
- Szabály** 17–18, 22, 24, 26, 28, 31–38, 42–44, 47–50, 56–58, 63, 66–73, 75–76, 79, 105, 108, 143, 156, 160–161, 165, 168, 170, 172, 240, 251, 256, 262, 269–270, 299
- Szerep 17–18, 21, 27, 51–52, 56, 58, 112, 177–178, 184, 190–192, 195–196, 198, 214, 216–218, 224–230, 233, 235, 249, 251, 253, 256, 274, 276–285, 304
- Szervezet 13, 17–19, 65, 82, 93–96, 104, 124, 135–136, 147–148, 151, 159–161, 169–172, 190–192, 198, 230, 258–261

- Szignifikáció 44-64, 68, 73, 78, 83, 88, 93, 97, 133, 154, 159, 216-218, 228, 249-260, 263
- Szignifikatív 43, 216-217, 228
- Színtér 11, 17, 54-56, 101-174, 199-200, 203, 216, 219-220, 224-226, 232, 249, 256, 279, 301-302
- Szocializáció 23, 27-28, 30-32, 35, 39-41, 51-52, 56, 76, 80, 101, 125, 143, 160-163, 166-167, 232-234, 238, 261
- Szokás 14, 17, 19-20, 31, 42, 44, 58, 63, 65, 70, 73, 184, 190-192, 250-251, 274
- T**ény (társas vs. intézményi) 20-22
- Tradíció 13, 18, 20, 29, 34, 36-42, 50, 60
- Tudás 11, 14, 17, 26-28, 30-41, 44, 48-49, 52-53, 57, 60-62, 79-80, 90-92, 105-110, 113, 116-117, 120-129, 131-132, 137, 141-143, 148, 152-157, 162, 168, 183-184, 188-189, 193, 195, 205-206, 229-230, 238, 240, 248-249, 259-260, 262, 266-267, 270-271, 295
- Tudat 22-23, 33-34, 43, 79, 89, 178-180, 193, 247, 272
- Tudomány 31, 88-92, 107, 109, 187-188, 206, 239-240, 262, 265-274
- V**allás 29, 31, 37, 44-45, 73, 78-82, 86-88, 189-192, 206, 262
- Véleményáramlat 109, 206, 229-230, 232, 234, 259-260
- Véleményvezér 73, 77, 177, 184-187, 221
- Vevő 177, 194, 198
- Világ 28-101, 107, 110-113, 124-126, 133-136, 142-143, 164-165, 168-169, 179-188, 206, 216-218, 233, 249, 253, 259, 263, 265, 299-302

Mintaboltjaink, kiemelt terjesztő partnereink

- **Typotex Kiadó – Index Könyvesbolt**

Budapest, 1024, Retek u. 33-35.

- **ELTE-pult**

ELTE TTK A épület,
Budapest, 1117, Pázmány P. sétány 1/a.

- **Olvasók Boltja**

Vasudvar – Millennium Center,
Budapest, 1052, Pesti Barnabás u. 4.

• • •

- **Magiszter Könyvesbolt**

Budapest, 1052, Városház u. 1.

- **Szakkönyváruház**

Budapest, 1065, Nagymező u. 43.

